КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

3–4 2009

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України.

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05, 279-13-88

Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

ЗМІСТ

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол № 7 від 29 вересня 2009 р.

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. — 2009. — № 8.)

Журнал зареєстровано 6.12. 1995.

Свідоцтво про державну реєєстрацію КВ № 1722.

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

ВІТЧИЗНЯНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО: ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ: ПАНОРАМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

ОГЛЯДИ

НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

I
ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 908(477.4)“19”(081)

Віктор Прокопчук (м. Кам’янець-Подільський)

ОСНОВНІ ФАКТОРИ АКТИВІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 20-ТІ РОКИ XX СТ.

У статті розкриваються передумови активного розвитку краєзнавства на Правобережній Україні в 20-ті роки XX ст. в умовах становлення радянської влади.

Ключові слова: *краєзнавство, передумови, “зоряний час”, музейне краєзнавство, пам’яткознавство, Правобережна Україна.*

20-ті роки XX століття справедливо вважають особливим періодом в історії українського краєзнавства, у тому числі — на Правобережжі. Цей період сучасні дослідники йменують “зоряним часом” українського історичного краєзнавства[1]. Змістове наповнення цих понять становить інтенсивність краєзнавчих досліджень, масовість цього науково-громадського руху, рівень його організованості.

Мета цього дослідження полягає у виясненні факторів, які справили визначальний вплив на краєзнавчий рух на Правобережжі та в Україні загалом на етапі зародження й становлення радянського суспільного ладу. Ставиться завдання визначити основні причини “зоряності” краєзнавства першого десятиліття радянської влади, сконцентрувати увагу на розкритті досвіду діяльності краєзнавців другої половини XIX — початку XX ст., доби національно-визвольних змагань 1917–1920 років.

Аналізуючи комплекс архівних джерел і наукової літератури, неважко помітити, що цьому феномену, звичайно, є пояснення. Передумови бурхливого розвитку історико-регіонального дослідництва почали активно формуватися зразу ж після приєднання Правобережної України до Росії. З різних причин на цій території розпочалося всебічне вивчення історії, географії, природи, етнографії, фольклору, становлення й випробування нових наукових і громадських форм дослідництва: церковного, музейного, бібліотечного та архівного. Відпрацьовувалася методика досліджень, з’явилися нові установи, товариства, осередки, друковані органи, формувалися кадри дослідників.

Великий вплив на піднесення духовного життя і краєзнавства як своєрідної форми його прояву справили повалення самодержавства, національно-визвольна боротьба, що точилася протягом 1917–1920 рр., факт проголошення самостійної української держави, що започаткував національно-культурне відродження України. Діяльність Української Центральної Ради та її уряду, Української держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії в галузі освіти, науки, культури хоч і була нетривалою в часі, все ж сприяла появі українських закладів науки та освіти, бібліотек, музеїв, пам’ яткоохоронних органів, об’єднанню на цій основі тисяч дослідників, поширенню краєзнавства на периферії.

Не слід скидати з рахунку і факт припинення шестирічної війни — Першої світової та братовбивчої громадянської, переходу до мирного життя, плодотворної праці, повернення з евакуації установ, закладів, відродження їх діяльності. І хоч експеримент в усіх галузях суспільного буття, що розпочала радянська влада, проходив складно, з великими помилками і прорахунками, все ж обіцяв небачені блага в першу чергу бідним, втягував в активне життя широкі маси робітників, селян та інтелігенції. Боротьба з неписьменністю, розвиток освіти стимулювали інтерес до знань, пізнання минулого, його героїчних і трагічних сторінок.

До факторів, що сприяли масовості краєзнавчого руху, варто зарахувати і слабкість більшовицької влади в перші роки свого існування, а звідси — загравання з різними політичними силами й рухами, політика коренізації, українізації, державний тиск на зросійщений державно-політичний апарат, що об’єктивно сприяло національно-культурному будівництву, створенню сітки наукових, освітніх та культурних закладів, масовому виданню україномовних газет і журналів, наукових збірників, книг.

Для українських державно-політичних та науково-громадських структур важливе зна-

чення мав приклад Москви. Намагання росіян підпорядкувати краєзнавчий рух розвиткові продуктивних сил привело до створення на початку 20-х років Центрального бюро краєзнавства, його друкованих органів, товариств, гуртків і спонукало українців до більш активних дій, до державного сприяння краєзнавчому рухові мас, що набирав все ширшого розмаху.

Особливе значення для наступників мав досвід краєзнавців XIX — початку XX ст. 1793 року Правобережна Україна була приєднана до Росії, залишаючись як єдине адміністративно-територіальне формування під управлінням Київського, Волинського й Подільського генерал-губернатора. За короткий час відбулося повернення церков і парафій до православної віри, відродження православних єпархій з усіма їх атрибутами — консисторіями, духовними училищами, семінаріями, академією. Назріла потреба звернутися до витоків православ'я. Російське самодержавство, враховуючи більш як 350-літнє перебування регіону в складі Польщі, всіма заходами прагнуло нейтралізувати пропольські настрої, довести споконвічність зв'язків, давність слов'янського коріння, розробити під певним ідеологічним кутом місцеву історію і включити її до загальноросійської. У середині XIX ст. синод запропонував єпархіальним управлінням здійснити опис церков і парафій. Саме тоді історико-регіональні дослідження набули організованого характеру, зародилися державні і громадські форми краєзнавства, різні його структури, пройшли становлення історичне, етнографічне, музейне, пам'яткознавче, архівне краєзнавство, методика відбору й опрацювання джерельного матеріалу.

Великий вплив на масовий краєзнавчий рух 20-х років справила ближча в часі краєзнавча діяльність українських істориків, культурно-освітніх установ і закладів Української Центральної Ради та її уряду — Генерального секретаріату, гетьманської Української держави і Директорії УНР 1917–1920 років. Цей етап краєзнавчого життя в Україні досліджений недостатньо. Більш повно простежено розвиток освіти, "Просвіти", діяльність УАН з вивчення регіонів, краєзнавчу працю створеного 1918 року Кам'янець-Подільського державного українського університету. Можна цілком обґрунтовано твердити, що 1917–1920 рр. стали етапом прикладання максимальних зусиль до збереження краєзнавчого досвіду попередників, рятування історико-культурних пам'яток й закладання підвалин нового за змістом, а по деяких напрямах і за формою українського краєзнавства.

Ознаки нового особливо проявилися в розбудові освіти, впровадженні в навчання і виховання рідної мови, елементів краєзнавства, українознавства[2]. Керівники Центральної Ради 28 березня 1917 добилися від Тимчасового уряду запровадження в народних школах Київського навчального округу "навчання усіх предметів українською мовою при умові забезпечення учнів-неукраїнців навчанням російською мовою", а 8 серпня — відкриття 2 українських державних гімназій[3]. Зусиллями генерального секретаря освіти І. М. Стешенка здійснювався перевід освіти на національні засади, створено педагогічну академію, до кінця 1917 року замість двох дозволених відкрито 53 українських гімназії[4].

За Гетьманату Міністерство народної освіти і мистецтв, яке очолював М. П. Василенко, повело справу далі, відкрило два нові університети, але вже — українські, близько 150 українських гімназій[5]. Нові мішані гімназії почали діяти в Києві, Білій Церкві, Могилеві-Подільському, Острозі, Умані, Черкасах, дівочі — у Києві, Кам'янці-Подільському, реальні школи — у Києві, Черкасах, Олевську, Вінниці, Проскурові[6].

За Директорії принципові вимоги щодо впровадження в освітній процес краєзнавства були закладені в "Проекті Єдиної школи на Вкраїні". "Школа виховальна буде і національно-державною, — зазначалося в "Загальній частині". — Дитина перш за все знатиме про життя своєї місцевості, свого народу на вкраїнській землі, побачить його красу, знатиме про його скарби"[7]. У "Проекті" зазначалося, що через історію, краєзнавство "повинно бути виплекане в дітях розуміння зв'язку між сучасним життям і минулим, щоб дитина відчувала культурний зв'язок з життям тих людей, що раніш осіли в краї. Історія поруч з рідною мовою вкладе й зміст у національне почуття дитини"[8]. 1 січня 1919 року Директорія ухвалила закон, згідно з яким державною мовою в УНР оголошувалася українська. 30 січня міністр народної освіти І. І. Огієнко видав наказ, яким "викладовою мовою по всіх школах України: вищих, середніх та нижчих проголошувалася українська"[9].

На всіх етапах національно-демократичної революції знаходила підтримку і розвиток

вища школа, де концентрувалися кадри науковців-дослідників, проводилася відповідна краєзнавча робота. На початок березня 1917 року в Україні діяло 3 університети та 8 учительських інститутів, які з 1918 року набули статусу вищих навчальних закладів. 5 жовтня 1917 року в Києві відкрито український університет, тільки на історико-філологічному факультеті якого навчалося 420 студентів[10].

22 жовтня 1918 р. відбулося офіційне відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету[11], який став не тільки осередком освіти, культури, а й з самого початку взяв курс на розвиток краєзнавчих традицій Поділля, підтримку діяльності існуючих і створення нових краєзнавчих осередків. Ректор І. І. Огієнко запросив до викладацької праці відомих подільських дослідників-краєзнавців П. М. Бучинського, голову Товариства природодослідників, Ю. Й. Сіцинського, який читав лекції з історії Поділля[12], О. З. Неселовського, К. В. Широцького — краєзнавця, пам' яткоохоронця, етнографа-фольклориста[13]. Наприкінці 1919 року 13 професорів та 31 приват-доцент об'єдналися в Наукове товариство, яке поставило метою: "…Розроблення і популяризацію українською мовою різних галузей науки, підтримання зв'язків між вченими… сприяння розповсюдженню наукових знань через лекції, видання Товариства"[14]. З січня 1920 р. члени Товариства розгорнули збір матеріалів до біографічного словника діячів Поділля, історичного словника української мови, готували і публікували курси лекцій, підручники. Декан історико-філологічного факультету професор П. В. Клименко вивчав історію подільських цехів і ремесел, проблеми національно-культурного будівництва на Поділлі. Завідуючий кафедрою літератури України П. Г. Клепатський[15] підготував ряд праць про життя і творчість відомих українських письменників, вивчав історію та літературу краю, став активним пам'яткоохоронцем, співпрацював спочатку з комісією охорони пам'яток старовини та мистецтва, а потім — Товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва[16]. Чимало уваги вивченню подільських архівів приділяв професор Є. Д. Сташевський, виходець з м. Зінькова. 1919 року Н. Я. Григор'єв видав підручник "Поділля, історико-географічний нарис"[17]. Приват-доцент Д. І. Дорошенко видрукував працю "Про минулі часи на Поділлю"[18]. Професор кафедри порівняльного мовознавства та санскритської мови Є. К. Тимченко вивчав подільську лексику, організував збір матеріалів до історичного словника української мови[19]. Плідно вивчали Поділля і використовували у викладацькій роботі результати досліджень В. О. Геринович, І. А. Любарський, М. О. Драй-Хмара та інші вчені.

Університетський архіваріус П. О. Богацький, відомий військовик і громадський діяч Директорії, майбутній професор-літературознавець, не тільки розбирав, описував, а й аналізував і досліджував архівні матеріали, у часописі "Слово" видрукував листи В. П. Затонського про "безцеремонне поводження В. Леніна з грішми партії і диктаторське поводження його взагалі"[20].

Науково-краєзнавчою роботою під керівництвом професорів, доцентів займалися й студенти, об'єднані в наукових гуртках — історичному, архівному, літературному, природничому та географічному. Результати їх роботи відображав науково-літературний журнал "Нова думка"[21]. Фонд краєзнавчої літератури накопичувала університетська бібліотека[22].

В умовах революційного оновлення суспільного життя відродилися "Просвіти" й зробили свій внесок у розгортання краєзнавчого руху. До кінця літа 1917 року в Україні діяло більше 2000 просвітянських організацій[23]. Плідно працювала Київська губернська "Просвіта" за активної участі Б. Грінченка, С. Паньківського, О. Лотоцького та інших, мала бібліотеку, агітаційну, лекторську, видовищну і театральну комісії, сприяла виданню творів М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, С. О. Єфремова. Її осередки діяли практично в усіх селах Васильківського повіту, на Переяславщині, зокрема — у Вергунах, Помоклі, Борисполі, Хоцьках, Віненцях[24]. Не зупинила цей процес німецько-австрійська окупація. 1918 року з'явилися просвітницькі осередки в містах Янушпіль, Худків, Новоград-Волинський на Житомирщині, Сарни, Острог, с. Городок на Рівненщині, в Оринині, Летичеві, Могилеві-Подільському, Сербах, Кукавці, Сніткові на Поділлі, всього в Подільській губернії — 45, на Волині — 17, у Чигиринському повіті — 17, Черкаському — 7, Київському — 25 нових "Просвіт"[25].

15 вересня 1918 року на першому організаційному зібранні жванецька "Просвіта" взяла собі ім'я І. М. Стешенка[26]. З початком роботи

Кам'янець-Подільського українського університету там також було створено "Просвіту", до якої ввійшли викладачі та студенти. Їх робота мала і науково-дослідницький, і популяризаторський характер, сприяла створенню осередків у ближчих до Кам'янця-Подільського населених пунктах — Дунаївцях, Жванчику, Цівківцях[27]. Діяльність "Просвіти" була різнобічною. У Кам'янці-Подільському влітку 1918 року українознавчі курси пройшли 250 чоловік[28]. Просвітники К. Солуха, О. Пащенко, О. Шульмінський та інші ініціювали й готували відкриття університету. "Просвіти" засновували й фінансували школи, зокрема — у Вінниці, Козятині, Волочиську, 10 шкіл — у Київському повіті. При активній допомозі "Просвіти" була відкрита при Кам'янець-Подільському університеті "Перша українська гімназія"[29]. "Просвіти" формували бібліотечні фонди, відроджували українські свята та обряди, популяризували минуле краю, фольклор, етнографічні знання, виховували маси на героїчних сторінках минулого.

Державні органи навіть в умовах бойових дій всіляко підтримували діяльність краєзнавчих структур. 21 січня 1919 року Рада Міністрів УНР асигнувала Подільському церковному історико-археологічному товариству та Товариству подільських природослідників по 5 тис. крб. кожному[30]. Історико-археологічне товариство на знак вдячності обрало І. Огієнка своїм почесним членом. 7 липня 1919 року подяку І. Огієнкові надіслало Товариство подільських природослідників "за допомогу — призначення Радою Міністрів УНР щорічної матеріальної допомоги в сумі 5 тис. крб."[31]. Високо оцінюючи регіональні науково-краєзнавчі студії та діяльність місцевих дослідників, комісія з питань створення вищих навчальних закладах 5 грудня 1918 року просила міністра народної освіти виділити Українському науковому товариству 541450 крб. і встановити щорічну бюджетну підтримку в сумі 451200 крб.[32], 10 тис. Товариству дослідників Волині, 21 тис. — Волинському центральному музеєві[33].

Обставини, що склалися в ході світової та громадянської воєн, на одне з чільних місць висунули пам'яткоохоронну роботу. Естафету Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва[34] перебрав створений 12 травня 1917 року за ініціативи наукових і громадських діячів Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який очолив все той же Микола Федотович Біляшівський[35]. У складі ЦКОПСІМУ були представлені не тільки краєзнавці Києва та Київської губернії, а й Поділля — І. Ч. Зборовський, Ю. Й. Сіцинський, К. В. Широцький, Волині — П. А. Тутковський, Ф. Р. Штейнгель[36]. У липні 1917 року Центральний пам'яткоохоронний комітет вже налічував 53 особи, серед них досить помітні й авторитетні постаті М. Грушевського, Г. Павлуцького, В. Щербини, В. Щербанівського, Д. Мощенка, О. Грушевського, І. Стешенка, В. Модзалевського, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, М. Петрова, М. Василенка, П. Нарбута, М. Мурашка[37]. Статут визначив мету і завдання новоствореного органу — реєстрація пам'яток, формування банку даних про них, здійснення заходів зі збереження, вивчення й популяризації, охорони, у тому числі — за рахунок відновлення, створення нових і підтримки діяльності існуючих музеїв, архівів і бібліотек як важливих пам'яткоохоронних та краєзнавчих структур. У такий спосіб планувалася охорона рухомих пам'яток. Щодо монументальних пам'яток історії та культури, то ЦКОПСІМУ зайняв жорстку позицію: не допускати зносу високомистецьких, якщо вони навіть представляли попередню політичну добу. Громадському пам'яткоохоронному органу явно не вистачало повноважень. В результаті тривалих аргументованих дискусій вдалося при Генеральному секретаріаті народної освіти створити відділ музеїв та охорони пам'яток, поєднати його роботу з зусиллями ЦКОПСІМУ. При цьому Рада ЦКОПСІМУ ставала одночасно Радою відділу, очолював її все той же М. Ф. Біляшівський[38]. Це давало можливість виступити навіть проти рішення Міністерства внутрішніх справ про зняття пам'ятників царських часів. 18 квітня 1918 року Рада відділу прийняла рішення залишити на попередніх місцях пам'ятники князю Володимиру, Б. Хмельницькому, графу Бобринському, деякі перенести до музеїв.

Рада сприяла формуванню пам'яткоохоронних органів на місцях, співпрацювала з ними, зокрема — з Подільським товариством охорони культурно-історичних цінностей, створеним у Вінниці 28 квітня 1917 року, якому надавала допомогу в організації Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею[39]. З ініціативи Ради 26 вересня 1917 року Київська міська дума створила ко-

місію охорони краси Києва й затвердила план її роботи. У січні 1918 року комісія з охорони пам'яток науки і мистецтва розпочала роботу в Умані[40]. Відділ музеїв та охорони пам'яток Генерального секретаріату освіти та ЦКОПСІМ підтримали зусилля пам'яткоохоронців Поділля, спрямовані на збереження історико-мистецьких пам'яток у селах Молочка, Пединка, Голубівка, допомагали пам'яткоохоронцям Київщини, Рівненщини та інших губерній[41]. Проводилася робота з повернення в Україну вивезених до Росії реліквій. 17 жовтня 1917 року Секретаріат народної освіти зажадав від губернських комісарів, щоби всі археологічні знахідки, які мали наукову цінність, не пересилалися за межі України, а відправлялися до Києва на експертизу. Відділ охорони пам'яток взяв на себе видачу дозволів на археологічні розкопки[42]. Був підготовлений проект закону про охорону пам'яток, розглянутий і схвалений Радою ЦКОПСІМУ 26 квітня 1918 року. Однак прийняти цей закон Українська Центральна Рада вже не встигла[43].

Пам'яткоохоронна робота як напрям краєзнавства набула дальшого розвитку за часів Української держави. Гетьманський уряд зберіг відділ охорони пам'яток у складі головного управління мистецтв та національної культури освітнього міністерства, фінансово підтримував його заходи. 10 червня 1918 року Рада міністрів оголосила могилу Т. Г. Шевченка державною власністю, виділила кошти на утримання цього місця в належному стані, вирішила відкрити в Києві пам'ятник Кобзарю. 22 825 крб. були асигновані на проведення розкопок Зарубського монастиря біля Трахтемирова на Київщині, у вересні — ще 100 тис. на проведення наукових досліджень, ремонт і реставрацію пам'ятників[44].

Не менш актуальними залишалися пам'яткоохоронні функції в діяльності краєзнавців доби другої УНР. 29 грудня 1918 року Рада народних міністрів УНР слухала доповідь міністра юстиції про заходи щодо охорони Софійського, Володимирського соборів, Андріївської церкви, доручила міністрові віросповідань підготувати проект закону про оголошення їх державними національними святинями[45]. Директорія намагалася увічнити пам'ять про своїх героїв, 7 січня 1920 року постановила, щоби імена загиблих у боротьбі з гетьманським урядом були "записані на мармурові дошки і вивішені в церквах і школах кожного міста і села, у волосних народних і міських управах на вічний спомин". Виконуючий обов'язки міністра народної освіти П. І. Холодний намагався відновити діяльність пам'ятоохоронного відділу, 20 серпня 1919 року затвердив професора Кам'янець-Подільського українського університету П. В. Клименка головою комісії з охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв і національної культури, доручив йому підготовку рекомендацій та інструкцій з питань охорони пам'яток[46]. Комісія видала єдине число архівно-музейного часопису "Українська старовина" з історико-краєзнавчими статтями О. Благодира — директора Українського військово-історичного музею "З мартирології української старовини", П. Клименка — "Архівна справа на Україні", "Українська мистецька старовина та її національний зміст", О. Прусевича — "Пам'ятки фортифікаційної штуки на Поділлі", підготувала проект закону "Про охорону пам'яток старовини і мистецтва", який проголошував взяття під державну охорону всіх пам'яток старовини і культури, передбачав суворе покарання — аж до 2 років тюрми — за порушення вимог. У вересні 1919 року уряд виділив 10000 грн. на оплату праці комісії для обміру Кам'янець-Подільської фортеці, 5000 грн. комісії, що займалася вінницькими Мурами[47].

У період національно-визвольних змагань дальшого розвитку набуло музейне будівництво, започатковане в XIX ст. Більшість джерел стверджує, що в дореволюційні часи в Україні діяло 36 музеїв[48]. В архівних фондах установ УНР, Української держави поки не виявлено повного обліку кількості музейних закладів 1917–1920 рр., бо, власне, важко й стверджувати, що якісний облік тоді можна було провести. Однак збереглися свідчення про повернення з евакуації одних, підтримку роботи інших, заснування нових музеїв. "У 1919 році разом з художником Кореневим В. О. заснував "Вінницький народний музей", яким з кінця того року й керував... Музей наш із випадкової збірки решток панського майна перетворився в установу, яка може гордитися своїми етнографічними збірками", — повідомляв у своїй біографії юрист Брілінг Густав Вольдемарович, відомий на Поділлі краєзнавець-музейник, і цим засвідчив джерело комплектування багатьох музеїв, ту безкорисливу самовідданість, яка у ті роки була властива багатьом українським ученим,

краєзнавцям, діячам освіти й культури[49]. 1919 року створенням у Вінниці Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею займалося також Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей.

1918 року заснований музей Кам'янець-Подільської художньо-промислової майстерні, 1919 року — Кабінет-музей Кам'янець-Подільського державного українського університету[50]. 1919 року з'явилися музеї в Черкасах, Умані.

Музейна справа вимагала упорядкування й координації, яку взяв на себе відділ музеїв та охорони пам'яток Генерального секретаріату освіти та ЦКОПСІМ. У листопаді 1917 року відділ направив у губернії анкети для вивчення стану музеїв, їх обліку і надання допомоги. Підтримав він пропозицію про організацію в Києві архіву-музею війни та революції, внесену Всеукраїнською радою військових депутатів, музею єврейської старовини, створення Українського національного музею[51]. Однак евакуація Центральної Ради та її урядових установ у зв'язку з вторгненням військових загонів підполковника Муравйова перешкодила здійсненню наміченого. Почалася хвиля пограбувань, яка не обминула музеї.

З утвердженням Директорії музеї отримали деяку матеріально-фінансову допомогу, зокрема — Кам'янець-Подільський історико-археологічний, Волинський центральний. У січні 1919 року міністр народної освіти І. І. Огієнко запропонував на розгляд Директорії проект статуту Українського національного музею.

У серпні 1919 року музеям Києва та захоплених територій завдала суттєвих втрат денікінська "Комісія з реалізації воєнної здобичі", яка за рахунок музейних фондів покращувала матеріально-фінансовий стан Добровольчої армії. 30 серпня Українська академія наук сформувала Комітет для охорони пам'яток старовини, який мав протистояти пограбуванню. Подібний орган був створений у Київському університеті[52].

І все ж військові події 1917–1920 рр. не зупинили процесу музеєтворення. Р. В. Маньківська припускає, що 1917–1920 рр. було створено близько 50 нових музеїв[53]. Вважати цю цифру остаточною — неможливо через різнобій статистичних показників щодо кількості музеїв дореволюційних та й післяреволюційних років.

Центральна Рада заклала основи українського архівного будівництва, у вересні 1917 року заснувавши при Генеральному секретаріаті папірне архівне управління, згодом реорганізоване в Головне архівне управління для "врятування архівів, що гинули масово в часи розрух, і приведення в порядок того, що вдалося врятувати"[54]. У січні 1919 року Рада Народних Міністрів УНР постановила передати Центральний архів давніх актів, що перебував у віданні університету св. Володимира, у підпорядкування Головного управління мистецтв і національної культури, на упорядкування архіву, придбання документальних колекцій виділила 364 тис. крб.[55] У вересні того ж року Міністерство народної освіти заборонило передачу в утилізацію цінних документів без експертизи й дозволу пам'яткоохоронних органів.

У роки Української національно-демократичної революції велика увага приділялася бібліотекам, врятуванню книжкових фондів, упорядкуванню й популяризації краєзнавчої літератури, а отже — започаткуванню бібліотечного краєзнавства. У листопаді 1917 року уряд УЦР прийняв постанову про заснування української національної бібліотеки в Києві[56]. За Гетьманату було створене Всеукраїнське бібліотечне товариство[57]. Українська академія наук розбудовувала Національну бібліотеку з власним статутом, відкрила її філії на базі Київської духовної академії та у Вінниці.

Незважаючи на суворі військові умови, центральні та місцеві органи влади УНР дбали про поповнення бібліотек книгами, у першу чергу — українськими, сприяли книговиданню. Протягом 1917–1919 рр. було видано 4313 назв книг тиражем у 35,8 млн. примірників, у тому числі — 2479 назв українською мовою[58]. Виходила історична й краєзнавча література, зокрема видавництво "Дністер" у Кам'янці-Подільському 1918–1920 рр. випустило "Історію українського народу", "Історію України, виложену народними думами та піснями" Н. Григорієва, донесло до читачів твори С. Руданського[59]. Бібліотеки поповнювалися також періодикою, якої, за підрахунками Г. Я. Рудого, 1917 року вийшло 133 назви, 1918 р. — 306, 1919 р. — 243, 1920 р. — 286 газет виходило українською мовою, а ще 27 — українською та російською одночасно[60].

Отже, подвижницькою працею дослідників XIX — початку XX ст. була зроблена спроба інституціоналізації краєзнавчого руху, запо-

чатковані такі його форми, як державне й громадське, бібліотечне, музейне, архівне, пам'яткоохоронне, дальшого розвитку набули фольклорно-етнографічні дослідження, вивчення історії, географії, природи регіонів, окремих населених пунктів. Попередники відпрацювали методику збору, систематизації та узагальнення наукової інформації, заснували різноманітні друковані органи, видали колосальний об'єм друкованої продукції — монографій, нарисів, наукових статей, розвідок, окремих документів, фольклорних творів, створивши для наступників відповідну джерельну базу.

Краєзнавці XIX — початку XX ст. дали приклад самоорганізації, створення різних церковних і світських краєзнавчих структур, спроби координації краєзнавчої діяльності. Молода українська демократія, 1917 року розпочавши практичне втілення національної ідеї, розбудову духовного життя, у вирі перманентних воєнних дій, що рухалися по трагічній для неї траєкторії, зуміла зберегти, а по деяких напрямах й розвинути краєзнавчий досвід попередників, надати йому національно-патріотичного характеру.

Особливістю краєзнавчого руху на Правобережній Україні було те, що він розвивався в умовах воєнних дій, національно-визвольних протистоянь, частої зміни влади, масових призовів до армії, евакуації освітніх, музейних та інших установ, розорення приватних архівних, книжкових, музейних колекцій. Водночас труднощі посилили пам'яткоохоронний, пам'яткознавчий напрям краєзнавства, рівень краєзнавчої діяльності "Просвіти", музеїв, Подільського церковного історико-археологічного товариства, у Кам'янці-Подільському був створений український державний університет, у Вінниці — філія Всенародної бібліотеки України, виникли інші осередки освіти, культури, краєзнавства.

Все це у поєднанні з іншими факторами створило сприятливі передумови для бурхливого розвитку масового краєзнавчого руху 20-х років XX століття.

Джерела та література

1 II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): матер. і док. / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К.: Рідний край, 1997. — С. 32; Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П. Т. Тронько. — К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2000. — С. 39; Його. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). — К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2003. — С. 30; Його. Українське краєзнавство в XX столітті (До 75-річчя Всеукр. спілки краєзнавців) / П. Т. Тронько. — К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2002. — С. 14.

2 ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр.16 — Постанови громадських організацій про підтримку Центральної Ради і надіслані привітання їй та секретарю освіти. Відозви Генерального секретаря освіти Стешенка до громадян і вчителів про допомогу в українізації школи та розповсюдження брошури "Чого прийшли німці на Україну". 2.07.1917 — квітень 1918 рр. — Арк. 5; Там само. — Спр.17 — Постанови Секретаріату про організацію місцевих учительських спілок і Всеукраїнської спілки учителів, їх статути, протоколи з'їздів, скликання всеукраїнського з'їзду. Квітень 1917–16.07.1918 рр. — Арк. 5–6.

3 *Кукурудзяк М. Г.* З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. — С. 33.

4 *Дроб'язко П. І.* Українська національна школа: витоки і сучасність / Л. І. Дроб'язко. — К.: Вид. центр "Академія", 1997. — С. 19–20.

5 ЦДАВО України. — Ф. Р. 4633. — Оп. 1. — Спр. 112. — Матеріали секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства Всесоюзної конференції про досвід написання історії міст і сіл, фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів СРСР. 24.05.1972 р. — Арк. 367.

6 *Кукурудзяк М. Г.* Вказ. праця. — С.69.

7 ЦДАВО України. — Ф. 2582 — Оп. 1. — Спр. 676 — Проект Єдиної школи на Вкраїні. 1910 р. — Арк. 3.

8 Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні // Вільна українська школа. — 1918/19. — № 8–9. — С. 149–152.

9 ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 2 — Накази (копії) по Міністерству

народної освіти про призначення та звільнення від служби та організацію роботи Департаменту позашкільної освіти. 17.12.1918 — 28.10.1919 рр. — Арк. 3.
10 *Кукурудзяк М. Г.* Вказ. праця. — С. 90.
11 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 3. — Спр. 23 — Копії Закону гетьманської Ради міністрів, тимчасового закону про заснування університету в м. Кам'янці на Поділлі. 1918 р. — Арк. 27.
12 Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф. Р. 3333 — Оп. 1. — Спр. 15 — Личные документы и фотокарточки Е. И. Сецинского и О. К. Сецинской 20.05.1902 — 14.05.1935 гг. — Арк. 8.
13 ЦДАВО України. — Ф. 2582 — Оп. 1. — Спр. 187 — Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Т.1 (розпорядження Міністерства і листування з організаційних питань про штати, кошти, відкриття факультетів, прийом студентів). 30.01.1919 — 10.05.1920 рр. — Арк. 52–53.
14 ДАХО. — Ф. Р. 582 — Оп.1. — Спр. 30 а — Устав научного товарищества при университете; тезисы лекций преподавателей и рефератов студентов. 1920 г. — Арк. 5; Там само. — Ф. Р. 582 — Оп.1. — Спр. 69 — Устав совета студенческих представителей. Переписка университета. Протокол. 28.10.1919–5.05.1920 гг. — Арк. 81.
15 ЦДАВО України. — Ф. 2582 — Оп. 1. — Спр. 182 — Документи Кам'янець-Подільського університету (листування про затвердження професорів і приват-доцентів, про влаштування допоміжних інституцій — біологічної станції, зразкового городу, про допомогу Подільському церковному історико-археологічному товариству). 9.01. — 5.04.1919 р. — Арк. 70.
16 Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / редкол.: Тронько П. Т. (голова), Винокур І. С., Врублевська В. Б. [та ін.]. — К.: Рідний край, 1991. — С. 202.
17 *Григоріїв Н. Я.* Поділля: Географічно-історичний нарис / Н. Я. Григоріїв; вступ. ст. О. Сухобокової. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. — 92 с.: карта.
18 *Дорошенко Д.* Про минулі часи на Поділлю (Коротка історія краю) / Д. Дорошенко; Под. губерн. народна управа. — Кам'янець-Подільський: Друк. Под. губ. нар. управл., 1919. — 40 с.
19 Історія Академії наук України. 1918–1923: док. і матер. / редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 389.
20 *Богацький П.* З пережитого. Спогади / П. Богацький // Вільна думка (Австралія). — 1955. — Ч. 12–15. — С. 37.
21 ДАХО. — Ф. Р. 582. — Оп. 1. — Спр. 83 — Студенческий литературно-научный журнал "Новая думка". 1920 г. — Арк. 33.
22 Там само. — Спр. 86 — Копия рукописи "Библиография из истории евреев на Украине". — Арк. 25–26; Там само. — Спр. 89а — Протоколы заседаний библиотечного совета, устав, отчет о работе библиотеки за 1 полугодие 1918–1919 учебного года. Переписка с учреждениями, преподавателями университета о приобретении книг для библиотеки, улучшении условий работы посетителей читального зала. Список сотрудников библиотеки. Декабрь 1919 — 25 марта 1920 гг. — Арк. 1–27.
23 *Розовик Д. М.* Центральна Рада і українська культура / Д. М. Розовик // Укр. іст. журн. — 1993. — № 2–3. — С. 21.
24 Там само. — С. 22.
25 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 13 — Листування з державним банком про розмін чеків, розасигнування коштів на курси українознавства. 26.03. — 31. XII.1918 р. — Арк. 2–3; Там само. — Оп. 3. — Спр.13 — Списки "Просвіт" на Україні. 1918 р. — Арк. 20–23.
26 ДАХО. — Ф. Р. 582. — Оп.1. — Спр. 14 — Личная переписка ректора университета за 1918–1919 гг. — Арк. 1; Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917–1920 рр.) / О. М. Завальнюк. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. — С. 106.
27 *Прокопчук В. С.* Краєзнавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1920 рр.) / В. С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. — Т. 1. — С. 26.
28 Звіт діяльності Кам'янецької "Просвіти" // Освіта. — 1918. — № 3. — С. 22.
29 *Кукурудзяк М. Г.* Вказ. праця. — С. 69, 93.
30 ЦДАВО України. — Ф. 2582 — Оп. 1. — Спр. 182 — Документи Кам'янець-Подільського університету (листування про затвердження професорів і приват-доцентів, про влаштування допоміжних інститу-

цій — біологічної станції, зразкового городу, про допомогу Подільському церковному історико-археологічному товариству). 9.01. — 5.04.1919 р. — Арк. 84–85.
31 ДАХО. — Ф. Р. 582. — Оп.1. — Спр. 13 — Переписка ректора университета Огиенко И. И. с Министерством просвещения, управлением прессы, Жванецким товариществом “Просвита” о зачислении его почетным членом товарищества, составлении программы по истории украинского языка, разрешение на выезд в города Западной Украины; поздравления в связи с назначением его министром просвещения; свидетельство об окончании военно-фельдшерской школы и документы по другим вопросам. 24.09.1918 — 10.07.1919 гг. — Арк. 53.
32 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 7 — Департамент загальних справ. Документи про організацію Української академії наук (законопроект, протоколи, кошториси). 10.06–5.12.1918 р. — Арк. 7.
33 Там само. — Арк. 30 зв.
34 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА). — Ф. 725 — Оп. 1. — Спр. 30 — Журнали засідань Ради, розпорядчого комітету і загальних зборів товариства. 8.02.1912 — 3.02.1918 рр. — 113 арк.
35 ЦДАВО України. — Ф. 2581 — Оп. 1. — Спр. 12 — Проекти, постанови і доповіді про організацію і структуру Секретарства та Міністерства освіти УНР. 1917–1918 рр. — Арк. 30.
36 Там само. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 206 — Листування з Хорольською повітовою земською управою про відкриття вчительської семінарії в м. Хорол. 4.07. — 25. XI.1918 р. — Арк. 11; Там само. — Ф. 2581 — Оп. 1. — Спр. 206 — Документи про Центральний комітет охорони пам’яток старовини і мистецтва на Україні (статут, персональний склад, кошторис, план роботи). 28.08.1917 — 15.04.1918 рр. — Арк. 11.
37 Там само. — Арк. 12–14.
38 Там само. — Арк. 3–4.
39 Там само. — Спр. 207 — Протоколи ради ЦК охорони пам’яток старовини і мистецтва на Україні. 26.10.1917 — 30. 04.1918 рр. — Арк. 19.
40 *Нестуля О. О.* Охорона пам’яток України за доби Центральної Ради / О. О. Нестуля // Укр. іст. журн. — 1993. — № 10. — С. 108.
41 Там само. — С. 109.
42 Там само. — С. 111.
43 Там само. — С. 115.
44 *Машевський О.* Охорона пам’яток у 1918 році / О. Машевський // Історичний календар. — К., 1997. — Вип. 4. — С. 101–102.
45 *Нестуля О. О.* Вказ. праця. — С. 115.
46 Там само. — С. 119.
47 Там само. — С. 121.
48 *Маньковська Р. В.* Наукова концепція класифікації музеїв і формування музейної мережі в Україні в 20-х рр. XX ст. / Р. В. Маньковська // VIII всеукр. наук. конф. “Історичне краєзнавство і культура”: наук. доп. та повідом. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. — К.: Рідний край, 1997. — Ч. І. — С. 418.
49 ЦДАВО України. — Ф. Р. 166. — Оп. 12. — Спр. 832 — Брілінг Густав Вальдемарович [ОС]. — Арк. 1–4.
50 Там само. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 569 — Листування з Департаментом мистецтв про роботу Кам’янець-Подільської художньої ремісничої майстерні, звіт, доповідна записка, фінансовий стан, особовий склад. 18.05. — 17.07.1918 р. — Арк. 24.
51 *Нестуля О. О.* Вказ. праця. — С. 112.
52 Перший піврік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. — К., 1919. — С. 151–152.
53 *Маньковська Р. В.* Вказ. праця. — С. 418.
54 *Заремба С. З.* Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. — К.: Логос, 1995. — С. 183.
55 *Нестуля О. О.* До питання про охорону пам’яток культури за Директорії / О. О. Нестуля // Укр. іст. журн. — 1994. — № 6. — С. 116.
56 *Розовик Д. М.* Вказана стаття. — С. 24.
57 *Заремба С. З.* Вказ. праця. — С. 167.
58 *Савчук В. О.* Краєзнавство України в період національно-визвольних змагань / В. О. Савчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). — К.: Рідний край, 1999. — Вип. 6. — С. 59.
59 Енциклопедія українознавства: В 10 т. — Львів: Вид-во “Молоде життя”, 1993. — Т. 2. — С. 550.
60 *Рудий Г. Я.* Розвиток газетної періодики України в часи виборювання державності

(1917–1920 рр.) / Г. Я. Рудий // VIII всеукр. наук. конф. "Історичне краєзнавство і культура". — К.; Х.: Рідний край, 1997. — Ч. 1. — С. 205.

Виктор Прокопчук

Основные факторы активизации краеведческого движения на Правобережной Украине в 20-е годы XX века

В статье раскрываются предпосылки активного развития краеведения на Правобережной Украине в 20-е годы XX в. в условиях становления советской власти.

Ключевые слова: *краеведение, предпосылки, "звездный час", музейное краеведение, памятниковедение, Правобережная Украина.*

Victor Prokopchuk

Main factors of brisking upof study of local lore movement in Right-bank Ukraine in the 20s of the XXth century

The article reveals premises of active development of study of local lore in Right-bank Ukraine in the 20s of the XXth century under conditions of settling of the Soviet power.

Key words: *study of local lore, premises, "star time", museum study of local lore, study of memorials, Right-bank Ukraine.*

УДК 655.41

Григорій Рудий (м. Київ)

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ 20-Х РОКІВ XX СТ.

У статті розглядається процес становлення і розвитку українознавства на підставі матеріалів періодики України 1920-х років.

***Ключові слова:** періодика України, газетна періодика, краєзнавство в Україні, Український комітет краєзнавства, краєзнавчі організації.*

Серед актуальних та перспективних тем розвитку краєзнавчих досліджень на сучасному етапі є дослідження періодики 20-х років XX ст., своєрідної духовної скарбниці подій і фактів — зосередження величезної кількості матеріалів, що в сумі становлять багату джерельну базу для вивчення краєзнавства в Україні.

Над проблематикою історії краєзнавчого руху 1920-х років свого часу працювало багато дослідників, серед яких варто відзначити Л. Л. Бабенко, Ю. З. Данилюка, О. О. Нестулю, В. О. Савчука, А. Ю. Теодоровича, С. О. Шмідта та інших, які зробили помітний внесок у її розвиток. Разом з тим у вітчизняній історичній науці ще й досі немає спеціальних комплексних досліджень, що розкривали б загальні тенденції функціонування періодики, її специфічності як історичного джерела вивчення становлення і розвитку краєзнавчої роботи в Україні зазначеного періоду.

Вивчення української преси 20-х років XX сторіччя як історичного джерела дає змогу з'ясувати питання про місце краєзнавчої проблематики в загальному потоці суспільної інформації. За сприятливих умов для відродження української культури у періодиці постійно порушувалися проблеми дослідження культурної спадщини українського народу, створення системи пам'яткознавства. Ґрунтовні теоретичні й інформаційно-аналітичні статті, постанови уряду УСРР, нормативні документи урядових установ, інформаційні повідомлення, кореспонденції, дописи, листи та інші матеріали із центру й місць, резолюції зібрань пам'яткоохоронних громадських організацій тощо, критика і бібліографія, зокрема про нові краєзнавчі видання — все це було підпорядковано головній меті — широкому інформуванню української громадськості про теорію і практику охорони пам'яток історії і культури України в зазначений період.

Розглянемо кількісний склад органів друку з 1921 по 1930 рр.[1] (див. табл. 1).

Як бачимо, в Україні до 1927 р. україномовні видання не випереджали російські, а за

Таблиця 1

Рік	ГАЗЕТИ					
	Українською мовою	Разовий тираж у тис.	Річний тираж у тис.	Російською мовою	Разовий тираж у тис.	Річний тираж у тис.
1921	45	99	11223	95	199	28866
1922	30	83	9741	102	353	55367
1923	28	80	14373	86	492	100440
1924	36	176	21195	95	752	96938
1925	31	275	36729	78	1031	133762
1926	81	560	53387	84	689	121392
1927	94	779	72745	90	566	119953
1928	117	946	111098	105	642	123096
1929	298	1850	208080	124	649	113935
1930	552	3358	349290	75	514	85080

тиражністю навіть значно поступалися. Крім того, на території України широко розповсюджувалися загальносоюзні російськомовні видання з тиражем 400 тис. примірників[2].

Найбільше газет видавалося в 1930 р. — 555, найменше їх виходило 1923 року — 28. Газети розповсюджувалися в усіх регіонах підрадянської України. Найбільше газет видавалося на Київщині і Харківщині.

Як свідчить аналіз, наприкінці 1920-х років помітно починає зростати потенціал радянської української преси. Засновуються нові видання, українізуються російські. З-поміж них виділимо загальноукраїнську масову газету "Вісті ВУЦВК". Крім добре налагодженого інформаційного відділу, в ній були широко представлені наука, освіта, література, мистецтво, бібліографія. Чимало сприяв підвищенню інформативності та змісту газети, її популярності редактор, відомий український діяч і поет, боротьбист Василь Блакитний (справжнє прізвище Елланський). Також популярними українськими виданнями були газети "Більшовик" (Київ), "Комуніст" (Харків), "Селянська правда" (Харків). Окрім оглядів партійного руху на місцях, сторінки видань містили популярні статті на тему громадсько-політичного та культурно-освітнього характеру. Помітне місце серед них займали проблеми впровадження української мови, освіти, культури.

У 1929 р. загальна кількість газет, які видавалися українською мовою, сягнула 298 назв, що становило 68 % від їхньої загальної кількості. За разовим тиражем частка україномовних видань становила 70 відсотків. 1930 р. українські газети вже становили 83 відсотки загального разового тиражу. Того ж року лише кілька великих газет ще видавалися російською мовою: "Луганская правда" і "Вечерние известия" в Одесі та періодичні видання в Сталіно (Донецьку) і Маріуполі.

Всебічного висвітлення на сторінках періодики знайшли проблеми розвитку краєзнавства в Україні. В центральних і місцевих газетах багато різних за жанрами матеріалів — від ґрунтовних узагальнюючих науково-популярних статей до інформаційних повідомлень про вивчення рідного краю, пам'яток минулого. Газети регулярно інформували громадськість про заснування в 1924–1925 роках у багатьох містах України краєзнавчих комісій і товариств. Авторами краєзнавчих публікацій були відомі політичні, громадські, культурні діячі та пам'яткознавці. Серед них — Д. Багалій, М. Біляшівський, М. Болтенко, М. Грушевський, В. Дубровський, Ф. Ернст, М. Макаренко, О. Новицький, М. Слабченко, С. Таранушенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та інші. Так, у газеті "Більшовик" під рубрикою "Краєзнавство на провінції" опубліковано кореспонденції В. Камінського про розвиток краєзнавства на Поділлі, зокрема про роботу Кабінету вивчення Поділля при ВУАН (25 січня 1925 року) та діяльність краєзнавчих організацій Чернігівщини (15 лютого 1925 року). Значний інтерес для дослідників історії краєзнавства становлять дані, вміщені в останній кореспонденції, де автор зазначає, що на Чернігівщині широко поставлено краєзнавчу справу, значним досягненням є створення Чернігівського інституту краєзнавства в 1924 році[3]. В газеті "Культура і побут" під рубрикою "Краєзнавство" від 17 січня 1926 року вміщено глибокозмістовні дописи М. Криворотченка про діяльність краєзнавчого товариства у м. Куп'янську на Харківщині та М. Лагути про Миколаївське наукове товариство (14 травня 1925 р.). В останній кореспонденції повідомлялося, що дослідниками рідного краю випущено історичний нарис Миколаївщини, підготовлений до друку краєзнавчий історичний збірник "Миколаївщина" на допомогу вчителям Миколаївщини, проведено обстеження некрополя часу еллінської колонізації, складено бібліографічний покажчик про вивчення міст Миколаєва, Ольвії, Очакова, Вознесенська, окремих сіл Миколаївщини[4].

Докладно висвітлюється як у центральній, так і місцевій пресі хід підготовки і проведення в травні 1925 року першої всеукраїнської краєзнавчої конференції у Харкові, яка виробила програму перебудови краєзнавчої роботи в Україні. Серед проблем, що обговорювалися, було широке коло питань, спрямованих на розвиток краєзнавчої роботи в Україні. На думку учасників конференції, нове радянське краєзнавство має бути, з одного боку, під науковим керівництвом наукових установ республіки, а з другого — пов'язане з практикою життя. Для цього пропонувалось об'єднати увесь краєзнавчий рух в одну велику науково-громадську організацію, що буде організовувати і планувати роботу всіх краєзнавчих осередків. З цією метою конференція обрала Український комітет краєзнавства при Головнауці, який мав організовувати реалізацію рі-

шень конференції. У резолюції конференції було ухвалено: Основне завдання комітету — виявлення діючих краєзнавчих організацій і встановлення зв'язку з усіма державними і громадськими організаціями, що проводять краєзнавчу роботу. Комітетові також доручено підготувати загальний план краєзнавчої роботи в Україні і остаточну структуру всіх краєзнавчих осередків. Для здійснення підготовчої роботи до скликання окружних краєзнавчих конференцій комітетові доручалося призначити уповноважених[5].

Важливим джерелом вивчення тогочасного краєзнавчого процесу є публікації про заснування в багатьох містах республіки краєзнавчих комісій і товариств. Якщо на 1923 р. їх налічувалося в Україні 40, то вже в 1925 р. кількість їх зросла до 200[6].

Наприкінці 1920-х років краєзнавчі організації функціонували у 32 із 40 окружних центрів. Численними були і наукові товариства, тільки при Всеукраїнській академії наук фінансувалося близько 20. Найбільшими були: Харківське наукове товариство, що налічувало 808 членів, Одеське — 198, Кам'янець-Подільське — 97, Полтавське — 48[7].

Характерно, що подібними публікаціями газетна періодика намагалася не тільки пропагувати рішення конференції, але й привернути увагу до значення краєзнавства в політичному і культурному житті України.

Газети регулярно інформували громадськість про наукові дослідження природних багатств, екскурсій до історичних місць й революційних пам'яток.

Чільне місце на сторінках періодичних видань, насамперед газет "Більшовик", "Вісти", "Комуніст", "Культура і побут" займають матеріали, що висвітлюють організацію екскурсійних масових поїздок учнів, студентів, робітників і службовців до могили Т. Г. Шевченка біля Канева, у державний степовий заповідник "Чаплі", державний історичний заповідник "Ольвія", музейне містечко у Києво-Печерській лаврі, на Дніпровські пороги та в Запоріжжя.

Вельми показовою є кореспонденція "З подорожі до Канева" в газеті "Література, наука, мистецтво" від 9 березня 1924 року, автор якої докладно розповідає про відвідання великою групою залізничників на пароплаві "Комсомол" могили Т. Г. Шевченка біля Канева[8].

У багатьох публікаціях відзначалося, що вже закінчився період, коли екскурсанти-українці їздили до Москви і Ленінграда, вважаючи тільки їх одними історичними та культурними центрами. У зв'язку з цим пропонувалося звернути Укрполітосвіті та Українському краєзнавчому комітету та іншим краєзнавчим організаціям серйозну увагу на цей масовий рух українознавства, підтримати його відповідними екскурсійними заходами. Для цього необхідно було організувати при екскурсійних бюро республіканського значення у Житомирі, Катеринославі, Києві, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Полтаві, Одесі, Чернігові, Харкові приміщення для екскурсантів, надрукувати найголовніші екскурсійні маршрути по УСРР, видати загальний екскурсійний путівник по республіці українською та іноземними мовами, створити на місцях найбільшого екскурсійного відвідування бібліотеки-читальні з роздрібним продажем популярних книжок, листівок та альбомів цієї місцевості, використати матеріал цих екскурсійних місць для кінофільмів у серіях "Природа України", "Культурно-історичні пам'ятки України" тощо[9].

На сторінках української періодики 1920-х — 1930-х років є численна група матеріалів, що висвітлювали таку важливу проблему, як створення ВУФКУ фільмів типу "Краєзнавчий фільм", вміщувалися матеріали, де висвітлювалося питання концепції такого фільму. Так, в одній із типових публікацій у газеті "Пролетарська правда" автор з класових позицій наголошує, що в цьому фільмі "широкі робітничо-селянські кола України хочуть бачити і знати себе самих, як складову частину Радянського Союзу... і відчути, як росте вона (українська нація — *Г. Р.*) економічно й культурно та стає цим самим щороку більшим оплотом світової Революції. Кожен робітник і селянин хоче відчути, що він живе на круглій землі — в своїх містах і глухих селах, у степах і лісах. Що навкруги нього буяє життя, що наш віз хоч і скрипить, а все-таки їде в соціалістичну добу".

І далі автор закликає фіксувати це зростання і в сільському господарстві, промисловості, культурному будівництві. "Одне треба пам'ятати, — зазначає він, — серйозність підходу до роботи. Культурні й наукові сили України мусять взяти шефство над майбутнім фільмом. Це мусить бути справжнє сьогоднішнє лице країни, що, показуючи сьогоднішній ріст та буяння, кликало б нас до дальнішого будівництва"[10].

Ще одна тема, яка об'єднувала групу дискусійних публікацій, — завдання, форми і методи подальшої роботи краєзнавчих організацій. У пресі публікуються виступи відомих краєзнавців і пам'яткознавців про роль і місце краєзнавства в житті суспільства, розвитку економіки і культури. Для цих публікацій характерною є думка, що краєзнавство має стати наукою, яка має знайомити робітників і селян з продуктивними силами рідного краю, важливим засобом для подальшого розвитку виробництва країни[11]. У зв'язку з цим відзначалося, що Український краєзнавчий комітет, краєзнавчі організації на місцях цим напрямом краєзнавчої роботи не займалися. Вивчати виробництво могли тільки відповідні економічні організації[12]. Для цього пропонувалося зазначений комітет реорганізувати в Центральний Український науково-дослідний краєзнавчий (географічний) інститут, перетворивши його з організаційної установи в науково-дослідну. Крім того, слід вкрити всю Україну мережею краєзнавчих (географічних) товариств, які б мали здійснювати всебічне дослідження своїх регіонів за планами відповідних місцевих краєзнавчих інститутів[13].

Варті уваги публікації про видання краєзнавчої літератури. Аналіз газетних матеріалів — за інформаційними ознаками — наявністю словосполучень відповідного змісту свідчить, що ця тема була постійною в 20-х роках. На сторінках періодичних видань інформаційні повідомлення регулярно з'являлися під рубриками "Краєзнавство і бібліографія" і "Бібліографія". Незважаючи на порівняно невеликі кількісні показники фізичного обсягу, що вони займали на шпальтах газет, ці матеріали в плані інформаційного змісту досить насичені релевантною інформацією. Публікації такого змісту характерні не лише для центральної преси. Відповідні матеріали вміщували навіть місцеві газети, незважаючи на свій місцевий статус і невеликий обсяг. Серед зазначеної групи джерел заслуговують на увагу публікації про краєзнавчі видання, авторами яких були відомі вчені. Зокрема, в одному із відгуків на наукову працю "Старі хати" С. Таранушенка у газеті "Вісти" від 30 грудня 1922 р. зазначалося, що в його праці з любов'ю описані звичайні хати, в яких живуть мільйони українських селян. Автор наводить цінні відомості про архітектурне обличчя українського села. Цей матеріал цікавий і корисний для будівельників, які мають змогу використати їх практично завдяки грамотним технічним малюнкам, виконаними С. Таранушенком[14]. Цікавою є оглядова публікація в газеті "Культура і побут" від 10 січня 1926 року про книжку П. В. Злобнова "Основы краевой библиографии", в ній відзначалося, що ця праця є першою, яка намагається подати основи краєвої бібліографії і краєзнавцям варто з нею ознайомитися[15].

Загалом у 20-х роках тільки в межах ВУАК було видано майже 400 назв краєзнавчої літератури.

Привертає увагу дослідників церковної археології інформаційне повідомлення в газеті "Більшовик" від 31 січня 1924 р., де йшлося про те, що українознавець П. С. Глядковський розшукав цікавий рукопис петербурзького професора Пальмова з церковної археології, який жив пізніше в Києві, а потім виїхав до родичів в Астрахань. Вважалося, що ця праця назавжди втрачена, а вона дуже ґрунтовна як з наукового боку розробки теми, так і за кількістю опрацьованого автором матеріалу[16].

Є в українській пресі також матеріали, які відбивають критичне ставлення громадськості до авторів окремих підручників та навчальних посібників з краєзнавства для школи. Це публікації переважно у формі рецензій, де йдеться про недостатній рівень окремих навчальних посібників і підручників. Вельми показовою щодо цього є рецензія на збірник П. Волобуєва і П. Мостового "Краєзнавство в трудовій школі", де відзначалося, що окремі матеріали збірника втратили актуальність, застарілі або ж поверхові і не мають ніякого відношення до краєзнавства. Загалом, на думку автора, збірник підготовлений поспіхом і ціна його дорога[17].

Своєрідним інформатором рівня висвітлення краєзнавчої бібліографії є дані про авторів і зміст краєзнавчої літератури, час і місце видання. За жанровою палітрою ці публікації представлені кореспонденціями, статтями, рецензіями і хронікою. Мета таких бібліографічних матеріалів-оглядів — привернути увагу державних установ, краєзнавчих організацій до своєчасного забезпечення пам'яткознавців необхідною краєзнавчою літературою.

Отже, як свідчить аналіз, українська преса широко і всебічно висвітлювала процес становлення радянського краєзнавства в Україні.

Газетна періодика 20-х років XX сторіччя, зважаючи на певні історичні умови, в яких

вона діяла, її ідеологічне спрямування, є дуже важливим історичним джерелом для вивчення маловідомих подій і фактів тогочасного краєзнавчого руху України, для спостережень і висновків. Цей комплекс історичних джерел дає змогу розширити бачення перспектив розвитку історико-краєзнавчих досліджень в умовах незалежної України.

Джерела та література

1 Таблицю складено автором на базі окремих таблиць, які наводяться у довіднику “Преса Української РСР 1917–1966. Статистичний довідник”. — Харків, 1967. — С. 112–113.
2 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2260. — Арк. 61.
3 *Камінський В*. Краєзнавство в Чернігові // Більшовик. — Київ, 1925. — 15 лютого.
4 *Лагута В*. Миколаївське наукове товариство // Культура і побут. — Харків, 1925. — 14 травня.
5 Проблема краєзнавства і принципи краєзнавчої роботи // Там само. — 7 червня.
6 *Акуленко В. І*. Охорона пам’яток культури в Україні (1917–1990). — К., 1991 — С. 46.
7 *Савчук В. О*. Краєзнавчий рух 20–30-х рр. ХХ ст.: нове бачення проблеми // Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей / Ред. кол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К., 2003. — Вип. 20–21. — С. 14–29.
8 *Вареник М*. З подорожі до Каніва // Література, наука, мистецтво. — Харків, 1924. — 9 березня.
9 *Дубровський В*. Екскурсійне питання на Україні // Культура і побут. — 1926. — 29 серпня.
10 *Юрченко Ю*. Краєзнавчий фільм // Пролетарська правда. — Київ, 1926. — 9 травня.
11 *Дубняк К*. Краєзнавство на Україні, його минулі й сьогочасні завдання, коли будується нове життя // Культура і побут. — 1925. — 5 лютого.
12 А діла краєзнавчого мало // Там само. — 1926. — 2 листопада.
13 *Дубняк К*. До стану краєзнавчої праці на Україні // Там само. — 1925. — 1 листопада.
14 *Немоловський І*. Бібліографія // Вісти. — Харків, 1922. — 30 грудня.
15 *Вєтухов О*. Краєзнавство і бібліографія // Культура і побут. — 1926. — 10 січня.
16 *Шамрай С*. Цікава праця по церковній археології // Більшовик. — 1924. — 31 січня.
17 *Козаченко А*. Українські краєзнавчі видання // Культура і побут. 1926. — 19 вересня.

Григорий Рудой

Проблемы развития краеведения в Украине на страницах украинской периодики 20-х годов ХХ века

В статье рассматривается процесс становления и развития украинознавства на основании материалов периодики Украины 1920-х годов.

Ключевые слова: *периодика Украины, газетная периодика, краеведение в Украине, Украинский комитет краеведения, краеведческие организации.*

Yrigoriy Rudy

The problem of local lore in Ukraine on pages of Ukrainian periodicals in the 20-th of XX century

In the article the process of formation and development of Ukrainian study of local lore in the context of Ukrainian periodical materials is under consideration.

Key words: *study of local lore, the press.*

УДК 908 (477)+930.1

Сергій Куделко, Ольга Кашаба (м. Харків)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ДИСКУСІЯ З ПИТАНЬ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В 20-ТІ — НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті аналізуються основні аспекти теоретико-методологічної дискусії з питань історичного краєзнавства в 20-ті — на початку 30-х років ХХ ст.

Ключові слова: *історичне краєзнавство, теоретико-методологічна дискусія, історіографія, науково-методична робота.*

Активізація методологічних пошуків та розширення дослідницької проблематики пов'язані із стійким інтересом до вивчення історії науки, аналізом головних закономірностей її розвитку. Розроблення нових теоретико-методологічних, науково-методичних засад історичної науки створює підґрунтя для дослідження локальних об'єктів. Саме тому особливої ваги набувають дослідження з історичного краєзнавства. Вивчення місцевої історії є невід'ємною складовою аналізу історичного процесу в цілому.

Упродовж багатьох років науковці доводять потребу більш глибокої розробки теоретико-методологічних засад краєзнавства. Починаючи з 20-х — початку 30-х років ХХ століття, у вітчизняній науці не припинялась полеміка стосовно предмета, об'єкта і завдань краєзнавства. Його вважали "науковою дисципліною", "навчальним предметом", "методом навчання і виховання", "засобом організації навчального матеріалу", "дидактичним принципом"[1]. Важливо наголосити, що в ході дискусій було порушено чимало гострих методологічних питань, до кінця нерозв'язаних і сьогодні, наприклад, співвідношення краєзнавства і країнознавства, краєзнавства і містознавства, краєзнавства і регіоналістики тощо. Невідповідність між масштабністю краєзнавчого руху і рівнем його наукового узагальнення висувають завдання подальшого розроблення питань загальної теорії краєзнавства[2]. Недостатній рівень розвитку теорії не може не позначитися на практиці, зокрема на методиці краєзнавчої роботи. Ця проблема є особливо актуальною на сучасному етапі оновлення змісту навчання національної освіти, у якій краєзнавству, насамперед історичному, належить одне з чільних місць. Останнім часом спостерігаються небажані тенденції, коли окремі теоретики сучасної педагогіки намагаються розглядати краєзнавство як доповнення до народознавства, українознавства, роблять спробу замінити усталені терміни та поняття сучасними кон'юнктурними новаціями. Подібні тенденції негативно впливають на розвиток теорії і практики краєзнавства, історичного в тому числі[3].

На початку 20-х років ХХ ст. спостерігається піднесення краєзнавства в Україні. Цей період більшість сучасних дослідників вважає "золотим десятиліттям" в історії українського краєзнавства[4]. Характерною особливістю цього часу був теоретико-методологічний плюралізм, який можна було спостерігати у співіснуванні й в ідейній боротьбі марксистської і немарксистської парадигм знання. Разом із тим позначаються тенденції ідеологізації історичної науки в контексті процесу ідеологізації радянського суспільства в цілому. На цьому фоні представники дореволюційної школи намагалися переосмислити світоглядні і гносеологічні настанови в науці. Через неможливість відобразити свої погляди в історіософських працях, вони висвітлювали їх у конкретно-історичних дослідженнях. Отже, можемо говорити про своєрідний "розподіл" праці, коли марксистські історики проводили дослідження переважно в тих галузях наукового знання, які були політично актуальними, а представники немарксистських шкіл остерігалися займатися проблемами новітньої історії у зв'язку з їх політичною гостротою, надаючи перевагу вивченню історії культури, етнографії, захоплюючись локальними студіями.

Це був час відносно мирного співіснування ліберального і марксистського секторів істо-

ричної науки, плюралізму в історичній освіті. Вже та обставина, що представники старої школи залишилися в країні під час громадянської війни, потенційно зумовила їх співпрацю з новою владою. Якщо відкинути особисті мотиви, можемо відзначити кілька причин, що спонукали вчених до такого кроку. По-перше, високий рівень патріотичних почуттів наукової інтелігенції не дозволяв їм відмежовувати свою долю від долі Батьківщини. Крім того, більшість із них була переконана в усталеному твердженні, що "влада змінюється, а наука залишається вічною". По-друге, аналіз тогочасної ситуації давав науковцям підстави для висновків, що більшовики в той момент були єдиною легітимною політичною силою, яка користувалася популярністю серед значної частини населення країни. По-третє, не можна не враховувати специфіку менталітету істориків-професіоналів, які в процесі осмислення політичних реалій напевне проводили широкі аналогії, зверталися до досвіду попередніх революцій. Цей досвід свідчив, що після революційних і соціальних потрясінь владні режими стабілізуються і не тільки зживають хиби, а й відкочуються (хоча б зовні) до попередніх часів. Підтвердження своїх роздумів науковці знаходили як у відносній лібералізації часів непу, так і у впровадженні політики "українізації". Таким чином, відбувався складний процес адаптації вчених старої школи до нової соціальної практики.

Саме це, на наш погляд, дає підстави В. В. Бездрабко стверджувати, що неподільною вотчиною немарксистського сектора залишалися спеціальні й допоміжні історичні дисципліни, локальні студії[5]. Не маючи змоги, а іноді боячись торкатися складних методологічних питань, переживаючи кризу наявної парадигми знань, учені захоплювалися краєзнавчими дослідженнями. Краєзнавство пожовтневого періоду стає своєрідною "нішею" для "античників" і медієвістів, сходознавців і мовознавців, етнографів та археологів, географів і біологів доби імператорських університетів. Цей інтелектуальний фонд "золотого десятиріччя" краєзнавства зумовлює збереження традицій, культури, системи цінностей, високий професіоналізм у дослідженнях.

Усе це стало стимулом для ініціативності науковців, які вже в нових історичних умовах "радянізації" зуміли збагатити історичне краєзнавство змістовними, організаційними формами. Зокрема, Слобожанську комісію краєзнавства очолив відомий учений-етнограф, професор Харківського університету Д. К. Зеленін. За його клопотанням було розроблено низку заходів для відродження краєзнавчого руху в Україні. Науковець неодноразово звертався до Народного комісаріату освіти з пропозицією визначити основні напрями діяльності краєзнавців республіки. Ініціативність і наполегливість ученого і групи його однодумців підштовхнули владні структури до проведення Всеукраїнського з'їзду з вивчення виробничих сил і Всеукраїнської конференції з краєзнавства в 1925 році. Результатом цієї роботи стала поява координуючого органу — Українського комітету краєзнавства. Цілком логічно, що на Слобожанщині завдяки такій ініціативі й досвіду вчених університету на початку 1920-х років з'явилася низка різноманітних краєзнавчих організацій: товариств, гуртків, музеїв тощо.

Одночасно відбувається зародження "нового" краєзнавства, підґрунтям якого був історичний матеріалізм. Спираючись на ідеї марксизму, науковці наголошували на визнанні первинності матеріальної основи суспільного буття і другорядності породжуваної ним свідомості.

Наслідком цього стало превалювання соціально-економічного аспекту в дослідженнях, увага до подій масової суспільно-політичної боротьби, широке тлумачення цілей і завдань краєзнавства. Поступово історико-краєзнавчі дослідження відходили на другий план і ставали неактуальними.

Таким чином, спостерігаємо повільну консервацію старих принципів у проведенні наукових досліджень і викладі їх результатів, а згодом й конструювання іншого знання, яке було якісно новим продовженням наявного, навіть тоді, коли заперечується попередня ідейна основа історичних фактів, закономірностей і теорій. У такій ситуації роль краєзнавства визначається його деструктивною й інтегративною функціями водночас, бо воно підтримувало існування старої та нової традицій у краєзнавчих дослідженнях і в той же час було підґрунтям для створення загальної схеми історичного знання[6].

Диференціація пізнавального процесу спонукала до фрагментарності, робила його вузьким. Але осягнути і пояснити частину, фрагмент без співвідношення з цілим неможливо.

Тому краєзнавство мало б прагнути через конкретність універсалізувати дослідження. Ці прагнення підштовхувалися ззовні. У 1920-ті роки суспільство постачало науці завдання, соціальна значущість яких наповнювалась локальною проблематикою. Намагання диференціювати загальне й конкретне визначили характер розвитку краєзнавства в 20-ті — на початку 30-х років XX століття[7].

Саме такі тенденції спостерігалися в дискусії, яка розгорнулася в добу "золотого десятиріччя" з приводу змісту, предмета та об'єкта краєзнавства.

Єдності в поглядах на завдання і функції краєзнавства на початку 1920-х років не було, хоч головна мета — вивчення країни за територіальним принципом — вимальовувалася досить виразно. В обговоренні теоретичних питань, виробленні понятійно-термінологічної системи краєзнавства (й історичного у тому числі) брали участь видатні науковці, педагоги, освітяни як Росії, так і України.

У ході дискусії, яка розгорнулася на сторінках преси, дебатувалися не тільки предмет і завдання краєзнавства, але і його місце в системі інших наук. Думки про особливий статус краєзнавства дотримувалися Г. В. Артоболевський, А. І. Дзенс-Литовський, Н. П. Дружинін. Вони підкреслювали, що краєзнавство має свою специфічну мету і завдання[8]. На вивчення історії краю як одного з основних завдань краєзнавства вказували М. Ільїнський, С. Чернов, І. Гревс[9].

Найбільш чітко, на наш погляд, предмет історичного краєзнавства визначив І. Гревс — вивчення пам'яток археології краю, історії міст і населених пунктів (включаючи садиби, монастирі, фабричні центри), економіки, обласних культурних місць, предметів матеріального побуту, пам'яток мистецтва. Водночас І. Гревс намагався розмежувати об'єктно-предметну сферу історичного краєзнавства і краєзнавства, наголошуючи, що останнє є об'єктом дослідження сучасності. Тому в статті "История в краеведении", надрукованій у періодичному виданні Центрального бюро краєзнавства — часописі "Краеведение" — І. Гревс указував на актуальність краєзнавчих досліджень. "Нове краєзнавство" виступає під знаком суспільної користі, воно має практичний, утилітарний характер. Отже, завдання краєзнавства полягає в дослідженні виробництва і виробничих сил. Автор доводив, що краєзнавство мусить вивчати і природно-виробничі сили, і сучасність, але у фокусі дослідження має бути історія краю, його культура, охорона пам'яток старовини, архітектури, архівних документів. Науковець розглядав краєзнавство як світове історико-культурне явище кінця XIX — початку XX століття. Його специфічність І. Гревс вбачав у тому, що поряд з інтелектуальним мотивом у краєзнавстві народжувався особливий емоційний струмінь, який давав змогу створити достовірний портрет місцевості, зберегти наступність спадщини минулого. Терміни "краєзнавство" і "батьківщинознавство" учений вважав тотожними, особливо у разі вивчення місцевості як "малої батьківщини", оскільки сукупність краєзнавчих робіт об'єктивно має матеріал для описання великої батьківщини[10].

Інші дослідники звужували межі краєзнавства. Б. Вишневський, Л. Берг зводили краєзнавство до "мікрогеографії краю", "місцевої географії". За М. В. Муратовим краєзнавство є не тільки науковою, але і громадською діяльністю, у той час як М. Я. Феноменов наголошував на науково-дослідницькій ролі краєзнавства[11].

О. Музиченко, А. Золотарьов, С. Архангельський розглядали краєзнавство як метод, причому і як метод дослідження, і як педагогічний метод вивчення навколишньої дійсності, і як локальний метод в історичній науці[12]. Вражала амплітуда коливань у визначеннях: від "локального методу в історичній науці" (С. Архангельський) та "крайової історії" (С. Бахрушин) до "просто місцевої географії, опису природи, історії, побуту, культури рідного краю" (М. Ільїнський)[13].

Автор посібника "Вступ до краєзнавства" А. Большаков у розділі "Краєзнавство — наука чи метод?" зауважував, що, "будучи системою знань про певний об'єкт — місцевий край, краєзнавство є справжньою наукою, і наукою цілком самостійною… Прав громадянства як особливої науки краєзнавство набуває в силу того факту, що має власний об'єкт дослідження, до якого підходить із власної, оригінальної точки зору"[14]. Автор зазначав, що краєзнавство — наука особлива, молода, така, яка "щойно зачинається", але здатна зв'язати "краєзнавчим вузлом" дисципліни майже всього наукового фронту навколо вивчення певного краю.

Як бачимо, у 20-ті роки XX ст. існував значний різнобій у семантичному осмисленні поняття, яким мала позначитися цілеспрямо-

вана робота з вивчення країв, земель, областей. Однак навіть після того, як краєзнавчий рух виявив ознаки "переростання камерних масштабів" і засвідчив свою масовість, поняття "краєзнавство" лишалося нестабільним: воно розумілося "як наочний метод викладання, виховний засіб, пропедевтичний курс історії, географії, окремий шкільний предмет для більшості навчальних дисциплін"[15].

Дискусії 1920-х років у контексті визначення предмета і завдань краєзнавства порушували й питання співвідношення його наукових і громадських начал. На думку В. Вернадського, краєзнавчий рух давав змогу "викликати до життя духовні сили народу, недоступні до відродження в іншій спосіб"[16].

Тематичне продовження цієї проблеми спостерігаємо в роботі й рішеннях численних конференцій. У січні 1926 р. VI сесія Центрального бюро краєзнавства (далі — ЦБК) ухвалила резолюцію про суть і завдання краєзнавства. Акцент робився на громадській роботі в широкому масштабі, наукові дослідження відходили на другий план. Завдання звужувалися й зводилися лише до вивчення природно-виробничих, тобто продуктивних, сил краю, земельної громади, землевпорядкування, економіки, техніки. Така тенденція була пов'язана зі зміною соціально-економічної і політичної ситуації в країні. Державі потрібно було розвивати народне господарство, і в такій ситуації корисними були будь-які відомості про економічні можливості й потенціал регіонів. У контексті цього цілком зрозумілим є визначення VI сесії ЦБК: "Краєзнавство — метод синтетичного наукового виявлення певної, виділеної за адміністративними, політичними, господарськими ознаками, відносно невеликої території, вивчення, підпорядковане життєво необхідним господарським і культурним потребам цієї території, що має своєю основою продуктивні сили краю"[17].

Отже, бачимо, що замість різнопланової краєзнавчої роботи все більше і більше нав'язувалося об'єднання краєзнавчих сил і виробничий ухил. Організатори тогочасного краєзнавчого руху вбачали своїм обов'язком "не дати руху вилитися в хибні річища народницького лібералізму або схоластичного акаталізму"[18]. Це врешті-решт призвело до звуження, а згодом стало одним із чинників згортання краєзнавчого руху.

Але офіційне рішення ЦБК не було прийнято одностайно. Дискусія стосовно суті і завдань краєзнавства тривала. Дослідники зазначали, що вивчення економіки певного краю обов'язково тягне за собою й історичні дослідження. Історичний аспект краєзнавства до середини 1920-х років не виключався і не відкидався. Зокрема, у 1924 році голова Центрального бюро краєзнавства академік С. Ф. Ольденбург зазначав: "...сучасні краєзнавці думають, що історичні матеріали "не ударні", що інтерес до історичної постановки справи нібито пережиток старого, що важливими є лише відомості природно-історичного характеру і ті, які говорять про сучасну економіку. Крайня короткозорість такого погляду є очевидною"[19].

Краєзнавцям пропонувалося вирішувати це завдання комплексно, включаючи до вивчення питання з історії, культури, побуту. Тому і виникали такі дослідницькі ланцюжки, як, наприклад, краєзнавство — місцева географія. Вони містили цілу низку цікавих тем для вивчення: географічні умови краю, його історія, побут, культура. Дослідження проводилися для того, щоб краще ознайомитися з виробництвом краю, місцевими ринками збуту. Але й тут без історичних екскурсів було б важко обійтись. Тому пропонувалося вивчення історії кустарних промислів, окремих фабрик і заводів.

За логічною схемою розгортання науки краєзнавство мало б прагнути через конкретність універсалізувати дослідження, але внаслідок значущості соціальної проблематики краєзнавство в цей час все більше наповнюється конкретними, локальними питаннями. Самі критерії вимог до історико-регіональних праць змінилися. Якщо раніше цінувалися насамперед усебічність, ґрунтовність, порівняльність статистичних показників за роками й окремими місцевостями, охоплення різних шарів життя, то із середини 1920-х років на перше місце виходило вміння подавати матеріал у потрібних дозах і з відповідною обробкою. Професіоналізм поступається місцем дилетантству, замість величезних томів з друку виходять здебільшого непоказні брошури. Прикметами цього часу стали численні випадки заснування нових краєзнавчих осередків, проведення ними зібрань, конференцій, з'їздів, збільшення матеріалів відповідного змісту на сторінках періодики. Вивчення історії краю було якраз тим, що могло акумулювати громадянську енергію і водночас

створити нові форми легального співіснування з владою. В умовах нової економічної політики, лібералізації суспільних відносин — з одного боку, і загального занепаду культури — з другого, краєзнавство намагалося взяти на себе поміж іншим охоронну, стабілізуючу функцію щодо культурних цінностей. Крім того, у цей час спостерігається національне піднесення, яке супроводжувало "українізацію" в політиці радянської влади. А це не могло не створити відповідних умов для концентрації і координації зусиль науковців і аматорів. Отже, краєзнавство стає одним із засобів існування науки. Остання, потрапивши в чітко окреслені межі державних замовлень і контролю, стає слухняною частиною радянського будівництва, а разом і з нею складовою радянського будівництва стає й краєзнавство[20]. Тому воно швидко утверджувалося і як науковий напрям, і як громадський рух.

Таким чином, спостерігаємо достатньо широкий спектр визначень завдань краєзнавства, різні підходи в семантичному осмисленні його предмета. Співіснуючи, усі ці визначення взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, відтворюючи ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20-х років XX ст. Зрештою, було винайдено універсальну формулу поняття краєзнавства, яка влаштовувала більшість. Офіційно краєзнавство визначалося як "метод синтетичного вивчення якоїсь певної території", а також як "громадянський рух, що об'єднує місцеве трудове населення, яке бере активну участь у соціалістичному будівництві свого краю на основі всебічного його вивчення"[21].

Слід зазначити, що в дискусіях 1920-х років із приводу статусу і завдань краєзнавства голос провідних українських істориків звучав невиразно, хоч багато хто з них згуртував навколо своїх наукових інституцій краєзнавчі осередки. На наш погляд, причина такої інертності криється у відмінностях між російським і українським краєзнавством. Проаналізувавши специфіку розвитку тогочасного українського краєзнавства, В. О. Савчук називає ряд його особливостей, одна з яких крилася у відсутності порозуміння між науковцями. Краєзнавство України в силу історичної специфікації не було єдиним організмом, воно складалося з різних шкіл, серед яких не було погодженості. Напружені відносини між представниками різних наукових шкіл влада вміло використовувала під час політичних репресій[22]. Виходячи з цього, зрозумілою стає теза П. Т. Тронька про відверте загострення боротьби різних партій і угруповань у ВУАН; про небажання М. С. Грушевського брати участь у краєзнавчих інституціях насамперед унаслідок неприязних стосунків з головою УКК М. І. Яворським, академіками О. М. Лободою та Д. І. Багалієм[23]. Я. В. Верменич у свою чергу дійшла висновку, що Д. І. Багалій також не докладав помітних зусиль до теоретизації краєзнавства. В історіографічному вступі до "Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті" він назвав декілька регіонально-історичних праць, але про систему краєзнавства тут не йдеться[24].

Таким чином, розвиток українського історичного краєзнавства 1920-х — початку 1930-х років був дуже суперечливим і складним. Негативні наслідки сталінської концепції побудови соціалізму в країні, застосування вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ згубно позначилися на розвитку історичної науки і краєзнавства зокрема. Якщо на початку краєзнавство було галуззю, де працювали представники "старої" школи, продовжувачі наукових традицій, то, поступово трансформувавшись, воно перетворюється на слухняний інструмент влади. Цьому сприяли також докорінні зміни у соціальному статусі науковців. У пореволюційні часи науковці були авторитетною, матеріально та політично незалежною верствою, а після революції наукова інтелігенція перетворювалась на соціально невизначену: відбулося погіршення її матеріального становища, її було усунуто від політики, вона втрачала реальну вагу в суспільстві. Поступово зникала професорська субкультура з відповідним архетипом (європейського ґатунку освіта, культура, лібералізм, неприйняття екстремізму) внаслідок радикальних суспільних змін. "Червона" радянська професура належала вже до іншої культурної традиції та не успадкувала більшості позитивних соціокультурних рис від своїх попередників. Внаслідок цього відповідне інтелектуальне середовище та філософське буття, канони та еталони наукового мислення поступово втрачались[25].

Унаслідок заперечення правомірності існування краєзнавства як самостійної науки спостерігається звуження предмета краєзнав-

ства. Його дослідницька зона наприкінці 1920-х років охоплювала лише вивчення продуктивних сил того чи іншого краю, згорталися розпочаті в 1920-ті роки теоретичні дослідження. Тому на початку 1930-х років досягнення українського краєзнавства були не стільки теоретичними, скільки практичними. Серйозні наукові дослідження поступалися поверховим аматорським; принципи історизму замінювалися вульгарними принципами прикладної практики, емпіричними спостереженнями, які мали суто описовий характер. У масиві краєзнавчих праць "золотого десятиліття" домінували історико-оглядові праці з констатацією факту, події, явища, процесу й окремими історичними й історіографічними висновками. Також спостерігаємо вкрай негативне ставлення влади до доробку видатних українських мислителів XIX — поч. XX ст. Боротьба проти концепції українського історичного процесу М. С. Грушевського була поширена на історико-філологічні науки загалом. Перенесена на широке тло культурно-наукового та суспільного життя в Україні, ця акція "боротьби проти буржуазного націоналізму" (що відповідало сталінським настановам про загострення класової боротьби в країні) набула небаченого масштабу й спричинила зловісні наслідки для української науки і культури. Величезною трагедією для історичної науки стала втрата на той час традицій систематичних історико-статистичних описів окремих регіонів. Не вдалося досягнути поставленої мети і внаслідок впровадження масових репресій щодо істориків. Влада оголосила їх "носіями буржуазних і псевдомарксистських поглядів", а деяких навіть "оскаженілими фашистами", дощенту зруйнувала систему історико-краєзнавчих досліджень, припинивши роботу в цьому напрямі на кілька десятиріч.

У той же час не слід зменшувати ролі періоду 1920-х років у розвитку історичного краєзнавства. Саме на цьому етапі краєзнавство було оформлено організаційно; продовжувалося осмислення його дисциплінарного статусу; було накопичено чимало фактологічного матеріалу про окремі місцевості, населені пункти, підприємства; розглядалися міждисциплінарні зв'язки між краєзнавством і гуманітарними та природничими науками. Крім того, вдалося досягти масовості краєзнавчих пошуків, що дало змогу, у свою чергу, акумулювати громадську енергію і водночас створити нові форми легального співіснування з владою.

Джерела та література

1 *Заремба С. З.* До питання про предмет історичного краєзнавства // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1980. — С. 41–45.

2 *Верменич Я. В.* Теоретизація історичного краєзнавства і регіонознавства: проблема наступності // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 2005. — Вип. 29. — С. 39–48.

3 *Кононенко Н. К.* Стан сучасного українознавства та його завдання в розбудові держави // Розбудова держави. — 1994. — № 2. — С. 18–30.

4 *Тронько П. Т.* Краєзнавство України на передодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. — 2003. — № 1–4. — С. 7–13.

5 *Бездрабко В. В.* Історіографічні спостереження за розвитком краєзнавства в Україні (1920–1930-х рр.) // Краєзнавство. — 2002. — № 1–4. — С. 16.

6 *Бездрабко В. В.* Історіографія краєзнавства // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 9. — С. 26–35.

7 *Бездрабко В. В.* Часопис "Краєзнавство" та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х — початок 1930-х рр.): Монографія. — К., Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2005. — С. 70–71.

8 *Дзенс-Литовский А. И.* К вопросу о предмете и методике курса "краеведение" // Краеведение. — 1923. — № 2. — С. 5–17; *Його ж.* Познание местного края / А. И. Дзенс-Литовский, И. С. Абрамов. — Л.: Колос, 1925. — С. 13, 25–31 та ін.

9 *Гревс И.* История и краеведение // Краеведение. — 1926. — № 4. — С. 487–508; *Його ж.* Краеведение в школе // Методы индивидуализирующего труда: Сб. под редакцией М. М. Рубинштейна. — Вып. 2. — М.: Мир, 1925. — С. 25–59; *Заремба С. З.* До питання про предмет історичного краєзнавства // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1980. — С. 41–45.

10 *Гревс И.* Краеведение в современной германской школе. — Л.: Брокгауз–Ефрон, 1929. — С. 9–10.

11 *Как изучать* свой край: Сб. статей. — Л., 1925. — С. 7–11.
12 *Музиченко А.Ф.* Динамическое краеведение в программах ГУС`а и его метод // Вопросы краеведения в школе: Сб. статей / под ред. В. П. Буданова, И. С. Семенова. — Л.: Брокгауз-Ефрон, 1925. — С. 43–63; *Музиченко О.* Краєзнавство в комплексних програмах та його метод // Шлях освіти. — 1925. — № 5–6. — С. 59–70.
13 *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність: Автореф. дис. ...доктора іст. наук: 07.00.06 / Нац. АН України, Ін-т історії України. — К.,1996. — С. 15–18.
14 *Большаков А.М.* Введение в краеведение. — Л.: Прибой, 1929. — С. 50–59; *Верменич Я.В.* Процеси інституалізації краєзнавства в Україні 20–30-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 2003. — Вип. 22–23. — С. 40.
15 *Бездрабко В.В.* Історіографія краєзнавства // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 9. — С. 26.
16 *Вернадский В.И.* Задачи науки в связи с государственной политикой России // Очерки и речи. — Пг., Научное химико-техническое изд-во, 1922. — Вып. 1. — С. 157.
17 *Цит.*: *Заремба С.З.* До питання про предмет історичного краєзнавства // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1980. — С. 42.
18 *Цит.*: *Савчук В.О.* Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України в сер. 20-х років XX ст. // Краєзнавство. — 2001.– № 1 — 4. — С. 40.
19 *Ольденбург С.* Задачи краеведения // Народный учитель. — 1924. — № 3. — С. 39–41.
20 *Бездрабко В.В.* Часопис "Краєзнавство" та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х — початок 1930-х рр.): Монографія. — К., Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2005. — С. 66.
21 *Милонов Н.П.* Историческое краеведение /Н. П. Милонов, Ю. Ф. Кононов, А. М. Разгон, М. Н. Черноморский, А. С. Завадье — М.: Просвещение, 1969. — С. 3.
22 *Савчук В.О.* Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України в сер. 20-х років XX ст. // Краєзнавство. — 2001. — № 1–4. — С. 37–41.
23 *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи). — К., 2000. — С. 54–55.
24 *Верменич Я.В.* Процеси інституалізації краєзнавства в Україні 20–30-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 2003. — Вип. 22–23. — С. 42.
25 *Водотика С.Г.* Історична наука УРСР 1920-х років: соціально-політичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: Автореф. дис. ...доктора іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2001.

Сергей Куделко, Ольга Кашаба

Теоретико-методологическая дискуссия по вопросам исторического краеведения в 20-е — в начале 30-х годов XX в.

В статье анализируются основные аспекты теоретико-методологической дискуссии по вопросам исторического краеведения в 20-е — в начале 30-х годов XX ст.

Ключевые слова: *историческое краеведение, теоретико-методологическая дискуссия, историография, научно-методическая работа.*

Sergei Kudelko, Olga Kashaba

The theoretical and metodical discussion in the field local history studies in 1920-ies to earle 1930-ies

In the article the main questions of the theoretical and methodical discussion in the field of the local history studies in 1920 — 1930 had been analyzed.

Key words: *historiography, educators, local history studies, instructional research, educational institution, theoretical and methodical discussion.*

УДК 94(477.74):351.853

Олексій Присяжнюк (м. Одеса)

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 60–80-Х РОКАХ XX СТ.

Стаття присвячена історії збору та систематизації краєзнавчих матеріалів в Одеській області, що відбувалися впродовж 60–80 років XX ст. Виявлено, що видання "Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область" та підготовка "Зводу пам'яток історії та культури України" суттєво вплинули на розвиток краєзнавства в Одеському регіоні. Визначені досягнення і недоліки в роботі редакційних колегій цих видань та значення їх роботи для розвитку справи охорони пам'яток регіону. Проаналізована взаємодія між різними учасниками процесу збору та систематизації матеріалів по пам'ятках історії та культури і видання результатів досліджень. Також визначено, що завдяки співпраці фахівців-науковців та аматорів було сформовано вичерпний, на той час, перелік пам'яток історії та культури Одеської області.

Ключові слова: *охорона пам'яток, Одеса, культурна спадщина, Одеське археологічне товариство.*

В історії розвитку краєзнавства на Одещині в період 60–80 років XX ст. відбувається поширення краєзнавчих досліджень, що, на нашу думку, є досить цікавим та важливим для всебічного вивчення явищем.

На початку 1960-х років почалося розгортання краєзнавчого руху, і в середовищі наукової інтелігенції народилася думка про підготовку багатотомного енциклопедичного видання "Історія міст і сіл Української РСР[1]. На сторінках 26-томного видання на основі величезної джерельної бази не тільки було дано оцінку суспільним явищам і подіям в історії з найдавніших часів до 60-х років XX ст., але й написано історичні нариси міст і сіл країни. Тисячі авторів, як професійних істориків, так і краєзнавців-аматорів, брали участь в цій роботі на громадських засадах.

Загалом багаторічну роботу щодо підготовки "Історії міст і сіл УРСР" і, зокрема, тому, присвяченому Одеській області, умовно можна поділити на кілька етапів. Перший з них організаційно-підготовчий — охоплював 1962–1964 рр. Влітку 1962 р. Одеський обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет створили обласну редколегію цього видання, до якої увійшли секретар обласного комітету КП України Л. Гладка (голова редколегії), завідувач відділу пропаганди і агітації обласного комітету Л. Ануфрієв, завідувач Державного архіву Одеській області І. Хіоні, а також наукові працівники і викладачі Одеського державного університету ім. І. Мечникова (І. Головко, П. Воробей, В. Загоруйко, С. Ковбасюк, П. Некрасов, В. Немченко), Одеського політехнічного та Одеського педагогічного інститутів (П. Лопата, С. Мельник), Одеського вищого інженерно-морського училища, Одеського технологічного інституту ім. М. Ломоносова, Одеського інституту інженерів морського флоту, Одеського інженерно-будівельного інституту, Одеського сільськогосподарського інституту, Одеського медичного інституту ім. М. Пирогова (М. Дихан), Одеського електротехнічного інституту зв'язку ім. О. Попова та Одеського інституту народного господарства (А. Гуляк, С. Боровой).

У виявленні та збиранні документів та матеріалів багато зусиль доклали вчителі, працівники культосвітніх установ, краєзнавці, журналісти та інші керівники обласних установ та організацій[2]. В усіх районах області було створено редакційні комісії, в населених пунктах укомплектовані авторські групи, при обласній редколегії створено робочі групи для редагування нарисів. Під керівництвом обласної редколегії працювало 25 районних комісій та близько 350 робочих груп, які підготували первинні матеріали для нарисів і довідок про історію населених пунктів.

На першому етапі обласна редакційна колегія склала списки населених пунктів і визначила обсяги статей, адже збирання матеріалів треба було закінчити до 1 січня 1964 р., а редагування і підготовку до друку — не пізніше 1 січня 1965 р. Тому паралельно організації збору матеріалів організо-

вувалися написання, рецензування і літературна обробка статей і обговорення їх громадськістю. Одночасно проводилася значна робота вченими щодо збирання документів та матеріалів з історії міст і сіл Одещини. При районних, міських комісіях було створено на громадських засадах групу консультантів для подання необхідної методичної допомоги авторам-збирачам. Аналіз архівних документів свідчить, що до листопада 1963 р. було підготовлено перелік орієнтованих тем, фото населених пунктів, визначних споруд, пам'ятників, а також фото видатних діячів науки і культури, Героїв Радянського Союзу і Героїв Соціалістичної праці для ілюстрування тому. Головна редакційна колегія звертала особливу увагу районних і міських комісій на якість зібраних матеріалів, постійно нагадуючи, що основним джерелом для написання нарисів про населені пункти повинні бути документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також спогади, фольклорні та етнографічні матеріали, дані топоніміки тощо[3].

За постановою Одеського обласного комітету КП України у жовтні 1964 р. для своєчасної і якісної підготовки історичних нарисів, економічних і географічних матеріалів з історії населених пунктів Одеської області було створено групи наукових редакторів у такому складі: О. Алешкін, В. Галяс, М. Нудель (Одеський державний університет ім. І. Мечникова), А. Коцієвський, М. Савицький, І. Ланда (Одеський державний історико-краєзнавчий музей), С. Боярський (Одеський державний політехнічний інститут), А. Родичев (Одеський державний кредитно-економічний інститут) та інші. В березні 1967 р. була створена науково-редакційна група у складі: Н. Чижевського (доцент Одеського інституту зв'язку ім. Попова), П. Шамиша (кореспондент одеської обласної газети "Знамя коммунизма"), М. Рубіна (редактор Одеського обласного комітету радіомовлення і телебачення), Р. Синельникова (редактор Одеської студії телебачення), Л. Чутель (науковий співробітник Одеського державного історико-краєзнавчого музею)[4].

Співробітниками Одеського історико-краєзнавчого музею була складена хроніка революційних подій, які відбувалися у краю у 1900–1917 рр., для написання історії багатьох сіл до видання "Історії міст і сіл Одеської області", а також були опубліковані наукові праці з революційного руху та героїчної оборони міста і краю[5]. Інші співробітники, такі як — К. Ревенко, І. Бережной, Н. Пельц, М. Савицький, А. Коцієвський, також брали участь у написанні та рецензуванні історії міст і сіл Одеської області.

Однак у цій роботі були серйозні недоліки. У протоколах засідань обласної редколегії наголошувалося на тому, що якість зібраних матеріалів не завжди відповідала вимогам до змісту нарисів, окремі періоди з історії населених пунктів області не були підтверджені документами, часом бракувало посилань на використані джерела. Надто повільно здійснювалось рецензування та редагування нарисів. Аналіз архівних документів свідчить, що робота щодо підготовки до видання тому мала ідеологічне спрямування.

Так, особливу увагу привернув той факт, що в "ряді випадків приділена недостатня увага висвітленню історії радянського періоду і, навпаки, має місце надмірне захоплення викладом історичних подій далекого минулого". Авторам постійно нагадували про те, що основне завдання "Історії міст і сіл Української РСР" — "це висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у містах і селах республіки за 50 років радянської влади. Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду — висвітленню громадянської війни, індустріалізації і колективізації, героїки українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудові народного господарства в повоєнні роки, виконанню грандіозних планів комуністичного будівництва" [6].

Наступний етап над цим виданням тривав з 1965 по 1967 рік. Внаслідок проведеної організаційної та науково-методичної роботи обласної редколегії у липні 1965 р. перший варіант тому "Одеська область" було надано на розгляд Головної редакційної колегії УРСР. Після рецензування том було повернено обласній редколегії для корінного доопрацювання у праці змісту [7].

Провідну роль у рецензуванні матеріалів, їх науковому доопрацюванні і редагуванні відіграли вчені краєзнавці Одеського державного університету ім І. Мечникова — А. Бачинський, П. Воробей, П. Каришковський, С. Ковбасюк, П. Некрасов, З. Першина, М. Раковський, С. Цвілюк, П. Чухрій та ін. Проте, як свідчать документи, персональний склад авторського колективу, обласної редколегії, міських і районних комісій залишався неста-

більним, що постійно ускладнювало підготовку тому.

На історичному факультеті Одеського університету ім. І. Мечникова була розгорнута робота щодо активізації вивчення історії краю студентством, оскільки вчителям історії належала значна роль в історико-краєзнавчій роботі на місцях. Розроблялися історико-краєзнавчі спецкурси, розширялися зв'язки з історико-краєзнавчими музеями і архівами, переглядалася тематика студентських наукових гуртків, курсових і дипломних робіт. Викладачами університету були науково опрацьовані нариси з історії міст Балти, Ізмаїлу, Кілії, Рені, а також Білгород-Дністровського, Березівського, Миколаївського та інших районів.

Архівні документи свідчать, що при написанні тому було досліджено велику кількість документів і періодичних видань, історичних праць, широко використано матеріали центральних, республіканських і місцевих архівів, у т. ч. Державного архіву Одеської області та його філіалу в м. Ізмаїлі. Так, протягом 1963–1967 рр., займаючись польовим виявленням документальних матеріалів з історії міст і сіл, наукові співробітники Державного архіву Одеської області розробили 75 тис. справ і склали 16855 тематичних карток, з яких був створений спеціальний географічний каталог. Після завершення роботи щодо підготовки видання тому "Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область" матеріали обласної редколегії надійшли на зберігання до Державного архіву Одеської області [8].

Завдяки написанню "Історії міст і сіл УРСР" вперше всі міста, селища і численні села Одещини отримали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Одним з напрямів досліджень з місцевої історії в цей час було створення коротких історико-краєзнавчих нарисів про окремі населені пункти. Тут слід відзначити видання окремих нарисів про Одесу, Білгород-Дністровський, Кілію, Вилкове, Балту, Ізмаїл, Татарбунари та ін. [9].

Значна робота при підготовці тому вимагала створення бази документальних джерел, літератури, різноманітних друкованих матеріалів про населені пункти області і забезпечення авторів нарисів бібліографічною інформацією. Це завдання було покладено на бібліотеки області й дало надзвичайно позитивні результати для бібліотечного краєзнавства. По-перше, було виявлено і взято на облік багато друкованих матеріалів про населені пункти, райони. У більшості бібліотек були створені або значно поповнені краєзнавчі довідково-бібліографічні апарати. По-друге, розгорнулась інтенсивна робота з формування фондів краєзнавчої літератури, комплектування бібліотек аудіовізуальними матеріалами краєзнавчого змісту, плакатами, афішами, фотографіями, а також рукописами, зокрема спогадів старожилів, учасників і очевидців історичних подій, щоденниками, листами. По-третє, виробились певні організаційні форми, з'явилась координація в інформаційно-бібліографічному обслуговуванні з питань краєзнавства, в методичному керівництві і наданні практичної допомоги бібліотечним працівникам.

Прикладом цього було створення унікального довідкового апарату — "Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл УРСР" в Державній історичній бібліотеці України. В роботі над нею брали участь і бібліотеки Одеської області. По-четверте, найважливішим результатом стало створення джерельної та бібліографічної бази, були набуті навички роботи з краєзнавчою літературою, які дали змогу працівникам Одеських бібліотек розгорнути її пропаганду, залучити до краєзнавчих досліджень широкі верстви населення.

За загальним координаційним планом у 1963–1964 рр. співробітники Одеської обласної бібліотеки ім. В. Леніна брали участь у виявленні матеріалів для зведеної картотеки з історії міст і сіл УРСР. В процесі цієї роботи краєзнавча картотека поповнилася великою кількістю матеріалів, головним чином дожовтневого періоду. До картотеки було додано більш як 2100 бібліографічних описів на книги і статті з журналів, газет та наукових збірників. На основі картотеки був підготовлений бібліографічний покажчик з історії Одеси за 1955–1963 рр., до якого включено 2000 назв, виявлено понад 6400 назв друкованих матеріалів до зведеної бібліографічної картотеки з історії міст і сіл УРСР [10].

Значну допомогу авторам тому надали Державна історична бібліотека УРСР, Одеська наукова бібліотека ім. О. Горького, Одеський краєзнавчий та Одеський археологічний музеї. Головна редакційна колегія критично оцінила роботу обласної редколегії, авторського колективу тому "Одеська область". Було відзначено значний внесок у підготовку видання

вченого краєзнавця Одеського державного університету ім. І. Мечникова А. Бачинського, відповідального секретаря тому С. Цвілюка, працівників Державного архіву Одеської області Л. Воскобойникову, Ж. Чепик, працівників Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького С. Дзюбину, Г. Каширина, Л. Лялікову та ін. Їхня напружена праця не була марною, вже в листопаді 1967 р. внаслідок висновків членів редколегії і представників Інституту історії АН УРСР підготовлений том "Одеська область" було рекомендовано до друку [11].

Почався заключний етап підготовки тому "Історії міст і сіл Української РСР", який припав на 1968 — 1969 роки. Основний зміст його полягав у остаточному доопрацюванні та науковому редагуванні текстів, організації власне видавничого процесу [12]. У лютому 1968 р. після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області її запустили у виробництво, почали створюватися гранки книги. І вже у 1969 р. вийшов у світ том "Історії міст і сіл Української РСР", присвячений Одеській області (накладом 15 тис. примірників), що покращило ситуацію з розвитку краєзнавства на Одещині[13]. У томі "Одеська область" вміщено 62 нариси про міста, районні центри селищних і сільських рад. У нарисах і довідках подано відомості про час заснування того чи іншого населеного пункту, первісні населення на його території, походження назви, важливі історичні події тощо. Також у томі містяться дані про географічне розташування населеного пункту, про шляхи, що проходять через нього, про кількість населення, економіку, культуру, освіту, охорону здоров'я, про історичні та культурні пам'ятки.

"Історія міст і сіл Української РСР", спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії. На жаль, як зазначав академік П. Тронько, видання мало недоліки, які притаманні були на той час всій історичній науці. "Не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення"[14]. Але в той же час завдяки написанню тому "Одеська область" і взагалі 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР" вперше всі міста, селища і численні села України відтоді мали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Підготовка історії міст і сіл значно активізувала діяльність різних установ, організацій, сприяла розширенню і зміцненню контактів між вищими навчальними закладами, архівами, музеями, бібліотеками, а також підняла історичне краєзнавство на вищий рівень розвитку[15].

Менш щасливою і значно складнішою виявилась доля іншого краєзнавчого проекту — "Зводу пам'яток історії і культури Української РСР", що розглядався як складова частина всеохоплюючого загальносоюзного видання. У 1980-х роках спостерігалася значна увага адміністративно-командних кіл щодо охорони і збереження історико-культурного доробку українського народу. Важливим кроком щодо поліпшення охорони історико-культурної спадщини, її раціонального використання була підготовка до видання багатотомного "Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР". Він мав дати цілісну картину культурної спадщини народів СРСР і водночас стати офіційним документом з переліком всіх пам'яток, які повинні охоронятися державою незалежно від того, чи перебували вони раніше на обліку, чи ні. Процес підготовки томів "Зводу", в якому брали участь співробітники наукових установ різноманітних профілів, державних органів, громадськість, сприяв поглибленню теоретичних основ пам'яткознавства, приверненню уваги громадськості до проблем охорони пам'яток, наведенню порядку в їх обліку, уточненню даних про них. Складовою частиною "Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР" виступав і "Звід пам'яток історії та культури Української РСР", в який повинні були увійти всі нерухомі пам'ятки — археологічні, історичні, архітектурні, містобудівництва, мистецтва.

У республіці на той час вже був нагромаджений певний досвід роботи у справі охорони та збереження пам'яток. В Україні підготовча робота до написання "Зводу" розпочалася 1972 р. загальною паспортизацією пам'яток історії та культури, яка, однак, здійснювалася повільно і неповно.

Лише після відповідного рішення уряду України у 1982 р. було зроблено перші кроки щодо підготовки "Зводу пам'яток". У 1983 р. почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом — обласні редколегії. Першою спробою узагальнення багаторічної роботи фахівців, краєзнавців стало видання каталогу-довідника "Пам'ятки історії та культури Української РСР" (1987), підготовленого співробітниками

відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР спільно з науковцями Інституту археології АН УРСР, працівниками Міністерства культури і Держбуду УРСР. У ньому були вміщені відомості понад 70 тисяч пам'яток історії, археології, архітектури та мистецтва, які знаходилися під охороною держави [16].

Для узагальнення проведених досліджень була розпочата підготовка Зводу пам'яток історії і культури УРСР по Одеській області, як і по всіх областях республіки. За районами Одеської області були закріплені кафедри історії вищих навчальних закладів міста. Вся дослідницька діяльність щодо виявлення і класифікації пам'ятників, що проводилася викладачами кафедр історії, була оформлена "Технічним завданням на науково-дослідницьку роботу щодо підготовки матеріалів для історичного розділу тому "Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР по Одеській області". Цей вид досліджень було внесено до індивідуальних планів роботи викладачів вищих навчальних закладів і затверджено в якості держбюджетної теми. Колективи кафедр приступили до класифікації пам'ятників у районах області, виходячи з їх технічного стану та художньої цінності. По кожному пам'ятнику та історичному факту була розгорнута пошукова робота. Ініціатива викладачів кафедр щодо встановлення імен загиблих у роки Другої світової війни активізувала діяльність краєзнавців у районах області[17].

У 1980-ті роки вченими Одеси була проведена значна робота щодо каталогізації, опису та картографування археологічних пам'яток області у зв'язку з створенням республіканського Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР. Ця праця підбивала підсумки багатолітніх досліджень, які проводилися археологами і краєзнавцями Одещини. Координацію і наукове керівництво здійснював відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, яким було підготовлено понад 1700 статей з археології[18].

У процесі роботи з'ясувалося, що територія Одеської області у археологічному відношенні досліджена нерівномірно. У 1987 р. редколегія "Зводу" ухвалила рішення про необхідність додаткового вивчення одинадцяти найменш досліджених районів області, які розташовані у Буго-Дністровському межиріччі. Фінансування цих робіт взяла на себе Одеська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Для їх проведення в Інституті археології АН УРСР була створена Буго-Дністровська експедиція.

Велика увага приділялася також дослідженню відомих раніше пам'яток. Так, на ранньотрипільському поселенні Нестоїта II була зібрана багата колекція орнаментованої кераміки, кремнієвих виробів, залишки статуеток, а на поселенні епохи пізньої бронзи Флора — цінні матеріали перших століть н. е. На кургані у с. Федосеєвка на р. Тростянець було знайдено антропоморфну стелу ямної доби. За результатами розвідок у Котовському та Червоноокнянському районах підготовлено 98 нових статей для "Зводу". Крім цього, Буго-Дністровською експедицією у 1988 р. було проведено охоронні розкопки пізньопалеолітичної стоянки Велика Аккаража. Отримані нові дані, які дали змогу з'ясувати вік пам'ятника, уточнити його культурно-історичну характеристику і палеоекологічні умови існування. За результатами розвідок у Котовському та Червоноокнянському районах було підготовлено 98 нових статей для "Зводу". Ще близько 50 статей написані за матеріалами розвідок у зонах будівництва зрошувальних систем у Дунай-Дністровському межиріччі. Отже, підсумки досліджень 1988 р. засвідчили перспективність продовження пошукових робіт в Одеській області. Інтенсифікація археологічних розвідок була обумовлена не тільки науковими завданнями, а, головним чином, необхідністю отримання нових даних для проведення охоронних заходів з каталогізації, паспортизації та постановки на облік в місцевих Радах всіх археологічних пам'ятників області[19].

Створена у 1983 р. з метою підготовки одеського тому "Зводу", обласна редколегія досить вдало започаткувала цю роботу. Ця редколегія залучила зроблені ще протягом 70-х років уніфіковані паспорти, у яких було взято на державний облік деякі пам'ятки, але невдовзі з'ясувалось, що чимало з них безнадійно застаріли. Крім того, тоді було виявлено значну кількість нових історико-культурних об'єктів, які не були належним чином паспортизовані.

Проте масштаби започаткованої на громадських засадах на Одещині, й в Україні загалом, роботи виявились колосальними, що вимагало значних коштів і кваліфікованих виконавців, яких на місцях часом бракувало. Відставало від запланованих темпів і науково-

методичне забезпечення — Методичні вказівки та Положення про обов'язки відповідальних виконавців з'явились лише в 1986 році.

Редакційні колегії видань "Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область" та "Зводу пам'яток історії та культури України", поряд з державним органами і освітніми та науковими установами діяли на користь справи охорони пам'яток Одещини. І хоч епізодично — під час підготовки відповідних видань, але очолили процес систематизації, збору та аналізу інформації про пам'ятки історії та культури Одеської області. Їх роль у системі охорони пам'яток історії та культури не можна недооцінювати, бо завдяки ним значною мірою був досягнутий результат у протистоянні формалізованого підходу чиновників до формування переліків пам'яток та занадто скрупульозного наукового ставлення до історичних та культурних об'єктів.

Таким чином можна зазначити, що в 1960–1980 роках завдяки титанічній роботі науковців, журналістів, літераторів та краєзнавців-аматорів було зібрано значний матеріал з історії Одещини та зроблені спроби його систематизації. Видання "Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область" стало однією з перших масштабних спроб аналізу та систематизації краєзнавчих матеріалів, що можна вважати першим етапом на шляху до підготовки матеріалів переліку пам'яток історії та культури регіону. Підготовка "Зводу пам'яток історії та культури України" є наступним етапом, протягом якого на підставі раніше зібраних та виявлених у результаті польових досліджень матеріалів було сформовано вичерпний на той час перелік пам'яток історії та культури Одеської області.

Джерела та література

1 *Разгон А.* Пути советского краеведения // История СССР. — 1967. — № 4. — С. 190–198.
2 *Тіхвінський С.* Завдання історичного краєзнавства // Пам'ятки України. — 1988. — № 1. — С. 52–54.
3 Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы (27–28 июня 1989г.). — Одесса, 1989. — 176 с.
4 Одесский политехнический институт: Краткий исторический очерк. (1918–1968) / Авт. сост. Е. Цымбал, В. Никулин. — К., Изд-во Киевского ун-та, 1968. — 223 с.; *Юрженко О., Першина З. В'язовський Г.* Одеському університету — 100 років. — Одеса: Маяк, 1965. — 100 с.
5 В огне гражданской войны (1918–1920). Сборник документов и материалов. — Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. — 503 с.; *Гончаров А.* Шел отряд по берегу. — Одесса: Одесское книжное издательство, 1963. — 22 с.
6 О мероприятиях по завершению работы над изданием "История городов и сел УССР. Одесская область" // ДАОО. — Ф. Р.-7386. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 26.
7 Там само. — Арк. 28.
8 Постановление и методические указания главной редакционной коллегии "Истории городов и сел. Украинской ССР" 1963 — 1969 гг. // ДАОО. — Ф. Р-7386. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 71.
9 *Ладвищенко Г.* Місто, в якому ми живемо. — Одеса: Маяк, 1959. — 46 с.; *Ключник О.* Белгород-Днестровский. — Одесса: Маяк, 1960 — 98 с.; *Стряпкін П.* Балта. Нарис. — Одеса: Маяк, 1968. — 110 с.; *Град Р., Галяс В.* Кілія / Нарис-Путівник / — Одеса: Маяк, 1968. — 95 с.
10 Постановление и методические указания главной редакционной коллегии "Истории городов и сел. Украинской ССР" 1963–1969 гг. // ДАОО. — Ф. Р-7386. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 71.
11 Довідка про створення групи наукових редакторів для завершення роботи над матеріалами щодо видання "Історії міст і сіл УРСР. Одеська область." // ДАОО. — Ф. Р-7386. — Оп. 1. — Спр. 2.- Арк. 16–18.
12 Довідка про діяльність Одеського історико-краєзнавчого музею за 1964–1965 рр. // ДАОО. — Ф. Р-6712. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 35–37.
13 Справка о состоянии и мерах улучшения работы музеев и краеведческой работы в области // ДАОО. — Ф. Р-6712. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 43–49.
14 Постановление и методические указания главной редакционной коллегии "Истории городов и сел Украинской ССР". 1963–1969 // ДАОО. — Ф. Р.-7386. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 71.

15 *Хіоні І*. Участь Одеського обласного держархіву в написанні "Історії міст і сіл УРСР" // Архіви України. — 1975. — № 3. — С. 54–56.
16 Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К., 1984. — 105 с.
17 Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. — Вып. — К., 1988. — 76 с.
18 *Гребцов В., Костусев А*. Из опыта составления "Свода памятников истории и культуры народов СССР по Одесской области" // Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию Одессы. "Воспитание историей". — Одесса. — 1989. — С. 23–24.
19 *Сапожников И*. Археологические разведки для "Свода памятников истории и культуры Одесской области" в 1988 г. // Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию Одессы. "Воспитание историей". — Одесса. — 1989. — С. 121–123.

Алексей Присяжнюк

Систематизация краеведческих материалов в Одесской области в 60–80-х годах ХХ в.

Статья посвящена истории сбора и систематизации краеведческих материалов в Одесской области, которые происходили в течение 60–80 годов ХХ в. Обнаружено, что издание "Истории городов и сел Украинской ССР. Одесская область" и подготовка "Свода памятников истории и культуры Украины" существенно повлияли на развитие краеведения в Одесском регионе. Определены достижения и недостатки в работе редакционных коллегий этих изданий и значение их работы для развития дела охраны памятников региона. Проанализировано взаимодействие между разными участниками процесса сбора и систематизации материалов по памятникам истории и культуры и издания результатов исследований. Также определено, что, благодаря сотрудничеству научных специалистов и любителей, был сформирован исчерпывающий, на то время, перечень памятников истории и культуры Одесской области.

Ключевые слова: *охрана памятников, Одесса, культурное наследие, Одесское археологическое общество.*

Oleksiy Prisyazhnyuk

Ordering of materials of regional studies at the Odessa area 60–80 XX the item

Article is devoted history of gathering and ordering of materials of regional studies in the Odessa area which occurred within 60–80 XX century. It is revealed that the edition "Stories of cities and villages of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The Odessa area" and preparation "The Arch of monuments of history and culture of Ukraine" have essentially affected development of study of local lore in the Odessa region. Achievements and lacks of work of editorial boards of these editions and value of their work for development of business of protection of monuments of region are defined. Interaction between different participants of process of gathering and ordering of materials on history and culture monuments and results of researches is analyzed. Also it is certain that thanks to cooperation of scientific experts-workers and fans work on gathering and ordering of materials, has been generated settling, for that time, the list of monuments of history and culture of the Odessa area.

Key words: *protection of the monuments, Odessa, cultural legacy, Odessa's archeological society.*

УДК 908(477.51):016.237

Ірина Каганова (м. Чернігів)

КЛУБ "КРАЄЗНАВЕЦЬ" — ЦЕНТР НАУКОВОГО І КУЛЬТУРНОГО СПІЛКУВАННЯ КОРИСТУВАЧІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

Стаття присвячена тридцятип'ятирічній історії клубу "Краєзнавець", що діє при Чернігівській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка. Висвітлено основні напрями, нові форми та методи роботи, співпраця з науковими та культурними закладами і об'єднаннями Чернігова та Києва.

***Ключові слова**: бібліотечне краєзнавство, Чернігівька область — історія, письменники — твори — презентації, бібліографія.*

При Чернігівській обласній універсальній бібліотеці ім. В. Г. Короленка майже 35 років існує клуб "Краєзнавець", діяльність якого є відбитком життя та інтересів суспільства на кожному його етапі.

Розпочав свою діяльність клуб з "краєзнавчих п'ятниць" ще у 1972 році. Першими гостями їх були письменники Григір Тютюнник, Євген Гуцало, Юрій Збанацький, Борис Гусєв та ін. У 1974 році активісти "п'ятниць" об'єдналися у клуб "Краєзнавець".

Діяльність клубу було регламентовано статутом. Статут передбачав такі основні напрями роботи:

а) збирати матеріали з історії Чернігівщини з найдавніших часів до наших днів;

б) виявляти учасників і свідків видатних подій, які відбувалися в нашому краї;

в) организовувати екскурсії по області;

г) підтримувати зв'язок з науковими установами та організаціями.

Членами клубу могли стати всі, хто прагнув вивчати історію рідного краю. Той, хто проявив себе у пошуковій краєзнавчій роботі, вважався дійсним членом клубу "Краєзнавець" і одержував квиток та значок з емблемою клубу. З членів клубу на загальних зборах обиралося правління. До складу правління входили співробітники історичного музею, міського бюро подорожей та екскурсій, студенти Чернігівського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. Всі ці роки головою правління (президентом) клубу "Краєзнавець" є кандидат історичних наук, професор Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка Олександр Борисович Коваленко, віце-президентом — завідуюча відділом Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, заслужений працівник культури України Світлана Олександрівна Половникова, другим віце-президентом і секретарем — Людмила Валентинівна Студьонова, перша завідуюча відділом краєзнавства.

Переглядаючи щоденник "Краєзнавця", бачимо, як намагалися члени клубу знайти ті теми, що найбільше хвилювали людей. Це проблеми, пов'язані із забудовою міста Чернігова і його археологічні дослідження, увічнення пам'яті наших відомих земляків. Дуже актуальною була воєнна тематика — запрошувалися учасники Великої Вітчизняної війни і автори книг про них. Результати наукових досліджень членів клубу публікувалися на сторінках місцевої преси. Описи цих статей включалися до бібліографічних покажчиків "Література про Чернігівську область за... рік", "Їх іменами названі вулиці Чернігова", "Пам'ятки історії та культури Чернігівщини" тощо, що були підготовлені та видані бібліотекою ім. В. Г. Короленка. Члени клубу виступали з доповідями і повідомленнями на обласних та республіканських історико-краєзнавчих конференціях.

Не обходили клуб і ювілейні дати, до яких ретельно готувалися і збирали значну аудиторію.

Більшість засідань професійно та вправно проводила Людмила Студьонова, яка довгий час була душею клуба, а згодом передала естафету Ірині Кагановій. Багато зусиль для проведення засідань клубу і зараз докладають всі працівники відділу краєзнавства. Блискуче, з застосуванням сучасних комп'ютерних технологій, веде заходи клубу головний бібліотекар

Вікторія Солонікова, вдумливо та ретельно готує книжково-ілюстративні експозиції провідний бібліотекар Наталія Гонза.

Історія існування "Краєзнавця" — це десятки зустрічей з відомими вченими, літераторами, журналістами, ветеранами війни та праці. Досить згадати вечір-зустріч з відомим російським письменником, уродженцем Чернігова Анатолієм Рибаковим, котрий тоді подарував бібліотеці повне зібрання своїх творів. Традиційними стали бенефіси найактивніших членів клубу, зокрема співака Віктора Субачева, краєзнавця і колекціонера із Новгорода-Сіверського Святослава Воїнова, історика Юрія Русанова, журналіста Сергія Павленка.

Значні зміни в діяльності клубу відбулися після встановлення незалежності України. Почали підніматися теми, які довгий час були майже недоторканними — голодомор та політичні репресії в Україні в 20-х-30-х роках.

Більше уваги стало приділятися матеріалам про культурних та освітніх діячів України, особливо тих, чиї життя та діяльність були пов'язані з Чернігівщиною. Відбулися засідання клубу, присвячені 150-річчю з дня народження Софії Русової (2006) та виходу в світ книги члена клубу Т. Демченко "Батько Шраг" (2008). Справжнім святом стало засідання клубу, присвячене презентації Чернігівського районного осередку Національної спілки краєзнавців України (2009), яке очолює член клубу, історик Андрій Курданов.

Стало традиційним знайомство з новими книгами, авторами яких є чернігівці. Крім вже згаданих, ще збірки статей і матеріалів "Містечко над Сновом" (Седнів) (2007), "Село над Десною — Шестовиця" (2009), книги українських письменників О. Довгого, О. Брика, російського прозаїка Ю. Сбітнєва та інших.

В останні 10 років клуб налагодив тісні зв'язки із товариством "Чернігівське земляцтво" у Києві. Невід'ємною частиною життя цього, відомого всій Україні, об'єднання є видавнича діяльність. Візитною карткою товариства стали щорічні календарі. Цей оригінальний літопис нашого краю був розпочатий ще в 1997 році. Узявши за основу "Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 год", підготовлений у свій час діячами статистичного комітету Чернігівського губернського земства і який зберігається тепер у фондах нашої бібліотеки, укладачі перший свій календар присвятили рецептам народної медицини відомого фітотерапевта Наталі Земної (Зубицької), що також народилася на Чернігівщині — у с. Крехаїв Козелецького р-ну.

Усі наступні календарі цілком присвячені історії і культурі Чернігівщини. За ці роки були видані "Історичний календар Чернігівщини", "Календар Чернігівщини — на межі тисячоліть, 1999–2000", у якому зібрані матеріали про історичні персоналії Чернігівщини від князів X–XI ст. до наших днів — про тих, хто становить славу Чернігівщини, "Чернігівщина — земля козацька", у якому була зроблена спроба розповісти про історію козаччини не у масштабі всієї України, а в окремо взятому регіоні, "Чернігівщино, земле моя", присвячений природі Чернігово-Сіверщини, "Духовні святині Чернігівщини", де йдеться про релігійно-духовні святині нашої землі, її церкви, монастирі, собори. У 2003 році до 60-річчя звільнення Чернігівщини від німецько-фашистських загарбників був виданий спеціальний випуск календаря "Чернігівщина в огні", восьмий випуск календаря 2004 року присвячений музичним традиціям Чернігівщини і називається він "Співоче поле Чернігівщини". Дев'ятий випуск календаря 2005 року "Чернігівщина краєзнавча" присвячений розвитку історичного краєзнавства в області. Книга відображає всі аспекти краєзнавчого руху на Чернігівщині. Характерно, що саме подвижницька діяльність чернігівської наукової і творчої інтелігенції минулого заклала належний фундамент розвитку краєзнавства у краї, яке пізніше виросло до рівня державної справи. Зусиллями викладачів гімназій, духовної семінарії, письменників, урядовців видавались "Земский сборник Черниговской губернии", "Труды Черниговской губернской архивной комиссии", праці губернського статистичного комітету, інші видання, які зараз зберігаються у фондах нашої бібліотеки. Всі вони не втратили значення і в наш час і користуються неабияким попитом у користувачів бібліотеки.

Календар 2006 року "Собори наших душ" — ювілейний. Він присвячений десятій річниці створення земляцтва, розповідає про віхи його становлення, діяльність регіональних осередків та об'єднань, відомих людей, події, а також про інші земляцтва столиці.

Необхідно відзначити, що майже усі випуски календаря були презентовані на засіданнях клубу "Краєзнавець" за участю представників редколегії видання і членів Ради товариства.

Голова Ради Віктор Ткаченко, виступаючи на одній з презентацій видань земляцтва, говорив про те, що без творчого внеску членів клубу та бібліотеки календарі не стали б такими неординарними, і висловив надію на подальше співробітництво.

Яскравим прикладом такої співпраці стало засідання клубу "Краєзнавець", на якому було презентовано унікальну книгу "Жукля. З історії села на Чернігівщині" (2009). Автором її є член ради Чернігівського земляцтва у Києві, керівник Корюківського регіонального відділення земляцтва Василь Устименко. Приємно відзначити, що, дякуючи присутнім за високу оцінку його дослідження та слушні пропозиції на майбутнє, В. Є. Устименко висловив прохання прийняти його до складу членів клубу "Краєзнавець".

Важливо відмітити, що до засідань клубу нині залучені радіо- та тележурналісти, які популяризують його діяльність.

Значну допомогу краєзнавцям Чернігівщини надають ті члени клубу, які прилучилися до видавничої діяльності бібліотеки і за її сприяння видали бібліографічні покажчики з різних тем, оприлюднили цінні історичні джерела, зробили доступними читачеві рідкісні видання з історії краю. 2003 року, за ініціативи президента клубу "Краєзнавець", директора Інституту історії, етнології і правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка Олександра Коваленка та за підтримки директора бібліотеки ім. В. Г. Короленка Петра Грищенка було започатковано видання серії біобібліографічних покажчиків "Історики та краєзнавці Чернігівщини". За цей період побачило світ 13 випусків посібників цієї серії: "Павло Костянтинович Федоренко", "Олександр Олександрович Русов", "Віктор Миколайович Шевченко", "Михайло Степанович Чуприна", "Володимир Володимирович Ткаченко", "Анатолій Кіндратович Адруг", "Іван Петрович Дудко", "Сергій Олегович Павленко", "Петро Іванович Смолічев", "Володимир Михайлович Половець", "Георгій Федорович Гайдай", "Григорій Михайлович Курас", "Леонід Едуардович Раковський". У підготовці цих видань брали участь члени клубу О. Коваленко, В. Ткаченко, О. Рахно, Т. Демченко, В. Мудрицька та ін. Готуються до видання наступні випуски "Юрій Степанович Виноградський", "Тамара Павлівна Демченко" та ін. Науковий редактор всіх випусків — О. Коваленко. Доречним буде додати, що серія біобібліографічних посібників "Історики та краєзнавці Чернігівщини" була відзначена на республіканському конкурсі методично-бібліографічних матеріалів, який був проведений у 2005 р. Державною історичною бібліотекою України.

Клуб "Краєзнавець" шукає нові форми роботи, щоб інтерес до нього не згасав і у наступні роки. Адже кредо нашого клубу — мудрі слова Максима Рильського: "Мало любити свій рідний край, його треба ще й знати!"

Джерела та література

1 *Вечоренко П*. На перехресті віків: Краєзнавство і наука // Десн. правда (Чернігів). — 2000. — 16 берез.

2 *Каганова І*. "Вірний лицар музи Кліо" // Тхия (Чернігів). — 2009. — 13 мая.

3 *Ковалець Я*. Світильник церкви // Чернігів. відом. — 2000. — 6 січ. — С. 6.

4 "Краєзнавець" — клуб // Чернігівщина: Енцикл. довідн. — К., 1990. — С. 364–365.

5 *Кушніренко М*. Жукля — село історичне // Біла хата (Чернігів). — 2009. — 15 жовт.

6 *Кушніренко М*. Товаришів і однодумців лиця // Літ. Чернігів. — 2001. — № 17. — С. 113–115.

7 Укр. поет Л. Горлач — на засіданні клубу "Краєзнавець".

8 *Половникова С*. Клуб "Краєзнавець" // Чернігівщина краєзнавча: Календар — 2005. — К., 2004. — С. 92.

9 *Сапон В*. Починалось із краєзнавчих "п'ятниць" // Чернігівщина краєзнавча: Календар — 2005. — К., 2004. — С. 94.

10 *Студьонова Л*. Клуб "Краєзнавець": (До історії створення) // Десн. правда. — 1982. — 26 верес.

11 *Тронько П*. Історичне краєзнавство в Україні // Історія України. — 2008. — № 47 (листоп.). — С. 1–5.

Ирина Каганова

Клуб “Краевед” — центр научного и культурного общения пользователей Черниговской областной универсальной научной библиотеки

Статья посвящена тридцатипятилетней истории клуба “Краевед”, который действует при Черниговской областной универсальной научной библиотеке им. В. Г. Короленко. Раскрываются основные направления, новые формы и методы работы, сотрудничество с научными и культурными учреждениями и объединениями Чернигова и Киева.

Ключевые слова: *библиотечное краеведение, Черниговская область — история, писатели — произведения — презентации, библиография.*

Irina Kaganova

The club “Local Lore Experts” — the centre of scientific and cultural dialogue of users

The article is dedicated to the 35 year history of the Club “Local Lore Experts”, that meets at Chernihiv Regional Universal Scientific Library named after V. G. Korolenka.

The purpose is to share new forms and methods of the work, collaboration with scientific and cultural institutions and societies of Chernihiv and Kyiv.

Key words: *Library Local Lore, Chernihiv region-history, writers-works of literature-presentations, bibliography.*

II
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: історико-теоретичні проблеми вивчення

УДК 94(477.74)

Петро Тронько (м. Київ)

"ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ": ДОСВІД І НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИДАННЯ

Доповідь голови Національної спілки краєзнавців України, академіка НАН України П. Т. Тронька на нараді "Концептуальні засади організаційно-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання "Історія міст і сіл України".

Після виходу в світ останнього 26 тому "Історія міст і сіл Української РСР: Кримська область" минуло 35 років. За цей період в нашій країні відбулися величезні зміни. Вісімнадцять років тому Україна стала суверенною, незалежною державою. В нашій країні відбуваються реформи в галузі економіки, триває величезний процес відродження духовності і історичної пам'яті народу. За останні роки ми є свідками уваги Президента України та Уряду України до культурних надбань, їх охорони, до краєзнавства.

З метою підтримки і розвитку краєзнавчого руху Указом Президента України від 23.01.2001 р. "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху" доручено Кабінету Міністрів України "розробити і затвердити у тримісячний термін Програму розвитку краєзнавчого руху в Україні до 2010 року, визначивши, зокрема, заходи з відзначенням у 2001 р. 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців".

У розпорядженні Президента України від 19.10.2000 р. "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" Кабінету Міністрів України доручено "забезпечити підготовку за участю Національної Академії наук України дослідження і видання енциклопедичного, багатотомного збірника "Історії міст і сіл" у новій редакції.

На теренах України більше 30 тисяч великих і малих міст і сіл. У їх числі понад 800 міст, селищ міського типу, яким минуло понад 300 років. Деякі з них відсвяткували свій тисячний ювілей, частина наближається до цієї вікопомної дати. 39 найстародавніших українських міст рішенням Уряду взято під державну охорону. Крім того, в Україні понад 5000 сіл, яким теж понад 300 років. Є села, вік яких становить тисячу та більше років. Саме історичні міста і села були колискою нашої державності, де формувалось козацтво, а їх мешканці ставали активними учасниками боротьби за національне і соціальне визволення, де розвивалася самобутня культура, національні традиції, створювалася неповторна історико-культурна спадщина.

Звичайно, історія для багатьох старовинних міст і сіл не була милосердною. Протягом віків із цілої низки причин багато історико-культурних надбань цих міст і сіл знищено й втрачено назавжди. Лише у XX ст. зникло з карти України майже дві тисячі населених пунктів. Одні, як відомо, згоріли в полум'ї громадянської і Другої світової воєн, інші залишилися без мешканців у роки голодомору, примусових депортацій населення із західних і східних областей та Криму. Чимало сіл ліквідовано під час розбудови промислових зон, створення величезних штучних водоймищ, реалізації хибної "теорії безперспективності" багатьох поселень.

Підготовку повного, правдивого, об'єктивного літопису історії міст і сіл України ми розпочинаємо не на порожньому місці. В архівах і бібліотеках зберігаються десятки тисяч матеріалів та документів про історію наших міст і сіл, розробки, інструкції, наукові розвідки, які залишені нам у спадок попередниками. Ми опираємось на набутий досвід 1960–1970-х років.

Думка про написання "Історії міст і сіл Української РСР" народилася ще на початку 60-х років серед науковців, краєзнавців, учителів, співробітників архівних установ. Цю цінну ініціативу схвалив 29 травня 1962 року Центральний Комітет Компартії України, прийнявши з цього приводу відповідне рішення. Для керівництва підготовкою видання, що здійснювалося на громадських засадах, ЦК Компартії України затвердив Головну редколегію, а також визнав за доцільне в усіх областях створити редакційні колегії з підготовки відповідних томів історії міст і сіл. До роботи залучалися також ряд міністерств і відомств, наукові сили ряду інститутів суспільних наук АН України, вузів та архівів України.

ЦК Компартії доручив Головній редколегії здійснювати загальне керівництво підготовкою "Історії міст і сіл Української РСР". Відповідальність за підготовку окремих томів покладалась на обласні редколегії. Інститут історії Академії наук УРСР мав здійснювати науково-методичне керівництво роботою, а Головна редакція Української Радянської Енциклопедії — наукове редагування усіх томів.

Внаслідок напруженої роботи згуртованого колективу істориків і краєзнавців, за активної допомоги ряду міністерств і відомств, облвиконкомів, творчих спілок, наукових і архівних установ було створено унікальну фундаментальну працю.

Як відомо, загальний обсяг усіх 26-ти томів становить 2360 обліково-видавничих аркушів. У томах вміщено 1340 нарисів, у тому числі 25 про області, 352 — про міста та 964 — про селища міського типу і села, 8319 довідок про центри селищних і сільських рад. У всій серії книг опубліковано 9116 ілюстрацій, сотні карт і картосхем. Багаторічну роботу по створенню "Історії міст і сіл Української РСР" умовно можна поділити на три етапи.

Перший — організаційно-підготовчий етап, охоплює час від 1962 до весни 1964 року. У цей період було затверджено редколегії всіх томів і комісії у містах, райцентрах республіки та великих селах для збирання матеріалів, організовано громадський актив, підібрано авторів, визначено населені пункти, про які мали писатися нариси, розпочато роботу по створенню науково-довідкового апарату на допомогу авторам у бібліотеках та архівах.

Складним завданням, яке вирішувалося у той час, була розробка науково-методичних засад видання. Такий документ під назвою "Методичні вказівки для авторських колективів, комісій і редакційних колегій, рецензентів і редакторів томів "Історії міст і сіл Української РСР" був розроблений Головною редколегією. У методичних вказівках було визначено завдання і обов'язки редколегій томів, районних і міських комісій, структуру видання, вимоги до нарисів, рекомендації авторам щодо використання джерел, редакційно-видавничого оформлення рукописів, підготовки ілюстрацій. Необхідно зауважити, що подібний методичний посібник довелося готувати вперше, ніякого досвіду у нас не було та й запозичити його було нізвідки. У процесі роботи цей методичний посібник удосконалювався. В усі області також було надіслано "Редакційні настанови авторам і редакторам нарисів та довідок до "Історії міст і сіл Української РСР".

Другий етап роботи над "Історією міст і сіл Української РСР" тривав з весни 1964 до 1967 року. Це був час написання робочих варіантів рукописів більшості томів, підготовки до них ілюстрацій, апробації текстів. Головна редколегія надавала великого значення організації науково-методичної допомоги редколегіям томів і їх авторським колективам.

І нарешті, третій етап охоплював період з 1967 року до завершення видання праці, тобто до січня 1974 року. Це був час остаточного доопрацювання текстів, їх наукового редагування і випуску усіх томів.

Видання історії міст і сіл тривало до січня 1974 року, тобто 6,5 року, а весь підготовчий процес — близько двадцяти років. Для такого складного видання це дуже короткий термін. Він був витриманий завдяки тому, що до написання історії міст і сіл залучалися широкі кола громадськості. Ті, хто творив історію, ті й писали її. За підрахунками, на різних етапах написання історії міст і сіл працювали близько 100 тисяч чоловік, сучасних Несторів-літописців. Це — автори, члени редакційних колегій та науково-редакційних груп, міських і районних комісій, наукові консультанти і рецензенти, редактори, картографи, збирачі фотоілюстрацій, любителі-краєзнавці, учасники історичних подій, які надавали в розпорядження авторських колективів документи, брали активну участь в обговоренні рукописів, допомагали уточнювати ті чи інші історичні факти.

Хотілось би особливо підкреслити, що масовість і громадські засади були тими рушійними факторами, які визначили характер цього видання. Водночас підготовка праці такого масштабу, як "Історія міст і сіл Української РСР", була б неможливою без поєднання зусиль багатотисячного колективу ентузіастів зі знанням та досвідом кваліфікованих істориків і представників міністерств, відомств і організацій.

У зв'язку з цим слід сказати про ту велику і плідну роботу, яку провів колектив Інституту історії Академії наук України, зокрема, працівники створеного відділу "Історії міст і сіл України", очолюваного кандидатом історичних наук Слабєєвим І. С. Інститут надавав систематичну науково-методичну допомогу редколегіям і авторам. За рішенням президії

АН України до названого відділу було прикріплено ряд наукових співробітників інститутів археології АН України, мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН України, мовознавства АН України, літератури АН України, економіки АН України, які багато зробили для добору і опрацювання матеріалів, вміщених у томах. У Львові аналогічні функції успішно здійснював Інститут суспільних наук ім. І. Крип'якевича.

Підготовка "Історії міст і сіл УРСР" в 26 томах в той нелегкий час — це був подвиг науковців і краєзнавців, що створили нерукотворний пам'ятник своєму народові. Історія міст і сіл — найповніший на сьогоднішній день літопис населених пунктів республіки. В ній показано історичний розвиток міст і сіл з найдавніших часів до наших днів у масштабі усієї республіки. Вперше за свою багатовікову історію майже всі міста і більшість селищ міського типу, а також значна кількість сіл одержали свою, так би мовити, наукову біографію.

Багатотисячному авторському колективу в процесі підготовки видання довелося йти новими шляхами, піднімати майже недосліджену наукову цілину і бути фактично першопрохідником у цій галузі історичної науки. Тому, на жаль, у томах є недоліки, що притаманні були в той час всій історичній науці. Не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення. Мало місце лакування дійсності, пропуски "незручних" з ідеологічного погляду сюжетів, фактичні помилки.

Але, в цілому, спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, "Історія міст і сіл Української РСР" ґрунтовно узагальнює і розвиває попередні досягнення в цій справі. Водночас вона знаменує собою період від вибіркового вивчення історії окремих населених пунктів до розробки історії міст і сіл у межах великих регіонів. Ця праця започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії.

Значення цієї праці полягає і в тому, що в процесі її підготовки до першовитоків своєї історії прилучились десятки тисяч аматорів-дослідників, шанувальників своєї минувшини — цьому немає ціни. Вона дала могутній поштовх розвиткові краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню знань серед населення про рідний край, його історію, традиції, культуру, значно підвищила інтерес до пізнання і вивчення історії народу.

"Історія міст і сіл Української РСР" в 26 томах була високо оцінена політичним керівництвом і Урядом, вона була відзначена в 1976 році Державною премією СРСР в галузі науки.

Такі деякі підсумки і завдання, що стоять перед нами з підготовки багатотомної праці "Історії міст і сіл України". Керуючись методами об'єктивності, історизму, ми повинні створити фундаментальну наукову роботу, яка б з позиції правди, через дослідження і висвітлення історії міст і сіл України, відобразила їх наукову "біографію" від далекої минувшини до сьогодення, всебічно, ґрунтовно показала велику, багатовікову, складну героїчну і трагічну історію багатостраждального, але нескореного українського народу, його величезний внесок у світову цивілізацію. Підготовка і видання багатотомної історії міст і сіл повинна дати могутній поштовх у розвитку краєзнавства, його наукових і громадських форм. Неможливо переоцінити її значення для утвердження національної ідеї, забезпечення культу духовності, повернення нашому народові всіх його кращих якостей і чеснот. Нове видання має бути достойним пам'ятником історії нашого талановитого українського народу.

УДК 94(477.63)

о. Юрій Мицик (м. Київ)

КАНІВСЬКЕ ТА ЧЕРКАСЬКЕ СТАРОСТВА В ОПИСІ МАЛОЗНАНОЇ ЛЮСТРАЦІЇ 1631–1633 РОКІВ

У статті пропонується публікація частини незнаного опису Канівського і Черкаського староств 1631–1633 років. У ньому міститься ряд важливих даних з історії міст та сіл Наддніпрянської України.

Ключові слова: *люстрація, козаки, Наддніпрянська Україна, Канів, Черкаси.*

Коли дослідник береться за написання історії перших козацьких полків, які склали ядро Гетьманщини, брак джерел дається взнаки буквально на кожному кроці. Одним з тих джерел, які хоч трохи проливають світла на історію цього регіону України (та й не тільки цього), є люстрації — це періодичні урядові акції Речі Посполитої, що проводились за ухвалою сейму спеціальними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування королівщин (державних маєтностей)[1]. Зокрема збереглися, були видані й проаналізовані люстрації 1616 і 1622 рр.[2]. Була ще одна люстрація, яка зберігається у двох копіях, в т. ч. у фамільному архіві князів Сангушків, і яка описує той же регіон, що і дві попередні[3]. Через те, що відсутні перші аркуші цього документального джерела, точну дату його створення поки що важко встановити. Відзначимо, що у цій люстрації згадується як власниця Корсунського староства Софія Данилович. Остання померла у 1634 р., а успадкувала староство по смерті свого чоловіка, Яна Даниловича, у 1628 р. Отже, ця люстрація могла бути складена не раніше 1628 р. і не пізніше 1634 р. Додамо, що Софія Данилович була дочкою великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського і бабусею короля Речі Посполитої Яна ІІІ Собеського. Згадується у люстрації і “козацька табірщина” або “остання табірщина”, тобто національно-визвольне повстання 1630 р. під проводом Тараса Трясила (повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла сюди не досягло). Виходячи з цієї джерельної вказівки, люстрацію можна датувати ще точніше: 1631–1633 рр.

Це джерело фіксує становище Канівського та Черкаського староств після поразки повстання Тараса Трясила, по ньому можна простежити зміни, що відбулися за приблизно 10-річний період з моменту проведення люстрації 1622 р. Так, явно посилилася роль козацтва, люстрація вказує навіть імена деяких козаків — власників хуторів та млинів. Люстрація дає цінний матеріал щодо заселення Наддніпрянщини, виникнення тут нових населених пунктів, кількість їхніх домів та населення. Досить згадати про хутір “Турбаївка”. Це перша згадка про знамените своїм антикріпосницьким повстанням кінця XVIII ст. село Турбаї, що стоїть на лівому боці Хоролу неподалік від місця впадіння останнього у Псел. Проливається світло і на відродження Полтави у 20-х роках XVII ст. Завдяки цій люстрації можна продовжити вік ряду населених пунктів Київської, Полтавської та Черкаської областей. Так, згідно з “Історією міст та сіл Української РСР” с. Македони Миронівського р-ну Київської області вперше згадуються у документальних джерелах у 1640 р.[4] Люстрація ж, яка наводиться нижче, продовжує вік цього села приблизно на десяток років. Вік деяких інших сіл (Ведмедівка, Грушів, Малий Букрин, Пії) у згаданому виданні взагалі не зазначається, отже, ця люстрація вперше свідчить про їхнє існування у першій третині XVII ст. Вона ж проливає світло і на малознані сторінки історії населених пунктів на берегах р. Оріль, що нині розділяє Дніпропетровську та Полтавську області. Цілий ряд згаданих у люстрації населених пунктів, як от: Чапле, Клепаче, Решотки, Чабанівка та ін. не вдалося локалізувати, їх не згадують навіть найповніші дореволюційні довідники[5], але наявність згаданих сіл чи хуторів (можливо, потім перейменованих) є зайвим аргументом, коли йдеться про ступінь і густоту заселення у козацькі часи нинішніх Київської, Полтавської та Черкаської областей.

Люстрація є також важливим джерелом для вивчення соціально-економічної історії

України, в ній знаходимо дані про наявність млинів, поташних буд, митниць, горілчаної та пивної оренд, медової данини тощо, про розміри податків, в т. ч. "колодки", що його платили міщани, і прибутків; тут є дані щодо кількості залежних селян та міщан, вільних козаків, бояр. Дуже цінною видається звістка про поташну буду десь неподалік від Таганчі (село сучасного Канівського р-ну на південь від Канева). Ця буда, "названа Хмельницька", судячи з назви, могла належати Хмельницьким, тобто Михайлові і його сину Богдану. Додамо, що один з хуторів під Говтвою мав назву "Остряninівка", що дає певні підстави пов'язати його з іменем власника чи засновника — Яцька Острянина, одного з керівників національно-визвольного повстання 1637–1638 рр.

Люстрація 1629–1632 рр. є дуже стислою, але й у такому вигляді вона проливає світло на розвиток Канівського та Черкаського староств напередодні Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Лише окремі її частини були опубліковані мовою оригіналу (польською) у 1877 р. і то з певними помилками[6]. Виходячи з того, що навіть цей фрагмент є малодоступним, варто опублікувати незнану раніше частину люстрації в перекладі українською мовою. Сподіваємось, що він стане у пригоді дослідникам, особливо при створенні ними сучасної "Історії міст та сіл України".

Джерела та література

1 Люстрації королівщин українських земель XVI–XVII ст. — К., 1999. — С. 5.
2 Див. наприклад: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1953. — Т. 1. — С. 37–38; Мицик Ю. А., Степенькін С. Ю. Корсунщина козацька. — Корсунь-Шевченківський, 1997. — С. 23.
3 Держархів у Кракові. — Ф. "Архів Сангушків". — № 92. — С. 139–151.
4 Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. — К., 1971. — С. 461.
5 *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2007.
6 Zródła dziejowe. — Warszawa, 1877. — T. V. — С. 185.

* * *

// **(с. 110) Канівське староство**

Його посесором є уродзоний пан Миколай Лесньовський, канівський староста, згідно з консенсом короля його мості per nis cessum від вельможного пана белзького, свого батька. Однак він не показав перед нами привілею.

Замок

Цей лежить на високій горі над самою річкою Дніпром, збудований з дерева у місці не дуже великому. Входячи до нього, міст добрий на ізбицях, добра брама, дві добрі дерев'яні башти. Дубовий паркан в ізбиці роблений, недобудований, непокритий і погнилий. Увійшовши до замку, праворуч кухня і проти неї пекарня. Праворуч же стоїть велика будівля, у котрій дві білих кімнати з коморами, з одними сіньми, пічки у них зелені добрі і скляні вікна. Біля цієї ж — друга будівля, у котрій кімнатка й пекарня для цієї ж // **(с. 111)** будівлі, при хвіртці — велика добра стайня, при стайні є дім, у котрому біла кімнатка, вікна скляні, біла пічка. При цій будівлі сверень (?), на котрому ганок, погріб посеред замку, а решта складає паркан.

Артилерія

Люстрація 1616 року та друга — 1622 року не знаходять жодної артилерії у цьому замку. І ми також всередині жодної вогнепальної зброї, ані пороху та свинцю не знайшли.

Донесення

Ревізія 1570 року, котра з варшавського сейму була проведена уродзоними Михайлом Мишкою, гомельським старостою, Яном Бистриковським, дворянином короля його мості, і Щенсним Барлинським, київським хорунжим, свідчить, що на цьому замку було відлитих бронзових

гармат 3, гаківниць — 29, малих аркебуз 18, київ 2, гаківничного пороху бочок 5, свинцю штук 7, гаків 2, серпантинів // **(с. 112)** 2, розірвана гармата 1, дві пилки, одна сокира. Це доповідаємо до скарбової відомості, що всього цього немає, отже пан інстигатор має відшукати це у спадкоємців колишніх державців.

Люстрація 1616 року залишила на щорічні видатки 500 зл.: на уряд підстарости і на замкову челядь, на порох, свинець, іншу артилерію. З чого призначаємо згідно з люстрацією 1622 року на підстаросту 300 зл., то залишається на кожен рік на артилерію 200 зл. Це складає від 1616 р. до 1622 р. 1200 зл. З цих грошей нічого не було витрачено на військові потреби. Це чинилося за небіжчика славної пам'яті князя Острозького, краківського каштеляна, тому з його нащадками пан коронний інстигатор має судитися з ними задля відшкодування.

Місто Канів

Це місто лежить над цією ж рікою Дніпром у гористому місці. Все місто є оточене палями і окопане ровом. // **(с. 113)** Брами погані і непокриті. Його населення є чималим: всього 660 будинків, з яких під замковим послушенством 36, а підсусідків 23; решта — козацькі доми числом 600. Міщани, які перебувають під замковим послушенством, не платять ніякого чиншу, тільки дають колодки по 15 гр., що складає 18 зл. Військову службу вони повинні відбувати при пану старості.

Села, які належать до староства

Село Бобриця

У цьому селі послушних підданих 3. Дають щорічно чиншу по 25 зл., колодки по 15 гр., що складає 4 зл. Козаків у цьому селі 14.

Село Глинча

У цьому селі послушних підданих 8. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 10 зл. // **(с. 114)** Козаків у цьому селі є 10.

Село Чарнише

У цьому селі послушних підданих 3. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає — 4 зл. Козаків у цьому селі є 18.

Село Дударі

У цьому селі послушних підданих 2. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає — 2 зл. 20. Козаків у цьому селі 2.

Село Грушова і Медведівка

У цьому селі було послушних підданих 21 згідно з люстрацією 1622 р. На цей час під жовнірське спустошення під табірщину тільки двоє дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 2 зл. 20. Козаків у цьому селі є 12.

Село Пицє

У цьому селі послушних підданих 10. // **(с. 115)**. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 13 зл. 10.

Село Македониці і Процьки

У цьому селі послушних підданих було 10. На цей час внаслідок жовнірського спустошення під козацьку табірщину і татарське спустошення їх немає більше 8. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 10 зл. 20. Козаків у цьому селі є 8.

Село Чапле

У цьому селі було 8 послушних підданих. Тепер внаслідок жовнірського спустошення під козацьку табірщину, а потім татарське спустошення їх є тільки 5. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр, що складає 6 зл. 20. Козаків у цьому селі 8. // **(с. 116)**

Село Курильчиці і Литвиниці

У цих селах послушних підданих 5. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає — 6 зл. 20. У цьому селі козаків 31.

Село Бабичі і Ржавець

У цьому селі послушних підданих 5. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 6 зл. 20. Козаків у цьому селі 32.

Село Хмільна

У цьому селі є 5 послушних підданих. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає разом 5 зл. 10.

Села за Дніпром

Кереберда (Kiereberdyć), Леплява, Прохорово

У них є послушних підданих // **(с. 117)** 12. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 16 зл. Козаків у цих селах є 130.

Село Клепаче

У цьому селі є 2 послушних підданих. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 2 зл. 20 Козаків у цьому селі 2.

Села, які козаки тримають за Дніпром

Пекарське, Степанчиці, Решотки, Біркозово, Вергуни і Чабанівка, Костенець, Тростенців два, Гришин, Райтків, Селище. У цих селах є 12 послушних підданих. Дають чиншу по 25 гр., колодки по 15 гр., що складає 16 зл. Козаків є 64.

Села Колесища, Романки, Букрин слобода

Ці села по смерті князя Януша Острозького, краківського каштеляна, // **(с. 118)** ченці забрали до Трахтемирова. Доручаємо це пану старості, щоб ці села негайно повернув. Люстрація 1622 р. згадує стацію, котру піддані складають восени на підстаросту, залишаючи підстарості на провіант, котрому вже юргельт 300 зл. призначив. Однак цю стацію в прибуток Речі Посполитої віддаємо, що складе на рік 60 зл.

Бояри

Є 4 боярина. Ці жодної повинності не дають, тільки військову службу повинні відбувати при боці його мості пана старости; з листами, якщо прийдеться, недалеко, за кілька миль, їхати. Під час наступу ворога Корони вони повинні об'їжджати шляхи і разом із міщанами нести сторожу.

Млини

Є у цьому старостві 9 млинів, тобто на ріці Росаві 3, з котрих 6 кіл, а четвертий млин забрали до мурованого Канівського монастиря. На ріці Росі млин недавно при нас був спалений. У місті на потічку 4 млинки по одному невеликому колу.

Оренда

Оренда горілчана, пивна, медова з прибутками мита, млинів на ріці Росі і Росаві, чинить 1500 зл. // **(с. 119)**

Поташні буди

Люстрація 1622 р. поклала в прибуток Речі Посполитої поташні буди, котрі разом з іншими прибутками цього староства і винами тримали євреї через оренду, як ця ж люстрація описує. Ці прибутки складали тоді 4000 зл. Після нашого приїзду ми виявили, що ці поташні буди одна під Таганчою від півтора року, а друга, названа Хмельницька, від трьох років припинили діяльність, і попелів у них більше не палять. Ми вчинили щодо цього ретельне розслідування і на це

перед нами міщани канівські, тобто Микита, війт, і при ньому Гурин і другий Ярош, сусідні люди, всі похилого віку, років біля 70, присягою ствердили і для цього поташні буди, також і вино, котрі в цій єврейській оренді на цей час йшли в прибуток Речі Посполитої на цей час не рахуємо. А оскільки у минулих роках пан староста ad rationem спираючись на люстрацію 1622 р., яка складала 740 зл., тільки 200 зл. платив, а тим не менш в цих минулих роках був палений попіл, але скільки його було спалено, цього ми не могли довідатися, то відсилаємо п. старості до скарбу його к. мості на підрахунок.

Кордони

Скаржилися перед нами міщани і піддані цього староства, що їм від прилеглих сусідів // **(с. 120)** ґрунти, котрі здавна до цього староства заживали, відняті, особливо від Мошен, дідичних добр князя Вишневецького, від Піщани і Золотоноші, до котрих добр дідичне право собі претендують. Нинішні посесори від добр його м. п. Проскури, київського земського писаря, села Горобіївки і від трахтемирівського ігумена, котрий через цього, що то села від староства цього як вище згадувалося, до монастиря забрав і прилучив і багато інших ґрунтів віднімає до Ржищева, дідичних добр пана Халецького, также багато ґрунтів к. його мості від цього староства віднімають. Це все вже з великою шкодою ґрунтів к. його мості і Речі Посполитої чиниться, тому покладаємо це на його мость пана старосту, щоб ці ґрунти відняті, повернув правом без зволікання.

При цьому казали теж іменем його мості пана Проскури, київського земського писаря, проти пана канівського старости, що ніби багато його ґрунтів від добр Воробіївки, дідичних, а особливо Городище Пулштвина і Кузякова, що лежать над рікою Росавою, до Канівського староства відняв і привласнив. Щодо цього, то як пану старості, так і пану писареві, обом сторонам, залишається вільне право позову до суду. // **(с. 121)**

Загальна сума прибутків цього староства складає 1686 зл.

Звідси вираховуємо на підстаросту 300 зл., на військові потреби для замку, бо на цьому прикордонному замку ми не застали ані одної рушниці, ані фунту пороху і жодної кулі, то залишаємо щорічно 200 зл.

Залишається сума 1186 зл., з чого приходить кварти 237 зл. // **(с. 123)**

Черкаське староство

Посесором цього староства за пожиттєвим правом від його к. мості є князь його мость Костянтин Вишневецький, черкаський староста, etc.

Замок

Його розташування є на високій горі над Дніпром, бо сам Дніпро тече оподалік як від замку, так і від міста. До замку немає зручного приступу, тільки з боку самого міста і тільки з одного боку. Але з цього боку замкове передмістя є відділене від міста глибоким ровом, а через цей рів є міст до передмістя. Все передмістя з дитинцем є оточене довкола дубовими палями. При вході до передмістя стоїть недобудована і непокрита брама. Праворуч на розі передмістя до міста є висока шестикутна башта, зроблена з подвійного дерева, але немає жодного прикриття, і вона дуже похилилася. Така ж башта у другому розі передмістя // **(с. 124)**. Ліворуч до міста також висока шестиконечна башта з подвійного дерева, але вже погнила і дуже похилилася. Від брами, котрою ходять до передмістя, є міст аж до самого дитинця, який поставлений у формі трикутника. При вході до нього ліворуч є висока башта, але недобре покрита задля котрої є з боку Дніпра ґанок і хатка драницями оббита; праворуч бійниця, у котрій тримають гармати. Біля цієї вежі, у дитинець йдучи далі, є дві комори, які впираються у замок. Біля цих комор будівля, в котрій є одна біла кімната, сіни та чорна кімната. На другому боці є велика будівля, у котрій на долі є кілька добре укріплених комор. На горі, де після підйому ходять, є ґанок перед валом, з цього ґанку двері до сіней, а з сіней праворуч хатинка, у якій є дві кімнати. З цих же сіней є бічна кімнатка. В цих хатинках є добрі скляні вікна, столи і лави. З цих сіней ліворуч є велика столова хата, але через недогляд вона опустіла. Біля цієї великої будівлі є одна повітка, біля якої по третій стороні — шопа, де стоїть артилерія аж до самої бійниці. Будівля замку є старою, вона вимагає великого ремонту, як і сам замок. // **(с. 125)**

Артилерія

Люстрація 1615 р. про замкову артилерію ніяк не згадує. Люстрація ж 1622 р. описала цю артилерію, тобто 4 бронзових гармати, в т. ч. дві 1570 р., а третя і четверта — 1532 р. з гербами "Орел" і "Погоня"; два залізних серпантини, в котрих один залізний ладунок кладуть до цих штук, колеса погані. Бронзова мортира до товчення пороху одна. 14 гаківниць, 14 органків або гаківничних зривків. Гаківничних труб 3, залізних гарматних ядер 9, гаківнична форма 1, кам'яних ядер 33, селітри, яку прислав князь його мость, 3 бочки. Вся ця артилерія нами знайдена у такому стані, у якому була описана, крім однієї бронзової гармати, котра за словами пана підстарости була вкрадена під час останньої табірщини. Ми покладаємо на його мость пана старосту, щоб він ретельно розпитав про цю гармату і знайшов її. Ці три бронзові гармати, котрі знаходяться на замку, мають погані запали. Треба його мості пану старості звернути на це увагу, щоб і ці гармати і інші були добре споряджені. Ревізія 1571 р. виразно описує, що на черкаському замку відлитих з бронзи гармат було 6, серпантинів 4, гаківниць з порохівницями // **(с. 126)** справних 64, а несправних 10. Київ 5, пороху одинадцять бочок, а дванадцята бочка наповнена до половини. Сірки дві бочки, бочка селітри, ядер гаківничних 8 куп, форм гаківничних 18, а гарматних 3. Мортир для дроблення пороху 2, гарматних ядер три з половиною кіп, кам'яних ядер 26, свинцевих ядер 2, 5 (?) купи і чотири, рушниць 42. Залізних гаків 2, окованих відер до криниць 2, залізників 2, серпантин, один якір для нахилення гармат, два залізних обруча. Свинцю 8 штук, дротиків 8. Ця артилерія не була дана нинішньому посесорові, коли він входив у посідання староства, згідно з описом по ревізії 1571 р., але вона не може пропасти як майно Речі Посполитої. Тому доручаємо це його мості пану старості, щоб він порозумівся про повернення цієї артилерії нащадками свого попередника з паном коронним інстигатором.

Донесення

Люстрація 1615 р. залишила з прибутків цього староства на утримання артилерії і провізію підстарости щорічно 597 зл. 15 гр. Якщо з цієї суми вирахувати щорічно на провізію підстарости по 200 зл., то залишається на дроблення пороху та воєнні потреби 397 зл. 15 гр. // **(с. 127)** Це за п'ять років складе 1987 зл. 15. За цей час ми не зауважили жодного піклування про артилерію та інші воєнні потреби. Тоді це доповідаємо до відомості скарбу його к. мості, щоб пан коронний інстигатор цю суму стягнув через суд від нащадків славної пам'яті небіжчика пана краківського, колишнього пана черкаського старости.

Місто Черкаси

Це місто розташоване на високій горі над Дніприщем, неподалік від міста тече Дніпро. Це місто не має довкола себе ані паркану, ані частоколу, ані валу, за винятком в'їзду з боку Корсуня; на цьому боці є частокіл і рів біля нього, а посередині в'їздна брама до міста, але вона недобра.

У цьому місті є всього 1150 будинків, тобто самих міщан, які належать до замкової юрисдикції — 120, ремісників — 60, а решта — козацтво. Міщани платять чинш, котрий звуть колодками по 8 литовських грошів, що складає разом 40 зл. Крім того, дають по возу сіна або по 4 литовських грошів, що складає разом 70 зл. До ремонту мостів і замкових парканів вони повинні залучатися, однак через малочисельність підданих здійснити це не можуть. // **(с. 128)**

Уходи або озера під містом, також і єзи на Дніпрі, належать замку, і винайм їх нині через багато перешкод у останні два роки ослабів, бо один тільки уход найняли за 125 зл. Інших повинностей до замку міщани не чинять.

Повинність ремісників є така: під час тривоги в замку ставати зі зброєю при паркані. Міщани посилалися на своє віковічне право щодо селища Яськове, яке лежить над рікою Тясмином, котре купили від Федори Захаровної, дідички цього ґрунту і показали на це купчу: апробація к. його мості у Варшаві від 10 березня 1597 року. Кордони цього селища описані у привілеї його к. мості. А цей ґрунт у них віднято небіжчиком, колишнім паном старостою.

Мито

Це мито беруть від купецьких людей, які проїжджають (через місто), на рік це складе в сумі 100 зл.

Млини

Млинів при самому місті немає, але аж за півтори милі на річці Тясмин при хуторі Білозор // **(с. 129)** названий, з котрих млинів і з орендою у цьому ж хуторі Білозор і в другому хуторі Липки дають оренди 250 зл.

Оренда

Дали цю справу, що тут у Черкасах немає жодної оренди, а тільки фактор, котрий скуповує горілку і продає її, а прибуток з неї віддає на замок; цієї горілки на рік шинкують кварт 22000, рахуючи від кожної кварти прибутку по 3 гр., то в сумі це складе 2200 зл.

Хутори, які належать до міста Черкаси

Дунинів, Нечаїв, Сульського, Леськи, Харковиця, Хацько, Каратуль, Білоозеро, Дубіїв, Наруски, Поляна Більша на Поляні Меншій. Інші ж хутори лежать за Дніпром: хутори Липовські, Зелісково, Попове, Таранове, Мутишине, Пищикове. Більшу частину цих хуторів тримають козаки, а тяглих людей дуже мало, від яких колодок приходить із сіном 56 зл. // **(с. 130)**

Містечко Ірклиїв

Воно лежить над річкою Ірклієм за рікою Дніпром у трьох милях, довкола дубовими палями опаркановане і окопане ровом. При містечку є замочок, оточений дубовими палями, у ньому є будівля для підстарости: сіни та біла кімната, пекарня і стайня. Є у цьому містечку 400 будинків, в т. ч. до замкової юрисдикції належать 70, а решта — козацтво. З міських домів дають чинш, який звуть колодками, по 8 литовських грошів. В сумі — 23 зл. 10. Крім того, дають по возу сіна або по 4 литовських гроша. Разом — 11 зл. 20. Млинків на цій же річці Ірклиїв 2, у них три мучних кола. Крім того, на ріці Кропивній є один млинок з одним мучним колом, а другим — ступним. Четвертий млинок на ріці Шумовиці з одним мучним колом, а друге — ступне. Всі ці млини разом з горілчаною орендою щорічно дають 400 зл. Як міщани, так і піддані з хуторів повинні залучатися до ремонту греблі і міських та замкових парканів. // **(с. 131)**

Хутори, що належать до Ірклієва

Карпоухів, Макаленкі, Буський, Кроцьки, Митки. У цих хуторах тяглих людей мало, від них як колодки та сіно дається на 30 зл.

Містечко Кропивна

Це містечко лежить над рікою Кропивною, воно оточене довкола частоколом. Замочок є на городищу, він довкола опарканений палями. Будівель у ньому небагато, світлиця й пекарня. Всього у цьому містечку є 150 домів, в т. ч. 40 міщанських, а решта — козацтво. З міських домів дають чинш, котрий звуть колодками, по 8 литовських грошів, (разом) — 13 зл. 10. Крім того, дають по возу сіна або 4 литовських грошів, (разом) — 6 зл. 20. На цій же ріці Кропивній стоїть два млини, у кожному по одному мучному колу, а друге — ступне. Ці млинки разом з горілчаною орендою дають 250 зл. Всі повинні залучатися до ремонту парканів і гребель // **(с. 132)**

Містечко Боровиця

Це містечко лежить у 5 милях від Черкас між рікою Дніпром та Боровицею, воно оточене довкола частоколом. Є при цьому містечку і замочок, оточений палями. У цьому містечку є 150 домів, в т. ч. 40 міщанських, решта — козацтво. З міщанських домів дають чинш, який звуть колодками, по 8 литовських грошів (разом) — 13 зл. 10. Крім того, дають по возу сіна або 4 литовських грошів (разом) — 6 зл. 20. Горілчану оренду є у цьому містечку тримають самі міщани, платять річно 250 зл.

Богушова слобідка

Вона лежить над рікою Золотоношею за Дніпром у двох милях від Черкас. При цьому поселенні є 50 домів, між якими тяглих 15, а решта — козацтво. Ця слобідка має вольності від всіляких податків до 4-х років. При цій слобідці є млинок, прибуток якого оцінюється у 20 зл.

Горілчана оренда в цій слобідці складає на рік 60 зл. // **(с. 133)** Міщани мають ремонтувати греблю.

Містечко Говтва

Це лежить у 20 милях від Черкас над рікою Пслом, воно довкола оточене палями і оточене ровом. У ньому є невелика будівля для підстарости, погреб, на ньому комора, а до того ж і стайня. У цьому містечку нараховується всього 150 будинків, в т. ч. 45 міщанських, а решта — козацтво. З міських будинків дають чинш, котрий називають колодкою, по 8 литовських грошів, разом — 15 зл. Крім того, дають по возу сіна або 4 литовських грошів, разом — 7 зл. 15 На ріці Хорол стоїть млинок у півтора милях від Говтви, з одним мучним колом, а другим — ступним, що складає прибутку 25 зл.

Хутори до цього містечка

Остряниниівка, Богове над рікою Хоролом, Попове, Максимівка, Турбаївка, Броварки, що лежать над річкою Пслом; з них колодка із сіном складає на рік 36 зл.

Містечко Манжелія

Воно лежить у 18 милях від Черкас над рікою Пслом // **(с. 134)** і криницею Манжелійкою, оточене частоколом і окопане ровом. У цьому містечку є всіх будинків 35, в т. ч. міщанських 10, а решта — козацтво. Піддані цього містечка ані чиншу, ані жодних повинностей ще не дають, мають вольності згідно із загальним правом до чотирьох років.

Медова данина

З сіворів (?) (siwiorów), котрі є біля рік Груні, Псла і Ворскли, також інших річок, всього 9, віддавали до черкаського замку сіворної 23 каді меду, тобто з сіворів при ріці Груні 3 каді, а з тих, що біля Ворскли і Псла, 20 кадів. На цей час не дістається до замку, як виявилося при розслідуванні, тільки три з половиною каді меду. Це пояснювали тим, що після осадження слободи, яку назвали Полтава, їхні борті та сівери були ліквідовані. Тут же при цьому слуги князя його мості черкаського старости Вишневецького пан Ян Борковський і пан Адам Маркевич Ласковський, черкаський підстароста, протестували від імені князя його мості, свого пана, перед нами проти його мості пана Бартоломея Обалковського, адміністратора селітри його к. мості, за те, що він, порушуючи право і на шкоду і з втратою прибутків князя його мості на ґрунтах // **(с. 135)** Черкаського староства на сіворах, з яких надходила медова данина, також риба, звір та інші пожитки до черкаського замку, заснував чотири слободи **(*)**. Перша — Полтава над рікою Полтавою неподалік ріки Ворскли. Друга — Зигмунтів на ріці Пслі, на усті річки Устьівиці. Третя — над річкою Багачкою, четверта над рікою Пслом Сарське Городище. Тому вони просили, щоб ця протестація і їхнє оповідання було прийняте до люстраторських книг. На що шляхетний Стефан Лонцький від імені його мості пана Обалковського репротестувався, даючи справу, що князь його мость через його пана не зазнає жодної перешкоди чи втрати в прибутках Черкаського староства, як у медовій данині, звірю та рибах. Що стосується Полтави, то пан Обалковський жодного права на неї не має і показав отвористий лист з підписом та печаткою його к. мості, яким йому його к. мость доручає, щоб тільки доглядав за порядним заселенням Полтави. Про що зараз і другий лист з підписом та печаткою його к. мості до черкаських бояр показував, у котрому його к. мость наказує черкаським боярам, щоб вони допомогли йому у заснуванні Полтави. Що стосується Зигмунтова, Сарського Городища та інших, на це його мості пана Обалковського // **(с. 136)** сказано, що ці ґрунти князь його мость Вишневецький дав згідно з декретом панів комісарів, на це від його к. мості посланих, пану Обалковському, вказуючи, що через це князеві його мості від його мості пана Обалковського жодної шкоди немає. Лонцький просив, щоб цю репротестацію було вписано до люстраторських книг, що ми й дозволили обом сторонам. Якщо порахувати тоді у прибуток Речі Посполитої ці три з половиною каді меду кожна по 25 зл., то це складе 87 зл. 15.

Загальна сума прибутків Черкаського староства складає 4047 зл.

Якщо з цього вирахувати на підстаросту 250 зл. і на доглядання артилерії та оборону замку 300 зл., то залишається сума у 3497 зл., з чого приходить кварти 699 зл. 12.

Про бояр

Ревізія 1570 р. згадує, що у Черкаському старостві було чимало путних бояр, котрі тримали певні ґрунти і з них несли певні повинності та службу військову до замку. Тоді ми докладно питалися про них, однак жодної відомості ми не могли дістати, бо // **(с. 137)** всі котрі тільки тримають довколишні ґрунти, захищалися шляхетськими вольностями на свої добра, називаючи їх земськими, як от між ґрунтами к. його мості переяславськими, канівськими, черкаськими і корсунськими тримають добра, які нижче описані. Пан Булакер — містечко Бубнів з хуторами, княгиня Домонтова — Домонтів, Піщану і Золотоношу. Пан Драбович осадив містечко Оздзилів і хутори, пан Чехович, Янковський, Пашкевич, Дахнович, Луцкевич тримають певні добра над рікою Оріль, а інші — над Ворсклою. Пан Пахута містечко Мілеїв з хуторами і інших багато є ґрунтів, що їх як на цій, так і на тій стороні Дніпра, тримають його мость князь Вишневецький, що ми й доповідаємо до відомості скарбової(**). Люстрація 1615 року згадує уходну землю Сівер, Ворсклу з річкою Полузором і Кустовим, що ці добра тримав тоді шляхетний Василь Меленін ленним правом від святої пам'яті короля Августа.

А люстрація 1622 року не могла сказати про якомусь власнику цих добр. Ми тоді ретельно розпитували і дійшли висновку, що частину цих добр дочка того Меленіна продала пану Драбовському, а другу частину пан Адам Маркевич, тодішній черкаський підстароста, тримає. Це як до скарбової відомості, так і до пана люстратора // **(с. 138)** коронного доповідаємо. // **(с. 139).**

Корсунське староство [...]"

----

*) На маргінесі дописано: "НБ. До Черкас кн. Вишневецький осадив 1. Полтаву; 2. Зигмунтів; 3. Арське; 4. Городище".

**) На маргінесі дописано: "НБ. Це гідні уваги читати все".

Коментар:

с. 110

"короля". Мається на увазі Сигізмунд III, король Речі Посполитої у 1587–1632 рр.

"пана белзького, свого батька". Йдеться про Мацея Лесньовського (Лешьневського) гербу "Гжимала" (помер у 1638 р.), старосту білокам'янського (1611), канівського та браїлівського (1622), белзького підкоморія (1616–1624), белзького каштеляна (1626–1638).

с. 112

"небіжчика славної пам'яті князя Острозького, краківського каштеляна, тому з його нащадками". Йдеться про Януша Острозького (1554–1620), який обіймав ряд важливих посад, в т. ч. був краківським каштеляном (1593–1620) і білоцерківським, канівським, переяславським, черкаським старостою (1594–1620). На час люстрації всі четверо дітей князя Януша вже не жили, отже шкоду відшукати пропонувалось на дітях його племінників — Анні Алоїзі (1600–1654) та Катерині (померла у 1642).

с. 113

"село Бобриця". с. Бобриця суч. Канівського р-ну Черкаської області, яке знаходиться на північ від Канева.

"Село Глинча". Це село прилягало до с. Трощин, а останнє, у свою чергу, знаходилося поблизу с. Пшеничники суч. Канівського р-ну.

с. 114

"село Чарнише". с. Черниші суч. Канівського р-ну, яке знаходиться на північний захід від Канева.

"Дударі". Це село знаходилося біля суч. с. Потапці Канівського р-ну, що знаходиться на межі з Миронівським р-ном Київської області.

"Село Грушова". с. Грушів, що на півночі суч. Миронівського р-ну, знаходиться на правому боці Дніпра за 6 км. від пристані Ходорів.

"Медведівка". с. Ведмедівка суч. Миронівського р-ну, знаходиться на правому боці Дніпра за 10 км. від пристані Ходорів.

"Село Пицє". Очевидно, мається на увазі с. Півці, що на півночі суч. Кагарлицького р-ну Київської обл. або с. Пії Миронівського р-ну, що знаходиться ближче до Канева.

с. 115

"Село Македониці". Очевидно, мається на увазі с. Македони, що на півночі суч. Миронівського р-ну.

"Процьки". Видно, мається на увазі село Малі Прицьки суч. Миронівського р-ну, що знаходиться близько с. Македони.

с. 116

"Село Курильчиці і Литвиниці". Села суч. Канівського р-ну Курилівка і Литвинець, що знаходяться західніше Канева.

"Бабичі". Це село склало передмістя Межиріча — села суч. Канівського р-ну.

"Ржавець". Село Ржавець склало частину с. Полствин, про яке мова піде нижче.

"Хмільна". Село Хмільна Канівського р-ну, що знаходиться на південний схід від Канева.

"Кереберда". с. Келеберда, що знаходиться на лівому боці Дніпра навпроти Канева.

"Леплява". с. Ліпляве, що знаходиться на лівому боці Дніпра північніше Келеберди.

"Прохорово". Прохорівка на лівому боці Дніпра нижче Келеберди.

с. 117

"Села, які козаки тримають за Дніпром". У цьому переліку люстратори очевидно припустилися помилки, оскільки села три з перших названих ними нижче чотирьох сіл знаходяться на правому боці Дніпра. Це села суч. Канівського р-ну Пекарі, Степанці, Беркозівка. Це ж стосується сл. Букрин (суч. Великий Букрин на півночі Миронівського р-ну).

"Вергуни". Можливо, мова йде про с. Вергуни, що знаходяться південніше Черкас.

"Костенець". Невелике село Костянець знаходилось у 5 верстах від Канева на шляху до Богуслава.

"Тростенців два". Одне з цих сіл — це Тростянець, яке знаходилося у 4-х верстах на захід від Бобриці і у 8 верстах від Канева. Другий Тростянець важко локалізувати.

"Гришин". Видно тут слід мати на увазі с. Грищинці, що стояло у 10 верстах від Канева, між селами Бобриця і Тростянець.

"Колесища". Це село потім склало південну частину с. Малий Букрин суч. Миронівського р-ну, що у 8 км. від пристані Ходорів.

"Романки". Тут видно слід мати на увазі с. Ромашки, що знаходяться поблизу вищезгаданого с. Малий Букрин.

с. 120

"Піщани". с. Піщане суч. Золотоніського р-ну Черкаської області на північ від Золотоноші.

"Ржищева, дідичних добр пана Халецького". Це відповідає історичній дійсності. Андрій Йосипович Халецький (помер до 1595, за іншими даними — до 1598), дворянин Сигізмунда-Августа (з 1560), який обіймав ряд важливих посад у Речицькому старостві, мав розлогі маєтності на Київщині (Ржищевська волость). Його син Йосип (Юзеф Ян) (др. пол. XVI ст. — після 1640 р.) отримав 26.03.1618 р. привілей Сигізмунда III на с. Ржищев у Київському воєводстві "обывателеви земли Киевское" "Юзефови Янови Халецкому".

"Воробіївки". Село Горобіївка суч. Канівського р-ну, що знаходиться на південь від Канева.

"Городище Пулштвина і Кузякова". Поза сумнівом йдеться про с. Полствин суч. Канівського р-ну. Під Кузяковим, можливо, слід розуміти с. Козарівку того ж району.

с. 123

"Костянтин Вишневецький, черкаський староста". Йдеться про князя Костянтина Костянтиновича Вишневецького (1564–1641), який, зокрема, був черкаським старостою у 1620–1638 рр.

с. 128

"єзи на Дніпрі". Під "єзами" слід мати на увазі ставки або спеціально облаштовані місця на річках, де розводилася та відгодовувалася риба.

"хуторі Білозор". Йдеться про с. Білозір'я суч. Смілянського р-ну Черкаської області. Нижче люстрація називає цей населений пункт "Білоозеро".

с. 129

"Нечаїв". Село Нечаївка, що знаходиться на південний схід від Черкас.

"Леськи". Село Леськи на південний схід від Черкас, знаходиться на березі Дніпра.

“Харковиця”. Можливо, тут йдеться про Харківці, що під Переяславом-Хмельницьким.

“Хацько”. Село Хацьки, що знаходиться на південь від Черкас.

“Каратуль”. Можливо, йдеться про с. Мала Каратуль суч. Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області, що знаходиться на схід від Переяслава-Хмельницького.

“Дубіїв”. Село Дубіївка, що знаходится на південний захід від Черкас.

“Поляна Більша на Поляні Меншій”. Тут йдеться видно про Руську Поляну, що знаходиться під Черкасами, дещо західніше міста.

с. 130

“Ірклиїв”. Ірклиїв Черкаської області знаходиться на лівому боці Дніпра майже навпроти Черкас.

“Кропивна”. Нині — с. Кропивна Золотоніського р-ну Черкаської області, знаходиться на схід від Золотоноші.

с. 132

“Боровиця”. Це село (потім — містечко) складало північну частину м. Бужин, яке затоплено водами Кременчуцького моря.

с. 133

“Говтва”. Нині — населений пункт Полтавської області, що знаходиться на лівому боці Псла.

“Манжелія”. с. Манжелія Полтавської області, що знаходиться на правому боці р. Псел.

с. 135

“над річкою Багачкою”. Видно, мова йде про суч. Велику Багачку — райцентр Полтавської області.

с. 137

“Бубнів”. Село Бубнівська Слобідка суч. Золотоніського р-ну Черкаської області, знаходиться на лівому боці Дніпра.

“Домонтів, Піщану і Золотоношу”. Під Домонтовим треба розуміти суч. Домантове Золотоніського р-ну, що знаходиться на захід від Золотоноші. Про останню та Піщане уже говорилося.

“короля Августа”. Мається на увазі Сигізмунд-Август, король Польсько-Литовської держави у 1548–1572 рр.

о. Юрий Мыцик

Каневское и Черкасское староства в описи малоизвестной люстрации 1631–1633 годов

В статье предлагается публикация части неизвестной описи Каневского і Черкасского староств 1631–1633 годов. В ней содержится ряд важных данных из истории городов и сел Надднепрянской Украины.

Ключевые слова: *люстрация, казаки, Надднепрянская Украина, Канев, Черкассы.*

Yuri Mytsyk

The starostvo of Kaniv and that of Cherkasy in the inventory of little known lustration in 1631–1633

The authors publish a fragment of previously unknown inventory of the starostvo of Kaniv and the starostvo of Cherkasy, conducted in 1631–1633. The inventory contains importannt data concerning history of towns and villages in central Ukraine.

Key words: *lustration, central Ukraine Kaniv, Cherkasy.*

УДК 947.742“16”:929.52

Оксана Задорожна (м. Київ)

НОРИНСЬКА ВОЛОСТЬ НЕМИРИЧІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ: СКЛАД, ФОРМУВАННЯ, НАСЕЛЕННЯ

У статті здійснено спробу показати склад Норинської волості, придбаної Немиричами у 1620-х роках, а також їхню діяльність, спрямовану на розширення її території, осадження нових сіл та збільшення населення.

Ключові слова: *волость, Немиричі, Київське воєводство, землеволодіння, застава, оренда, населення.*

До початку XVII ст. Немиричі вже стали досить помітним родом у Київському воєводстві, де були зосереджені їхні основні землеволодіння. Поряд з осадженням нових поселень на території своїх давніших — Олевської, Приборської та Черняхівської — волостей вони також поступово скуповували окремі села й навіть цілі ключі. Особливо активно цим займався представник черняхівської лінії Стефан Андрійович Немирич, неодноразовий посол на вальний сейм Речі Посполитої (1607, 1611, 1618, 1619, 1623), маршалок кола рицерського (згадується 1614 р.), київський підкоморій (1619–1630) та овруцький староста (1623–1630)[1]. Однією з куплених волостей була Норинська, придбана у Станіслава Любомирського у 1620-х роках. Метою статті є з'ясувати, хто володів Норинською волостю до Немиричів, які маєтки до неї належали в різні періоди, а також дослідити рівень її заселеності, що в майбутньому дасть змогу оцінити її господарський потенціал та дохідність.

Слово “волость” позначало адміністративно-територіальну та господарську одиницю, яка формувалася довкола замку чи двору і займала переважно суцільну територію. Волость, як правило, складалася з окремих сіл.

Спеціальні праці про Норинську волость в історіографії відсутні. До питань землеволодіння звертався ще наприкінці XIX ст. Александр Яблоновський, який опублікував низку статистичних даних про окремі воєводства, в тому числі й Київське[2]. Інформація про Норинськ та села, що формували волость, міститься також у “*Географічному словнику Польського королівства*” кінця XIX — початку XX ст.[3]. Про Норинську волость згадано і в дослідженні Вітольда Бобінського[4], яке багато в чому спирається на доробок Александра Яблоновського. Джерелами для написання статті стали здебільшого актові книги судових установ Київського воєводства, меншою мірою — матеріали Литовської та Коронної метрик та регести справ Люблінського трибуналу.

Очевидно, Норинськ, довкола якого пізніше сформувалася волость, належав до земельного фонду київського князя, який подавав його у держання в якості “кормління” чи “вислуги”. Принаймні саме таку ситуацію зафіксовано в джерелах середини XV ст. Найперша згадка про власника Норинська[5] відноситься до 1456 р. — дати надання київського князя Семена Олександровича Лазару Браєвичу цього поселення на тих самих правах, на яких його давніше тримав Андрій Мишкович[6]. Протягом кількох наступних десятиліть про Норинськ згадок немає. Із ліквідацією Київського удільного князівства ця територія перебувала під зверхністю великого литовського князя і “тягнула” до Овруцького замку. 1517 р., за свідченням “*Географічного словника Польського королівства*”, великий князь Жигимонт передав Норинськ Федору Аксаку як “вислугу”[7]. Ще через кілька десятиліть, в описі Овруцького замку 1545 р., фіксуються уже два власники Норинська: Григорій Аксак та Олександр Кисіль. Григорію, онукові Федора Аксака, належало тут 8 димів та 8 служб, з яких “подачки дают полсемы копы грошей а кадь меду”, а Киселю — 4 служби, з яких він платив “подачку” 3 копи і 20 грошів[8]. До Норинська, очевидно, “тягнуло” й село Путиловичі[9], теж “вислуга” Аксака на 3 служби, за які він сплачував 3 копи та кадь меду[10]. Пізніше, за територіальною близькістю, Путиловичі входили до Лугинської волості, яка, ймовірно, виділилася з Норинської і розташовувалася на південь від неї. Про те, що колись це був єдиний маєтковий комплекс, опосередковано свідчить згадка під 1617 р. про спільного лугинського та норинського урядника князів Острозьких[11].

Незадовго до 1570 р. частина Норинська, що належала Киселю, перейшла за його дочкою до київського зем'янина Богуша Дешковського[12], який 1584 р. мусив підтвердити своє право власності[13]. Після поділу спадку між дочками Дешковського ця частина маєтку стала належати Вітунським та Огоновським[14]. Близько того часу Єсиф Немирич тримав у заставі третину Норинська. Відомо, що у 1590 р. він позивав Вітунського й Огоновського, які не з'явилися, щоб отримати гроші за заставу[15]. У 1591 р. видано декрет Люблінського трибуналу про поділ половини Норинська і Жеревців[16] (пізніше Жеревці входили до Лугинської волості) між Яном Аксаком і Яном Вітунським, з одного боку, та Яном Огоновським, з іншого[17]. У 1592 р. Норинськ названо материзною Анни Вітунської та Мар'яни Огоновської[18]. Під 1600 та 1605 рр. серед власників Норинська згадано ще Яроша Зуба, слугу князя Януша Заславського і другого чоловіка Анни Вітунської[19].

Про тогочасний склад волості можна дізнатися завдяки справі, яка 1598 р. вирішувалася в Люблінському трибуналі. Тоді заставний власник Войцех Котовський звинувачував подружжя Яна і Маруші Огоновських у вибитті з частини Норинська, Путиловичів та Жеревців[20]. Тоді ж Огоновські позивали київського возного Івана Заруцького за неслушне ув'язання їхньої братової Анни Делешканівни Якубової Огоновської у їхні маєтки: Салівський фільварок[21] та Норинськ[22]. Із 1600 р., після скасування поділу маєтків 1591 р. і проведення нового, Огоновські вступили у права в селищі Малузовому, Бондарях, Новаках (це село пізніше належало до Лугинської волості), Великій Хайчі та Малій Хайчі[23] та дворі в Норинську[24].

Інша частина Норинська, с. Путиловичі та половина с. Жеревці перейшли від Анни Зубової до Яна Аксака[25], а той 1588 р. спершу продав власну частку Василю Мощанському, а у 1602 р. всі норинські володіння — Олександру Острозькому. По смерті Олександра їх успадкувала його неповнолітня дочка Зофія, але до її одруження з краківським воєводою Станіславом Любомирським маєтком розпоряджалися опікуни: мати Анна Костчанка та дід Костянтин Острозький. Під 1607 р. тут згадується як заставний власник Олександр Брудзевський, а 1613 р. — Ян Мирієвський[26]. Того ж року ще якась частка Норинська перебувала в заставі Миколая Залясовича від Єви Збаразької[27].

Коли Стефан Немирич купив цю волость разом з Лугинською у Станіслава Любомирського — достеменно невідомо. Як записано в протоколі одного з судових процесів, Любомирські "устали быть дедичами тых добр и не держат их"[28]. Видавці "*Географічного словника Польського королівства*" вважають, що це сталося 1620 р.[29], а Вітольд Бобінський датує цю подію 1625 р.[30]. Але принаймні точно відомо, що 1618 р. Норинськ ще належав Острозьким, бо тоді норинський купець за підтримки дідичів міста, князів Острозьких, позивав Стефана Немирича до Люблінського трибуналу за вивезення поташу до маєтку Немирича Фосниці[31]. Тоді ж міщани Норинська, Хайчі та Розважа[32] названі підданими Януша і Костянтина Острозьких[33]. Під тим же роком згадано ще одне село цієї волості у власності Януша Острозького — Лукашівка[34].

У 1624 р. одну частину Норинська тримав Михайло Меленевський[35], а інша частина названа власністю Любомирських[36], хоча 18 травня 1624 р. до люблінських трибунальських книг було внесено квит Стефана Немирича про сплату Станіславу Любомирському 122 тис. зол. за придбані у нього Норинську та Лугинську волості[37]. Врешті, 20 грудня 1625 р. овруцький староста Стефан Немирич названий новим власником Норинського ключа, який на той час складався із міста і замку Норинська, сіл Великої та Малої Хайчі, Бондарів, Сал і Пелчі (Розважа)[38].

На середину 1620-х років Норинська волость займала площу бл. 280 км^2, межуючи на півночі з маєтками Кобилин, Коптіївщина та Збранки, на південному сході з Гошовим, на півдні — з Лугинською волостю, на заході — з Веледницькою волостю[39]. Крім того, сюди входили села Словечна й Білка[40], розташовані на північний захід від основного масиву та Сали далеко на південь від нього. Вперше поняття "Норинська волость" фіксується у 1630 р.[41].

Після смерті Стефана Немирича ці маєтки успадкувала Марта Войнаровська. Згідно із записом про введення у володіння, датованим 20 березня 1630 р., їй було передано Словечну, містечко Норинськ, село і фільварок Велику Хайчу та Малу Хайчу, село Бондарі, Сали, містечко Пелчу та рудні, що належали до цих маєтків[42].

У першій половині 1630-х років Норинську та Лугинську волості, схоже, вирішено було продати. Є згадка 1636 р. про продаж маєтків Яну Шашкевичу чи його спадкоємцям, однак

31 жовтня 1636 р. Шашкевичі вже скаржилися на Немиричів, які нібито відразу після продажу наслали своїх людей на Норинськ[43]. Можливо, частку Шашкевичів перекупив Криштоф Третяк, бо 15 червня 1643 р. за його позовом було видано декрет про підтвердження купівлі Лугин і Пелчі за 16 тис. зол.[44]. Утім, вже наступного дня до київської ґродської книги вписано орендний запис Третякові від Немирича на всю Лугинську волость та містечко Пелчу за ту саму суму[45].

У 1636 р. і 1638 рр. в Норинську резидував старший син Стефана Немирича та Марти Войнаровської Юрій[46]. Після купівлі Топориц[47] він переїхав туди, а в Норинську оселився Владислав[48]. Хоча є згадки, що це була їхня спільна власність[49], у деяких судових процесах Владислав Немирич діяв лише від свого імені. Можливо, це пов'язано з настанням повноліття Владислава і номінуванням його на уряд овруцького старости 24 грудня 1642 р.[50] Так чи інакше, але 13 серпня 1644 р. саме до нього як до власника позивався дядько Олександр Немирич[51]. Остаточно Норинська волость відійшла до Владислава після поділу маєтків 1646 р. На той час вона складалася із самого Норинська, рудні на р. Мощениці, Великої і Малої Хайчі, Бондарів, Сал, Пелчинки з руднями на Жереві та містечка Пелча[52].

Владислав Немирич помер 1653 р., і опікуном його дочки Маріанни та маєтків став молодший брат Стефан. 30 червня 1664 р. троюрідний брат Владислава Юзеф Кароль Немирич домігся передачі йому в опіку цієї волості. Це право йому надавалося через від'їзд Стефана Немирича без королівського дозволу за кордон, внаслідок чого землі залишалися без нагляду[53]. Після повернення на батьківщину Маріанна вступила у володіння Норинською волостю[54].

Очевидно, межі Норинського ключа не були чітко визначені, що призводило до сутичок із сусідами за суміжні території. Так, 15 січня 1633 р. до каптурових книг внесено декрет між Владиславом та Юрієм Немиричами[55], позивачами, та овруцьким старостою Самуелем Лащем[56], якого брати звинувачували у заподіянні шкод лугинським підданим аж коло містечка Пелчі, що формально належало до Норинського ключа, захопленні лугинських сіножатей і полів, а також у привласненні лісів як нібито належних до Овруцького староства. Тоді ж Стефан і Юрій Немиричі вимагали від Лаща відшкодувати збитки, завдані пелчинським підданим під час нападу на Пелчинську рудню[57].

22 січня 1633 р. до другої каптурової книги Київського воєводства вписано угоду між Ярошем Зброжком та Немиричами в справі про наїзд на рудню на р. Жерів і вибирання меду на тих ґрунтах[58]. 27 лютого 1646 р. Владислава Немирича позивав ігумен київського Микільського монастиря з вимогою відшкодувати збитки, завдані норинськими підданими в монастирських землях[59] (очевидно, йшлося про маєтки Остапи, Радогощу та Літки[60]). Врешті, 1636 р. відбулося розмежування між володіннями Ксаверівського єзуїтського колегіуму (Невгоди, Ігнатполь[61], фільварок на Заруччі під Овручем) та маєтками Немиричів, у тому числі в Пулчинці Норинської волості[62].

Неспокійно було й на північних кордонах волості. 20 жовтня 1636 р. Стефан і Андрій Мощеницькі звинуватили Юрія Немирича в насланні драгунів і норинських підданих на Коптіїв[63], де було нібито захоплено понад 500 голів великої рогатої худоби[64]. Конфлікт на цій ділянці Норинської волості тривав і в наступні роки. Зокрема, подібну скаргу внесено 23 серпня 1646 р. до київської ґродської книги[65].

У 1645 р. тривала суперечка між Кобилинськими та Владиславом Немиричем через насилання норинських людей на село Кобилин[66] коло річки Переспи і спалення села[67]. Інший сусід Немирича, Северин Потоцький, також мав претензії до овруцького старости, скаржачись на те, що норинські піддані вступають у ґрунти Веледників, Скребеличів та Красилівського[68]. Двома роками раніше — вірогідно, теж після низки конфліктів — було проведено розмежування з маєтком Адама Корчовського Городком[69] (очевидно, йдеться про Словечну).

Близько 1650 р. волость поповнилася селом Збраньки[70]. На початку XVII ст. за цей маєток точилася суперечка між князем Петром Збаразьким, Мареком Збранським та Андрієм Тризною. Протягом 1609–1633 р. селом володів Юрій Лясота, чоловік двоюрідної сестри Стефана Немирича[71], який заповів його своїм онукам Мощеницьким. Подимне 1628 р. зі Збраньок сплачував заставний власник Парфеній Трипольський[72]. За яких обставин село опинилося в руках Владислава, встановити не вдалося, але згодом його успадкувала дочка овруцького старости Маріанна[73].

Спроби розширити Норинську волость здійснювалися також шляхом привласнення сусідніх земель. Зокрема, 1638 р. на Юрія Немирича скаржилася Серафина Ярмолинська, ігуменя Корецького монастиря, та київський митрополит Петро Могила, звинувачуючи його в насланні своїх слуг та драгунів з Норинська на першовські[74] ґрунти позивачів (на підданих напали під час оранки, побили їх, а землі привласнив собі Немирич)[75]. Справа розглядалася 1639 р. в Київському земському суді і була вирішена на користь монастиря, що було підтверджено й декретом Люблінського трибуналу від 11 червня 1642 р.[76]. Однак суперечка з корецькими черницями тривала й далі, про що свідчить позов Немиричів 23 серпня 1646 р. до монахинь щодо скасування баніції за начебто недопуск їх до монастирського маєтку Оржешків та Оврупицького фільварку[77].

Про передачу Немиричами в заставу чи оренду маєтків Норинської волості відомо, починаючи з кінця 1620-х років. Ідеться про заставу мощеницьких бортей Захаріяшу Гаєвському та його дружині Катерині Малинській, термін якої спливав 1630 р.[78]. Пізніше, у 1650 р., рудня на річці Мощениці перебувала в заставі у Станіслава Третяка та його дружини Зофії Рапштинської[79].

У квітні 1630 р. Марта Войнаровська завела в оренду містечко Пелча разом з руднею[80] на річці Жереві Матеушу Філіпецькому та його дружині Ядвизі Ґолґовській терміном на рік[81] (пізніше, найімовірніше, цю саму рудню тримав Ярош Зброжек, про що є згадки 1633 р.[82]). У 1643 р. частину Пелчі орендував Криштоф Третяк[83], а іншу частину — Юстина Наборовська та її зять Ян Головинський (1643 — 1645)[84]. 2 лютого 1649 р. Владислав Немирич та його дружина Теофілія Четвертинська заставили Пелчу Федору, Стефану та Михайлові Трипольським, проте у володіння їх ввели аж через рік — у лютому 1650 р.[85].

Під позику досить значних сум передавали в заставу і сам Норинськ. Зокрема, 1639 р. Юрій Немирич терміном на один рік заставив місто і замок Норинськ та села Велику Хайчу і Бондарі Олександрі Вороничівні Миколаєвій Ободенській, але боргу вчасно не повернув[86].

Село Малу Хайчу разом із млином на р. Хайчі 1642 р. пустив у заставу Парфенію Трипольському вже Владислав Немирич. Застава тривала й після смерті Парфенія, бо 1650 р. його спадкоємці (вдова Феодора Ставецька з синами) скаржилася на Владислава, що той наслав на село свого слугу Яна Мервинського "и при нєм килканадцат дракганов норынских", які "чыншу пинєжного вымусили и выбрали золотых полских двєстє, подводсчизны золотых полских шєстдєсят"[87]. Очевидно, наступним тимчасовим власником Малої Хайчі став родич Парфенія Федір Трипольський, який роком пізніше, 23 січня 1651 р., знову оскаржував Немирича за наслання на село жовнірів своєї надвірної корогви та слуг для вибирання стацій[88].

Врешті, перед 1642 р. Юрій Немирич заставив Станіславу Ковалевському с. Пулчинку[89]. Викуп за нього мав бути переданий 13 листопада 1642 р. вдові на той час уже покійного Ковалевського Галшці Солтанівні та Олександрові і Миколаю Солтанам — опікунам її синів[90].

Зрозуміло, що земля у ранньомодерну добу становила певну цінність. З одного боку, вона була предметом соціального престижу, оскільки володіння нею було своєрідним пропуском до шляхетського стану. З другого боку, мати землю було вигідним також з економічної точки зору. Проте в даному випадку цінність мала не земля сама по собі, а осаджені на ній піддані, оскільки саме вони створювали продукт, який забезпечував існування волості. Тож важливою з цього погляду була кількість населення в маєтках Немиричів.

Найдавніші згадки про підданих у Норинському маєтку відносяться до 1545 р., коли ним володіли Киселі та Аксаки. Тоді тут налічувалося 12 димів і 8 служб[91]. Якщо за коефіцієнт взяти запропоновану Анджеєм Рахубою величину, що дорівнює 8 особам на дим[92], то на той час тяглого населення було не менше 128 осіб, оскільки на 1 службу могло припадати кілька димів[93]. Надалі відомостей по підданих волості немає. Про орієнтовну чисельність населення в першій половині XVII ст. можна судити із фіскальних реєстрів 1628 р. та 1640 р., дані яких подано у таблиці.

Як бачимо, станом на 1628 р. у волості було 60 димів, тобто мешкало близько 480 осіб. Якщо від числа димів у Бондарях та Хайчі (173) відняти третину, яка приблизно мала б припадати на Залав'я (бл. 58), то в цих двох селах було орієнтовно до 115 димів, а разом по волості станом на 1640 р. матимемо 735 димів, тобто 5880 осіб. Таким чином, із середини XVI ст. до першої третини XVII ст. заселеність волості зросла в 4,5 раза, а потім протягом наступних 12 років — у понад 12 разів.

Заселеність Норинської волості за подимними тарифами 1628 та 1640 рр.[94]

Населений пункт	Число димів	
	1628	1640
Норинськ	18	410
Пелча (Розваж)	10[95]	210
Бондарі	21	173[96]
Хайча	10	
Сали	1	–
Разом	**60**	**793**

Крім природного приросту населення для збільшення кількості підданих, нерідко застосовувались виведення чи заведення підданих. Проте про такі дії Немиричів стосовно маєтків Норинської волості даних майже не збереглося. Серед поодиноких згадок можна назвати спір 1618 р. у Люблінському трибуналі між Теодором Васильовичем Трипольським та Стефаном Немиричем про повернення утікачів із с. Клочки до нової осади — м. Пелчі[97]. Тоді ж між Трипольськими та Немиричами слухалася справа про втікачів з Улитвинського маєтку до Пелчі[98]. Відомо також, що після конфлікту з Владиславом Немиричем у 1643 р. Третяк вивів майже всіх підданих із Пелчі[99]. Якщо врахувати, що на 1640 р. там було 210 димів, і припустити, що за 3 роки ця кількість принаймні не зменшилася, то це мало стати відчутною втратою для Немиричів.

Таким чином, першим відомим державцем Норинського маєтку, що фіксується ще з середини XV ст., був Андрій Мишкович. Від того часу він був вислугою кількох споріднених між собою родів (Аксаків, Киселів, Дешковських, Вітунських, Огоновських). Вже в другій половині XVI ст., коли стало можливим продавати нерухомість, були здійснені перші операції такого роду. Тоді ж маємо першу згадку про тимчасове володіння Єсифа Немирича в частині Норинська. На початок XVII ст. всі норинські володіння зосередилися в руках Яна Аксака. Він продав їх князю Олександру Острозькому, від якого маєтки успадкувала його дочка Зофія, а потім і її чоловік Станіслав Любомирський. У нього близько 1624–1625 рр. купив волость Стефан Немирич. У 1630 р. вона спадком перейшла до Марти Войнаровської, вдови Стефана, а потім і до його синів, які до поділу 1646 р. спільно володіли усіма маєтками. Ще до поділу Владислав Немирич, якому відійшла ця волость, мав резиденцію в Норинську і досить часто одноосібно виступав у судових процесах. З 1664 р. маєтками опікувався Кароль Юзеф Немирич з олевської лінії. Повернувшись з вигнання, у володіння волостю вступила дочка Владислава Маріанна.

Ядро волості протягом двох століть залишалося незмінним: сюди входив Норинськ, Сали, Бондарі, Велика та Мала Хайча. У 1618 р. вперше згадується Розваж (пізніше Пелча) і Лукашівка, ймовірно, осаджені Острозькими. У такому складі її купили Немиричі. Вже до 1630 р. вона поповнилася Словечною та Білкою, проте яким саме способом — не встановлено. Очевидно, Юрію належить честь осадження Пулчинки, а Владиславу — приєднання до волості Збраньків. Прикметно, що з 1609 р. ним володів свояк Немиричів Юрій Лясота. Спостерігалися й спроби розширити волость за рахунок привласнення спірних територій, проте вони закінчилися невдало. Загалом до волості в різний час належало 14 маєтків. Єдиним селом, яке зникло з карти волості, було Малузове, згадане лише одного разу у 1600 р. Маєтки волості досить активно заставлялися і віддавалися в оренду, що забезпечувало Немиричів готівкою.

Про заселеність волості маємо дуже мало інформації, проте навіть ці спорадичні дані дають підстави стверджувати, що за 80 років від середини XVI ст. населення зросло в 4,5 раза, а протягом наступного десятиліття — у 12 разів, що свідчить про успішне освоєння волості Немиричами.

Джерела та література

1 Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі — ЦДІАК України]. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 320 зв. — 321; Спр. 7. — Арк. 1311 — 1311 зв.; Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 832 — 832 зв.; Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569 — 1648 / H. Litwin. — Warszawa: DiG, 2009. — S. 20, 21; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy / Polska Akademia Nauk, Biblioteka Kórnicka, Instytut Historii; oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. — Kórnik, 2002. — S. 46 (№ 222), 100 (№ 677).

2 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. IX–XI: Zimie Ruskie. Ukraina (Kijów — Bracław) / A. Jabłonowski. — W.: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894 — 1897. (Źródła dziejowe; T. XX — XII).

3 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich [далі — SGKP]. — T. 1 — 15 / Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski i Władysław Walewski. — Warszawa: “Druk Wieku”, 1880 — 1902.

4 Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej / W. Bobiński. — Warszawa, 2000.

5 Тепер с. Норинськ Овруцького р-ну Житомирської обл.

6 Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Академія наук України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів України у м. Києві; підг. до вид. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 75.

7 SGKP. — T. 7. — S. 179.

8 Архив Юго-Западной России [далі — Архив ЮЗР]. — Ч. 4. — Т. 1. — К., 1867. — С. 49.

9 Тепер с. Путиловичі Лугинського р-ну Житомирської обл.

10 Архив ЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 49.

11 Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім В. І. Вернадського [далі — ІР НБУВ]. — Ф. 301. — Спр. 595 п. — Арк. 343–345.

12 Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Передм. П. Кеннеді Ґрімстед; упорядн. Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. Кеннеді Ґрімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. — К., 2002. — С. 240 (ІІ –18).

13 Книга Київського підкоморського суду. — С. 75.

14 SGKP. — T. 7. — S. 179.

15 Акти житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підг. В. М. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — С. 42.

16 Тепер с. Жеревці Лугинського р-ну Житомирської обл.

17 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 4.

18 Ibid. — S. 8.

19 Ibid. — S. 56; ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 193.

20 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 20.

21 Тепер, вірогідно, с. Сали Черняхівського р-ну Житомирської обл.

22 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 33.

23 Село Малузове ідентифікувати не вдалося. Очевидно, воно перестало існувати ще на початку XVII ст. Решта сіл — це села Бондарі, Велика Хайча та Мала Хайча Овруцького р-ну Житомирської обл., а також с. Старі Новаки Лугинського р-ну Житомирської обл.

24 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 56 — 57.

25 Ibid. — S. 86.

26 Ibid. — S. 184 — 185.

27 Ibid. — S. 571.

28 ІР НБУВ. — Ф. 301. — Спр. 595 п. — Арк. 343.

29 SGKP. — T. 7. — S. 179.

30 Bobiński W. Województwo kijowskie. — S. 372.

31 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 237.

32 Пізніше Пелча, а тепер с. Повч Лугинського р-ну Житомирської обл.

33 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 224.
34 Ibid. — S. 314. Село, пізніше слобода Лукашівка або ж Рудня Розважівська чи Повчанська (див.: SGKP. — T. 15. — Cz. 2. — S. 281), тепер не існує.
35 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 320.
36 Ibid. — S. 352.
37 За даними укладачів "*Географічного словника Польського королівства*" за обидві волості було заплачено 124 тис. зол. (див.: SGKP. — T. 7. — S. 179).
38 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 384; ІР НБУВ. — Ф. 301. — Спр. 595 п. — Арк. 325.
39 Bobiński W. Województwo kijowskie. — S. 372.
40 Тепер с. Словечне і с. Білка Овруцького р-ну Житомирської обл.
41 ЦДІАК України. Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 150.
42 Там само. — Арк. 149 зв. — 151.
43 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 82 — 82 зв.
44 Там само. — Арк. 398.
45 Там само. — Арк. 201.
46 Там само. — Арк. 73 зв.; ЦДІАК України. — Ф. 2227. — Спр. 220. — Арк. 1 — 1 зв.
47 Тепер с. Топорище Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл.
48 SGKP. — T. 7. — S. 180.
49 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 28 зв.
50 Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego. — S. 100.
51 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 172.
52 SGKP. — T. 7. — S. 180.
53 ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 65 — 65 зв.
54 SGKP. — T. 7. — S. 181.
55 У джелі записаний Юзеф, проте, найвірогідніше, це помилка і має бути Юрій.
56 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 28 зв.
57 Там само. — Арк. 31.
58 Там само. — Арк. 38 зв.
59 Там само. — Арк. 137 зв.
60 Тепер села Лугинського р-ну Житомирської обл.
61 Тепер села Невгоди та Ігнатпіль Овруцького р-ну Житомирської обл.
62 ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 21.
63 Тепер с. Коптівщина Овруцького р-ну Житомирської обл.
64 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 73 зв.
65 Там само. — Арк. 126 зв.
66 Тепер села Великий Кобилин та Малий Кобилин Овруцького р-ну Житомирської обл.
67 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 14 зв., 17.
68 Там само. — Арк. 19; тепер села Красилівка, Скребеличі, Старі та Нові Велідники Овруцького р-ну Житомирської обл.
69 Тепер с. Городець Овруцького р-ну Житомирської обл.
70 ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 596 зв.; тепер с. Збраньки Овруцького р-ну Житомирської обл.
71 SGKP. — T. 14. — S. 530.
72 Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 356 — 357.
73 SGKP. — T.14. — S. 530.
74 Тепер в межах села Кирдани (північно-східна частина) чи села Дубовий Гай Овруцького р-ну Житомирської обл.
75 ЦДІАК України. — Ф. 2227. — Спр. 220. — Арк. 1 — 1 зв.
76 Там само. — Арк. 3.
77 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 106 зв.
78 ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 350 — 350 зв.
79 Там само. — Спр. 13. — Арк. 302 — 303.
80 На Жереві було кілька рудень. На їхньому місці тепер існують села Рудня-Повчанська Лугинського р-ну і Рудня Овруцького р-ну. На цій же річці розташовувались Рудня Пулчинка і тепер не існуюча Рудня Стара Повчанська. Про яку саме рудню йдеться, не відомо.
81 ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 328 зв.
82 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 38 зв., Арк. 43 зв.
83 Там само. — Арк. 201.
84 ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп.1. — Спр. 10. — Арк. 286 — 286 зв.
85 Там само. — Спр. 13. — Арк. 41 зв. — 42.
86 Там само. — Спр. 9. — Арк. 82, 259 зв., 260.
87 Там само. — Спр. 13. — Арк. 331 — 332.

88 Там само. — Спр. 14. — Арк. 31зв. — 32.

89 Тепер в межах с. Повч Лугинського р-ну Житомирської обл.

90 ЦДІАК України. — Ф. 49. — Оп. 2. — Спр. 1357. — Арк. 1.

91 Архив ЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 49.

92 Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667 — 1690 r. / Oprac. Andrzej Rachuba. — Warszawa: Wydawnictwo NERITON, Instytut Historii PAN, 2000. — S. 6.

93 Volumina Legum. — Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. — T. 3. — S. 282.

94 Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 357, 360 — 361; ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп.1. — Спр. 9. — Арк. 883 зв., 890.

95 У заставі у Трипольського (див.: Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 357).

96 Разом із Залав'ям Олевської волості.

97 Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — T. X. — S. 239.

98 Ibid. — S. 240.

99 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 190.

Оксана Задорожна

Норинская волость Немиричей первой половины XVII века: состав, формирование, население

В статье предпринята попытка показать состав Норинской волости, приобретенной Немиричами в 1620-х годах, а также их деятельность по расширению ее территории, основанию новых сел и увеличению населения.

Ключевые слова: *волость, Немиричи, Киевское воеводство, землевладение, заклад, аренда, население.*

Oksana Zadorozhna

Norynska Volost of the Nemyryches of the 17th Century: Structure, Formation, Population

By this article the author has attempted to demonstrate the structure of Norynska volost, purchased by the Nemyryches in 1620s as well as their activity seeking to expansion of its area, foundation of new settlements and aumentation of its population.

Key words: *volost, Nemyryches, Kyiv palatinate, land-tenure, mortgage, lease, population.*

УДК 94(043.3) (257) (477.53)“16/17”

Оксана Коваленко (м. Полтава)

ПРОСТОРОВИЙ ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА ПОЛТАВИ XVII — ПОЧАТКУ XIX СТ.

У статті розглядається просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII — початку XIX ст. Визначені основні стадії історії міського простору. Прослідковано процес зростання міської території. Виокремлено п'ять періодів територіального зростання міста та історія магістратських володінь. З'ясовані основні поняття, пов'язані з територією урбаністичного утворення. У сукупності із територіальним розвитком розглянуто демографічне зростання: визначена динаміка залюдненості від 1630-х років до початку XIX ст.; виділено основні періоди цього процесу; проаналізовані причини зменшення кількості населення у середині XVIII ст.; особливості полтавського міщанського стану.

Ключові слова: *Полтава, міська територія, міська забудова, фортеця, форштадт, розпланування, земля міста, магістратські володіння, населення.*

Перші спроби узагальнити джерельні відомості з історії Полтавської фортеці відносяться до кінця XIX — початку XX ст. І. Павловський у своїх працях навів опис фортифікаційних споруд, їх стан упродовж XVIII — першої чверті XIX ст., склав карту міста XVIII ст.[1]. З-поміж багатьох питань, які розроблялися історико-краєзнавцем В. Бучневичем[2], були історія зведення фортифікаційних споруд, їх доля та локалізація. Основними джерелами для краєзнавця слугували праці Д. Бантиш-Каменського, Я. Єфремовича, Л. Падалки[3], О. Лазаревського[4], О. Максимовича[5], М. Арандаренка[6] та Г. Данилевського[7]. Безперечно, доробок останніх з перелічених авторів був на той час найвагомішим у зазначеній проблематиці. У XX ст. конкретизованим вивченням локальних явищ Полтави доби Гетьманщини займався краєзнавець Я. Іванюк, який розглянув фортифікаційні споруди міста[8]. Серед останніх робіт варто відзначити дослідження історика архітектури В. Вечерського[9].

Аналіз згаданих праць засвідчує фактичну відсутність розробки такої проблеми, як історична топографія Полтави, не розглядалася еволюція простору та динаміка демографічних змін міста. Власне, існують фрагментарні відомості про окремі вулиці, будівлі та популярні описи міста. Полтавська фортеця була знищена у перших десятиліттях XIX ст. Проте наявність різноманітних архівних джерел, картографічного матеріалу та матеріалів археологічних досліджень, проведених у XX ст. на території сучасної Полтави, дають можливість для гіпотетичної реконструкції просторових та демографічних змін міста впродовж XVII–XVIII ст.

Полтавська фортеця, споруджена на початку XVII ст., постала на краю Дикого Поля з метою захисту території середнього Поворскля від татарських нападів. Будівництво Полтавської фортеці відбулося у два етапи: початок XVII ст. — побудова укріплень на Івановій горі; 40-ві роки XVII ст. — розширення фортеці за рахунок Мазурівської балки разом із річкою Полтавкою та частини Інститутської гори. Полтавська фортеця була збудована на початку XVII ст. на ділянці правого виступу корінного правого берега р. Ворскли — Івановій горі. Процес поступового складання міського простору Полтави пройшов шість основних стадій. Дві перших — доба раннього заліза (VII–III ст. до н. е.) та сіверянсько-давньоруський період (IX — перша чверть XV ст.) — засвідчують давнє замешкання цієї території. На двох наступних стадіях (1430–1648 рр. — період приватного володіння містом; 1648–1782 рр. — функціонування Полтави як центру Полтавського полку) формується міський простір: виникає Полтавська слобода, збудовано фортецю, окреслилися напрямки розвитку поселення, склалися його основні топографічні складові та своєрідна композиційна структура, виник адміністративний центр. На цих стадіях місто було порубіжним, що визначало його розвиток та специфіку фортифікації й просторової структури. Дві останні стадії (1782–1802 рр. — час перетворення міста з полкового на повітове; 1802–1917 рр. — функціонування Полтави як цент-

ру Полтавської губернії та Малоросійського генерал-губернаторства) позначені низкою кардинальних змін, викликаних втратою військово-стратегічного значення прикордонного форпосту та набуття губернського статусу, пов'язаних з переплануванням за централізованими планами, перенесенням адміністративного центру, який став новим композиційним вузлом радіальної забудови, зміною композиційних вісей.

Перш ніж почати розгляд просторових змін, що їх зазнала Полтава між початком XVII — початком XIX ст., слід наголосити на розмежуванні понять "міська територія" та "земля міста". Окрім фортеці, тобто середмістя, міський простір включає в себе передмістя та міські села[10], що утворюють декілька територіальних рівнів, а саме:

1) форштадти (посади, передмістя — це поселення, розміщені у безпосередній близькості до фортеці, що виникають як в часи її спорудження, так і раніше чи пізніше. Попри те, що форштадти в більшості міст Гетьманщини були територіально розлогішими, ніж фортеця, а у торговельно-економічному плані розвинутішими, це не виключало їхньої соціально-економічної та планувальної підпорядкованості фортеці[11]);

2) близькі околиці — приміські села, слободи, хутори, які не лише територіально та економічно пов'язані з міським центром, але є потенційними форштадтами: при збереженні позитивної динаміки зростання міської території вони можуть бути включені до його меж у майбутньому, або вже були включені до нього, хоча виникали як окремі населені пункти;

3) далекі околиці — села, слободи, хутори, пов'язані з містом територіально економічно та поземельно-власницькими відносинами.

Під поняттям "міська територія" у сучасній історичній урбаністиці розуміють територію, яку займали фортеця та форштадти із забудованими ділянками, орними землями, садами, вигонами й вільною місцевістю, що входила в межі міської забудови, складаючись із приватних, монастирських, рангових, магістратських, спірних та вільних військових маєтностей. Поняття ж "земля міста", на нашу думку, окрім власне міської території, включає ще й юридично та економічно підпорядковані території, якими управляв міський уряд. Для їх позначення ще застосовують назви ратушної або магістратської землі[12], про що докладніше йтиметься далі. Що ж до розвитку міської території, то його започаткувало спорудження міських укріплень. Площа збудованої у 1630-х роках трикутноподібної в плані фортеці займала близько 2 га. На цей час міська територія обіймала не лише власне фортецю, але й передмістя, що виникли одночасно з нею, зокрема Поділ. На жаль, обрахувати площу тодішніх передмість за браком картографічних джерел неможливо.

Упродовж 1640–1650-х років фортецю розширили, її загальна площа досягла майже 20 га. Місто вийшло за межі Іванової гори і частково охопило Інститутську гору — другий мисоподібний виступ правого берега Ворскли; міська територія зросла й за рахунок передмість — розширення Подолу, заселення схилів Мазурівки та Кобищанського яру. Позитивна динаміка зростання міської території збереглася і в другій половині XVII — першому десятилітті XVIII ст., коли був заселений третій мисоподібний виступ річкового берега — Монастирська гора. Тоді ж з'явилося поселення біля новозаснованого Хрестовоздвиженського монастиря, на території між ним та фортецею, що призвело до появи забудови у Підмонастир'ї, по берегах р. Рогізної, на схилах Бойкового яру. Водночас далі розширився Поділ і Кобищани. Утім, цей процес не був безперервним, адже військові дії 1658 р., 1695 р. й 1709 р. спричинили руйнацію неукріплених передмість. Паралельно проходило розмежування землі навколо міста: внаслідок переходу частини міських земель у власність старшини та духовенства зменшилася міська територія, підпорядкована магістратові[13].

Особливістю розвитку Полтави упродовж XVIII ст. було стрімке зростання міської території за рахунок передмість. Розширювалися старі форштадти, а з приміських сіл та хуторів утворювалися нові. Аналіз чисельності міських дворів за різний час XVIII ст. показує, що місто зросло вдвічі (див. табл. 1), а на кінець століття його територія займала майже 500 га[14]. Ця цифра могла би бути ще більшою, якби "земля міста" та "міська територія" не зазнавали втрат у ході адміністративно-територіальних змін, наприклад, з утворенням у 1765 р. Новоросійської губернії[15]. Проте в основному йшлося про "землю міста" й лише частково — про "міську територію". Топографічний опис 1798–1800 рр. фіксує її у межах до 544 десятин, тобто 529 га[16].

У першому десятилітті XIX ст. відбулися значні зміни, пов'язані із переплануванням

міста, перенесенням його адміністративного центру й, як наслідок — освоєнням північно-західних ділянок території. Стрімка забудова та зростання чисельності населення призводить до того, що на 1803 р. місто займало вже 1097,15 га (1007 десятин 336 кв. сажнів), не враховуючи тодішніх передмість та вільних від забудови вигонів[17].

Далекі околиці міста охоплювали різні за статусом землеволодіння. Так, О. Гуржій на основі "Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр." визначає категорії: приватні, монастирські, рангові, ратушні, спірні та вільні військові[18]. За табелем 1752 р. можемо визначити, що землеволодіння згаданих типів існували в таких селах та хуторах: Петрівці, Вакуленцях, Ровенських байраках, Свинківці, Тахтауловому, Яківцях, Кам'янці, Патлаївці, Стасівцях, Брусії, Гавронцях, Іскрівці Трибовській, Ковалівці, Карлівці, Федорівці, Варварівці, Орчику, Диканьці, Нижніх Млинах, Коломацькому, Скельці, Сторожовому, Крутому Березі, Черняківці, Трибах[19].

Ратушні села й окремі земельні маєтності, розташовані в селах та хуторах, були підпорядковані міському урядові (В. Барвінський запропонував називати ці володіння магістратськими[20]). Їх формування проходило нерівномірно, тісно залежачи від старшинського землеволодіння. Джерела дають змогу виокремити чотири фази у цьому процесі: першу започаткувало створення Полтавського полку й набуття містом статусу полкового центру. З другої половини XVII ст. магістратові належали такі села або їх частини: Петрівка, Супрунівка, половина Тахтаулового, Ольшана, Мачухи, Шостаки, Гуджули, Павленки, половина Осьмачок[21]. Наприкінці XVII ст. частину міських земель привласнила полкова старшина[22]. Зокрема, половини сіл Івонченці та Грабинівка згідно з універсалом гетьмана Івана Мазепи 1691 р.[23] були передані полковнику Іванові Іскрі. Аналогічно універсалом Мазепи 1703 р. село Горбанівку віддали полтавському протопопу Лукіяну Старицькому "за собственную его купленную землю, в фольварках полтавських лежащую", а від нього воно перейшло у спадок до його сина Захарія[24].

За спостереженням П. Клименка, новий виток змагань за магістратські володіння припадає на початок XVIII ст.[25]. І справді, упродовж 1710–1730-х років місту були повернуті млини, села й земельні угіддя, що вже перейшли у старшинську власність. Зокрема, за гетьманським універсалом 1711 р. до магістрату перейшло 30 міських дворів та 80 дворів у с. Ольшаній з-під влади полковника Івана Черняка і 20 з-під влади священика Спаської церкви. Загалом же у першій чверті XVIII ст. магістрат суттєво збільшив свої володіння. На той час їхня територія охоплювала близько 86 кв. км: три млини на р. Ворсклі та села Мачухи, Супрунівку, Шостаки, половину Гуджулів, Тахтаулове, Павленки, Крутий Берег, Ольшану, Соколиний байрак, Тагамлик, Івонченці, Івашки, Грабинівку й частину Осьмачок[26].

В останній, четвертій фазі (1730–1770 рр.) магістрат поступово втрачав набуте: в ході розростання старшинського землеволодіння більшість магістратських сіл переходить у приватну власність[27]. Це супроводжувалося затяжними поземельними спорами, які ускладнювала відсутність документів на земельні пожалування. Так, звертаючись у 1753–1754 рр. до Генеральної Військової канцелярії з проханням вирішити на його користь суперечку за сінокоси на р. Тагамлик, магістрат відзначав, що "при Полтавском маєстратє гетьманских универсалов, копій, королевских прівілеєв или монарших грамот нет", а якщо вони й були, то погоріли під час пожежі 1709 р.[28].

Починаючи з 1780-х років магістратські володіння поступово ліквідували. Так, наказами від 26 жовтня 1781 р. та 7 жовтня 1785 р. магістратські села та належні місту селяни були переведені до відання казни, а місту сплатили компенсацію. Всього на той час магістратові належали маєтності, в яких проживало 1147 осіб[29]. Залишки магістратської землі роздавалися й розпродавалися упродовж 1802–1855 рр.[30]. В такий спосіб магістратські володіння як особлива категорія та частина "землі міста" зникли.

У нерозривному зв'язку з розвитком міської території відбувалося ***демографічне зростання міста***. Встановити точну кількість його мешканців упродовж XVII–XVIII ст. за браком відповідних джерел практично неможливо, однак загальні тенденції та динаміка змін чисельності населення надаються на розгляд. Уявлення про це можна отримати, аналізуючи матеріали фіскального, адміністративного, господарського й церковного обліку, які фіксують кількість дворів (до 60-х років XVIII ст.) або чисельність окремих категорій мешканців (друга половина XVIII ст.)[31] (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість населення Полтави XVII — початку XIX ст.

Роки	Кількість домогосподарств			Всього мешканців
	козаків	посполитих	загальна	
1639	—	22	—	—
1647	—	—	812	—
1654	468	861	—	1335*
1709	270	300	—	—
1718	269	143**	623	—
1721	506	449	955	—
1732	499	700	1220****	—
1735	338	—	—	—
1762	418	—	—	—
1766	—	—	1167****	6785
1775	—	—	800	—
1781	1500	—	близько 1000	5500***
1784	—	—	1012	—
1787	—	—	1622	—
1801	—	—	1287	7153
1803	—	—	1283	7975
1806	—	—	—	4064***
1810	—	—	1633	8328

* тих, що прийняли присягу на вірність царю Олексію Михайловичу;
** згідно з ревізією 1718 р., без торгівців та цеховиків;
*** чоловіків;
**** з церквами, адміністративними будинками, окремими виробничими спорудами, городами та дворовими місцями.

Гірша ситуація стосовно XVII ст., де проблему ускладнює плинність населення Лівобережжя, особливо в початковий період існування Гетьманської України. Зокрема, рух населення Полтави у другій половині XVII ст. мав би бути доволі значним, про що свідчать топоантропоніми, зафіксовані судовими справами та компутами початку XVIII ст. (наприклад, такі прізвища, утворені від назв міст та сіл, звідки прибували до Полтави переселенці, як: Лубенський, Сенжаровский, Корсунець, Смілянський, Кишенський, Ніжинець тощо)[32]. Єдине джерело, що дає уявлення про кількість мешканців Полтави напередодні козацької революції — “Список осілих господарів”, як уже згадувалося, є сумнівним, а московський реєстр міщан 1654 р. зафіксував лише тих, хто склав присягу на вірність царю. З огляду на сказане демографічні процеси XVII ст. можна реконструювати тільки гіпотетично.

Найраннішу інформацію про чисельність населення Полтави подає реєстр збору подимного податку за 1638 р., схваленого рішенням Радомського трибуналу 1639 р., зафіксував у Полтаві 22 дими[33]. Згідно зі “Списком осілих господарів” 1647 р. у володіннях князя Яреми Вишневецького, у Полтаві налічувалося 812 дворів[34]. О. Лазаревський вважав дані “Списку” значно перебільшеними[35]. Беручи до уваги його аргументацію та зваживши на нарікання попереднього власника, Станіслава Конєцпольського, на значну плинність населення слобід у Поворсклі[36], а також проаналізувавши динаміку зростання залюдненості Полтави наприкінці XVII — у XVIII ст., схиляюся до оцінки інформації “Списку” як завищеної. Якщо ж прийняти її за умовно вірну, то з обрахунку середньої населеності двору у 9 осіб (пропозиція О. Сакала для сільських поселень Гетьманщини)[37] чисельність мешканців могла бути доволі великою — понад 7 тис. осіб. Варто додати, що ця цифра не вступає у протиріччя із загальною картиною залюднення краю. Так, наприклад, за підрахунками О. Компан у середині XVII ст. такі міста, як Сенча, мали 5 тис., Пирятин та Прилуки —

більше 8 тис. мешканців[38]. Згідно з обрахуванням кількості жителів, проведеному у січні — лютому 1654 р. під час присягання на вірність московському цареві, населення Полтави становило 1335 осіб чоловічої статі: 861 міщан ("кравецьких та шевських майстрів"), 468 козаків, шестеро старшин — сотник, двоє осавулів, два писарі, війт[39]. З врахуванням жінок та неповнолітніх ця цифра, як бачимо, загалом не розбігається з даними "Списку осілих господарів".

У добу Руїни чисельність населення зменшилася, про що свідчать переписи початку XVIII ст., зокрема 1718 та 1721 рр. Загальна внутрішньо-політична ситуація в Гетьманщині, а особливо військові дії 1658 та 1695 рр., не могли не відобразитися на уповільненні демографічного росту. Ускладнює демографічну структуру міста й дислокування у фортеці московського гарнізону чисельністю 1,5 тис. осіб, що передбачалося умовами Московських статей 1666 р.[40].

Враховуючи сказане, твердження радянських істориків про число жителів Полтави у 1709 р. видаються перебільшеними. Твердилося, зокрема, що тут мешкало 4,5 тис. осіб[41]. Ця цифра, серед іншого, не передбачає розмежування гарнізону й ополчення, що перебували в місті під час шведської облоги, з власне міськими мешканцями. Справді, гарнізон на початок квітня 1709 р. налічував 4182 солдати (три полки) і 90 пушкарів, до нього долучилося й близько 2,6 тис. озброєних ополченців[42] та певне число мешканців навколишніх сіл, які втекли під захист фортеці. Отже, можна стверджувати, що в місті під час облоги 1709 р. знаходилося чимале число людей, проте власне полтавських міщан було небагато — близько 270 козачих і 300 торгових та цехових дворів[43]. Ця диспропорція після війни знову вирівнялася: у 1718 р. гарнізон складався з 428 осіб (11 офіцерів, 406 стройових солдат, 5 нестройових нижніх чинів, 6 рейтарів[44]), а міщани, згідно з компутом 1718 р., проживали у 623 дворах.

Перші три десятиліття XVIII ст. характеризувалися позитивною демографічною динамікою: з 623 дворів у 1718 р. залюдненість міста станом на 1732 р. зросла майже вдвічі — до 1220 дворів (див. табл. 1). Натомість упродовж 1750–1780-х років число населення зменшується. Так, на 1766 р. у Полтаві фіксується 1167 дворів, а 1784 р. — лише 1012. Спробуємо пояснити причину цього явища, звернувшись до детальнішого аналізу джерел. Фіскальні джерела першої половини XVIII ст., як відомо, фіксували населення за становим принципом: ревізькі книги складаються з двох частин — компутів для козацького прошарку та ревізійних книг для міщан та посполитих. Динаміка чисельності козацького населення засвідчує, що, незважаючи на позірну тенденцію до збільшення кількості козацьких дворів, число козаків упродовж століття зменшувалося (див. табл.1). Зокрема, станом на 1709 р., порівняно з 1654 р., кількість козачих домогосподарств у Полтаві скоротилася з 468 до 270 одиниць і залишалася такою до 1718 р. Натомість через три роки, у 1721 р., компут фіксує збільшення козаків майже вдвічі — до 506 дворів, але наступні переписи 1732 та 1735 рр. засвідчують чергове зменшення — до 499 та 338 дворів. На початок 1760-х років, як бачимо з "Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.", козаків у місті знову побільшало — 418 дворів. Ці коливання були викликані низкою причин, пов'язаних з політикою Російської імперії. Зокрема, впродовж 1720–1730-х років козаків масово використовували у військових походах та залучали до так званих "канальних робіт". Масштаби людських втрат, якими це супроводжувалося, демонструє компут Миргородського полку 1723 р., що фіксує майже в кожному населеному пункті спеціальну категорію населення — "вдовы, которих мужя (сини, брати) в Ладозком и Терковском походах поумирали"[45]. Вочевидь, така доля не оминула й козаків Полтави. Зменшення чисельності козацтва зумовлювали стихійні лиха та переходи в стан посполитих. Незважаючи на те, що полтавські компути, на відміну від миргородських, не виділяють таких осіб в окрему категорію — "товариство, чиї діди і батьки, та й вони самі раніше несли козацьку службу, але поверталися у поспільство й уже не несуть козацької служби", явище переходу козаків у посполиті було, очевидно, притаманним і Полтаві.

Щодо зафіксованих у ревізійних книгах міщанських та посполитських дворів, то свого часу П. Клименко зауважив специфічну особливість Полтави, де міщанство складалося лише з торгівців і купців[46]. Як видно з "ексктракту", надісланого до Генеральної канцелярії 14 грудня 1749 р., тут до категорії міщан потрапляли "обиватели з давних временъ те, кои имеютъ торговіе промисли в лавках вся-

кими товарами, ходят в кримскую и шленскую дороги з своими товари", натомість тих, хто "торг имеют солю, рыбою, також и содержут в домах своих шинки, а иніе имеютъ пропитаніе толко з полевих своих земель", вважали посполитими, а ремісників записували в ревізіях "ремесними цеховими"[47]. Особи, що бажали вступити до міщанської громади Полтави, мусили брати на себе зобов'язання не займатися ремеслом, лише торгівлею, і такий перехід регламентувався полковою канцелярією або ж рішенням ратуші[48]. Ця деталь свідчить про те, що цехові ремісники, які традиційно вважалися міщанами, підлягали радше полковій владі, а не магістрату, тому Полтавська полкова канцелярія у першій половині XVIII ст. намагалася обмежити категорію міщан виключно купецьким елементом. Ймовірно, саме через це частка торгових людей у місті аж до 70-х років XVIII ст. залишалася доволі сталою (див. таблицю 2), тоді як цехові ремісники, хоча й зберігаючи певну відособленість, поволі наближалися до посполитих. Утім, згадані корпоративні перегородки в основному зникають після ревізії 1729 р., коли всіх міщан, купців та ремісників почали записувати посполитими. До того ж з 1724 р. у Російській імперії був запроваджений подушний податок, який сплачувало усе чоловіче населення, окрім осіб на державній службі, що до певної міри знівелювало різницю між посполитими та міщанами.

Загальне число мешканців Полтави другої половини XVIII ст. радянські історики, зокрема І. Горобець, обраховували приблизно на 5 тис. осіб[49]. Це число видається дещо перебільшеним. Адже лише на зламі XVIII–XIX ст., у 1799–1801 рр., кількість полтавського населення сягнула ледь понад 7 тис. осіб, а в 1810 р. дорівнювала 8328 мешканців обох статей[50]. Натомість період 60–80 років XVIII ст. характеризувався зменшенням залюдненості. "Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр." по м. Полтаві засвідчує, по-перше, значну плинність населення, по-друге, той факт, що представники полкової адміністрації та військової старшини у місті не проживали, хоча й володіли чималою власністю на його території — дворами, підварками, торгівельними чи промисловими об'єктами, де мешкали їхні піддані та наймані робітники. Стосовно першого, то порівняння зафіксованих у Генеральному описі прізвищ помітних купецьких та старшинських родин з даними компутів 1718, 1721 рр. показує, що більшість із них не були корінними полтавцями. Наприклад, родини Кіценків та Білушенків, торговців і власників багатьох земельних ділянок в 1760-х роках (за їхніми прізвищами навіть названо вулиці у фортеці), у компутах не фігурують. Очевидно, ця група заможних мешканців переселилася до міста у 30–50-х роках XVIII ст.

З іншого боку, впродовж 1750-х років, принаймні у межах фортеці, відбувся значний перерозподіл нерухомості, коли більша частина дворів отримала нових власників. Для міста в цілому прослідкувати цю ситуацію неможливо, оскільки в описові форштадту не вказували детальні відомості про заняття та капітал власника. Проте, судові справи 1730–1770-х років містять чимало згадок про привласнення козацької старшиною земель козаків та міщан[51]. Паралельно тривав й перерозподіл магістратських міських земель: магістратські володіння, у тому числі села, переходять до рук полкової козацької старшини, як, наприклад, село Івашки, що належало містові з XVII ст., а в середині XVIII ст. стало власністю полковника Андрія Горленка. "Генеральний опис Лівобережної України" показує, що всі піддані, які проживали в підварках полковника в місті, походили саме з цього села[52].

Таблиця 2

Кількість торгівців м. Полтави XVIII ст.*

Роки	Кількість осіб (без членів родин)
1718	56
1721	69
1732	41
1765–1766	67
1798–1800	222

* Таблицю складено на підставі компутів та ревізій 1718, 1721, 1732 рр., "Генерального опису Лівобережної України" 1765–1766 рр., Топографічного опису 1798–1800 рр.

Незрозумілий на перший погляд факт, що старшина та більша частина міської і полкової адміністрації не мешкала у місті, можна пояснити тим, що в містах Гетьманщини не існувало спеціальних приміщень для квартирування офіцерів та солдат гарнізону. Тож вони проживали в садибах міщан, створюючи чимало незручностей для господарів та провокуючи конфлікти, на які натрапляємо в судових справах уже з XVII ст. Наприклад, у справі 1666 р. позивачі скаржаться на "помову от наших же москалей, которые в нас на господе зостают"[53]. Своєю чергою, заможні мешканці, уникаючи небажаного сусідства, переселялися в підварки поза межами міста. Це відмічав ще генерал-губернатор О. Куракін, а в протоколі дворянського зібрання 1804 р. читаємо, що "квартированіе шефа может быть для всякаго непомерною тягостью, ибо нередко занимается квартированіем онаго целостно дом и хозяину в нем не остается места"[54]. Звільнення дворян від військового постою, розробка планів будівництва та зведення спеціальних приміщень відбулося лише після імператорського указу 1803 р.[55].

На початку XIX ст. спостерігається стрімке зростання динаміки чисельності міського населення (див. таблицю 1). Цьому сприяло перетворення Полтави на центр губернії та генерал-губернаторства. Так, у 1798–1801 рр. у місті мешкало 7153 особи (3211 чоловіків, 3942 жінки), у 1803 — 7975 осіб, а станом на 1806 р. — 4064 особи лише чоловічої статі. Ще більша чисельність фіксується статистикою 1810 р.: 8328 мешканців. Отже, перетворення Полтави на губернський центр сприяло швидкому демографічному й територіальному зросту міста.

Таким чином, в історії Полтави XVII–XVIII ст. можна виділити такі періоди його просторового зростання:

1. 1630-ті — початок 1640-х рр. — виникнення Полтавської фортеці, її заселення, поява перших передмість;
2. Друга половина 1640-х — 1650-ті рр. — розширення фортечної території за межі її історичного ядра — Іванової гори, забудова передмість Поділ, Кобищани, Мазурівка;
3. Друга половина XVII — перша чверть XVIII ст. — подальше розширення міської території на Монастирську гору, забудова схилів балок та знижених ділянок між згаданими горами;
4. Середина — друга половина XVIII ст. — поява нового південно-західного передмістя, злиття передміських сіл та хуторів з міською територією;
5. Кінець XVIII — перша чверть XIX ст. — стрімке зростання міської території за рахунок північно-західних ділянок, прилеглих до фортеці; перепланування міста й забудова навколо нового центру, що виник на доти неосвоєній території.

Процес же формування магістратських та приватних володінь у селах та хуторах їх проходив у чотири етапи: у другій половині XVII ст. усталилися економічні зв'язки цих поселень з Полтавою, низка земель закріпилася у магістратській чи приватній власності; наприкінці XVIII ст. частина магістратських земель перейшла у старшинську власність; у 1710–1730-х роках частина колишніх магістратських володінь повернулася до підпорядкування міському урядові; врешті, упродовж 1730–1780-х років спостерігається зростання приватних володінь за рахунок магістратських, церковних та спірних земель, а з 80-х років XVIII ст. магістратських володіння перейшли до державної казни.

Динаміка демографічних процесів у цілому збігалася з розширенням міської території, хоча обидва явища не були синхронними. Зокрема, чисельність міського населення коливалася в різні періоди так:

1. До кінця 1640-х рр. кількість мешканців Полтави зростала;
2. Від середина XVII ст. до 1710-х рр. динаміка залюдненості помітно падає;
3. Упродовж 1720–1740-х рр., попри тенденцію до обмеження чисельності міщанського стану, відновлюється та поступово зростає кількість населення Полтави;
4. Середина XVIII ст. — 1780-ті рр. позначені зменшенням числа житлових дворів та загальної чисельності міщан;
5. Остання чверть XVIII — перше десятиліття XIX ст. характеризується стрімким зростанням демографічної динаміки: впродовж десятиліття після перетворення Полтави на губернський центр кількість міського населення зросла на третину.

Джерела та література

1 *Павловский И. Ф.* Битва под Полтавой 27 іюня 1709 года и ее памятники / Иван Францович Павловский. — Полтава: Эл. Типо-литография быв. И. А. Дохман, 1908. — 244, XXXIII, VII с.: ил.

2 *Бучневич В. Е.* Записки о Полтаве и ея памятниках / Василий Евстафиевич Бучневич. — Полтава: Типография Губернского правления, 1902. — 440 с.

3 *Падалка Л.* Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века / Лев Падалка. — Полтава: Т-во Печатного Дела (Типография быв. И. А. Дохман), 1914. — 3 с.: ил.; *Падалка Л. В.* По вопросу о времени основания города Полтавы (в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского за реку Ворсклу в 1174 году) / *Л. В. Падалка* // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. — Кн. 10 / [ред. В. З. Завитневич]. — Отд. II. — С. 15–33; *Падалка Л. В.* Прошлое Полтавской территории и ея заселение / Л. В. Падалка. — Полтава: Т-во Печатного Дела (Типография быв. И. А. Дохман), 1914. — 240 с.

4 *Лазаревский А. М.* Исторический очерк местности, составившей Полтавский полк / А. М. Лазаревский // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXXI. — С. 97–107; *Лазаревский А. М.* Полтавщина в XVII веке / А. М. Лазаревский // Киевская старина. — 1891. — № 9. — С. 357–374.

5 *Максимович М. А.* Собрание сочинений / Михаил Александрович Максимович. — К.: Типография М. П. Фрица, 1876. — Т. 2: Отд. историко-топографический, археологический и этнографический. — С. 359–364.

6 *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: [в 3 ч.] / Николай Арандаренко. — Полтава: Типография Губернского Правления, 1852. — Ч. III. — 434, 48 с.

7 *Данилевский Г. П.* Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого / Григорий Петрович Данилевский // Журнал министерства народного просвещения. — 1855. — Ч. 89. — С. 132–177.

8 *Іванюк Я. Г.* Місто-фортеця Полтава (XI–XVIII ст.) / Я. Г. Іванюк // Український історичний журнал. — К., 1976. — № 4. — С. 123–128; *Іванюк Я. Г.* Оборонне будівництво // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [ред. А. В. Кудрицький]. — К.: "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1992. — С. 604–608.

9 *Вечерський В.* Поминальник української архітектури / Віктор Вечерський // Пам'ятки України. — К., 1992. — № 2–3. — С. 65–69; *Вечерський В. В.* Втрачені святині / Віктор Вечерський. — К.: Техніка, 2004. — 176 с.; *Вечерський В. В.* Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Козацькі старожитності Полтавщини: зб. наук. праць. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26–44.

10 *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV–XIX ст. / Мар'яна Долинська. — Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2006. — С. 5, 129.

11 *Компан Е. С.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / Е. С. Компан, В. А. Маркина // Города феодальной России: сб. статей памяти Н. В. Устюгова. — М.: Наука, 1966. — С. 359.

12 *Барвинскій В.* Крестьяне въ Левобережной Украйне в XVII–XVIII вв. / Виктор Барвинский— Харьков: Типография и Литографія М. Зильберберґъ и с-вья, 1909. — С. 164; *Гуржій О. І.* Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.) / О. І. Гуржій // Історія та історіографія України: зб. статей. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 62.

13 *Компан Е. С.* Вказ. праця. —С. 154; *Мякотин В. А.* Очерки соціальной исторіи Украины в XVII–XVIII вв. / В. А. Мякотин. — Прага: Легіографія, 1924. — Т. I. — Вып. I. — С. 155; *Оглоблін О. П.* Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика / О. П. Оглоблін // Записки історичного та філологічного факультетів. — Львів: Вид-ня Львівського державного університету ім. І. Франка, 1940. — С. 5, 6.

14 *Гладыш К. В.* Архитектура и памятники Полтавщины: путеводитель / Клавдий Васильевич Гладыш. — Харьков: Прапор, 1982. — С. 8.

15 Полтаві 800 років: 1174–1974.: зб. документів і матеріалів / [упоряд.: П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін.]. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 42.
16 Топографічний опис Лівобрережної України в 1798–1800 рр. // Описи Лівобережної України / [упоряд. Т. Б. Ананьєва, ред.: П. П. Сохань, Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко] — К.: Наукова думка, 1997. — С. 63.
17 *Павловский И. Ф.* Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей к 1810 г. / Иван Францович Павловский // Труды ПУАК. — Полтава: Типография Г. И. Маркевича, 1917. — Вып. 15. — С. 5; Полтаві 800 років: 1174–1974. Вказ. праця. — С. 54.
18 *Гуржій О. І.* Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.) / О. І. Гуржій // Історія та історіографія України: зб. статей. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 62.
19 *Модзалевский В. Л.* Материалы для истории Полтавского полка / Вадим Львович Модзалевский // Труды ПУАК. — Полтава: Эл. Типо-литографія Г. И. Маркевича, 1906. — Вып. II: Приложение. — С. 5–10.
20 *Барвинскій В.* Вказ. праця. — С. 164.
21 Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века. Справы поточные 1664–1667 годов / [ред. и прим. В. А. Модзалевский]. — Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. — Вып. I. — С. 48, 67; Універсали гетьмана Івана Скоропадського та Кирила Розумовського. 1709–1752 рр. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51: (Генеральна військова канцелярія). — Оп. 3. — Спр. 12794.— 32 арк.; Універсал гетьмана Івана Скоропадського. 24 травня 1710 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54552. — Арк. 15; Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / [упоряд. І. Бутич. — К.-Львів: НТШ ім. Т. Г. Шевченка, 2002. — Кн. 1. — С. 180.
22 Універсали Івана Мазепи. Вказ. праця. — С. 180; *Оглоблін О. П.* Вказ. праця. — С. 5–6.
23 Материалы по истории Полтавского полка. Копії, виписки, замітки О. М. Лазаревського. Друга половина XIX ст. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 58171. — Арк. 4.
24 Там само. — Арк. 8.
25 *Клименко П.* Місто й територія за Гетьманщини 1654–1764 / Пилип Клименко. — К.: Друкарня УАН, 1926. — С. 22.
26 Універсали гетьмана Івана Скоропадського та Кирила Розумовського. 1709–1752 рр. // ЦДІАК України). — Ф. 51: (Генеральна військова канцелярія). — Оп. 3. — Спр. 12794.— 32 арк.; Універсал гетьмана Івана Скоропадського. 24 травня 1710 р. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54552. — Арк. 15; Указ Петра Алексеевича гетьману Ивану Скоропадскому. 1718 р. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54552. — 4 арк.; *Терещенко А.* Статистическое описание г. Полтавы 1858 г. / А. Терещенко // Відбиток з "Журнала Министерства внутренних дел". — [Б. м.], 1861. —Кн. 2 и 7. — С. 45; Полтаві 800 років: 1174–1974. Вказ. праця. — С. 41; Материалы по истории Полтавского полка. Вказ. справа. — Арк. 16.
27 Документи (розписки, промеморії, купчі та ін.) про захоплення ґрунтів та майна у козаків, міщан і селян козацькою старшиною та монахами. 15 березня 1732 — 1776 рр. // ЦДІАК України. — Ф. 51: (Генеральна військова канцелярія). — Оп. 1. — Спр. 56. — 16 арк.; *Бужинський М.* З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.) / Михайло Бужинський // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К.: Друкарня УАН, 1927. — Кн. XI: 1927. — додат. I, С. 178–179; Дело Полтавской сотни села Патлаевки козака Василя Тюша, сына его Фомы и зятя Андрея Попенца з Полтавскими Преображенскими попами Иоанном, Яковом Светайлами и зятем их Степаном Пономарем, о отнятии в их Тюшов ими Светайлами издревле козачих грунтов. 1766 р. // ЦДІАК України. — Ф. 57: (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.). — Оп. 2. — Спр. 9; Указ императрицы Елизаветы Петровны. 22 квітня 1744 р. // Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) (далі — РДІА СПб). — Ф. 1329: (Именные указы и "Высочайшие" повеле-

ния Сенату (коллекция). — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 751.

28 Доношеніе магістрата Полтавского до Генеральної військової канцелярії. 1754 р. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54485. — Арк. 36; 36.

29 *Терещенко А.* Вказ. праця. — С. 12–13.

30 Там само. — С. 46.

31 *Бучневич В. Е.* Вказ. праця. — С. 9; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: [у 3 т.]. — М.: АН СССР, 1954. — Т. 3. — С. 539; Компут Полтавського полку 1718 р. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54480. — Арк. 2–10; Компут полка Полтавского 1721 р. // ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського). — Спр. 54481. — Арк. 2–11 зв.; Реєстр полкового города Полтавы. 1735 р. // ІР НБУ. — Ф. ІІ: (Історичні матеріали).— Спр. 737. — Арк. 2–19; Ревизия Полтавского полка. 1735 р. // ІР НБУ. — Ф. ІІ: (Історичні матеріали).— Спр. 737. — 8 арк.; Выписка изъ ведомости о свободныъ местечках, селах 1762 г. / подг. к изд. А. Гудович // ЧИОДР. — М., 1872. — Кн. 1: (Смесь). — С. 10; *Вінтоняк О.* Україна в описах західноевропейських подорожників другої половини XVIII століття / Олекса Вінтоняк // Львівські історичні праці. Дослідження / [передм. Я. Дашкевич. — Інститут археографії НАНУ]. — Львів — Мюнхен: Дніпровська хвиля, 1995. — Вип. 2. — С. 74; *Зуєв В. Ф.* Полтавщина в "Путешественных записках" 1781 року / Василь Федорович Зуєв; [підг. до друку та коментарі: С. Л. Кигим, О. В. Коваленко, В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко]. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 10,11; *Тимофеенко В. И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII ст. / Владимир Иванович Тимофеенко. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 91; Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 гг. Вказ. праця. — С. 64; *Гейдельберг М. Б.* Історія вулиць міста Полтави. Рукопис. — Полтава, 1987 р. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. — Ф. 3: (Археологія, історія дореволюційного періоду). — Спр. 19. — Арк. 15; Полтаві 800 років: 1174–1974. Вказ. праця. — С. 35, 52; *Павловский И. Ф.* Описание городов...— С. 8; Показания жительствующих в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1 листопада 1765 — 2 лютого 1766 р. // ЦДІАК України. — Ф. 57: (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.). — Оп. 2. — Спр. 1. — 390 арк.; *Заика А. Н.* Памятник Полтавского сражения (г. Полтава) / А. Н. Заика, А. Т. Ерисов // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: сб. статей. — М.: Изд-е Академии наук СССР, 1959. — С. 389; *Ліхіна Л. С.* Найдавніші відомості з історії міста Полтави / Л. С. Ліхіна // Міжвузівська науково-методична конференція з історичного краєзнавства, присвячена 800-річчю Полтави: тези доп. і пов. — Полтава: Вид-ня Полтавського держ. пед. інституту, 1974. — С. 53.

32 Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века. Вказ. праця. — С. 8, 13, 17, 18, 20–25, 28, 31, 48, 50, 51, 56, 58, 59, 61, 62, 85, 116, 117, 121, 126, 128, 129, 131, 136, 140, 144, 149, 158, 165, 171, 172, 188, 200, 201, 203, 204, 211; Компут Полтавського полку 1718 р. Вказ. справа. — Арк. 4,5.

33 *Кулаковський П.* Колонізаційна діяльність Конецпольських на Київському Задніпров'ї // Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. — Львів, 2008. — Т. CCLVI. — Праці історично-філософської секції. — С. 501.

34 *Бучневич В. Е.* Вказ. праця. — С. 9; *Михайлина П. В.* З історії соціально-економічного життя українських міст (кінець XVI — перша половина XVII ст.) / П. В. Михайлина // Український історичний журнал — К., 1969. — № 11. — С. 68

35 *Лазаревскій А.* Лубенщина и князья Вишневецкіе / Ал. Лазаревский // Кіевская старина. — 1896. — Т. III. — С. 344.

36 Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К.: Наукова думка, 1965. —С. 645.

37 *Сакало О.* Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації / Олександр Сакало // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. —Львів: Логос, 2007. — Кн. 1. — С. 784.

38 *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. / Олена Станіславівна Компан. — К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. —С. 76–78.

39 Воссоединение Украины с Россией. Вказ. праця. — С. 539; Полтаві 800 років: 1174–1974. Вказ. праця. — С. 20, 21.

40 Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Григорій Грабянка; [пер. із ста-

роукр. Р. Г. Іванченко]. — К.: Т-во "Знання" України, 1992. — С. 134; *Бучневич В. Е*. Вказ. праця — С. 13.
41 *Заика А. Н*. Вказ. праця. — С. 389.
42 *Юнаков Н. Л*. Северная война. Кампанія 1708–1709 гг. Военные действія на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 — іюль 1709 г.) / Н. Л. Юнаков // Труды императорскаго русского военно-исторического общества. — СПб: Тип. Гр. Скачков с с-ми, 1909. — Т. IV. — С. 98.
43 *Ліхіна Л. С*. Вказ. праця. — С. 53.
44 *Мышлаевскій А. З*. Крепости и гарнизоны Южной Россіи в 1718 году. Извлеченіе из современного отчета Кіевской губерніи / А. З. Мышлаевскій. — Спб.: Военная Типография (в Зданіи Главного Штаба), 1897. — С. 17.
45 *Швидько Г. К*. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Ганна Кирилівна Швидько. — Дніпропетровськ: Вид-ня Національного гірничого університету, 2004. — С. 10, 99, 114, 115.
46 *Клименко П*. Вказ. праця. — С. 28.
47 Єкстракт з присланих з сотен рапоров по силе полученого в полковой полтавской канцеляріи з войсковой генеральной канцеляріи Ея Императорского Величества указу 1749 году декабря 14 дня // Записки Наукового товариства в Києві, історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924 / [ред. М. Грушевський]. — К.: Державне видавництво України, 1925. — Т. XIX. — С. 161.
48 *Пришляк В*. Торгівці Гетьманщини у першій половині XVIII століття / В. Пришляк // Київська старовина. — К., 2001. — № 6 (342). — С. 69; *Клименко П*. Вказ. праця. — С. 27; *Гуржий А. Н*. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине / А. Н. Гуржий. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 106.
49 *Горобець І. Ю*. 800-річчя Полтави / І. Ю. Горобець // Український історичний журнал. — К., 1974. — № 6. — С. 23.
50 Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 гг. Вказ. праця. — С. 177; *Павловский И. Ф*. Описание городов... Вказ. праця. — С. 8.
51 Документи (розписки, промеморії, купчі та ін.). Вказ. справа. — Арк. 1–15; 17.
52 Показания жительствующих в городе Полтаве. Вказ. справа. — Арк. 374 зв. — 375 зв., 379 зв. — 380.
53 Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века. Вказ. праця. — С. 81.
54 *Павловский И. Ф*. Очерк деятельности малоросійского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802–1808 гг.): по архивным данным, с рисунками / Иван Францович Павловский. — Полтава: Т-во Печатного Дела, 1914. — С. 43.
55 Дело о ссуде для Малоросійских городовъ 800 рублей, о постройке в них полковим шефам и офицерам особых домов и объ освобождении Чернигова и Полтавы от постоя. 20 березня 1803 — 8 липня 1803 р. // РДІА СПб. — Ф. 1286: (Департамент полиции исполнительной МВД). —Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1–9, 14, 22, 24.

Оксана Коваленко

Пространственное и демографическое развитие города Полтавы XVII — начала XIX вв.

В статье рассматривается пространственное и демографическое развитие города Полтавы XVII — начала XIX вв. Определены основные стадии истории городского пространства. Прослежен процесс роста городской территории. Выделено пять периодов территориального увеличения города и история магистратских владений. Рассматриваются основные понятия, связанные с территорией урбанистического образования. В связи с территориальным развитием рассмотрен и демографический рост: динамика заселенности от 1630-х годов до начала XIX в. и основные периоды этого процесса; проанализированы причины уменьшения количества населения в середине XVIII в.; особенности мещанского статуса.

Ключевые слова: *Полтава, городская территория, городская застройка, крепость, форштадт, планировка, земля города, магистратские владения, население.*

Oksana Kovalenko

Territorial and Demographic Development of Poltava City Territory at the XVII — beginning of XIX cc.

In the article, the development and history of Poltava city territory (XVII — at the beginning of XIX c.) is analyzed. The basic stages of history of city space are defined. Five periods of territorial growth and history of magistrate's possession ("distant" outskirts) are selected. The basic concepts connected with territory of urbanistic formation are considered. The basic concepts connected with territory of urbanistic formation are considered. In connection with territorial development demographic growth is considered also: dynamics of population from 1630th to the beginning of XIX cc. and the basic periods of this process; the reasons of reduction of quantity of the population in the middle of XVIII century are analysed; features of the bourgeois status.

Key words: *Poltava, city territory, city building, fortress, suburb, planning, magistrate's possession, population.*

УДК 908 (477)

Олександр Юрченко (м. Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОПОНІМІВ С. ЛЕЦЬКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

У публікації подається коротка характеристика топонімів с. Лецьки. Розглядаються фактори їх формування в контексті історичного розвитку села.

***Ключові слова**: с. Лецьки, топонім, мікротопонім, ландшафт, курган.*

Лецьки — село в долині р. Броварки, розташоване за 16 км на південний схід від районного центру Переяслав-Хмельницький (Київська обл.).

Проблема виникнення та історичного розвитку села й тим більше вивчення топонімії в попередні роки майже не розглядалась. Ще в 1950-х роках В. М. Брахнов звертав увагу на особливості назви села та здійснив спробу її пояснити[1]. Досить побіжно згадується село в багатотомному виданні "Історія міст і сіл УРСР"[2]. Розвідки відділу археології ПХІКЗ проведені в 1975–1976 і 1990–1991 рр. дали змогу створити певну інформативну базу для подальшого дослідження проблеми, зосереджену в археологічних звітах[3]. Але варто відмітити, що до інформації про топоніміку слід відноситися з обережністю і перевіркою, оскільки в ній можуть міститись неточна прив'язка на місцевості, неправильні ототожнення та написання тощо. Першу спробу обробки і систематизації зібраних топонімів здійснив О. В. Колибенко. Ним укладено короткий перелік топонімів Переяславщини, куди ввійшла незначна частина топонімів с. Лецьки[4]. Подальші дослідження, здійснені автором цієї публікації, уможливили дещо збільшити обсяг інформації про населений пункт та його околиці.

Походження назви села мовознавець В. М. Брахнов пов'язує із словом "лядина" — дика, необроблювана ділянка, посилаючись на перекази, згідно з якими село раніше називалося Лядське[5]. Існує також інша версія, що виводить назву від імені Лесько (Лесик)[6]. Зокрема за народною етимологією село отримало свою назву від першопоселенця — козака Лецика[7]. На картах Гійома де Боплана, створених у другій чверті XVII ст., село зустрічається в перекрученій формі Лашки (Laszky). Назва села досить незвична для Середньої Наддніпрянщини, але не єдина. Так в межах Київської області існує кілька сільських населених пунктів із буквосполученням -цьки: Великі Прицьки, Дацьки, Онацьки, Хоцьки та Яцьки. Можливо, це вказує на архаїчне виникнення назви населеного пункту. Версія В. М. Брахнова про походження назви с. Лецьки не заперечує дане припущення. Саме поняття "лядина" в розумінні необроблюваної, цілинної землі, досить давнє й походить із старослов'янської мови. Назви такого плану характерні для порівняно раннього періоду і чітко відрізняються від ойконімів, що сформувались у XVII ст. (головним чином від козацьких прізвищ та прізвиськ).

Досить цікавим і досі відкритим залишається питання про існування в сучасних межах села поселенських структур, різних хронологічних періодів, які вдало вписуються в археологічну карту Переяславщини. Результатами археологічних розвідок встановлений початковий етап заселення цієї території — епоха мезоліту. Досить рідкісними є й пам'ятки енеоліту. Ширше представлені пам'ятки раннього та середнього бронзового віку[8]. Їх характерною рисою, для даного мікрорегіону, є наявність просторового зв'язку між поселеннями та курганними похованнями, які часто розміщуються на невеликій відстані один від одного. Пам'ятки з матеріалами зазначеного періоду в значній кількості виявлені в долині Броварки й логічно доповнюють комплекси раннього та середнього бронзового віку території нижнього Потрубіжжя та лівобережжя Середньої Наддніпрянщини[9]. Це свідчить про поширення поселенських структур подібного типу в глиб плато лесової тераси. Єдине поселення білогрудівської культури в ур. Береги репрезентує епоху пізньої бронзи. Загалом пам'ятки цієї культури рідкісні для долини Броварки. Незначна кількість матеріалів, низький рівень дослідженості та постійно діючий фактор руйнації пам'яток заважає

побудувати чітку картину заселеності мікрорегіону в період бронзи.

Важко говорити про існування в межах сучасної території села населення скіфосарматського часу, оскільки відсутні чіткі дані, що вказували б на це. Єдиною на цей час сарматською знахідкою є бронзова шпилька із Розгребиної могили, що знаходиться неподалік села[10].

Наступним етапом збільшення концентрації населення в околицях сучасного села став пізньоримський час. Цей період відзначився щільною заселеністю обох берегів р. Броварки в межах мікрорегіону. Близько п'яти пам'яток містять ліпну кераміку київської культури або кружальну черняхівської культури[11].

Значно простіше складається ситуація з періодом Київської Русі. Археологічні розвідки останніх років дали змогу локалізувати в околицях с. Лецьки два селища давньоруського часу, розміщені на відстані 2 км одне від одного[12]. Обидві пам'ятки розташовані на пологому лівому березі р. Броварки. Інший, правий берег річки, очевидно, був заселений компактними групами (родами) напівкочових тюркських племен, в даному випадку — берендеями, що виконували подвійну функцію: окрім догляду за княжими табунами коней, вони заповнювали території, що вважалися небезпечними в плані оборони від нападів половців.

Таке географічне розміщення згаданих селищ дозволяє зробити припущення про входження їх поряд із селищем та городищем (літописне м. Воїн) в межах с. Віненці в оборонну систему Переяславля Руського в межиріччі Трубежа — Супою (комплекс, створений городищами в сс. Гайшин, Ташань, Віненці, Циблі; "Змійовими" валами та заселенням торками і берендеями районів, небезпечних від половців).

В другій чверті XIII ст. поселенські структури даної території, були знищені внаслідок вторгнення монгольського війська. Складно говорити про існування тут будь-якого населення в післямонгольський час, оскільки відсутні археологічні та писемні свідчення цьому. Враховуючи факт присутності с. Лецьки на картах Боплана як сформованої адміністративної одиниці з достатньо великою кількістю жителів, очевидно, час виникнення села слід віднести до кінця XVI — початку XVII ст. Що й підтверджується виразним керамічним матеріалом. На даний момент давнім його центром слід вважати територію в трикутнику ур. Переходенка — ур. Шкільний Двір — куток Буряківщина.

Незважаючи на значний вік цього населеного пункту, більшість його мікротопонімів, що дійшли до наших днів, мають топооснову, сформовану в більш пізні часи. Зрозуміло, їх назви виникали протягом різних хронологічних періодів, що дозволяє отримати певну історичну інформацію, закладену в цих топонімах. Пропоновані нижче назви (мікротопоніми) добре розкривають як сам процес топонімізації, так і характерні ознаки часу його реалізації.

Для зручності наскрізна нумерація топонімів у тексті відповідає нумерації в ілюстраціях (рис. 1, 2).

Топоніми с. Лецьки:

1. Береги — прибережна територія лівого берега р. Броварка на південний схід від села. Фактично від Гребельки до крайніх садиб с. Пологи-Чобітьки (старі). Назва походить від слова "берег". Незважаючи на рівнинний, степовий ландшафт обох берегів ріки, місцеве населення завжди протиставляло лівий (ур. Береги) правому (ур. Солонці).

В східній частині урочища виявлено пам'ятку з матеріалами мезоліту, енеоліту, ранньої бронзи, культури багатоваликової кераміки (далі КБК), сосницької та білогрудівської культур, київської і черняхівської культур, давньоруського та пізньосередньовічного часів[13].

2. Беренда (Баранівщина) — розташована в східній частині села. Назва кутка — це типовий етнотопонім, що походить з давньоруського часу від найменування так званих літописних "своїх поганих" — напівкочових тюрків берендеїв[14]. Очевидно, саме вони, знаходячись на службі в переяславських князів, крім функцій прикордонної сторожі, займалися випасом князівських табунів. Враховуючи зручні для такого роду занять природно-географічні умови околиць с. Лецьки з яскравими рисами степового ландшафту, дане припущення здається досить ймовірним. Можливо, в минулому етнотопонім стосувався більш ширшої території правобережжя р. Броварка, а до наших днів "дожив" у вузькому значенні — в назві сільського кутка. Інша, більш пізня назва — Баранівщина, була сформована на основі прізвища роду Баранів, представники якого проживають в його межах й нині. Зокрема в 1763 р. сільським отаманом

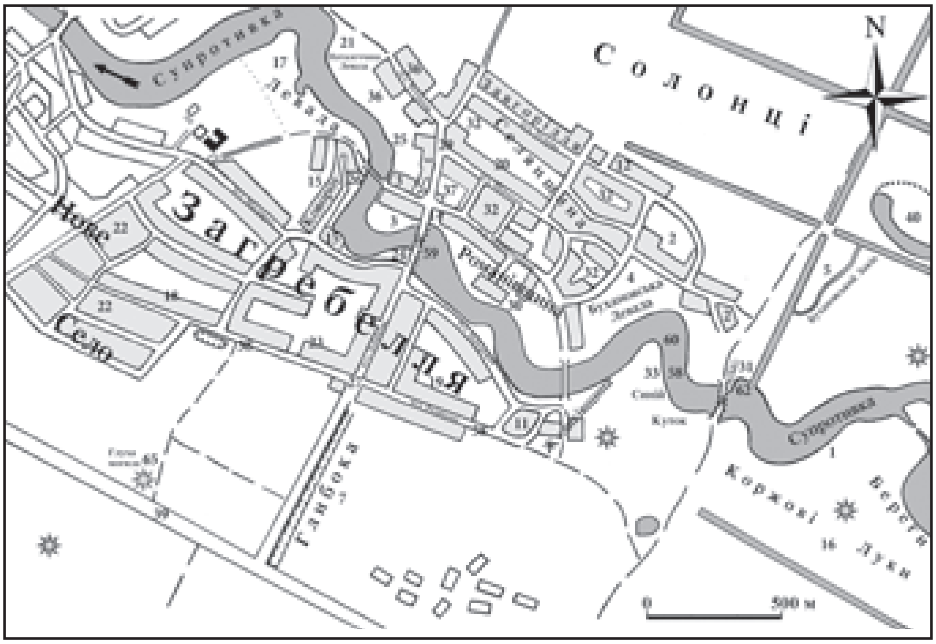

Рис. 1. **План с. Лецьки з нанесеними топонімами**

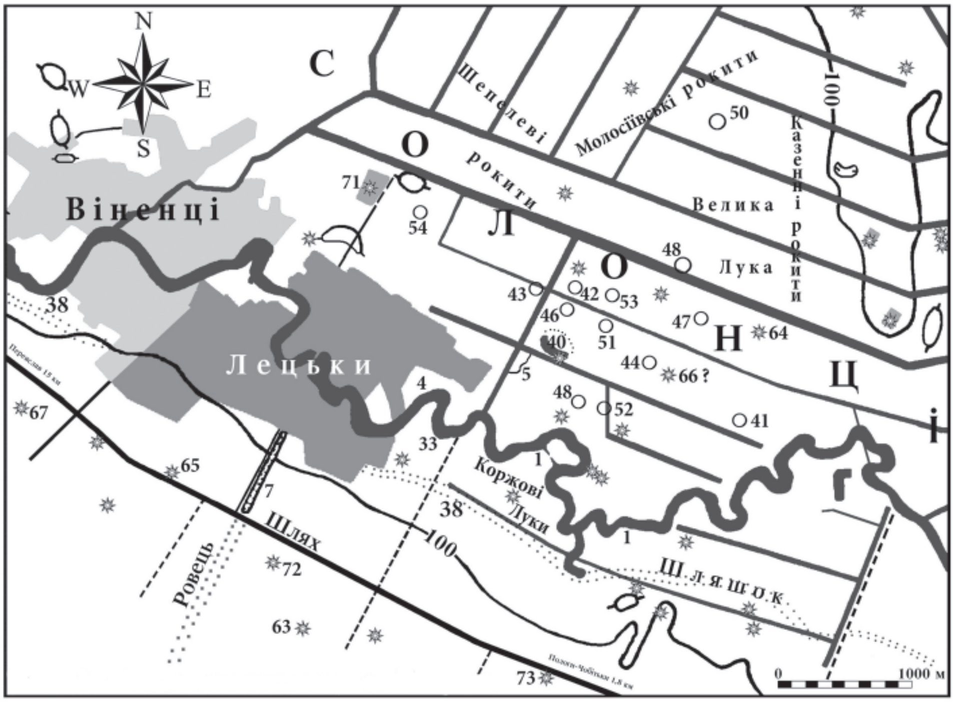

Рис. 2. **Топоніми околиць с. Лецьки**

зафіксовано Данила Барана[15]. Археологічні розвідки даної території не проводилися, лише в східній частині знайдено матеріал епохи середньої бронзи[16].

3. Буряківщина — куток села, знаходиться на правому березі р. Броварки на захід від центральної вулиці (вул. Добрікова). Займає місце вигину ріки. Назва походить від прізвища роду Буряків, який довгий час проживав на цьому місці. Перші згадки про рід відносяться до часів Визвольної війни, коли його представники називалися Бураченками. У 20-х роках XVIII ст. Бураченки змінюють своє прізвище і іменуються Буряками[17]. Археологічними розвідками на території кутка виявлено кераміку XVIII ст.

4. Бухановська Левада — луки заплави правого берега р. Броварка, розташовані між кутками Романівщина, Селянщина, Баранівщина і рікою. Належала заможному землевласнику, якого місцеві жителі за традицією називають "паном Бухановським".

5. Бухановський Закіп — виположений рівчак слабохвилястої конфігурації. Був межею земельних володінь. Весною ним тала вода з боліт скидалася до р. Броварка, що іноді спостерігається в наш час. Внаслідок меліоративних робіт закіп повністю не зберігся. Довжина вцілілого сегмента близько 200 м. Назва походить від прізвища власника — "пана Бухановського". Східніше вказаного закопу існувало ще двоє, які не збереглися.

6. Велика Лука — сінокісні луки між болотами в ур. Солонці. Простягалися на північний захід від кургану Висока могила. Розорані.

7. Глибока — колишня дорога довжиною 651 м, займає схил вододілу лівобережжя р. Броварка. Простягається паралельно сучасній дорозі, що веде до села і являє собою глибокий та широкий задернований рів. Опади і вибірка глини місцевим населенням для будівництва хат в минулому сприяли поглибленню дороги. Звідси й походить назва дромоніма. Сполучалася з шляхом на с. Хоцьки (ур. Ровець). Занепала в середині XX ст. Остаточного вигляду Глибока набула після будівництва сучасної в'їзної дороги; ґрунт з неї брали на підсипку останньої.

8. Гребелька — земляна гребля з дерев'яним мостом через Броварку на південно-східній околиці села. Нині ця частина ріки засипана, і тепер тут проходить звичайна ґрунтова дорога, під якою по металевій трубі протікає ріка.

9. Гребля — земляна гребля, яка складається з двох сегментів, з'єднаних мостом через р. Броварка.

10. Жабокруківка — розміщувалася поруч з кутком Романівщина, хоча точне місце знаходження не відоме. Назва пов'язана з територіальною близькістю до ріки, де було добре чути квакання жаб.

11. Жуликівщина — південно-східний край села на лівому березі р. Броварки. Назва кутка походить від вуличного прізвиська роду Жуликів, представники котрого переважали на цій території. Топонім виник близько 100 років тому: за спогадами жителів, на місці кутка розміщувалося найдавніше, а можливо одне з найдавніших сільських кладовищ, яке не збереглося до наших днів. Встановити його приблизні межі неможливо, заважає садибна забудова. Впевнено можна лише говорити про північно-східний край кутка, де на розораній ділянці зафіксовані зруйновані поховання. На трьохверстовій Військово-Топографічній карті Російської Імперії другої половини XIX ст. куток в селі не показаний, тобто кладовище ще існувало, хоча й не використовувалося за призначенням. Карта Генерального Штабу Червоної Армії показує Жуликівщину фактично сформованою у сучасних межах. Виникнення і поступове розростання цієї частини села протягом кінця XIX — першої чверті XX ст. призвело до руйнування кладовища. Принагідно зазначимо, що жителі села 1920-х років народження самого кладовища вже не бачили, а лише пам'ятають кладовищенський рів, порослий дерезою, навколо якого лежали городи і по розповідям старших за віком людей, котрі народилися в останні десятиліття XIX ст., і застали кладовище в занедбаному стані. Поблизу Жуликівщини виявлено різночасові матеріали, представлені знахідками КБК, київської культури, давньоруського часу (XII — перша половина XIII ст.) та пізнього середньовіччя (XVIII ст.)[18].

12. Завгоріддя — північно — північно-східна частина села на правому березі р. Броварки. Назва визначається особливістю розміщення кутка — "за городами". Сама назва топоніма вказує на порівняно недавню забудову цієї частини села. В XIX ст. Завгоріддя не існувало: місцевість використовувалася під городи, поруч стояли 11 вітряків. Куток формувався в перші десятиліття радянської влади, внаслідок нестачі земельних ділянок у

самому селі для проживання та обробітку. Тому виникла необхідність розширення площі села під забудову. Таким чином Завгоріддя поступово заселилося до 1940-х років.

13. Загребелля — південно — південно-східна, лівобережна частина села значних розмірів. Назва топоніма походить від географічного положення за греблею та річкою по відношенню до правобережної частини села. Навіть ще 40–50 років тому мешканці Загребелля (“загребельці”) протиставляли себе жителям села (“селянцям”), тобто правого берега, де існував великий і основний за площею куток Селянщина. В західній частині Загребелля виявлено могильник черняхівської культури та кераміку XVIII ст.[19].

14. Клуб — мікротопонім в центральній частині села на правому березі ріки. Фактично це ділянка колишнього погосту церкви св. Архістратига Михаїла, перші згадки про яку відомі з XVIII ст.[20]. Місце розташування старого будинку культури с. Лецьки, збудованого на місці церкви.

15. Коворот — територія займає край вулиці села, яка проходить вздовж річки по її лівому березі. В основу топоніма лягла народна назва повороту вулиці — “коворот” по відношенню до основної вулиці (вул. Мостового).

16. Коржові Луки — луки на лівому березі р. Броварка. Простягаються на південний схід від Гребельки, паралельно ур. Береги. Назва походить від прізвища власника — Корж. Розорані.

17. Левада — сінокісні луки заплави і частково мисового підвищення лівого берега р. Броварка в північно-західній околиці села. Використовуються за призначенням до сьогодення. На підвищенні зафіксовано кераміку КБК і черняхівської культури[21].

8. Левада — сінокісні луки в південно-західній частині Загребелля. З півдня її обмежувала ґрунтова дорога на Переяслав (Шляшок), із заходу землі с. Віненці. Власник не відомий. Виникла у дореволюційні часи, зникла приблизно в середині XX ст. Нині знаходиться під садибами та городами.

19. Манжулина Левада — сінокісні луки на півдні кутка Загребелля. Після колективізації тут розміщувалися господарські споруди колгоспу ім. Соцперебудови, що сприяло збереженню ділянки. Наприкінці 1930-х років, після перенесення колгоспу на інше місце, колишня левада поступово забудовується садибами і використовується під городи. Назва топоніма походить від прізвища власника Микити Манжули.

20. Машина Левада — сінокісні луки в межах кутка Селянщина, на правому березі річки. Назва топоніма походить від жіночого імені — Марія (в селі її по-вуличному називали Бояриня), якій належала левада. Зараз не існує, місце зайняте садибами та городами.

21. Наталеччина Левада — луки заплави правого берега р. Броварка, розміщені в північній околиці села поруч з кутком Тупиківщина. Назва походить від вуличного прізвиська власника левади — Наталечка (справжнє прізвище Юрченко).

22. Нове Село — найновіша частина села, збудована на межі сс. Лецьки і Віненці для переселенців з Чорнобильської зони наприкінці 1980-х років. Назва походить від поняття нового заселеного місця, напротивагу основному, давніше заселеному.

23. Опанасенкова Левада — сінокісні луки південної частини Загребелля, обмежені з півдня ґрунтовою дорогою на Переяслав (Шляшок), з півночі і сходу стежками, котрі відділяли їх від інших городів. Виникла в дореволюційні часи, зникла протягом 30-х років XX ст. внаслідок виділення цієї ділянки селянам під забудову та городи. Хоч левада не існує, її місце можна виявити за старими орієнтирами, що залишилися — стежками та частиною Шляшка (вул. Радянська). Назва походить від прізвища (прізвиська) родини Опанасенків.

24. Остравок — заплава лівого берега р. Броварка, розміщена на південний захід від Греблі. В минулому повністю зарослий “гав’яром” — місцева назва аїра тростинового (Acorus calamus L.), який різали в переддень свята Зелена Неділя. Етимологія назви не зрозуміла.

25. Переходенка — територія правого берега річки в північно-західній частині села. Урочище назване від вуличного прізвиська місцевого жителя — Переходенко (справжнє прізвище Канівець), поруч якого розташовувався його двір.

На південь від урочища виявлено різночасове поселення, в матеріальний комплекс якого входять знахідки бронзового віку, пізньозарубинецької і київської культур, матеріали давньоруського та пізньосередньовічного часу[22]. Особливо цікавий керамічний комплекс першої половини XVII ст., який вказує на найдавніший центр села.

26. Переходівщина — урочище північно-західної частини села на лівому березі річки. Розташовується поряд з кутком Коворот. В основі назви лежить слово “перехід”, завдяки можливості короткого переходу з Ковороту до Левади і навпаки.

27. Перехресна — мікротопонім при в’їзді в село, де перетиналася головна вулиця (тепер вул. Добрікова) з Шляшком (тепер вул. Радянська). Розташовувалася в південній частині Загребелля, на лівому березі р. Броварка. Час виникнення можна пов’язувати з першою половиною XX ст., але не виключається більш раніша хронологічна межа.

28. Ровець — стара ґрунтова дорога, пізніше стежка від с. Лецьки в напрямку до с. Хоцьки (в XIX ст. волосний центр, в 30–50-х роках XX ст. центр МТС). Відходив від Глибокої дороги в південному напрямку до головного шляху Переяслав — Золотоноша. Добре локалізується на військових картах другої половини XIX — другої чверті XX ст. Нині не існує. Згідно з переказами, в першій половині XX ст. дорога нагадувала неглибокий рівчак, що і лягло в основу назви дромоніма.

29. Рожок — ріг (ріжок) центральної (вул. Добрікова) та прилеглої (вул. Шевченка) вулиць села.

30. Романівщина (Романщина) — територія правого узбережжя ріки на південний схід від центральної вулиці села. Обмежена з північної сторони вул. Першотравневою, з півдня самою рікою. Назва походить від прізвища Романенко, оскільки рід Романенків головним чином населяв куток. В межах кутка виявлені матеріали XVIII — XIX ст.[23]

31. Сад Бухановського — ряд дерев глоду криваво-червоного (Crataegus sanguinea Pall.). Розміщений на східній околиці села в заплаві правого берега р. Броварка, поблизу ур. Гребелька. Залишок значного за своєю площею саду (яблуні, груші, вишні, глід) “пана Бухановського”, що займав навіть певну частину кутка Беренда. Назва походить від прізвища власника.

32. Селянщина — основний за площею куток села на правому березі р. Броварка. В межах вулиць Добрікова, Польової і Першотравневої, зі сходу межує з кутком Беренда (Баранівщина) та Бухановською левадою.

33. Синій Куток — територія на схід від кутка Жуликівщина, навпроти Беренди. Займає вигин лівого берега річки. Етимологія назви не зрозуміла.

34. Солонці — місцевість на північ та схід від с. Лецьки, в напрямку сс. Виповзки та Пологи-Вергуни, що використовується під посіви та пасовища. Назва походить від насиченості ґрунту мінеральними солями, що місцями виходять на поверхню (фації білого кольору). В минулому урочище являло собою заболочену місцевість з ділянками лучного степу, осушену в 70-х роках XX ст. Нині ландшафт Солонців має яскраво виражений степовий характер помережаний сіткою меліоративних канав.

35. Товкачівка — сінокісні луки, місце розташування яких тепер не відоме. Згадується в 1709 р. у зв’язку з розподілом спадку Християни Товкачівни.[24] Рід Товкачів ще на початку XX ст. проживав у Лецьках.

36. Тупиківщина — куток в північній частині села на правому березі р. Броварка. Розташовується по обидві сторони вулиці, що вела до кінця села в бік с. Вінинці (нині вул. Ветеранів). Таким чином утворюється своєрідний “тупик” — як його називають жителі села. Звідси, напевне, й походить назва кутка. Є свідчення про одну сім’ю, яка проживала на кутку, внаслідок чого отримала прізвисько — “Тупики”. В XIX ст. Тупиківщина займала положення між вулицею і річкою, а до початку 30-х років XX ст. її площа збільшилась внаслідок забудови протилежної сторони вулиці, в бік поля. В таких межах куток залишається й до наших днів. В північній частині виявлені знахідки епохи бронзи, київської та черняхівської культур та кераміка XVIII ст.[25].

37. Шкільний Двір — територія, розміщена на правому березі р. Броварка в центрі старої частини села, обабіч центральної вулиці Добрікова, навпроти церковища. Відносно новий топонім. Назва походить від подвір’я старої сільської школи, яку влаштували з хати попа. Назва урочища збереглася й після ліквідації школи і трансформації подвір’я в парк. Археологічними розвідками зафіксовано кераміку XVII–XIX ст.

38. Шляшок — ґрунтова дорога XIX ст., що проходила повз південну частину села і була шляхом сполучення Переяслав — Гельмязів. До наших днів зберігся лише невеликий відрізок дороги, успадкований вул. Радянською. Втратив своє значення на початку XX ст. у зв’язку з існуванням нового транспортного шляху Переяслав — Пологи-Яненки.

39. Шлях — сучасна автомобільна дорога Переяслав-Хмельницький — Пологи-Яненки.

Окремі її ділянки були створені ще в довоєнний період. Остаточно сформувалася у 60-ті роки минулого століття.

Відомо також ряд топонімів іншого класу — гідронімів. Східні околиці с. Лецьки (ур. Солонці) згідно з переказами були густо вкриті "долинками" та "рокитами".

"Долинки" — пологі блюдцеподібні западини природного походження, діаметром в кілька сот метрів і менше, які утворилися внаслідок просідання товщі лесу. Часто пересихали в спекотні періоди. Основними джерелами поповнення води були підземні води і опади. Внаслідок весняної повені вони розливалися, з'єднуючись між собою, "рокитами" та рікою, в долині якої вони концентрувалися. На жаль, меліоративні роботи призвели до цілковитого знищення цих малих водних об'єктів. Нам вдалося зібрати власні назви п'ятнадцяти долинок, які збереглися в народній пам'яті. Долинки носять назви, що походять від імен, прізвищ та прізвиськ власників землі, на якій вони розміщувались, або ж від певних своїх особливостей. Як зазначили респонденти, назвами користувалися в XX ст., а виникли вони дещо раніше, принаймні не пізніше XIX ст.

40. Озірна — розміщена за 485 м на північний схід від с. Лецьки, на правому березі р. Броварка. Внаслідок меліоративних робіт вона частково втратила первісну форму (південна частина розчищена). У зв'язку із значними розмірами (діаметр 280 м) її, очевидно, порівнювали з озером, що й лягло в основу назви. Добре ідентифікується на карті Генерального Штабу Червоної Армії як єдиний значний водний об'єкт. На південно-східному краю долинки розміщений зруйнований курган невеликих розмірів, в якому пастухи викопували землянки для схову від негоди.

41. Баранова — розміщувалась на схід від колишньої дороги до с. Натягайлівка (зараз не існує) і на південний схід від Озірної. В основі лежить прізвище Баран, носії якого проживають на території Баранівщини (Беренди). Долинка не існує.

42. Близнюкова — лежала на північ від Катериниччиної долинки. Весною з'єднувалась з нею протокою. Назва походить від прізвища (прізвиська) Близнюк. Не існує.

43. Гапійова — розміщувалась західніше Катериниччиної. Назва походить від імені (прізвиська) Гапій (Агафій?). Не існує.

44. Гогина — знаходилась на північний схід від Озірної та північний захід від Баранової. Назва походить від імені (прізвиська) Гога, яке має виразні кавказькі аналогії. На кутку Беренда проживала сім'я Гогенків. Долинка не існує.

45. Дядьова — розташовувалась на межі земель сс. Лецьки та Пологи-Чобітьки (старі). Назва походить від прізвиська Дядьо (справжнє прізвище Устич). Не існує.

46. Катериниччина — розміщувалась на північний схід від села та на північ від Озірної. Під час весняної повені сполучалася протоками з Озірною та Близнюковою долинками. Гідронім походить від імені власниці землі, де розміщувалась долина — Катерини. Зараз не існує.

47. Конончукова — знаходилася на північний схід від Озірної та на захід від Високої могили. Назва походить від прізвиська Конончук. Не існує.

48. Кругленька — знаходилася на північний схід від Опанасенкової та на південний захід від Молосіївської долини. Назва походить від конфігурації берегової лінії, що мала яскраво виражену форму кола. Вирізнялася поміж інших великою глибиною. Не існує.

49. Марковичівська — знаходилася на схід від села та на південний схід від Озірної, поблизу ріки. Назва походить від імені Марко або прізвища (прізвиська) роду Марковичів. Не існує.

50. Молосіївська — розміщувалась на північний схід від села та Катериниччиної долинки. Назва походить від прізвища власників землі, на якій розташована долинка, в пам'яті місцевих жителів — "панів Молосіївських". Не існує.

51. Опанасенкова — знаходилася на схід від Катериниччиної долинки та на північний схід від Озірної. Назва походить від прізвища (прізвиська) роду Опанасенків. Не існує.

52. Прохорівська — була розташована східніше Марковичівської долинки, поблизу ріки. Назва походить від прізвиська роду Прохорівських. Не існує.

53. Ращишина — розташовувалася східніше Катериниччиної та Близнюкової долинок. Назва походить від прізвиська Ращиха. Не існує.

54. Чорна — розміщується за 442 м на північний схід від села та за 321 м на південний схід від сучасного сільського кладовища. Долинка осушена, але не знищена меліорацією. Діаметр 85,5 м. З північної сторони долини трапляється ліпна кераміка епохи бронзи. Етимологія назви не зрозуміла.

Поруч з долинками існували й інші водні утворення — "рокити". Вони являли собою степові болота, вкриті густою вологолюбивою рослинністю, серед якої переважав сусак зонтичний (Butomus umbellatus L.) — в місцевій говірці "сотник". Осушені меліорацією.

55. Казенні рокити — простягалися на північний схід від с. Лецьки та на північ від кургану Висока могила. Назва походить, очевидно, від розташування урочища на державній (казенній) землі.

56. Молосіївські рокити — знаходилися на північний схід від села. Назва пов'язується з "панами Молосіївськими", на землі яких розташовувалося це болото.

57. Шепельові (Шипильові) рокити — простягалися на північ від села. Назва походить від прізвища власників цієї землі — родини Шепелів.

Частина гідронімів безпосередньо пов'язується з р. Броварка, оскільки вони розміщуються в її межах.

58. Гнилий — опар (яма), що знаходився в річці навпроти кутка Беренда. Повільна течія Броварки призводила до застою води і гниття органічних решток. Звідси, як ми вважаємо, опар і отримав свою назву.

59. Кубонія — глибока та розчищена частина ріки, що зі сходу межує з ур. Гребля. Викопали її ще в дореволюційні часи, пізніше поглиблювали в окремих місцях. В Кубонії купалися, напували худобу, ловили рибу, на березі проводили свята. За свідченнями жителів села саме тут купали військових коней в часи Другої Світової війни. На карті Генерального Штабу Червоної Армії показана у вигляді невеликого озерця. Можливо, назва утворена від слова "купання" або "купіль".

60. Сибір — опар (яма), що знаходився в річці навпроти кутка Беренда. Згідно з переказами поверхня ріки над ним слабо замерзала взимку або не замерзала зовсім. Етимологія назви не зрозуміла.

61. Супротивка — місцева назва р. Броварки. В основі назви за народною етимологією лежить характерна особливість напрямку течії річки на північний захід, тобто проти течії р. Дніпро. Типова степова річка в Золотоніському (Черкаська обл.) та Переяслав-Хмельницькому (Київська обл.) р-нах, ліва притока р. Трубіж. Довжина 52 км, площа водозбору 338 кв. км.[26]. Річище звивисте, з повільною течією та заболоченими берегами. Характерною особливістю Супротивки є те, що жителі сіл, розміщених на її берегах, називають ріку по-різному (Каратулька, Чорна, Кирпичанка, Чирська, Лукашівка, Яненка), замінюючи іноді слово "річка" — "болотом".

62. Цівковщина — частина річки, що межує з ур. Сад Бухановського, поросла високим (5–6 м) очеретом. Назва гідроніма походить від слова "цівка" — котушка для ниток, що застосовувалася в ткацькому верстаті, для виготовлення якої були придатні порожні стебла цього очерету. Зовнішньо він схожий на більш низькорослий (до 4 м) очерет звичайний (Phragmites australis (Cav.) Trin. ex Steud), яким заросло річище, але, на відміну від останнього, займає вузько локальний ареал проростання, поближче до правого берега, не поширюючись за його межі. Місцеві старожили не пам'ятають, звідки з'явився гігантський очерет, тому ми маємо дві версії щодо його походження. Перша — очерет іншого виду був посаджений "паном Бухановським" у власних землях поруч зі своїм садом. Друга — гігантизм очерету спричинений особливим хімічним складом ґрунту, на якому росте і таким чином може бути цікавою ботанічною пам'яткою.

Значна частина топонімів с. Лецьки пов'язана з земляними спорудами (курганами, майданами). В околицях населеного пункту їх відомо близько 30-ти, проте власні назви збереглися не в усіх.

63. Великий майдан — знаходився на південь від села та за 426 м на південний захід від дороги Переяслав-Хмельницький — Пологи-Яненки (ур. Шлях). За переказами, використовувався під скотомогильник. Зруйнований під час влаштування тракторної бригади. Майдан мав звичайну форму для такого типу земляних споруд — кільцеподібний насип діаметром приблизно 45 м з розімкнутими кінцями і лійчастою западиною та однією парою вусів-валків. Висота залишків до 2 м[27].

64. Висока могила — розміщується за 2,03 км на північний схід від с. Лецьки в ур. Солонці. Висота — 2,28 м, діаметр — 40 м. Насип дещо витягнутий з півночі на південь, західна частина зруйнована[28]. Раніше на кургані був вкопаний дерев'яний стовп — геодезичний знак.

65. Глуха могила — розміщувалася на південний захід від с. Лецьки, неподалік дороги Переяслав-Хмельницький — Пологи-Яненки. Зруйнований у 1960-х роках. На місці курга-

ну існує полога западина — мікротопонім "Долина"[29].

66. Гогина могила — розміщувалася біля однойменної долинки в ур. Солонці. Можливо, з цією назвою слід ототожнювати невеликий курганчик діаметром 36 м і висотою біля 2 м, який знаходиться за 1,34 км на північний схід від краю села і за 668 м на схід від Озірної.

67. Гостра могила — курган, розташований на південний захід від с. Лецьки, за 182 м південніше дороги Переяслав-Хмельницький — Пологи-Яненки (ур. Шлях). Діаметр — 53 м, висота — біля 6 м. Досліджувався Д. Я. Самоквасовим у 1877 р. Під насипом знайдено поховання ранньобронзової доби з крем'яним наконечником, кілька поховань "своїх поганих", одне з яких із конем[30].

68. Зелена могила — розміщувалася в ур. Солонці[31]. Топонім не піддається перевірці.

69. Козулиха — курган в межах ур. Береги[32]. Топонім не перевірений.

70. Лисенка могила — курган в ур. Солонці. Топонім не локалізовано.

71. Майдан — майдан, на якому розташоване сучасне кладовище с. Лецьки. Розташований за 540 м на північний захід від найближчого краю села. Має кільцеподібний насип висотою від 3,14 м до 2,93 м з розімкнутими кінцями, лійчасту западину і пару вус-валків висотою від 1 до 2,5 м. Простір між валками називають ще Сковородою[33].

72. Малий майдан — знаходиться на південь від села і від дороги Переяслав-Хмельницький — Пологи-Яненки (ур. Шлях), навпроти колишнього колгоспного двору. Висота — 1,76 м, діаметр — 56 м. Розораний, і тому більше схожий на курган[34].

73. Розгребина могила — розміщується за 2,06 км на південний схід від с. Лецьки та за 903 м на північний захід від с. Пологи-Чобітьки, поруч з дорогою Переяслав-Хмельницький — Пологи-Яненки (ур. Шлях). Діаметр — 48 м, висота — 6, 62 м. Курган було зруйновано ще в давнину з порушенням конфігурації насипу, від чого він отримав відповідну назву. При обстеженні пам'ятки знайдено бронзову сарматську шпильку III–I ст. до н. е.[35].

74. Солончиха — курган в межах ур. Солонці[36]. Топонім не перевірений.

75. Тарасова могила — курган в межах ур. Солонці. Топонім не локалізовано.

76. Шепельові (Шипильові) могили — курганна група в ур. Солонці. Топонім не локалізовано. Можливо, знаходилися поряд з однойменними "рокитами".

Наведена вище сукупність топонімів певним чином дає уявлення про історико-культурний розвиток території та околиць с. Лецьки. Зокрема, що дуже важливо, про побутове життя населення. На жаль, це далеко не всі топоніми, оскільки значна частина їх, особливо найдавніших, не збереглася. Однак вивчення та збереження існуючих сьогодні місцевих назв є спробою зберегти й використати в наукових цілях цей багатющий пласт історико-культурної спадщини нашого народу.

Джерела та література

1 *Брахнов В. М*. Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Мовознавство. — 1957. — Т. 14. — С. 48.

2 Історія міст і сіл Української РСР. Київська обл. — К., 1971. — С.525.

3 *Сикорский М. Н., Бузян Г. Н*. Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого района Киевской области 1975 г. // НА ІА НАНУ. — 1975/118. — 37 с.; *Сикорский М. Н., Бузян Г. Н*. Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого и Яготинского районов в Киевской области 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/55. — 24 с.; *Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т*. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. // НА ІА НАНУ. — 1990/186. — 40 с.; *Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т*. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 р. // НА ІА НАНУ. — 1991/211. — 25 с.

4 *Колибенко О. В., Коцур В. П*. Етимологічний словник ойконімів та короткий словник топонімів Переяславщини. — Переяслав-Хмельницький, 1995. — 57 с.

5 *Брахнов В. М*. Вказана праця. — С.48.

6 Там само.

7 Усне свідчення жителя с. Лецьки Барана Михайла Яковича (1918 р. н.).

8 *Вовкодав С. М., Юрченко О. В*. Нові знахідки в долині р. Броварки. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-

Хмельницький: Золоті литаври, 2003. — Вип. 14. — С. 63–66.

9 *Роздобудько М. В.* Заселення території та розвиток поселенських структур межиріччя Дніпра — Трубежа — Супою за археологічними даними // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2002. — Вип. 13 — С. 12–14.; *Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. Там само.; *Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 р. Там само.

10 *Вовкодав С. М., Юрченко О. В.* Вказ. праця. — С. 65–66.

11 Там само. — С. 63–66.

12 Там само. — С. 65–66.

13 Там само. — С. 65.

14 *Колибенко О. В.* Давньоруські топоніми Переяславщини // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2002. — Вип.13. — С. 137.; *Вовкодав С. М., Юрченко О. В.* Давньоруські пам'ятки басейну р. Броварки на Переяславщині // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей Третьої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. — Чернігів, 2004. — С. 14.

15 *Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О.* Київщина козацька: люди і долі. — К.: Вид. дім "Стилос", 2004. — С. 47.

16 *Вовкодав С. М., Юрченко О. В.* Вказ. праця. — С. 64.

17 *Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О.* Вказана праця. — С. 46.

18 *Вовкодав С. М., Юрченко О. В.* Вказана праця. — С.66.; *Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. Вказана праця. — С. 14, 29.

19 *Сикорский М. И., Махно Е. В., Бузян Г. Н.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1979 г. // НА ИА НАНУ. — 1979/119. — С. 63–65.; *Сікорський М. І., Савчук А. П.* Переяславщина напередодні Київської Русі // Середні віки на Україні. — К.: Наукова думка, 1971. — Вип. 1. — С. 143–144.

20 *Набок Л. М., Колибенко О. В.* Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність. — К., 2007. — С.142.

21 *Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 р. Вказана праця. — С. 10.

22 *Вовкодав С. М., Юрченко О. В.* Вказана праця. — С. 63, 64.

23 *Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. Вказ. праця. — С. 33.

24 *Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О.* Вказ. праця. — С.47.

25 *Бузян Г. М., Буйлук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. Вказ. праця. — С.34.

26 *Перехрест В. С.* Броварка // Географічна енциклопедія України. — К.: УЕ. — 1989. — Т.1. — С.128.; Словник гідронімів України / Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т. та ін. — К.: Наукова думка, 1979. — С.70.

27 *Сикорский М. Н., Бузян Г. Н.* Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого района Киевской области 1975 г. Вказ. праця. — С.15.

28 Там само — С.30.

29 Там само — С.15.

30 *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. — М., 1908. — С.14, 238.; Основания хронологической классификации и описание, и каталог коллекции древностей Д. Я. Самоквасова. — Варшава, 1892. — С. 86, 87.

31 *Сикорский М. Н., Бузян Г. Н.* Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого района Киевской области 1975 г. Вказана праця. — С.30.

32 Там само.

33 *Сикорский М. Н., Бузян Г. Н.* Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого и Яготинского районов в Киевской области 1976 г. Вказ. праця. — С.2.

34 *Сикорский М. Н., Бузян Г. Н.* Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого района Киевской области 1975 г. Вказ. праця. — С. 15.

35 Там само — С.16.; *Вовкодав С. М., Юрченко О. В*. Вказ. праця. — С. 66.
36 *Сикорский М. Н., Бузян Г. Н*. Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого района Киевской области 1975 г. Вказ. праця. — С. 29.

Александр Юрченко

Историко-краеведческая характеристика топонимов с. Лецки на Переяславщине

В публикации изложена краткая характеристика топонимов с. Лецки. Рассматриваются факторы их формирования в контексте исторического развития села.
Ключевые слова: *с. Лецки, топоним, микротопоним, ландшафт, курган.*

Alexander Yurchenko

Historical and regional characteristics of the placenames of the village of Letsky in the Pereyaslav area

The given publication offers a short characteristic of the placenames of the village of Letsky and considers the factors of their formation in the context of the village's historical development.
Key words: *the village of Letsky, toponym, microtoponym, landscape, burial mound.*

УДК 94 (477): 929 “19”

Олег Бажан (м. Київ)

ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ЯК ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ 1920–1940-Х РОКІВ

У повідомленні розглядаються інформаційні можливості документів радянських спецслужб у відтворенні політичного, економічного та духовного життя окремих населених пунктів України.

***Ключові слова**: радянські спецслужби, історія міст і сіл України.*

Закон Верховної Ради України “Про реабілітацію жертв політичних репресій” від 17 квітня 1991 р. та доповнення до нього від 15 травня і 11 листопада 1992 р., Указ Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. “Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки”, постанови Президії Верховної Ради та Кабінету Міністрів України 1992 р. про підготовку та видання багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” сприяли введенню до наукового обігу матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Для дослідників та краєзнавців стали доступними архівно-кримінальні справи репресованих громадян, а також деякі розсекречені документи карально-репресивних органів службового характеру. Відомо, що органи держбезпеки за допомогою своїх агентів, інформаторів, таємних працівників накопичували широкомасштабну інформацію, яка стосувалася різних сфер суспільно-політичного, культурного та економічного життя будь-якого села, міста, регіону, країни. За допомогою агентурно-інформаційної мережі у підконтрольних районах чи секторах радянські спецслужби здійснювали моніторинг суспільних настроїв селян, робітників, інтелігенції; відстежували діяльність політичних партій, духовенства, релігійних сект, націоналістичних угруповань; збирали інформацію про економічний уклад села (кількість незаможних селян, середняків, бідняків тощо); фіксували стан виробництва, рівень дисципліни, випадки зловживань на фабриках та заводах; здійснювали контроль над санітарно-медичними, освітянськими закладами, військовими частинами, залізничним транспортом. Донесення агентури систематизувалися уповноваженими ВУЧК-ДПУ-НКВС-МДБ за окремими питаннями (політичні партії, розвиток економіки, шпигунство, бандитизм тощо). Кожен підрозділ спецслужб у відповідності до функціональних обов’язків накопичував власну документальну базу. У місцевих органах ЧК-ГПУ матеріали систематизувались за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами.

Серед великого масиву документів, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, увагу дослідників рідного краю мають привернути матеріали фонду 13, які стосуються політичної, економічної характеристики областей України. Ймовірно, що наприкінці 1940-х років за вказівки керівництва Міністерства держбезпеки УРСР роздобуті у різний спосіб дані про конкретне село, місто, район, регіон мали бути упорядковані і зведені у одну справу. Так у 1950–1951 роках з’явились об’ємні досьє “Паспорт-характеристика” на кожну область, яка входила до складу Української РСР[1] задля ознайомлення працівників центрального апарату МДБ УРСР та обласних управлінь зі “специфікою” кожного населеного пункту. Наприклад, коротка політична і економічна характеристика районів та міст Одещини з’явилась наприкінці жовтня 1950 року[2], “досьє” на Ізмаїльську область надійшло до Києва на початку лютого 1951 року[3].

Навіть при побіжному вивченні “Паспорт-характеристик” кидається у вічі той факт, що всі вони були підготовлені та упорядковані на місцях силами оперативного складу за єдиним планом і засвідчені підписами відповідальних працівників — заступника начальника Управління МДБ в області по кадрах (Полтавська область), начальника секретаріату УМДБ (Ізмаїльська область), заступника начальника

Управління МДБ (Одеська область). Всі без виключення "Паспорт-характеристики" містять в собі рубрики: 1. Дата створення; 2. Короткий фізико-географічний огляд; 3. Корисні копалини; 4. Коротка політична характеристика; 5. Адміністративний поділ; 6. Сільське господарство; 7. Промисловість; 8. Транспорт і зв'язок; 9. Культура та побут.

Серед вказаного інформаційного матеріалу найбільшу джерелознавчу цінність, на нашу думку, має розділ "Коротка політична характеристика" області, в якому очима чекістів змальоване політичне життя регіону в першій половині XX століття. Так, описуючи політичний ландшафт Полтавської губернії першої чверті XX століття, кількісний склад чорносотенних, есерівських організацій, діяльність соціал-демократичних гуртків та групи "іскрівців", автори документа характеризують Полтаву як "типове дворянсько-міщанське місто Росії", зауважують, що в минулому "Полтавська область була батьківщиною великих українських націоналістів, як-то Петлюра, Левицький, Карась". У зазначеному розділі особливо підкреслювалась та обставина, що "місто Полтава до 1937 року була місцем вислання білогвардійських, контрабандистських та інших а/с елементів". За наведеними фактами можна отримати цілком достатню уяву про масштаби "українських націоналістичних формувань", "сіоністського підпілля" та підривну діяльність реакційного духовенства на території краю в 1920–1940-ті роки[4].

Найбільше уваги в "Короткій політичній характеристиці" відведено періоду Другої світової війни. Наприклад, у "Паспорті-характеристиці Одеської області" політична ситуація в Одесі в часи румуно-німецької окупації показана через призму релігійного життя (румунське "місіонерство" і християнізація в Трансністрії) функціонування Організації українських націоналістів бандерівського та мельниківського напрямів, діяльності "Одеської групи колишніх чинів старої та білої армії "РОВС", "Націонал-солідаристського союзу", існування різних громадських організацій ("молдавське товариство", "караїмське товариство", інститут "італійської культури" та ін.), огляд преси.

З "досьє" на Полтавську область дізнаємось про те, що до початку Другої світової війни на території Полтавщини існувало 12 церков, в тому числі 2 церкви в обласному центрі. Під час німецько-фашистської окупації у регіоні було відкрито 302 церкви, 49 молитовних будинків баптистів, 2 молитовних будинки адвентистів, 2 жіночі монастирі на 120 осіб, зареєстровано громаду старообрядців в м. Кременчуці, у тому числі у Полтаві запрацювали 8 церков, 1 жіночий монастир, 3 протестантські громади. Після звільнення краю від фашистів на території області було зареєстровано 4 єврейські синагоги, 100 осередків УАПЦ. У порядку службової інформації вказувалось, що на 1950 р. на Полтавщині існувало: церков — 194, молитовних будинків — 117, монастирів — 2 (з кількістю насельників — 163 чол.), священнослужителів — 292 (з них 70 чол. автокефальної орієнтації), громад "єврейських клерикалів" — 4. Оперативні співробітники мали б знати, що найбільша концентрація протестантських громад сконцентрована в Полтавському, Кременчуцькому, Миргородському, Лохвицькому, Котелевському, Гадяцькому, Лубенському, Зінківському, Решетилівському, Пирятинському, Карлівському, Машівському, Опішнянському районах та в місті Полтава.

Разом з тим слід відзначити, що в "Паспорті-характеристиці" Житомирської області окрім характеристики "церковників", "націоналістів", "репатріантів", вміщено відомості про суму збитків, нанесену німецько-фашистськими окупантами[5].

Дещо різняться за своїм змістом "паспорти" західноукраїнських областей. Так у "Паспорті-характеристиці Волинської області" висвітлюються такі теми: "Довідка про історію органів УДБ, НКВС, НКДБ по Волинській області за 1939–1941 роки"; "Політико-економічний стан Волинської області" (9 с.); "Оперативна ситуація в області в 1939–1941 рр." (6 с.); "Діяльність чекістів по Волинській області в 1939–1941 роках" (65 с.); "Дані про арештованих держзлочинців, які утримуються в тюрмі Луцька та про їх подальшу долю".

Матеріали, наведені в "Короткій політичній характеристиці", певним чином відображають карально-репресивну політику радянської влади в Україні в післявоєнний період.

Окрім детальної загальної довідки на кожну область, написаної майже в енциклопедичному стилі, в справі знаходиться коротка політична та економічна характеристика на кожен район області. У вміло продуманих таблицях дослідник знайде для себе інформа-

цію про: територію району на 1950 рік; число сільрад; кількість посівної площі; відсоток колективних господарств; загальну кількість міського та сільського населення району та розподіл по національності, соціальних категоріях; кількість вищих, середніх, неповних середніх, початкових навчальних закладів. Разом з тим в паспорті району відображені відомості по кожному радгоспу, колгоспу, МТС, із зазначенням посівної площі, робітників, службовців, тракторів, комбайнів, великої рогатої худоби, свиней, овець, коней та ін. В економічній характеристиці також зазначено найменування підприємств, які розташовані на території району чи області, характер виробництва, кількість робітників та службовців на заводах та фабриках, наявність новобудов. Крім того, в паспорті району наведені порівняльні дані матеріально-технічної бази колгоспів, радгоспів до початку Другої світової війни та після її завершення, людські втрати в період німецько-фашистської окупації. Так як зазначена інформація була адресована оперативному складу МДБ, то в характеристиці була присутня рубрика "Особливості району", за допомогою якої можна було дізнатися про рельєф місцевості, наявність чи відсутність телефонного зв'язку з сільрадами, наближеність населених пунктів до залізниці, розташування військових оборонних об'єктів, видобуток корисних копалин тощо.

Розглядаючи "політичний стан" конкретно взятого району, автори інформаційного зведення найбільше уваги приділяли опису антирадянських політичних утворень, виявлених в 1920–1940 роки на підприємствах та установах, місцерозташуванню на початку 1920-х років озброєних повстанських загонів, формам протесту мешканців регіону політиці колективізації. Уповноваженим МДБ у підвідомчому йому секторі доводилась інформація про число заарештованих "контрреволюційних ворожих елементів" відразу після звільнення району від гітлерівських окупантів, кількість прибулих у міста та села репатріантів.

Таким чином, "Паспорт-характеристика" областей Української РСР, складена працівниками радянських спецслужб наприкінці 1940 — на початку 1950-х років, може прислужитись краєзнавцям як під час підготовки енциклопедичних видань, присвячених історії населених пунктів, так і в ході реалізації державних програм "Історії міст і сіл України" та "Реабілітовані історією".

Джерела та література

1 Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 234–245.
2 Там само. — Спр. 465. — Арк. 62.
3 Там само. — Спр. 460. — Арк. 12.
4 Там само. — Спр. 234. — Арк. 10–21.
5 Там само. — Спр. 457. — Арк. 20.

Олег Бажан

Документы советских спецслужб как источник в изучении истории городов и сел Украины 1920–1940-х годов

В сообщении рассматриваются информационные возможности документов советских спецслужб в отображении политической, экономической и духовной жизни отдельных населенных пунктов Украины.

Ключевые слова: *советские спецслужбы, история городов и сел Украины.*

Oleg Bazhan

Documents of the Soviet secret service as a source for studying history of towns and villages of Ukraine in 1920–1940

The report discusses informational potential of the documents of the Soviet secret service in reconstruction of political, economical and religious life of particular Ukrainian towns and villages.

Key words: *Soviet secret service, history of towns and villages.*

III
КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 94(477.75):502.8“1887–1923”

Володимир Каліновський (м. Київ)

ДУХІВНИЦТВО В ЗАХОДАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ З ВИВЧЕННЯ, ОХОРОНИ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

У статті розглядається питання про участь кримського духівництва в роботі найстарішої краєзнавчої організації в Криму — Таврійської вченої архівної комісії. На основі аналізу “Известий” і протоколів засідань комісії висвітлена тематика історичних праць священиків та основні аспекти їхньої діяльності. Автором систематизовані статті та доповіді істориків-аматорів. Зроблена оцінка внеску духовенства Криму у розвиток регіональних історичних досліджень.

Ключові слова: *духовенство, Крим, Таврійська вчена архівна комісія.*

Після здобуття Україною незалежності стало можливим дослідження діяльності православного духівництва з вивчення та охорони пам’яток християнства в Криму у XIX — на початку XX ст. та з популяризації окремих історичних сюжетів[1]. Добре відомими сьогодні є описи Криму в релігійно-історичному відношенні, що були складені архієпископом Гавриїлом та протоієреєм М. К. Родіоновим. Великим, хоча і неоднозначним, є внесок служителів культу в розвиток церковної археології, зокрема в Херсонесі Таврійському. Тим не менше питання про участь священиків у регіональних наукових товариствах і сьогодні є недостатньо дослідженим.

Серед усіх дорадянських кримознавчих організацій особливе місце посідає найстаріша з них — Таврійська вчена архівна комісія (далі — ТВАК), заснована 24 січня 1887 року. Дослідники сьогодні дають високу оцінку діяльності цієї наукової інституції як у цілому, так і роботі її окремих представників. Зокрема, у цілій низці ґрунтовних студій професора А. А. Непомнящого[2] позначена ця проблема, висвітлена діяльність в ТВАК місцевих істориків та вчених з провідних академічних центрів, проте не розглядається окремо питання про участь духівництва в заходах Комісії з вивчення, охорони та популяризації старожитностей. В роботі Комісії брали участь найбільш поважні та освічені люди свого часу — науковці, викладачі навчальних закладів, представники місцевої адміністрації та дворянства тощо. Із “Алфавітних списків” її членів, які збереглися, виявляється, що загальна чисельність членів товариства в середньому становила 300 осіб[3]. З них близько тридцяти були представниками місцевого православного духівництва. Вони брали участь в засіданнях комісії та друкували свої дослідження на сторінках її періодичного видання — “Известий Таврической ученой архивной комиссии” (далі — “ИТУАК”). За радянських часів неможливо було дати об’єктивну оцінку діяльності служителів культу. Головним завданням цієї статті є вирішення цього питання. Одразу зауважимо, що не є коректним порівняння історичних праць священиків та професійних вчених, оскільки релігійні діячі постійно виконували свої безпосередні обов’язки та їхній світогляд впливав на сприйняття деяких історичних подій.

Серед членів-фундаторів організації було чимало служителів культу: секретар Таврійської духовної консисторії Олександр Васильович Гроздов, ректор Таврійської духовної семінарії протоієрей Іоан Павлинович Знаменський, викладачі цього навчального закладу Олександр Васильович Іванов та Дмитро Кирилович Якимович, інспектор семінарії Григорій Федорович Соколов, священики Іоан Іванович Тяжелов та Микола Ільїнський[4]. На одному з перших засідань комісії її почесним членом був обраний єпископ Таврійський та Сімферопольський Мартініан (Муратовський)[5]. Ухвалено було також просити преосвященного, щоб той запрошував до участі в заняттях ТВАК священиків та доручив їм збирати відомості про старожитності, що зберігалися в церквах та монастирях: стародавні священні книги, ікони, приладдя богослужіння, а також сприяти в збереженні та описі археографічних та археологічних

пам'яток Таврійської губернії. Пропозиція священикам брати участь в роботі ТВАК також була з'явилася на сторінках головного друкованого органу Таврійської єпархії — часопису "Таврические епархиальные ведомости"[6]. Таврійська духовна консисторія також надавала членам комісії безперешкодний доступ до власного архіву.

Всі Таврійські преосвященні останньої чверті XIX — першої чверті XX ст. — Мартініан (Муратовський), Михайло (Грибановський), Микола (Зіоров), Олексій (Молчанов), Феофан (Бистров) та Дмитро (Абашидзе) — були почесними, а деякі навіть дійсними, членами ТВАК. Керманичі Таврійської єпархії майже не виступали з науковими доповідями, але дуже суттєво допомагали комісії грошима. Проте, за свідоцтвом протоколів ТВАК, єпископ Михайло планував повідомити про копії архівних документів, що відносилися до історії християнства в Тавриді та зберігалися в Константинопольському патріаршому архіві, але через важку хворобу не встиг цього зробити[7]. Керівники єпархії інколи сприяли ТУАК в музейній діяльності. Для виставки на честь 300-річчя царювання династії Романових архієпископ Дмитро надав предмети церковного приладдя з Сімферопольського кафедрального собору: Євангеліє, що пожертвувала храму імператриця Катерина II, грамота Олександра II від 26 серпня 1856 р. населенню Тавриди в подяку за жертви під час Кримської війни[8]. На жаль, у двадцяті роки XX ст. ці унікальні речі безповоротно зникли.

Одним з головних напрямів діяльності Комісії був розгляд справ і документів призначених для знищення в губернських і повітових архівах різних відомств і виділення з них найбільш цікавих[9]. Справами архіву Таврійської духовної консисторії займалися І. П. Знаменський, І. І. Тяжелов і О. В. Гроздов; справами Губернського правління — О. В. Іванов, Д. К. Якимович. Вони ж займалися переглядом справ Таврійської палати окружного суду. Велику кількість справ проглянув інспектор Сімферопольського чоловічого духовного училища Анатолій Миколайович Феноменов[10].

Дуже діяльним членом ТВАК був викладач Таврійської духовної семінарії та наглядач церковно-парафіяльних шкіл Таврійської губернії О. В. Іванов. Голова комісії Арсеній Іванович Маркевич дав йому таку, вельми схвальну, характеристику: "Людина великої богословської освіти, величезної ерудиції та працездатності"[11]. Справді, Олександр Васильович дуже плідно працював на користь комісії, постійно друкуючи результати своїх досліджень на сторінках "ИТУАК". Першою його публікацією стало повідомлення "До питання про кам'яних баб у Криму"[12], де він описав ці пам'ятки сарматської давнини, що знаходилися у селищах Бердянського повіту Таврійської губернії, підкреслюючи неможливість придбати їх для музею Комісії через небажання місцевих мешканців їх продавати. В іншій своїй статті "Про поселення розкольників у кордонах нинішньої Таврійської губернії"[13] краєзнавець на основі архівних матеріалів встановив час появи в Криму старообрядців (одновірців). На думку дослідника, це відбулося 1785 року. До 100-річчя з дня смерті видатного полководця О. В. Суворова О. В. Івановим була підготована замітка "Кінбурн"[14], що присвячена перемозі Суворова над турецькою армією у війні 1787–1792 рр., та містить опис нині зруйнованого пам'ятника О. В. Суворову на Кінбурнській косі. В матеріалі "Славетна пам'ятка приєднання Криму до Росії"[15] дослідник навів описи бронзової визолоченої дошки від шталмейстера імператорського двора В. В. Долгорукова та обеліску на честь генерал-аншефа В. М. Долгорукова (перший пам'ятник, взагалі встановлений в Сімферополі 1842 року). Після від'їзду з Сімферополя 1898 року відомого краєзнавця Алоїзія Осиповича Кашпара О. В. Іванов став хранителем музею комісії[16]. Окрім цього, Олександр Васильович постійно передавав до музейної колекції монети та інші цінні речі та проводив екскурсії.

Не менш корисним для Комісії був секретар Таврійської духовної консисторії О. В. Гроздов. Всі його публікації присвячувалися найважливішим подіям з минувшини Таврійської єпархії. У п'ятому випуску "ИТУАК", який був присвячений 900-літтю Хрещення Русі, всі статті були тематично пов'язані з історією Херсонесу Таврійського. Дві публікації підготував й О. В. Гроздов. У першій з них, "Історичній записці про Херсонеський, святого рівноапостольного великого князя Володимира, монастир"[17], розповідалося про устрій кінові на місці хрещення Володимира Великого та перетворення її на монастир, про події Кримської (Східної) війни, що були пов'язані з життям обителі, про візити до Херсонесу царствених осіб та високопосадовців. Велику

зацікавленість викликає другий матеріал О. В. Гроздова — "Архівні документи, що стосуються до історії Херсонеського монастиря"[18]. Використовуючи матеріали з архівів Таврійської духовної консисторії, канцелярій Таврійського губернатора, Севастопольського військового губернатора та інших джерел, дослідник простежив розвиток обителі. Найбільш цінними наведеними документами є "Записка про відновлення стародавніх святих місць у горах кримських", що була складена архієпископом Інокентієм, та документи, що стосувалися розшуку старожитностей в Херсонесі.

Секретар консисторії до 40-річчя відкриття Бахчисарайського Успенського скиту підготував до друку "Відомості про бахчисарайську Успенську церкву, що була облаштована у кам'яній скелі"[19], складені на основі рукопису протоієрея Михайла Кононовича Родіонова. Цей рукопис був виявлений у паперах єпископа Іркутського Парфенія і, за думкою О. В. Гроздова, був презентований архієпископу Інокентію під час його робот зі створення у Криму "Російського Афону" — декількох монастирів, за устроєм подібних до відомих грецьких обителів. У статті наводилися усний народний переказ про початок шанування церкви з боку місцевого грецького населення, свідоцтва пов'язаних зі спорудою чудес. Висловлювалися також гіпотези щодо часу створення церкви. Автор відносив цю подію або до часу подорожі Кримом апостола Андрія Первозванного, або до часу діяльності Папи Римського Климента. Сучасні дослідники схиляються до думки, що церква була побудована у VI ст.

О. В. Гроздов піклувався також про поповнення фондів музею старожитностей ТВАК в Сімферополі новими експонатами. Після його заяви комісія звернулася до архімандрита Херсонеського монастиря Інокентія (також учасника комісії) із проханням доставити до музею ТВАК ті старожитності, які були знайдені при розчищенні огорожі навколо храму Св. Володимира[20].

Декілька змістовних повідомлень зробив кафедральний протоієрей сімферопольського Олександро-Невського собору Олексій Георгійович Назаревський. У 55-му випуску "ИТУАК" була надрукована його "Сторінка з історії будівництва в Херсонесі храму Св. рівноапостольного князя Володимира"[21]. Використовуючи папери з архіву архієпископа Таврійського Гурія (Карпова), священик розкрив питання збору коштів на будівництво собору та участь в ньому митрополита Московського Філарета. На засіданні ТВАК 13 квітня 1917 р. О. Г. Назаревський зачитав доповідь про дерев'яний спис, який зберігався в Сімферопольському кафедральному соборі та користувався шануванням[22]. Також на основі документів Гурія протоієрей написав статтю в пам'ять преосвященного Флавіана, митрополита Київського та Галицького[23], особливу увагу приділяючи перебуванню ієрарха в Таврійській єпархії.

А. І. Маркевич в одному із звітів ТВАК підкреслював: "Невичерпне багатство старожитностей Криму, важливість збирання їх і запобігання їхнього псування та загибелі вказують Таврійській вченій архівній комісії інше завдання — бути берегинею пам'яток старовини, наскільки це для неї, звичайно, можливо"[24]. 30 березня 1889 р. група членів Комісії у складі Д. К. Якимовича, М. О. Сахарова та А. М. Феноменова здійснила поїздку до середньовічного караїмського міста Чуфут-Калє та оглянула залишки будівель у печерах[25]. Головною метою поїздки був догляд за місцем, де, як передбачалося, знаходилася середньовічна печерна церква. Члени ТВАК після поїздки висловили припущення, що, судячи з усього, це була, скоріше, не церква, а житлове приміщення. Протоієрей Анемподист Іполитович Голубєв вже в похилому віці став членом комісії, головним чином для того, аби зберігати руїни турецької фортеці в Перекопі, яка систематично знищувалася мешканцями цього міста і навіть його міським керівництвом[26].

Під час урочистого засідання ТВАК 22 вересня 1914 р. з нагоди прийняття губернських вчених архівних комісій під високе заступництво імператора член комісії священик Олександр Павлович Сердобольський зачитав доповідь про осквернення християнських святинь та храмів на територіях, які були окуповані армією Німеччини під час Першої світової війни, зокрема в містах Реймс та Ченстохов[27]. О. П. Сердобольський протиставив цьому негативному явищу те шанобливе ставлення мешканців Російської імперії до культових споруд, яке вони виявили в цю війну.

Деякі кримські священики надсилали до ТВАК свої листи з повідомленнями на історичні теми. Священик Судакської церкви Валентин Томкевич у своєму листі детально описав давню церкву в німецькій колонії селища

Судак Феодосійського повіту та запропонував відновити в ній богослужіння[28]. Комісія запропонувала йому звернутися з цим питанням до Одеського товариства історії та старожитностей. На засіданні ТВАК 2 жовтня 1907 р. був зачитаний інший лист В. Томкевича про проведені ним з дозволу імператорської Археологічної комісії розкопки частини могильника "Парланик-кая" (розбита скеля) поблизу селища Токлук Феодосійського повіту (нині — Богатівка)[29]. Цей стародавній цвинтар складався з 122 могил. Священиком була розрита лише одна кам'яна могила, глибиною 0,6 м., але скелета в цілому вигляді не збереглося.

Духовними особами розроблялися й філологічні та етнографічні теми. Так, священик Микола Саркін надрукував в "ИТУАК" своє дослідження тюрксько-татарських переказів, що стосувалися пророка Давида та Варсавії[30]. В ньому приводилися тексти кримськотатарською мовою, коментарі до них та переклад російською мовою. Високий рівень публікації краєзнавця підкреслює той факт, що у складі ТВАК були відомі в той час мовознавці, і стаття не викликала в них заперечень.

На жаль, деякі краєзнавчі проекти духівництва через різні причини залишилися нереалізованими. Не були надруковані архівні матеріали до питання про відкриття самостійної архієрейської кафедри Таврійської єпархії та про історію Балаклавського Георгіївського монастиря, розробкою яких займався О. В. Гроздов[31]. Протоієрей О. Г. Назаревський вивчав справи архіву Таврійської духовної консисторії, що відносилися до Кримської війни, але за невідомих причин не зробив жодного повідомлення на цю тему[32]. О. В. Іванов і М. О. Сахаров планували почати опис справ з історії церковного розколу в Криму, проте так і не виконали своєї роботи[33]. Складена викладачем Феодосійського вчительського інституту та членом комісії Дмитром Аркадійовичем Марковим "Тетрадь для учащихся старших классов, учителей народных училищ и любителей старины" для самостійної роботи з вивчення історії місцевого краю і рекомендована до друку не вийшла через події Першої світової війни[34].

Таврійське духівництво постійно допомагало ТВАК у справі видання відомостей комісії. Протоієрей І. П. Знаменський в 1888 р. пожертвував дві стопи газетного паперу для друкування п'ятого номера "ИТУАК"[35]. 54-й та 55-й номери (1918 р.) стало можливим надрукувати лише завдяки грошовій допомозі деяких організацій, в тому числі й Таврійського церковно-археологічного комітету[36].

Жовтневий переворот та братовбивча громадянська війна, події якої значною мірою пов'язані з Кримом, суттєво ускладнила як діяльність ТВАК, так і можливість священиків брати участь в її роботі. Нова більшовицька влада повела активну боротьбу з "опіумом для народу". На засіданні комісії 26 березня 1918 р. священик І. І. Тяжелов заявив, що вся будівля Таврійської духовної консисторії реквізована місцевою владою для устрою в ній нового закладу, і що архів Консисторії, який займав чотири кімнати у цій будівлі, може сильно постраждати[37]. Комісія постановила негайно звернути увагу на ці обставини комісара внутрішніх справ та просити його залишити архів на його старому місці під належною охороною. Після остаточного встановлення радянської влади в Криму в 1920 р. всі священики були змушені виходити зі складу комісії, а невдовзі і сама ТВАК була реорганізована у Таврійське товариство з історії, археології та етнографії.

Духовні особи Криму брали активну участь в роботі ТВАК впродовж усіх років її існування. Священики та викладачі семінарії підготували значну кількість цікавих доповідей на історичні теми, переважно пов'язані з історією Церкви в Криму. Духовними особами готувалися пам'яткознавчі дослідження з унікальними відомостями про храми півострова. Особлива увага приділялася собору Св. Володимира в Херсонесі. Деякі священики робили все для захисту курганів та церков у межах своїх парафій. Праці О. В. Іванова, О. В. Гроздова та О. Г. Назаревського, що присвячені дослідженню церковних старожитностей, зберегли дуже важливу інформацію про пам'ятки релігійної історії Криму.

Джерела та література

1 *Непомнящий А. А.* Деятельность священнослужителей по изучению и охране памятников древности в Крыму (XIX — начало XX века) // Церковные древности: Сборник материалов III Международной конференции "Церковная археология: Литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения"

(Севастополь, 2003). — Симферополь: Универсум, 2005. — С. 103–140.

2 *Непомнящий А. А.* Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму // Пам'ять століть. — 1998. — № 6. — С. 66–71.

3 *Непомнящий А. А.* Історичне кримознавство (кінець XVIII — початок ХХ століття): Біобібліографічне дослідження. — Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. — С. 127.

4 Протокол открытия Таврической ученой архивной комиссии в Симферополе. 24 января 1887 г. // ИТУАК. — 1887. — № 1. — С. 11–12.

5 Протокол заседания ТУАК 30 мая 1887 г. // ИТУАК. — 1887. — № 1. — С. 16.

6 Об участии священнослужителей в комиссии для изучения памятников старины в Таврической губернии — местной архивной комиссии // Таврические епархиальные ведомости. — 1887. — № 18. — С. 833–834.

7 Отчет о деятельности ТУАК за 1898 г. // ИТУАК. — 1899. — № 30. — С. 91.

8 Протокол заседания ТУАК 13 марта 1913 г. // ИТУАК. — 1913. — № 50. — С. 275.

9 *Непомнящий А. А.* Історичне кримознавство (кінець XVIII — початок ХХ століття): Біобібліографічне дослідження. — Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. — С. 127.

10 Отчет о деятельности ТУАК за 1898 г. // ИТУАК. — 1899. — № 30. — С. 91.

11 Протокол заседания ТУАК 19 октября 1911 г. // ИТУАК. — 1912. — № 47. — С. 43–44.

12 *Иванов А. В.* К вопросу о каменных бабах // ИТУАК. — 1888. — № 6. — С. 132–133.

13 *Иванов А. [В.]* О поселении раскольников в пределах Таврической губернии // ИТУАК. — 1889. — № 7. — С. 70–80.

14 *Иванов А. В.* Кинбурн: К 6 мая 1900 года // ИТУАК. — 1901. — № 31. — С. 27–29.

15 *Иванов А. В.* Замечательный памятник присоединения Крыма к России // ИТУАК. — 1905. — № 38. — С. 75–76.

16 Протокол заседания ТУАК 28 ноября 1898 г. // ИТУАК. — 1899. — № 29. — С. 111–112.

17 [Гроздов А. В.] Историческая записка о Херсонисском Св. равноапостольного великого князя Владимира монастыре // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 76–80.

18 *Гроздов А. В.* Архивные документы, относящиеся к истории Херсонисского монастыря // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 81–105.

19 *Родионов М.* Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале / Подг. А. В. Гроздова // ИТУАК. — 1890. — № 9. — С. 62–67.

20 Протокол заседания ТУАК 15 апреля 1888 г. // ИТУАК. — 1887. — № 4. — С. 73.

21 *Назаревский А. Г.* Страничка из истории сооружения в Херсонесе храма св. Равноапостольного князя Владимира // ИТУАК. — 1918. — № 55. — С. 181–185.

22 Протокол заседания ТУАК 13 апреля 1917 г. // ИТУАК. — 1918. — № 55. — С. 311–312.

23 *Назаревский А. Г.* Памяти высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого, 4 ноября 1915 года // ИТУАК. — 1916. — № 53. — С. 111–146.

24 Отчет о деятельности ТУАК за 1891 г. // ИТУАК. — 1892. — № 15. — С. 114.

25 Протокол заседания ТУАК 4 мая 1889 г. // ИТУАК. — 1889. — № 8. — С. 120–123.

26 Отчет о деятельности ТУАК за 1910 г. // ИТУАК. — 1912. — № 47. — С. 6.

27 Протокол заседания ТУАК 22 сентября 1914 г. // ИТУАК. — 1914. — № 51. — С. 345–346.

28 *Томкевич В.* [О древней церкви в Судаке] // ИТУАК. — 1902. — № 34. — С. 63.

29 Протокол заседания ТУАК 2 октября 1907 г. // ИТУАК. — 1908. — № 41. — С. 257.

30 *Саркин Н.* Татарско-мусульманские предания, касающиеся пророка Давида и Вирсавии // ИТУАК. — 1907. — № 40. — С. 81–85.

31 Протокол заседания ТУАК 31 января 1890 г. // ИТУАК. — 1890. — № 9. — С. 149; Протокол заседания ТУАК 31 января 1891г. // ИТУАК. — 1891. — № 12. — С. 118.

32 Протокол заседания ТУАК 29 сентября 1904 г. // ИТУАК. — 1904. — № 36. — С. 81.

33 Протокол годичного заседания ТУАК 18 декабря 1888 г. // ИТУАК. — 1889. — № 7. — С. 97.

34 Протокол заседания ТУАК 30 декабря 1915 г. // ИТУАК. — 1916. — № 53. — С. 224–225.

35 Протокол заседания ТУАК 29 сентября 1888 г. // ИТУАК. — 1888. — № 6. — С. 115.

36 Отчет о деятельности ТУАК за 1918 г. // ИТУАК. — 1920. — № 57. — С. 66.

37 Протокол заседания ТУАК 13 апреля 1917 г. // ИТУАК. — 1918. — № 55. — С. 311–312.

Владимир Калиновский

Духовенство в мероприятиях Таврической ученой архивной комиссии по изучению, охране и популяризации древностей

В статье рассматривается вопрос об участии крымского духовенства в работе старейшей краеведческой организации в Крыму — Таврической ученой архивной комиссии. На основе анализа "Известий" и протоколов заседаний комиссии освещена тематика исторических работ священников и основные аспекты их деятельности. Автором систематизированы статьи и доклады историков-аматоров. Сделана оценка вклада духовенства Крыма в развитие региональных исторических исследований.

Ключевые слова: *духовенство, Крым, Таврическая ученая архивная комиссия.*

Volodymyr Kalinovskyi

Clergy in the activities Taurical scientific archive committee for the study, protection and promotion of antiquities

The article is about the involvement of clergy in the oldest organization of the local Crimean history — the Taurical scientific archive committee. It is based on the organization's editorial office works' analysis named "The News" and the protocols of the Commission, which cover different topics of historical works written by priests, also the main aspects of their studies. The author have identified the main articles and reports of historians-amateurs. The attempt of objectvely estimation clergy`s contribution of the Crimea in the development of regional historical researchings have been made.

Key words: *clergy, Crimea, Taurical scientific archive committee.*

УДК 94(477.75)“192/193”:061.12

Олександр Севастьянов (м. Сімферополь)

ДЕСЯТЬ РОКІВ НА СЛУЖБІ КРАЄЗНАВСТВУ: РОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО З ВИВЧЕННЯ КРИМУ (1922–1932 рр.)

У статті на підставі сукупності маловідомих опублікованих та архівних джерел був здійснений аналіз діяльності ключового наукового об’єднання краєзнавців Криму періоду 20-х — початку 30-х років XX ст. Репрезентовані основні форми роботи організації, сформульовані висновки щодо ролі та значення діяльності товариства для розвитку наукового, дослідницького та масового, популярного краєзнавства.

Ключові слова: *краєзнавство, історія та організація науки, Російське товариство з вивчення Криму, регіональні відділення, Гурзуфська наукова база.*

Створення повної та неупередженої картини регіонознавчих досліджень в Криму в 20-х — на початку 30-х років XX ст. потребує висвітлення недостатньо вивченого в історіографії сюжету ролі та місця громадських наукових об’єднань в організаційному становленні та розвитку вивчення минулого та сучасності регіону. В означений період, завдяки значній концентрації на території Криму в роки громадянської війни представників наукової еліти дорадянського періоду та враховуючи бурхливий розвиток широкого краєзнавчого руху після встановлення Радянської влади наприкінці 1920 р., форми та методи кримознавчих досліджень змогли набути нових значущих та якісних різновидів, суттєво підвищився рівень наукового принципу організації студій щодо вивчення краю[1].

Одною із цікавих сторінок цього процесу була плідна праця Російського товариства з вивчення Криму (РТВК). Воно було створене 13 жовтня 1922 р. у Москві авторитетним колом представників столичної наукової еліти (серед яких — професори: історики та археологи О. С. Башкиров (1885–1963), І. М. Бороздін (1883–1959), Б. Ф. Добринін (1885–1951), етнограф Б. О. Куфтін (1892–1953); літературознавець Є. Е. Лейтнеккер (1888–1954), завідувач Головнауки Наркомосу РРФСР Ф. М. Петров (1876–1973), народний комісар охорони здоров’я РРФСР М. О. Сємашко (1874–1949), один з фундаторів курортного будівництва в Криму за радянських часів, лікар М. І. Тезяков (1859–1925) та багато інших). Товариство визначило своєю центральною метою всебічне вивчення півострова шляхом організації наукових досліджень та популяризацію знань про Крим серед широких кіл трудящих країни для розвитку курортної та рекреаційної галузей Кримської АСРР[2].

Серед основних напрямів діяльності РТВК слід виділити три найбільш значущі теми: питання організації наукового кримознавства, створення розгалуженої мережі регіональних відділень, фундація і забезпечення роботи дослідницьких установ та заходів.

Важливими джерелами щодо участі РТВК в організаційній розбудові краєзнавчого руху в Криму є статути товариства, що відображають внутрішню структуру організації на різних етапах її існування. Першим установчим документом РТВК слід вважати статут, затверджений НКВС РРФСР 9 травня 1923 року. Для популяризації кримознавчої організації статут був надрукований у вигляді брошури тиражем в 5000 екземплярів[3]. Документ складався з 5 розділів: “А. Задачі Товариства”, “Б. Склад Товариства”, “В. Діяльність Товариства”, “Г. Кошти Товариства”, “Д. Управління справами Товариства”, — які поділялися на 26 параграфів.

Перший розділ статуту (§§ 1, 2) визначав завдання РТВК, а саме: “а) Всебічне вивчення Криму та широке поширення відомостей про нього; б) Всіляке сприяння його відвідуванню широкими масами населення з метою — науковою, культурно-просвітницькою та відпочинку”. Параграф 2 оголошував районом діяльності РТВК усю територію РРФСР, правління товариства розміщувалося в Москві[4].

Другий розділ статуту (§§ 3–7) регулював членство в організації, поділяв учасників РТВК на діючих членів та членів-співробітни-

ків, визначав порядок їх обрання, була визначена процедура вибування зі складу товариства: "за особистим бажанням вибуваючого або за постановою 2/3 присутнього числа членів товариства"[5].

Третій розділ статуту (§§ 8, 9) конкретизував задекларовані в параграфі 1 першого розділу задачі товариства, висвітлював форми роботи організації: спостереження, збори колекцій, матеріалів, виготовлення та збут наукових та демонстраційних колекцій; наукові відрядження, екскурсії та експедиції до Криму; організація лабораторій, обсерваторій, дослідних станцій, музеїв, виставок, наукових бібліотек; поширення видань про Крим, друкування наукових праць членів організації у власних періодичних і неперіодичних органах; проведення публічних зборів, лекцій, курсів, семінарів і т. і.; організація всеросійських і регіональних з'їздів з краєзнавства[6].

Найоб'ємнішим розділом статуту був п'ятий (§§ 12–26). В ньому визначалися функції розпорядчих і виконавчих органів РТВК. Вищим органом в управлінні справами РТВК визначалися розпорядчі збори членів товариства, які збиралися раз на півроку. Всі питання вирішувалися відкритим голосуванням, рішення приймалися простою більшістю, окрім випадків, передбачених статутом. Документ визначав такі компетенції розпорядчих зборів: обрання кандидатів на посаду Голови та заступника голови товариства, членів правління та Ревізійної комісії, діючих членів РТВК; затвердження інструкцій для посадових осіб і членів організації; запровадження філіальних відділів, секцій, особливих комісій; встановлення допомоги та наукових відряджень членів товариства; виключення з членів РТВК; розгляд звіту Правління про перспективи діяльності; затвердження фінансової звітності Ревізійної комісії та встановлення нових розмірів членських внесків; обговорення змін в статуті організації; визначення емблеми та членського значка РТВК. Параграфи 18 — 19 статуту обмежували строк повноважень Голови, заступника голови, Правління організації одним роком. Був визначений посадовий склад Правління, куди входили Голова, заступник голови товариства, 11 членів Правління, два кандидати в члени Правління. До головних обов'язків Правління входило керування всією науковою та адміністративно-господарчою діяльністю, подання загальним зборам звітів про річну діяльність товариства й кошторису для подальшої діяльності, кадрова та міжустановча робота. Легітимність засідань Правління визначалася присутністю Голови (чи заступника голови) та двох членів Правління. Параграф 23 статуту висвітлював повноваження Ревізійної комісії, які поширювалися на всю фінансову та майнову звітність організації. В параграфі 24 фіксувалася підзвітність товариства Головнауці: організація зобов'язувалася надавати піврічні звіти про діяльність і річні звіти. Заключний, 26-й параграф статуту визначав випадки, за яких робота товариства могла бути припинена: "1) за постановою урядової влади; 2) внаслідок арешту більшої частини членів Ради; 3) за постановою 2/3 членів товариства згідно списків". У випадку закриття товариства майно РТВК переходило до Наркомосву[7]. Положення статуту від 1923 року надали можливість для плідної організації роботи товариства на початковому етапі його діяльності — у 1923–1926 рр. Після створення розгалуженої структури відділень товариства безпосередньо на території Кримської АСРР виникла потреба у переформовуванні структури РТВК, що призвело до потреби створення нового проекту статуту організації. Такий документ був запропонований для обговорення взимку 1925–1926 рр. низкою відділень РТВК та був ухвалений після проведення Першого з'їзду РТВК у квітні 1927 року в Сімферополі. Найбільш важливими змінами в статуті 1926–1927 рр. стали такі. Змінювалася назва організації — Російське товариство з вивчення Криму ставало Товариством з вивчення Криму (ТВК), тепер організація поширювала свою діяльність на територію всього СРСР, Правління розміщувалося у Сімферополі. У товаристві виділялася група почесних членів, яких обирали під час з'їздів, що мали заслуги в галузі кримознавства чи безпосередньо перед РТВК. Серйозні зміни зачепили управлінську структуру організації. Вищим органом організації ставав з'їзд представників відділень товариства, який скликали не менше одного разу на рік за нормою представництва 1 делегат від 50 членів РТВК. В компетенцію з'їзду входили усі питання щодо звітності керівництва РТВК, обговорення та затвердження усіх установчих документів організації та формування нових напрямів роботи. Виконавчим органом залишалося Правління, що зберегло свій представницький склад, а також обсяг повноважень без змін. Виконавчими ор-

ганами на рівні відділень ставали правління відділень, які складалися з посадових осіб, встановлених розпорядчими зборами, в компетенцію яких входила організація всієї внутрішньої діяльності відділення. Новий статут товариства передбачав такі форми закриття організації: за постановою правлячої влади та за постановою з'їзду. У випадку закриття всіх відділень товариства владою їх майно та грошові суми переходили до ведення установ та організацій, які мали аналогічні кримознавчі цілі. У випадку одиничного закриття одного відділення ТВК питання про долю його майна розв'язувалося розпорядчими зборами відділень[8]. Статут товариства, розроблений за безпосередньої участі регіональних відділень організації, наочно демонстрував ріст їх ролі та значення в її діяльності. Це підкреслює зв'язок між першою та другою темами основних напрямів роботи РТВК — організацією наукового кримознавства та створенням розгалуженої мережі регіональних осередків.

Створення та діяльність регіональних відділень при РТВК фіксувалася статутом організації як один з видів діяльності. Він був реалізований на практиці через заснування у містах Криму відділень РТВК. Цей процес протікав протягом 1923–1925 рр. та завершився з початком організаційного перетворення товариства. Перші відділення РТВК у Криму були створені в Ялті та Керчі — восени 1923 року, в 1924 році філії були організовані в Сімферополі, Феодосії, Судаку, Бахчисараї, Севастополі та Ленінграді, останніми — протягом 1925 року — сформувалися осередки в Джанкої, Євпаторії та Алушті. Серед форм та методів роботи відділень слід відокремити як дослідницькі (проведення самостійних або участь у міжустановчих наукових експедиціях або інших заходах та доведення результатів цих студій через наукові доповіді та публікації) так і масові заходи, що мали на меті привернути увагу та залучити до участі в краєзнавчих заняттях якомога ширші верстви населення (публічні лекції, вечори, екскурсії тощо)[9]. Прикладом найбільш системної роботи в цьому сенсі слід вважати діяльність Керченського відділення РТВК після зміни організаційної структури товариства — тобто у 1926–1929 рр. Так, у 1926 році філіал організації налічував 36 дійсних членів, яких очолював директор Керченського історико-археологічного музею ім. О. С. Пушкіна Ю. Ю. Марті. Основним видом діяльності відділення у 1926 році було проведення загальних і секційних зборів, була налагоджена постійна робота трьох секцій — природничо-історичної, народного побуту та шкільно-краєзнавчої.

У межах загальних у 1926 році зборів учасники Керченського філіалу РТВК знайомилися з науковими розробками столичних дослідників, що мали значення для регіону. Так, темою перших загальних зборів стало вшанування ленінградського професора, видатного океанолога та гідробіолога М. М. Книповича (1862–1939), який провів у 1922–1927 рр. експедиції, присвячені гідробіології Азово-Чорноморського басейну. Під час засідання співробітником міської Іхтіологічної лабораторії В. М. Тихоновим була зачитана доповідь "До 40-річчя діяльності М. М. Книповича". Другі загальні збори, на яких були присутні понад 70 осіб (що свідчить про зростання чисельності організації), розв'язували організаційні питання. Правління Керченського відділення РТВК протягом 1926 року провело 5 засідань, де окрім організаційних і господарчих питань розглянуло й питання про краєзнавчу виставку у місті. Метою зібрання матеріалів для проведення виставки, згідно з планами правління, повинно було стати створення "Музею виробничих сил району" при відділенні. Виставка пройшла під час роботи Керченської археологічної конференції 6–12 вересня 1926 року та залучила широкі кола відвідувачів: всього експонати оглянуло 325 відвідувачів. Під час заключного засідання конференції ініціатива створення музею при філіалі РТВК отримала публічну підтримку з боку керівництва міста, й до кінця року зобов'язання райвиконкому з надання приміщення для музею було виконано. Організація експозиції визнавалася правлінням відділення головним пріоритетом подальшої роботи[10]. Проміжні підсумки роботи Керченського відділення РТВК за три роки з моменту заснування підбив у своєму нарисі заступник голови товариства Є. Е. Лейтнеккер. Автор зазначав, що за ці роки (1923–1926) відділення так і не набуло масового характеру: чисельність його активістів була визначена 50 особами. Також вказувалося, що основний склад філіалу — педагоги міста, для залучення ж до складу РТВК робітників та господарюючих представник керівництва організації пропонував провести спеціальну агітаційну кампанію. Як позитив відзначалося створення зусиллями відділення Музею виробничих сил у місті. Не-

зважаючи на скромність приміщення, яке займалося, цей об’єкт за короткий час зміг стати наочним показником краєзнавчої активності членів РТВК[11].

У межах проведення у 1927 році Керченським відділенням РТВК кампанії публічних доповідей у звіті відділення відзначено такі виступи: професора О. І. Анісімова “Про пам’ятки живопису в Криму”, архітектора Центральних державних реставраційних майстерень Б. М. Засипкіна “Про пам’ятки архітектури в Криму”, Ю. Ю. Марті “Про задачі та роботу 1-ї Всекримської краєзнавчої конференції”, М. Г. Тодорова “Про цілі та задачі краєзнавства”, Є. П. Філіпова “Про перший кримський з’їзд краєзнавців” (очевидно, був присвячений першому з’їзду РТВК у Сімферополі 16–18 квітня 1927 року) і “Про музей місцевого краю”, гідротехніка Ф. І. Михайлова “Гідротехнічні споруди Керченського півострова у стародавні часи та тепер”, аспіранта Ленінградського інституту дослідної зоології та фітопатології В. І. Кузнєцова “Ентомологічні подорожі весною 1927 року Керченським районом”. Пріоритетними завданнями для подальшої роботи Керченського філіалу РТВК Є. Е. Лейтнеккер визначив: розширення числа учасників, зміцнення матеріальної бази, створення постійного екскурсійного органу в межах організації, подальший розвиток Музею виробничих сил, краєзнавча робота на підприємствах і в селі, налагодження контакту та спільні дослідження з науковими експедиціями різного профілю, які прибувають на Керченський півострів[12]. У 1928 році дослідницька активність Керченського відділення РТВК залишалася на такому ж високому рівні. В цей час було остаточно сформовано структуру Музею місцевого краю, попередником якого у 1926–1927 рр. був Музей виробничих сил. У закладі було визначено розподіл на три відділи — природничо-історичний, присвячений флорі, фауні, геології регіону; виробничий, який освітлював історію становлення та сучасний стан економіки та соціального розвитку; й т. зв. “революційний” — основна експозиція якого була зібрана під впливом святкування 10-річчя Жовтневої соціалістичної революції у 1927 році та існування якого було результатом спільних зусиль філіалів РТВК і міського Істпарту. У контексті проведення популяризаторських акцій, що сприяли ознайомленню з результатами наукових досліджень широких мас міської інтелігенції, робітників, молоді, Керченським відділенням РТВК були продовжені публічні доповіді, які можна було розподілити за трьома тематичними спрямуваннями: вивчення природних багатств Керченського регіону; дослідження, що стосуються історичного минулого району в археологічному й етнологічному контекстах; доповіді з краєзнавчої методології та практики й в цілому із суспільних наук[13]. В цілому слід зауважити, що досвід Керченської філії РТВК демонстрував залучення всіх форм краєзнавчої роботи при активному синтезі дослідницьких та масових напрямів організації цих студій. Що стосується інших відділень РТВК, то під час їхньої діяльності сформувалася певна спеціалізація у дослідженні історії та етнографії (Євпаторійське, Феодосійське відділення РТВК), природничо-історичних наук (Ленінградське, Ялтинське відділення РТВК), організації музейної справи (Алуштинське, Бахчисарайське відділення РТВК). Високий професіоналізм членів товариства, слідування академічним традиціям дорадянської науки, синтез даних традицій із залученням до краєзнавчої роботи широких мас громадськості міст Кримської АСРР, відсутність перешкод у здійсненні діяльності РТВК з боку органів Радянської влади стали запорукою успішної роботи відділень цього авторитетного товариства кримознавців.

Третій напрям роботи РТВК — фундація та забезпечення роботи дослідницьких установ — найбільш рельєфно відобразився в діяльності Гурзуфської (Південнобережної) наукової бази товариства (1923–1926 рр.). Необхідність утворення Гурзуфської наукової бази була вперше оголошена одразу після офіційної реєстрації товариства — у травні 1923 року. Нарком охорони здоров’я РРФСР М. О. Сємашко заявив про готовність державної установи надати до користування товариства житловий фонд закладу на Південному березі Криму для облаштування там наукової бази. Правління РТВК ввійшло в переговори з Головним курортним управлінням Наркомздраву РРФСР, і в результаті товариству були надані колишні дачі Дерюжинського та Троянова у Гурзуфі. Вони і стали Гурзуфською науковою базою РТВК. Статус Гурзуфської наукової бази РТВК докладно визначався в “Інструкції завідуючому Південнобережної бази товариства”, складеної Правлінням РТВК. Вона знаходилася в безпосередньому веденні Правління РТВК, яке керувало базою через

свого уповноваженого представника. До кола обов'язків останнього входила уся внутрішня розпорядча діяльність на базі та виконання настанов Правління товариства[14]. Безпосередня робота бази почалась у серпні–вересні 1923 року з прийняття перших відвідувачів бази — членів РТВК для відпочинку та наукових занять. На рубежі 1923–1924 років був посилений керівний склад бази. Її директором був обраний професор Б. Ф. Добринін. 23 травня 1924 року на засіданні Правління товариства був затверджений план роботи бази на 1924 рік. Робота Гурзуфської бази як науково-дослідного закладу в 1924 році тривала 5 місяців — з червня до кінця жовтня. За цей період були проведені студії за такими напрямами: "1) Геологічні дослідження в районі Гурзуфа та найближчих гір; 2) Геоморфологічне вивчення Гурзуфського району; 3) Геоморфологічні спостереження над лаколітами Гурзуфсько-Алуштинського району; 4) Геоботанічне вивчення Гурзуфського району; 5) Дослідження рослинних угруповань гірського Криму; 6) Вивчення культурної рослинності Гурзуфського району; 7) Метеорологічні спостереження; 8) Астрономічні спостереження; 9) Археологічні спостереження; 10) Екскурсії для дослідження Ласпінського району західної частини Південного берега. Ставилося на меті зробити також ґрунтові та етнографічні дослідження, але довелося відкласти їх до наступного року через неприїзд спеціалістів, які повинні були працювати на базі (Є. П. Троїцького та Б. О. Куфтіна)". Результатами досліджень, проведених на базі в 1924 році, стали колекції та зібрані матеріали з геології, ботаніки, ґрунтознавства, фотографії. Вони повинні були надійти до Музею-виставки у Криму, заснованій у Москві. Також за підсумками роботи бази була намічена підготовка доповідей і наукових праць до друку. Культурно-просвітницька діяльність бази полягала в проведенні науково-популярних лекцій, екскурсій на її території й околицях Гурзуфа, також за ініціативи співробітників бази було засновано Гурзуфське відділення РТВК, яке отримало статус філіалу Ялтинського відділення товариства. Разом із владою Гурзуфа був розроблений план долучення місцевого населення до краєзнавчої роботи, за сприянням членів РТВК — професора Ленінградського державного університету В. Ф. Пчелінцева та завідуючого Ялтинським музеєм краєзнавства Г. Я. Россілевича було намічено співробітництво бази з науковою громадськістю Ленінграда та Ялти[15].

У звіті про діяльність Гурзуфської наукової бази за 1925 рік відзначалося, що керівництво базою через закордонне відрядження Б. Ф. Добриніна здійснювалося В. Ф. Пчелінцевим. Був проведений ремонт великого флігеля, розширений житловий фонд бази, відновлено розарій, налагоджено пансіон із харчуванням. Наукова діяльність була зосереджена за такими напрямами: географічне вивчення Гурзуфського району групою ленінградських вчених на чолі з В. Ф. Пчелінцевим, ботанічні заняття групи студентів Першого МДУ на чолі з професором О. О. Борзовим, астрономічні спостереження, які здійснювали працівники Астрономічної обсерваторії при Першому МДУ під керівництвом М. Є. Набокова. Висувалися проекти метеорологічних та економічних досліджень, які можна застосовувати на базі. У 1925 році Гурзуфська наукова база встановила тісні контакти з усіма органами влади в Гурзуфі, Ялті, Алушті, налагодила тісну взаємодію з Ялтинським й Алуштинським відділеннями РТВК, що сприяло зміцненню матеріально-технічного та наукового потенціалу, залученню широких мас місцевих жителів до роботи бази. Південнобережна (Гурзуфська) наукова база досягла рівня повноцінного науково-дослідного закладу[16].

Переломним у діяльності центру регіональних досліджень РТВК у Гурзуфі став 1926 рік. Першим сигналом загрози роботі наукової бази стало звернення Гурзуфської сільради в кінці березня 1926 року до Правління товариства: сільрада вважала приміщення бази такими, що належать її відомству, й пропонувала укласти з нею відповідний орендний договір. Попри багаторазові звернення керівництва РТВК, Головнауки та Наркомосву РРФСР і значні поступки з боку РТВК у відношенні влади Гурзуфа, 16 червня 1926 року сільрада в односторонньому порядку постановила у тижневий строк або пристати на її умови, або звернутися по допомогу до суду для опечатання приміщень бази. До осені 1926 року Гурзуфська (Південнобережна) наукова база РТВК припинила свою наукову роботу та існування[17].

Період 1929–1932 рр. у радянському краєзнавстві відзначився значними утисканнями та репресіями проти очільників та рядових активістів громадських наукових співтовариств. Не оминула ця тяжка доля й РТВК, яке

було вимушене з 1929 року значно скоротити масштаби своєї роботи, а в січні 1932 року — під тиском владних органів Кримської АСРР РТВК прийняло рішення про саморозпуск та долучення до Кримського обласного бюро краєзнавства.

Як бачимо, дослідницька та масова діяльність РТВК спромоглася охопити усі напрями в різноманітті краєзнавчих студій. Отже, можна сформулювати основні висновки значення роботи РТВК для краєзнавчого руху:

- Товариство чітко окреслило свої цілі та завдання щодо організації роботи в дослідницькому та масовому напрямах. Ці програмні тези були закріплені в статутах товариства, що мали дві редакції — 1923 та 1926 рр. та відображали прогрес в діяльності організації. Статути РТВК можна вважати зразковими установчими документами для краєзнавчої організації періоду 20-х — початку 30-х років XX ст.;
- Процес ініціювання регіонознавчих студій мав декілька джерел — це були переважно представники столичної інтелігенції, творчий шлях яких був у різні часи пов'язаний з Кримом, та нова генерація ентузіастів-дослідників регіонального рівня, керована представниками дорадянської губернської інтелігенції;
- Створення краєзнавчих товариств було одною з форм залучення як представників дорадянської науки та громадської активності до плідного функціонування у нових умовах радянського суспільства;
- В роботі РТВК формулювалися значні цілі вивчення Криму, які демонстрували високий науковий рівень репрезентантів товариства;
- Внутрішня процедура прийняття рішень демонструвала значний демократизм і підтверджувала відсутність тотального контролю над історико-краєзнавчою роботою з боку влади в СРСР в 20-ті роки XX ст.;
- Зміна формату роботи РТВК у 1926–1927 рр. свідчила про наявність нових методологічних засад безпосередньої краєзнавчої роботи у Криму, що також свідчило про наявність творчої та організаційно-адміністративної наснаги в діячів відділень;
- Спроможність виступати організатором краєзнавчої роботи в містах Кримської АСРР доводило високий авторитет та значні організаційні можливості активістів відділень РТВК на місцях;
- Ініціювання створення дослідницьких установ та проведення таких заходів всередині товариства (Гурзуфської наукової бази РТВК) допомагала в створенні умов для організації плідних наукових студій щодо вивчення Криму безпосередньо на території регіону та в сприятливих умовах. Результати цих досліджень завдяки наявності регіональної мережі відділень мали можливість бути розповсюдженими серед громадськості Кримської АСРР.

Джерела та література

1 *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005 (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — 432 с.; *Він же.* Подвижники крымоведения / А. А. Непомнящий. — Симферополь: СГТ, 2006. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 7). — 324 с.; *Він же.* "Еще держится у нас старая культурность...": Новые материалы по истории крымоведения в переписке местных историков с академиком И. Ю. Крачковским / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 19. — С. 181–202; *Він же.* "Поки оберігаємо та рятуємо, там де можна, але це дуже важко...": невідомі матеріали з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А. І. Маркевича та С. Ф. Платонова / А. А. Непомнящий // Праці Центру пам'яткознавства. — Київ, 2008. — Вип. 13. — С. 201–227; *Він же.* Подвижники крымоведения / А. А. Непомнящий. — Симферополь: СГТ, 2008. — Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12). — 600 с.

2 *Севастьянов А.В.* Основание и первые годы деятельности Российского общества по изучению Крыма (1922–1925 гг.) / А. В.

Севастьянов // VI Таврические научные чтения, 27 мая 2005 г.: Сб. мат-лов / Крымский респ. краевед. музей. — Симферополь, 2006. — С. 142.
3 Устав Российского общества по изучению Крыма. — М.: Красная новь, 1924. — 7 с.
4 Там само. — С. 1.
5 Там само. — С. 1–2.
6 Там само. — С. 2–3.
7 Там само. — С. 4–7.
8 Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф. А-2307 (Головнаука НКО РРФСР). — Оп. 8. — Спр. 286. — Арк. 55–59.
9 *Севастьянов А. В.* "...Работа Российского общества по изучению Крыма является в интересах Крыма крайне желательной...": Документы архивов свидетельствуют / А. В. Севастьянов // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 12/13. — С. 137–145.
10 *Филиппов Е. П.* Керченское отделение РОПИК / Е. П. Филиппов // Крым. — 1927. — № 1 (3). — С. 180–182.
11 *Лейтнеккер Е. Э.* Керченское отделение Общества по изучению Крыма / Е. Э. Лейтнеккер // Крым. — 1928. — № 2 (7). — С. 109–110.
12 Там само. — С. 111.
13 [Марти Ю. Ю.] Пять лет краеведческой работы Керченского отделения Общества по изучению Крыма / Ю. Ю. Марти // Крым. — 1929. — № 1 (9). — С. 203–205.– Вид. під псевд.: Ю. М.
14 ДАРФ. — Ф. А-2307. — Оп. 2. — Спр. 337. — Арк. 3–5 зв.
15 Там само. — Арк. 6–8, 10, 11, 15; Спр. 338. — Арк. 10.
16 Держ. архів в АРК. — Ф. Р-652 (Раднарком Кримської АСРР). — Оп. 1. — Спр. 799. — Арк. 129–131 зв. Частково цей звіт був надрукований: Крым. — 1925. — № 1. — С. 69–70.
17 *Севастьянов А. В.* Из истории деятельности Гурзуфской научной базы Российского общества по изучению Крыма (1923–1926) гг.) / А. В. Севастьянов // Культура народов Причерноморья. — 2006. — № 66. — С. 44–45.

Александр Севастьянов

Десять лет на службе краеведению: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932 гг.)

В статье на основании совокупности малоизвестных опубликованных и архивных источников осуществлен анализ деятельности ключевого сообщества краеведов Крыма периода 20-х — начала 30-х годов XX в. Раскрыты основные формы работы организации, сформулированы выводы о роли и значении деятельности общества для развития научного, исследовательского и массового, популярного краеведения.

Ключевые слова: *краеведение, история и организация науки, Российское общество по изучению Крыма, региональные отделения, Гурзуфская научная база.*

Alexander Sevastyanov

Ten years on service to study of local lore: the Russian society on studying of Crimea (1922–1932)

In article on the basis of set of the little-known published and archival sources the analysis of activity of key community of regional specialists of Crimea of the period 20 is carried out — the beginnings of 30th XX Are presented century the basic forms of work of the organization, conclusions about a role and value of activity of a society for development of scientific, research and mass, popular study of local lore are formulated.

Key words: *study of local lore, history and the science organization, the Russian society on studying of Crimea, regional branches, Gurzufsky scientific base.*

УДК 011/016: 908 (477.75)

Тетяна Назарчук (м. Сімферополь)

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ БІБЛІОГРАФІЇ В КРИМУ (20–30-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

Викладені передумови розвитку краєзнавчої бібліографії в Кримській АРСР, виділені її відмінні риси. Схарактеризована діяльність видатного історика, ученого-краєзнавця А. І. Маркевича. Висвітлений внесок у розвиток історико-краєзнавчої бібліографії Криму бібліографів В. В. Симоновського, Д. М. Єгорова, Д. С. Спиридонова, Ф. П. Максименка та ін.

Ключові слова: *бібліографія, краєзнавство, Кримська АСРР.*

Із середини 20-х років XX століття в Кримській АСРР спостерігається інтенсивний розвиток краєзнавчої бібліографії. Стабілізація соціально-економічного становища, згортання Червоного терору зумовили активізацію наукового життя на півострові. Значна плеяда талановитих бібліографів, чия діяльність розгорнулася в ту епоху, отримала можливість не лише займатися складанням каталогів і покажчиків, а й активно публікувати свої розробки.

Найважливішим документом, який зумовив подальший розвиток бібліографії в СРСР, став декрет, затверджений 30 червня 1920 року. Підписаний В. І. Леніним остаточний варіант декрету "Про передачу бібліографічної справи РСФРР Народному комісаріату освіти" поклав початок докорінній перебудові бібліографії в країні шляхом централізації та зміни її соціального змісту. Для державної бібліографії країни почалася нова епоха[1].

Згідно з декретом уся бібліографічна справа в РСФРР передавалася у відання Народного комісаріату освіти, на який покладалася "реєстрація всіх друкованих творів, що виходили в РСФРР, і публікація списків цих творів"[2]. Наркомосу ставилося в обов'язки сприяти розвитку бібліографії, для чого він повинен був засновувати на місцях і приймати в своє відання вже існуючі Книжкові палати та їхні агентури. На нього ж покладалося видання обов'язкових постанов про безкоштовне забезпечення нововиданих друкованих творів державних та інших книгосховищ і визначення, яким книгосховищам мають доставлятися обов'язкові примірники. Для реалізації цих функцій за Наркомосом закріплювалося право видання обов'язкових правил, порушення яких спричиняло судову відповідальність[3]. Таким чином, декрет 30 червня 1920 року стосувався насамперед налагодження системи державної бібліографічної реєстрації в країні як бази подальшого розвитку всіх інших напрямів бібліографічної діяльності. Він був прийнятий урядом країни та мав характер закону, обов'язкового для всіх відомств, установ і приватних осіб.

Питання про організаційні принципи краєзнавчої бібліографії було вперше порушено в доповіді учня та послідовника С. О. Венгерова, відомого російського краєзнавця Бориса Митрофановича Городецького (1874–1941) "Бібліографія і краєзнавство". Він підкреслив, що краєзнавчу бібліографію слід організовувати в державному масштабі, і висловив ідею про централізацію краєзнавчої роботи в країні[4]. У грудні 1921 року в Москві було створено керівний орган для цієї діяльності — Центральне бюро краєзнавства, до складу якого ввійшли представники Петрограда, Москви та провінції. Центральне бюро краєзнавства, що розгорнуло свою роботу в подальший період, проіснувало до 1937 р. спочатку в рамках Академії наук, а потім — у системі Наркомосу, об'єднало видатну плеяду бібліографів-краєзнавців країни, здійснювало організаційне та методичне керівництво краєзнавчої роботи, зробило істотний внесок у розвиток вітчизняного краєзнавства. Бібліографія кримознавства, нарешті, отримала необхідний імпульс для стрімкого розвитку[5].

Історико-краєзнавче вивчення Криму та розвиток регіональної бібліографії першої третини XX століття нерозривно пов'язані з ім'ям видатного діяча вітчизняної історичної науки, засновника краєзнавчого руху в Таврійській губернії, організатора архівної справи в Криму Арсенія Івановича Маркевича (1855–1942). Його фундаментальна праця "TAURICA", що вийшла в трьох випусках у

1894–1902 роках[6], є одним із найфундаментальніших історико-краєзнавчих посібників, створених у дорадянський час[7].

Після публікації трьох частин "TAURICA" дослідник продовжував працювати над доповненням своєї картотеки. Вона збереглася[8] і охоплює публікації про Крим до кінця 30-х років XX століття. Так, наприклад, видання іноземними мовами, відображені в цій картотеці, охоплюють 1931 рік, публікації, що вийшли на території СРСР, охоплюють 1938 рік. Статті журналів і газет, що з'явилися в 20–30-х роках XX століття, в праці А. І. Маркевича, навіть із числа тих, що виходили в Криму, були враховані вибірково. А кримськотатарська та караїмська періодика ним взагалі не розписувалася. Упущено значну частину книжкових видань тих років. Серед найхарактерніших помилок, притаманних четвертому випуску бібліографічного покажчика "TAURICA", виокремимо такі: вміщення в покажчик праць, у назви яких входять слова, співзвучні з кримською термінологією, або авторів із прізвищами, аналогічними прізвищам кримознавців, указування статей у певних періодичних виданнях без зазначення номера та року, невірне зазначення вихідних даних. Причиною цього стала відсутність у вченого можливості безпосереднього перегляду багатьох публікацій через проблеми із зором і недоступністю ряду видань. Джерела в картотеці А. І. Маркевича не відокремлені від літератури. Загальні праці з історії Криму правильніше було б виокремити в особливий відділ, а класифікацію розділів логічніше було б зробити дрібнішою, що полегшило б пошуки. Утрудняє роботу з каталогом і відсутність алфавітного покажчика-ключа.

Уся література про Крим, наведена в картотеці за 20–30-і роки XX століття, розділена А. І. Маркевичем на відділи: 1) історія, археологія, археографія, нумізматика; 2) географія, етнографія, статистика, подорожі; 3) описи, спогади, біографії, белетристика; 4) природничі науки, антропологія, медицина; 5) сільське господарство, промисловість, торгівля; 6) земське та міське господарство; 7) народна освіта; 8) сектантство; 9) громадське життя та діяльність; 10) оборона Севастополя, військова та морська справа; 11) карти, атласи, види, плани, креслення; 12) періодичні видання в Таврійській губернії. Усередині відділу література розміщена в алфавітному порядку з указуванням відомих бібліографу рецензій (що розміщувалися за титульною книгою картки). Наприкінці кожного відділу є каталоги зарубіжних видань. Тут також указані деякі з існуючих рецензій[9].

До 1929 року Арсеній Іванович підготував до друку вибірку з четвертої (що залишилася в рукопису) частини покажчика "TAURICA" обсягом 16 друкованих аркушів, де зібрав літературу з топоніміки півострова. Але бібліографу не вдалося знайти зацікавленого видавництва, і працю не було опубліковано. Можливо, відіграла роль атмосфера обструкції, створена новим поколінням краєзнавців навколо Арсенія Івановича в цей час у Криму. Доля рукопису до сьогодні не відома. Повного видання бібліографічного зібрання А. І. Маркевича так і не було здійснено. Проте четвертий випуск бібліографічного покажчика зберігся у складі зведеної картотеки, яку А. І. Маркевич продав у два етапи Державній академії історії матеріальної культури в Ленінграді. Ця картотека є складеним в алфавітному порядку переліком літератури, присвяченої Криму. Праця Арсенія Івановича ґрунтується на опису історико-літературних джерел, бібліографічних покажчиків, бібліотечних каталогів, а також газетних і журнальних статей. Більшість джерел для картотеки описувалася автором de visu, разом із цим використовувалося широке коло доступних бібліографічних джерел. Незважаючи на те, що цю визначну бібліографічну пам'ятку не було видано в повному обсязі, картотека містить неоціненні відомості з історії Кримського півострова першої третини XX століття.

Серед бібліографів цього періоду значний внесок у розвиток краєзнавчої бібліографії Криму зробив Віктор Васильович Симоновський (1869–1933). Перші історико-краєзнавчі галузеві бібліографії В. В. Симоновського відносяться до 1926 р., коли в "Бюллетене Крымского центрального статистического управления" було вміщено "Бібліографію кримського тютюнництва та тютюнової промисловості", яка відбивала 290 публікацій, а також містила анотації найзначніших праць. Після чого побачив світ найвідоміший його покажчик — "Бібліографія кримознавства"[10].

До довідника ввійшли найзначніші праці про Крим, видані в 1917–1926 роках (720 назв). При складанні цього бібліографічного огляду В. В. Симоновський із міркувань збереження спадкоємності з капітальною тритомною працею про Крим за попередні роки,

складеною професором А. І. Маркевичем, із відповідними змінами та доповненнями використовував його систему класифікації[11].

При обліку книжкових видань значне місце займають публікації російською та кримськотатарською мовами. Цей покажчик має ряд неточностей і не повний, розташування матеріалу в алфавітному порядку та відсутність довідкового апарату негативно позначилися на якості виконання. Так, на думку кримського бібліографа Є. Ю. Гопштейна, в "Бібліографії кримознавства" було відбито лише найзначніші праці, що стосувалися півострова, видані в 1917–1924 рр., і лише частково 1925–1926 рр[12].

"Бібліографія кримознавства" В. В. Симоновського поділена на такі розділи: історія, археологія, нумізматика; революційний рух у Кримській АСРР, а також мемуари учасників боротьби за встановлення більшовицької влади; мінералогія, геологія, географія, біологія, ботаніка, зоологія, хімія, астрономія; соціологія, статистика, політичні партії, робітниче питання, фінансова політика, кооперація, право, управління, побут і звичаї; сільське господарство, ентомологія, промисловість, торгівля, транспорт; голод у Криму 1921–1923 рр.; медицина, курорти, соціальна гігієна; народна освіта; мовознавство; мистецтво, спів, ігри; путівники, довідники. У порівнянні з розділами, що склалися в кримознавчій бібліографії, для підбору документів (наприклад, А. І. Маркевич), ми бачимо нові відділи: "політичні партії, робітниче питання, кооперація", що, звісно, було віянням того часу. Покажчик цінний і зведенням опублікованих матеріалів, які вже незабаром будуть вилучені із загального доступу: наприклад, "Голод у Криму 1921–1923 рр.", а історичні реалії будуть перекручені істориками партії.

Публікації розташовано в алфавітному порядку. Деякі з них містять анотації. Відзначимо особливу значущість цього краєзнавчого бібліографічного покажчика як одну з перших післяреволюційних універсальних праць із цієї проблематики. Праця В. В. Симоновського спиралася на значну кількість друкованих джерел. Бібліограф, на відміну від А. І. Маркевича, переглядав національну періодичну пресу Кримської АСРР, мав більший доступ до видань Держплану та Кримського центрального статистичного управління.

У наступні роки В. В. Симоновський доповнив свій покажчик, підготувавши до друку нове видання. В особистому архівному фонді бібліографа, який відклався в Державному архіві в Автономній Республіці Крим, зберігся рукопис цього довідника обсягом 20 друкованих аркушів, у ньому налічується 1828 назв праць, у тому числі й національними мовами. Охоплено літературу з 1900 до 1926 року[13]. По суті, "Бібліографія кримознавства" становить одне з перших у радянській історичній бібліографії систематичних видань, присвячених півострову та опублікованих безпосередньо в Кримській АСРР.

Віктор Васильович увійшов в історію української бібліографії і як перший літописець історії розвитку бібліографії кримознавства. 1929 року він відзначав у спеціальному нарисі, що "Крим споконвіку привертає до себе увагу багатьох видатних учених. <...> Спадок, залишений різними науковими асоціаціями, й окремі дослідження у сфері вивчення Криму величезні. <...> Багато цінних праць із вивчення краю дотепер залишаються невідомими широкому колу читачів і не можуть бути використані". Вперше бібліограф подав в одному нарисі стислу оцінку бібліографічної спадщини дорадянської епохи та детально зупинився на розвитку бібліографічних досліджень у Криму наприкінці 20-х років XX століття[14]. Стаття є унікальним джерелом про розвиток бібліографії в Кримській АСРР. Саме з неї стало відомо про наявність на цей час готового до друку рукопису четвертого випуску "TAURICA" патріарха кримської бібліографії Арсенія Івановича Маркевича обсягом 16 друкованих аркушів, що містив кримознавчі статті та книги з історії, археології, етнографії, географії і соціології; рукописи зібрання бібліотеки "Крим" Центрального музею Тавриди (підготував Д. С. Спиридонов), підбірки кримознавчих видань кримськотатарською мовою, що вийшли за 10 років (упорядник Осман Акчокракли)[15]. Усі ці унікальні матеріали були втрачені в роки репресій. Пошуки в державних архівах, особистих фондах кримознавців не принесли поки що жодних результатів.

Серед видатних українських бібліографів, які зробили значний внесок у розвиток бібліографії Криму, особливе місце посідає Федір Пилипович Максименко (1897–1983). Ф. П. Максименко народився 4 лютого 1897 р. в селі Біленькому під Олександрівськом у родині священика. Прищеплена батьками любов до книги наклала відбиток на всю подальшу

долю Федора Пилиповича. Свою трудову діяльність він розпочав у м. Бахмуті бібліотекарем Донецького відділу народної освіти. Потім завідував Бахмутським краєзнавчим музеєм. Підсумком краєзнавчих досліджень молодого керівника музею стала публікація ним 1922 р. покажчика літератури про Донецький край[16].

1922 р. Ф. П. Максименко переїхав до Києва, де вступив на історичний факультет Київського інституту народної освіти (закінчив 1925 р.). Навчання він поєднував із роботою співробітником Всенародної бібліотеки України (зараз — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). У 1929–1931 рр. він навчався в аспірантурі при бібліотеці. Роки роботи в головному книжковому сховищі України (1923–1933), де він займався виставково-консультаційною діяльністю, комплектуванням фондів, бібліографією, сприяли його становленню як книгознавця. У цей час Ф. П. Максименко уклав ряд невеликих рекомендаційних бібліографічних покажчиків[17].

1930 року було опубліковано його бібліографічний покажчик “Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму”[18], який став вагомим внеском у розвиток українського краєзнавства та бібліографії регіонознавства другого ступеня.

У ґрунтовній передмові автор зазначив, що питання порайонного вивчення держави та продуктивних сил окремих місцевостей набуло особливої актуальності. При цьому акцент ставився на регіонознавство: “Складаючи цього покажчика, упорядник мав на меті дати, в допомогу бібліотекареві, краєзнавцю, а часом і фахівцеві, докладний реєстр бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей України”[19]. У порівнянні з аналогічними покажчиками дорадянської доби цей посібник вигравав за рахунок включення сюди зрізу видань 1920-х років, які стали бумом краєзнавчих досліджень у СРСР. Робота проводилася шляхом перегляду de visu різноманітних бібліографічних праць, комплектів періодики, каталогів спеціалізованих (в т. ч. і обласних) бібліотек, що дало змогу авторові вперше в радянській україніці зібрати інформацію про топобібліографічні праці.

Водночас досить повним назвати представлений матеріал буде явним перебільшенням. Це розумів і автор, який не випадково зазначив, що на цей покажчик потрібно дивитися лише як на “матеріали до майбутньої повної топобібліографії України, а не як на закінчений, вичерпливо повний реєстр топобібліографічних праць”[20].

Покажчик складається з 12 розділів. У першому — наведено загальні бібліографічні матеріали, видані в Росії й Україні, які стосуються всіх або декількох місцевостей України. Останні розділи присвячені топобібліографічним працям, які стосуються окремих областей України, а також Бессарабії та Донського краю. Кожний розділ у свою чергу складається з п’яти підрозділів: покажчик змісту місцевої періодики; списки книжкової продукції, надрукованої в цьому регіоні; бібліографія літератури про край, виданої за його межами; списки місцевих періодичних видань, які були переглянуті при складанні покажчика.

Він розташував матеріал усередині розділів за десятковою системою класифікації. Майже для кожної області увів додаткові підрозділи: “Палеоктологія”, “Гідробіологія”, “Флора”, “Фауна”, в яких подано повний бібліографічний опис праць, що мали значні внутрішньокнижні або пристатейні покажчики. В усіх розділах є відомості про місцеві періодичні видання, що виходили, і про покажчики до них, у наявності й ряд допоміжних покажчиків до всього видання. Наприклад, “Покажчик авторів, редакторів і рецензентів”, “Покажчик предметів і географічних пунктів”, “Список місцевих періодичних видань”, що мали зведені друковані покажчики. Всього 152 записи по посібниках, що відносяться до Криму. Особлива цінність видання полягає в тому, що в ньому подано і неопубліковані покажчики (наприклад, О. А. Яната “Повна бібліографія літератури про флору Кримської Яйли”)[21].

Спеціальний розділ “Таврія-Крим”[22] містить універсальну інформацію про бібліографічну спадщину по різних галузях кримознавства. Це не лише бібліографічні покажчики, списки та огляди, а й, що важливо, пристатейна бібліографія. Звісно, наведені бібліографічні огляди з історії та етнографії Криму[23] не претендують на повноту. Насамперед за рахунок відсутності в довіднику біобібліографічних праць — місцевих біографічних словників, списків праць місцевих діячів і письменників, списків літератури про них тощо.

Проте навряд чи це зауваження можна ставити в докір бібліографу першої третини XX століття, якщо й на початку XXI століття біобібліографія, тим більше бібліографія біобібліографії залишається найменш розробленою ділянкою української бібліографії. Хоча цей покажчик не враховував першого кримознавчого бібліографічного довідника другого ступеня — праці Є. Ю. Гопштейна, що з'явилася того ж року, Ф. П. Максименко об'єктивно відмітив, що "вважаємо проте, що вона [праця Є. Ю. Гопштейна] не робить зайвим й наш покажчик в частині "Таврія-Крим".

"Таврія-Крим" охоплює праці, видані з середини XIX — до 20-х років XX століття. Загальна кількість публікацій, що стосуються Криму, перевищує 50 назв. Праці в покажчику Федора Пилиповича розміщено в хронологічному порядку. Ця частина покажчика складається з таких розділів: покажчик до місцевих періодичних видань ("Таврические епархиальные ведомости", "Известия Таврической ученой архивной комиссии", "Записки Крымско-Кавказского горного клуба", "Бюллетень Крымского центрального статистического управления"); бібліографія літератури про Таврію і Крим, яка містить короткий аналіз праць попередників; наукові установи Кримської АСРР; економіка; природа; геологія, мінералогія, палеонтологія; етнографія, антропологія; флора; фауна; медицина та гігієна; мистецтво; література; історія й археологія; географія[24]. Крім того, в покажчик входять доповнення: бібліографічні праці, які були підготовлені до видання, але так і не були видані; місцеві видання, використані при складанні бібліографічного покажчика.

Особливу цінність "Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929" становлять як бібліографічне джерело для відтворення картини історії розвитку бібліографічних досліджень у Кримській АСРР. Зокрема в цей час було підготовлено в рукопису, але не видано ряд цікавих бібліографічних посібників, інформацію про яких з анотаціями та деякими даними з історії їх створення містить праця Ф. П. Максименка. Так, у покажчику міститься інформація про ряд покажчиків Є. Ю. Гопштейна: "Бібліографія періодичної преси в Криму в роки революції", "Бібліографія преси в Криму за 150 років", "Бібліографія антисемітизму в Криму", "Бібліографія єврейських землеробських колоній"; В. М. Маркова "Сходознавство в Криму"; І. Я. Неймана "Систематичний покажчик літератури про караїмів"; В. Д. Геймана "Бібліографічний покажчик книг і статей по Феодосії і її околицях" та ін. В описі відбито точні назви видань, місце, порядок і час виходу, вказано кількість томів і номерів, видавців, редакторів опублікованих праць[25].

Цей покажчик має важливе значення, оскільки до нього ввійшли друковані твори, які згодом виявилися під забороною і підлягали знищенню або передачі в спецсховища. Оскільки наведені вище твори не відбивалися згодом у друкованих каталогах і картотеках, наявність такого довідника дає змогу виявити значну кількість невідомих джерел з історії й етнографії Криму першої половини XX століття. Покажчик відобразив основні тенденції радянського краєзнавства у сфері розвитку бібліографічної думки. З'явившись на його згасанні, він символічно підсумував цей період розвитку бібліографічних досліджень в Україні. Розпочатий згодом період репресій в різних сферах суспільного життя безпосередньо торкнувся і патріарха української бібліографії. Новоявлені псевдокультурологи називали його "прапором буржуазно-націоналістичної бібліографії" за розширення етнографічних кордонів українського народу. Приводом для цього саме став охарактеризований вище покажчик, а також бібліографічний огляд "Межі етнографічної території українського народу"[26].

1933 року Федора Пилиповича усунули від бібліографічної роботи. Він змушений був працювати обліковцем виробничого комбінату при дитячому містечку № 10. Деякий час потому йому вдалося влаштуватися бібліотекарем Другого Київського медичного інституту, а потім — завідувачем бібліографічного відділу Наукової бібліотеки Київського державного університету. З 1933 до 1947 року не вийшло жодної публікації вченого. Проте бібліографічні дослідження не були ним припинені. Перш за все було продовжено роботу над покажчиком "Матеріали до краєзнавчої бібліографії України", який охоплював літературу 30–40-х років XX століття (рукопис загинув під час пожежі Київського університету 1943 р.), а також над "Матеріалами до бібліографії української книжки XIX ст." (не були опубліковані)[27].

Аналіз виданих у 1920–1930-х роках краєзнавчих бібліографічних посібників у Крим-

ській АСРР дає змогу зробити висновок, що цей складний період ознаменувався стрімким розвитком і не менш різким спадом краєзнавчої бібліографії в регіоні. З одного боку, значний ряд посібників кримознавчого характеру містили комплекс матеріалів, підготовлених у дорадянські роки (наприклад, "TAURICA" А. І. Маркевича) і завершував попередній етап розвитку кримознавчої бібліографії. З іншого, перше радянське десятиліття стало апогеєм розвитку краєзнавчого руху не лише в Кримській АСРР, а й в усій радянській державі, що, у свою чергу, спричинило розвиток краєзнавчої бібліографії. Проте, насамкінець, розвиток цього напряму визначався людським чинником: там, де були бібліографи-ентузіасти, розвиток краєзнавчої бібліографії отримував додатковий імпульс.

Краєзнавча бібліографія в Кримській АСРР у 20-х роках XX століття мала ряд відмінних від попереднього періоду розвитку рис: було усвідомлено необхідність підготовки великих бібліографічних посібників, як основи для наступних бібліографічних, у тому числі й краєзнавчих праць; необхідність створення поточних бібліографічних посібників; визнання за бібліотеками ролі організаційних центрів, разом із науковими товариствами, з ведення бібліографічних краєзнавчих карток і участі в подальшій підготовці краєзнавчих покажчиків.

Багато зі створюваних у цей період краєзнавчих посібників мали комплексний характер: у них, інколи, поєднувалися різні підвиди краєзнавчих посібників. Заглиблювалася й удосконалювалася галузева краєзнавча бібліографія, вимальовувалася струнка система видів краєзнавчої бібліографії.

Незважаючи на те, що питання про необхідність колективної бібліографічної праці порушувалося в періодичній пресі, в створенні солідних краєзнавчих посібників у Кримській АСРР, як і раніше, переважав персональний чинник. Відсутність колективної організації праці була одним із недоліків розвитку краєзнавчої бібліографії в регіоні. Краєзнавча бібліографія півострова не розвивалася ізольовано. Вона тісно взаємодіяла зі сходознавчою бібліографією, яка гармонійно доповнювала її.

Надалі виявлення і введення в науковий обіг репресованих бібліографічних зведень і втрачених у роки Великої Вітчизняної війни покажчиків сприятиме складанню якомога повнішої бібліографії наукової спадщини краєзнавців Криму радянського періоду. Це, у свою чергу, дасть можливість відобразити об'єктивнішу картину вивчення Криму в той час. Подібне ж завдання ставили перед собою краєзнавці Криму 1929 року, коли задумували створити в Сімферополі бібліографічне товариство. Занепад радянського краєзнавства перешкодив тоді місцевим ученим здійснити це завдання, а війна, розгул політичного беззаконня в країні, депортація значної частини населення з Криму надовго наклали вето на об'єктивні бібліографічні дослідження.

Джерела та література

1 *Михеева Г.В.* История русской библиографии (1917–1921 гг.) / Российская нац. б-ка. — СПб., 2006. — С. 145.

2 В. И. Ленин и библиотечное дело.– 2-е изд: перераб. и доп. — М., 1977.– С. 270–271.

3 *Михеева Г. В.* История русской библиографии (1917–1921 гг.) / Российская нац. б-ка. — СПб., 2006. — С. 147.

4 *Городецкий Б. М.* Библиография и краеведение // Вопросы краеведения: Сб. докл., сделан. на Всерос. конф. науч. о-в по изучению местного края в Москве в дек. 1921 г., созв. акад. центром. — Н. Новгород. 1923. — С. 138–143.

5 *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес–Информ, 2005. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — С. 162–173.

6 *Маркевич А. И.* "TAURICA": Опыт указателя книг и статей, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще. Вып. 1 // ИТУАК. — 1894. — № 20. — С. 1–395; То же. Вып. 2 // Там же. — 1898. — С. 92–185; То же. Вып. 3 // Там же. — 1902. — С. 47–128.

7 *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич и развитие историко-краеведческой библиографии Крыма в конце XIX — начале XX века // Историко-библиографические исследования: Сб. науч. тр. / Российская нац. б-ка. — Санкт-Петербург, 2002. — Вып. 9. — С. 66–96.

8 ІІМК РАН НА РО. — Ф. 32, картотека А. І. Маркевича.

9 Там само.

10 *Симоновский В. В.* Библиография по крымоведению // Весь Крым, 1920–1925:

Юбилейный сб. / КрымЦИК. — Симферополь, 1926. — С. 517–534.
11 *Назарчук Т. Б.* Розвиток історичної бібліографії Криму // Бібліотечний вісник. — 2007. — № 2. — С. 26–28.
12 *Гопштейн Е. Е.* Библиография библиографических указателей литературы о Крыме / Об-во по изучению Крыма. — Симферополь, 1930. — С. 10.
13 ГААРК. — Ф. Р-3318. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 2–14.
14 *Симоновский В. В.* Очерки краеведческой работы библиотек // Краеведение. — 1928. — № 8. — С. 467–476.
15 *Симоновский В. В.* Очерк библиографической работы в Крыму // Библиография. — 1929. — № 4. — С. 118–120.
16 *Королевич Н. Ф.* Бібліограф Федір Пилипович Максименко (1897–1983): Біобібліографічний нарис / Національна парламентська б-ка України. — Київ, 1996. — С. 3. — (Видатні діячі української книги; Вип. 6).
17 *Білокінь С.* Наш перший бібліограф // Україна: Наука і культура: Щорічник. — Київ, 1986. — Вип. 20. — С. 394–395.
18 *Максименко Ф. П.* Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929 р.: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму / Всенародна б-ка України при Всеукраїнський АН. — Київ, 1930. — XIX, 264 с.
19 Там само. — С. 4.
20 Там само. — С. 5.
21 *Королевич Н. Ф.* Бібліограф Федір Пилипович Максименко (1897–1983): Біобібліографічний нарис / Національна парламентська б-ка України. — Київ, 1996. — (Видатні діячі української книги; Вип. 6). — С. 6.
22 *Максименко Ф. П.* Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929 р.: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму / Всенародна б-ка України при Всеукраїнський АН.– Київ, 1930. — С. 135–160.
23 Там само. — С. 155–157.
24 Там само. — С. 619–717.
25 *Непомнящий А. А.* История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII — начало XX века). — Симферополь: Доля, 2001. — С. 33–34.
26 *Максименко Ф. П.* Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник/ Всенародна б-ка України при Всеукраїнськ. АН. — 1927. — Ч. 3: Бібліографія на Україні. — С. 65–93. Бібліогр. С. 90–93, 68 назв.
27 *Непомнящий А. А.* Крымоведение в библиографических исследованиях Ф. Ф. Максименко // Студії з архівної справи та документознавства. — 2002. — Т. 8. — С. 187–190.

Татьяна Назарчук

Развитие историко-краеведческой библиографии в Крыму (20–30-е годы XX века)

Изложены предпосылки развития краеведческой библиографии в Крымской АССР, выделены ее отличительные черты. Рассмотрена деятельность выдающегося историка, ученого-краеведа А. И. Маркевича. Дан анализ его фундаментального труда “TAURICA”, который является одним из ключевых историко-краеведческих пособий, созданных в период существования Крымской АССР.

Дана характеристика указателя В. В. Симоновского — “Библиография крымоведения”. Освещен вклад в развитие историко-краеведческой библиографии Крыма библиографов Д. Н. Егорова, Д. С. Спиридонова, Ф. Ф. Максименко и др.

Ключевые слова: *библиография, краеведение, библиографические указатели, библиографы-краеведы, Крымская АССР.*

Tatiana Nazarchuk

Development of historico-regional bibliography in the Crimea (20–30-years of 20-th century)

The prerequisites of the development of regional bibliography in the Crimean ASSR are presented, its distinguishing features are allocated. The activity of the outstanding historian, scientist- student of local lore A. I. Markevich is examined. There is the analysis of its fundamental work "TAURICA", which is one of the key historic- regional textbook, created in the time of Crimean ASSR.

There is the characteristic of indicators by V. V. Simonovskiy — "bibliography of krymovedeniya". The contribution to development of the historic- regional bibliography of Crimea the bibliographers D. N. Yegorov, D. S. Spiridonov, F. F. Maksimenko and others is illuminated.

Key words: *bibliography, regional study, bibliographical indicators, bibliographer- students of local lore, Crimean ASSR.*

УДК 903 (477.75)

Наталія Кармазіна (м. Сімферополь)

З ІСТОРІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В КРИМУ В 60–80-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті розглянуто становлення системи охорони історико-культурної спадщини у Криму в контексті розвитку історичного краєзнавства. Проаналізовано комплекс заходів державних органів та громадських організацій з виявлення, вивчення та збереження пам'яток історії та культури. Приділено увагу формам та методам пам'яткоохоронної роботи кримських краєзнавців. Розкрито роль Кримської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у реалізації проектів з охорони пам'яток.

Ключові слова: *Крим, історичне краєзнавство, історико-культурна спадщина, охорона пам'яток.*

Вагомою складовою діяльності місцевих краєзнавчих сил у 60–80-ті роки ХХ ст. стала пам'яткоохоронна робота. Патріотична за своїм характером діяльність об'єднала найширші верстви населення, сприяла взаємодії державних органів та громадських організацій у вирішенні питань охорони культурної спадщини Криму.

Галузь охорони і використання пам'яток культури півострова наприкінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. була недосконалою. Був відсутній централізований пам'яткоохоронний орган, аморфні її організаційні структури, ігнорувалися численні громадські ініціативи, бракувало асигнувань на ремонтно-реставраційні роботи історичних, архітектурних та інших пам'яток. Кримське обласне управління культури неодноразово критикувалося вищими установами за безвідповідальне ставлення до збереження історико-культурної спадщини[1]. За підрахунками фахівців Міністерства культури на початку 1961 р. із загальної кількості пам'яток історії та культури в Кримській області тільки 74 % були в задовільному стані[2].

Осередком, який з'єднав кримських краєзнавців, зайнятих вивченням та охороною культурної спадщини, стала заснована у 1966 році Кримська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яку очолив авторитетний кримський історик Сергій Анатолійович Секиринський (1914–1990). До складу організації увійшли доктор філологічних наук, професор Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе Олександр Іларієвич Германович, учений секретар Кримської групи Інституту археології АН УРСР Олег Іванович Домбровський, кандидат географічних наук, проректор, доцент Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе Василь Григорович Єна, директор обласного краєзнавчого музею Катерина Михайлівна Жук, завідувач відділом античної і середньовічної археології Кримської групи Інституту археології АН УРСР, кандидат історичних наук Павло Миколайович Шульц, науковий співробітник відділу античної і середньовічної археології Кримської групи Інституту археології АН УРСР Аскольд Олександрович Щепинський[3]. На початковому етапі вони керували діяльністю 493 первинних організацій товариства, які налічували 3818 членів.

Згідно з напрямами діяльності з вивчення та охорони пам'яток при правлінні Кримської організації УТОПІК у 1967 р. було створено секції: пропаганди (керівник М. М. Панюшкін), історико-революційна (керівник К. М. Жук), воєнно-історична (керівник Д. Є. Ногін), археології (керівник А. О. Щепинський), пам'яток писемності (О. І. Германович), юних слідопитів (Л. Д. Ярич), науково-методична рада (очолив В. Г. Шамандіков). Надалі сформувалися секція архітектури та мистецтва (керівник О. І. Домбровський) у 1968 р. і в 1969 р. секція правового захисту (керівник Д. Т. Ломакін).

Досить активно розпочала свою діяльність секція пам'яток писемності. Члени секції займалися виявленням стародруків, організовували виставки епіграфічних пам'яток, здійснювали допомогу Е. І. Соломоник у публікації її

досліджень щодо розшифровки грецьких і латинських написів, знайдених у межах Криму. Методична робота секції полягала в проведенні семінарів для співробітників кримських музеїв з питань охорони епіграфічних пам'яток[4].

Під керівництвом А. О. Щепинського активно працювала секція охорони пам'ятників археології. Члени секції вже в 1969–1979 р. виявили й узяли на облік 722 пам'ятки археології, на які склали паспорти й підготували схеми їхнього розташування.

Головним завданням секції охорони пам'яток архітектури (голова О. І. Домбровський) було обстеження технічного стану пам'яток, спостереження за ходом реставраційних робіт, популяризація історико-культурної спадщини. Члени секції систематично перевіряли стан архітектурних пам'яток, орендованих різними організаціями[5].

У січні 1969 р. було створено секцію правового захисту історико-культурної спадщини з метою проведення правової пропаганди серед населення, роз'яснення карної й адміністративної відповідальності за знищення чи ушкодження пам'яток. Крім того, члени секції активно співпрацювали з органами внутрішніх справ, що давало змогу в короткий термін знаходити винних у нанесенні втрати історико-культурній спадщині[6].

Діяльність Кримської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури сприяла ініціативам державних органів влади в пам'яткоохоронній сфері. Із середини 1960-х років робота з охорони пам'яток історії та культури почала регламентуватися постановами Кримського ОК КПУ та виконкому Кримської обласної Ради депутатів трудящих (з 1977 р. виконкому Кримської обласної Ради народних депутатів). Так, рішення Кримського облвиконкому від 5 червня 1967 р. "Про заходи по збереженню пам'яток природи, історії, культури в Кримській області" сприяло активізації робіт із паспортизації, благоустрою пам'ятників. У 1967 р. було упорядковано 307, а в 1968 р. — 116 пам'ятників. За два зазначені роки оформлено 528 охоронних зобов'язань, над 979 пам'ятками історії та культури організовано шефство з боку 62 підприємств, 322 установ, 294 радгоспів, 282 колгоспів і 19 військових частин; споруджено 129 нових пам'ятників. Проведена певна робота з ремонту та реставрації Успенського монастиря, архітектурного комплексу у печерному місті Чуфут-Кале, що в Бахчисараї. Крім того, у 1967 р. почалися роботи з реставрації храмів Гавриїла та Михайла в Феодосії, Іоанна Предтечі в м. Керчі, мечеті Муфті-Джамі в Феодосії. На реставрацію пам'яток архітектури з коштів Держбуду УРСР було виділено в 1967–1968 рр. по 50 тис. крб., із обласного бюджету на ремонт і реставрацію пам'яток археології й історії в 1967 р. — 53,5 тис. крб., а в 1968 р. 101 тис. крб. Значні кошти були виділені на ці ж цілі підприємствами, колгоспами, радгоспами.

У цілому, по області в 1967 р. на утримання пам'яток (будівництво, реконструкція, реставрація, ремонт, благоустрій) витратили близько 500 тис. крб.[7].

Завдяки наполегливим діям кримських краєзнавців та пам'яткоохоронців у 1968–1969 рр. проводилися реставраційні роботи в євпаторійській мечеті Джума-Джамі, у Судакській фортеці, у церкві Іоанна Предтечі в Керчі, в монастирі Сурб-Хач у Старому Криму, в мечеті Муфті-Джамі та у церкві Архангелів у Феодосії. На ці заходи тільки у 1970 році з державного бюджету було виділено 78600 карбованців, за кошти Кримської організації УТОПІК — 1500 карбованців, за рахунок спецкоштів — 35000 карбованців[8].

Одним із заходів, у якому активну роль брали кримські пам'яткоохоронці та пам'яткознавці стало проведення уніфікації пам'яткоохоронної документації в 70-ті роки XX ст. В цілому по Кримській області робота з паспортизації історико-культурних об'єктів проходила організовано. Хоча на початковому етапі робіт були й певні труднощі: не вистачало фахівців — істориків, архітекторів, мистецтвознавців; обмеженим було коло архівних джерел, на основі яких складалися паспортні дані про пам'ятки. Для ліквідації недоліків у організації обліку й документування історико-культурної спадщини управлінням культури Кримського облвиконкому в листопаді 1972 р. було проведено триденний семінар інспекторів міських районних відділів культури, співробітників державних музеїв, які займалися обліком пам'яток історії та культури й працівників народних музеїв на базі Кримського краєзнавчого та Бахчисарайського історико-археологічного музеїв. Основну увагу на семінарі було приділено методиці й принципам виявлення, обліку, охорони та пропаганди пам'яток[9].

Управління культури Кримського облвиконкому регулювало хід паспортизації па-

м'яток. Наказами № 334 від 14 жовтня 1976 р. та № 45 від 23 лютого 1977 р. було затверджено графіки виїздів співробітників на обстеження пам'яток, визначені терміни завершення паспортизації в кожному із міст та районів області.

Завершилася паспортизація пам'яток історії та культури в Кримській області, як і в цілому по УРСР, у 1978 р. На складання облікової документації було витрачено 34411 крб., причому з місцевого бюджету — 29411 крб., а за рахунок обласної організації Товариства — 5000 крб. Після завершення паспортизації в Кримській області на державний облік було поставлено 3495 пам'яток. З них: археології — 847, архітектури та містобудування — 232, історії й мистецтва — 2416, крім того, 78 пам'яток мали статус союзного значення, 29 — республіканського[10].

Впровадження єдиної форми обліку історико-культурних об'єктів відкрило велику можливість для фронтальної перевірки стану охорони та збереження їх різних типологічних груп, привернуло до них увагу місцевих органів влади, широкої громадськості.

У 70-ті роки XX ст. цілеспрямовано проводилося обстеження кримських культових споруд, які мали історико-культурне значення. У довідці заступнику голови Держбуду від 5 вересня 1978 р. говорилося про те, що було обстежено 61 об'єкт[11]. Подібні заходи сприяли покращенню умов для збереження рухомих історико-культурних пам'яток, підвищенню відповідальності за стан їх збереження з боку музеїв, релігійних громад.

Кримські пам'яткоохоронці залучали кращі наукові сили до справи збереження та популяризації історико-культурних об'єктів. Так, із ініціативи Кримської організації УТОПІК в Сімферополі було створено Народний університет. Навчальний план і склад ради Народного університету були затверджені на засіданні Президії Кримської організації УТОПІК 8 вересня 1970 р. Навчальний план був розрахований на три роки і включав у хронологічному порядку вивчення пам'яток півострова, починаючи з епохи первісного суспільства. Ректором була обрана доктор історичних наук, професор Елла Ісааківна Соломоник (1917–1999), а до складу ради входили: завідувач відділом Кримського краєзнавчого музею В. К. Гарагуля, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР В. М. Даниленко, викладач історії середньої школи № 1 М. С. Єрмушкіна, кандидат історичних наук, завідувач кафедрою загальної історії Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе С. А. Секиринський, старший науковий співробітник Кримського краєзнавчого музею О. О. Столбунов, науковий співробітник Кримського обласного партійного архіву В. О. Широков[12]. До 1975 р. міськими і районними організаціями Кримського товариства охорони пам'ятників було створено вже 11 Народних університетів[13]. На засіданнях правління Кримської обласної організації УТОПІК систематично розглядалися питання щодо удосконалення методики викладання у народних університетах, вивчення досвіду їх навчально-виховної роботи. Традиційної формою роботи було проведення обласних семінарів з ректорами народних університетів.

Одним із основних напрямів діяльності пам'яткознавців Криму стала науково-дослідна робота. В другій половині 1960-х років проводилася робота з підготовки кримського тому багатотомної "Історії міст і сіл УРСР", у який планувалося включити багато відомостей щодо пам'яток історії та культури Криму з найдавніших часів і до наших днів. У написанні нарисів брали участь активісти Кримської організації товариства охорони пам'яток історії та культури Л. І. Волошинов, Г. Н. Губенко, О. І. Домбровський, М. М. Максименко, А. А. Степанова.

На початку 70-х років XX ст. здійснювалася підготовка довідника "Археологічні пам'ятки УРСР". Над кримськими матеріалами для цього видання працювали співробітники секції охорони археологічних пам'яток Кримської організації УТОПІК В. М. Даниленко, О. І. Домбровський, О. О. Столбунов.

Після завершення роботи над довідником в Україні в цілому, і Криму зокрема, розгорнулася широкомасштабна за обсягом і значенням діяльність із підготовки "Зводу пам'яток історії та культури УРСР". Ця праця повинна була стати фундаментальним доробком науково-довідкового характеру про всі пам'ятки, які знаходилися на державному обліку. При підготовці матеріалу для "Зводу пам'яток" у Кримській області до 1985 р. були обстежені 294 пам'ятники археології, 1079 історії і 208 мистецтва. У цю працю передбачалося включити тільки перевірені на основі широкого кола джерел дані про кожен об'єкт, що істотно затягувало роботу над Зводом.

Поряд із довідковими виданнями пам'ятки і пов'язані з ними місця пропагувалися також на сторінках кримських газет. У 1970 р. редакцією газети "Крымская правда" був проведений конкурс-огляд пам'яток історії і культури під девізом "Пам'ятаємо, пишаємося, шануємо!", в "Курортной газете" (Ялта) була введена рубрика "Відпочиваючи, пізнавай", "Евпаторийская здравница" почала публікувати серію нарисів "Сторінки історії нашого міста". Особливо широко пропагувала місцеві археологічні й історико-революційні пам'ятки красноперекопська газета "Слава Перекопа". До 1978 року у різних газетах Криму налічувалося 12 рубрик з краєзнавства.

На сторінках друкованої сімферопольським видавництвом "Таврія" краєзнавчої літератури значне місце приділялося пропаганді кримських пам'яток історії та культури. Тільки в 1972 р. видавництвом було випущено 17 путівників, фотоальбомів, нарисів, буклетів, проспектів загальним тиражем 625 тис. екземплярів, де розповідалося про пам'ятники і пов'язані з ними події. До видань, на сторінках яких пропагувалася історико-культурна спадщина, відносилися: "Герои Аджимушкая" М. Я. Бути і Б. Є. Сермана[14], "Герои боев за Крым" (укладач О. О. Казар'ян)[15], "Пещерные города Крыма" Є. Якушевої та О. Нежура[16], "Крепость в Гурзувитах" О. І. Домбровського[17]. У 1978 р. було випущено 21 видання краєзнавчої літератури загальним тиражем 1282 тис. екземплярів, у тому числі 20 книг і альбом "Города-герои Черноморья"[18]. Серед книг були видані: нарис І. Б. Гасеко "Симферополь"[19], путівники — Ю. О. Полканова "Судак"[20], С. П. Шантиря "Мисхор. Кореиз. Гаспра"[21], М. Тарасенко "Феодосия"[22].

Ключове місце у пропаганді і популяризації пам'яток історії та культури займав орган друку УТОПІК — щоквартальний республіканський інформаційно-методичний бюлетень "Пам'ятники України". На сторінках цього видання регулярно висвітлювалася діяльність обласних організацій УТОПІК. Зокрема, перший номер журналу за 1974 р. був присвячений Кримській організації УТОПІК і висвітлював її досвід роботи у справі наукового дослідження, збереження, пропаганди та популяризації історико-культурної спадщини. У номері журналу були опубліковані статті голови правління Кримської організації Товариства С. О. Секиринського, другого секретаря ОК КПУ Л. Д. Солодовника, голови Євпаторійської міської організації Т. П. Криницина, голови Сакської районної організації товариства О. Г. Талана[23].

Однією з форм роботи з популяризації та охорони пам'яток було шкільне краєзнавство, яке направлялося педагогами — членами первинних організацій Кримського товариства охорони пам'яток. Такі організації до 1970 р. були створені в усіх середніх і восьмирічних школах області. Секція з роботи серед юних дослідників та зберігачів пам'яток налічувала у своїх рядах 35800 учнів шкіл області. Школярі Сімферопольської школи № 38 провели цікаву пошукову роботу навколо пам'ятника воїнам, що загинули в боях за звільнення Сімферополя на колишній Проїздній вулиці, розшукали бойових друзів та родичів загиблих воїнів, звернулися в міськвиконком із проханням про перейменування вулиці Проїзної на вулицю імені гвардії майора Данилова. Міськвиконком задовольнив їх прохання[24]. Активна пошукова робота проводилася первинною організацією середньої школи № 1 Сімферополя. Силами учнів було створено музей, який відображав життя та діяльність російських вчених Д. І. Менделєєва, І. В. Курчатова — колишніх учнів цього навчального закладу. Слідопити Сімеїзської середньої школи до 1973 р. зібрали багатий матеріал про воїнів, що загинули в боях за звільнення південного берега, взяли участь у спорудженні пам'ятника загиблим землякам. Археологічний гурток обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції (керівник О. І. Домбровський) проводив велику роботу по вивченню та обліку історико-археологічних пам'ятників, брав участь у розкопках.

Наприкінці 70-х — у 80-ті роки XX ст. питання щодо благоустрою та реставрації обелісків, пам'ятних знаків вирішувалися частіше в процесі проведення республіканських оглядів пам'яток на честь річниць знаменних подій історії. Напередодні 40-річчя Перемоги активізувалася робота з благоустрою та реконструкції історико-культурної спадщини. На 45 пам'яток історії були видані паспорти, з них 35 за період 1941–1945 рр.; організовано повне переоформлення заново охоронних зобов'язань із урахуванням змін, що відбулися після 1978–1979 рр. у містах — Ялта, Сімферополь, Керч, Феодосія, у районах — Джанкойський, Кіровський, Нижньогірський, Первомайський, Сімферопольський. Було відремонтовано та упорядковано

327 пам’яток і пам’ятних місць, братських поховань, оновлено експозиції у 22 музеях, які існували на громадських засадах. Проводилася робота з пропаганди і популяризації пам’ятних місць[25]. Однак такі заходи мали характер добре організованих кампаній напередодні ювілейних дат.

Розглядаючи певні досягнення державних органів та громадських організацій із охорони пам’яток історії і культури в 1970-і — 1980-і роки в Кримській області, не можна не відзначити, що в досліджуваний період мали місце й факти руйнування пам’яток господарськими керівниками повсюди, посилалися при цьому вони “на незнання”. Так, у цей час у зв’язку з виділенням ділянок під садові та городні товариства у Сімферопольському районі було знищено, ушкоджено і перебувало під загрозою загибелі багато найцінніших пам’яток старовини. При освоєнні Каменського масиву були знищені три стоянки VIII–III тис. до н. е. У с. Чистеньке був дуже ушкоджений найцінніший у науковому значенні Таш-Джарганський комплекс раннього залізного віку[26].

Крім того, в умовах кризи радянської системи занепадала з кожним роком усе більше справа охорони пам’яток. До 1989 р. на облік було узято 8137 пам’яток, багато з яких перебувало в тяжкому стані. Для реставрації всіх пам’яток було необхідно 100 млн. карбованців, не вистачало кваліфікованих реставраторів, були відсутні відповідні матеріали.

У діяльності Кримської організації УТОПІК також мали місце негативні тенденції, що особливо гостро стали відчуватися наприкінці 1980-х років. Для цього періоду характерними були процеси бюрократизації апарату місцевої організації Товариства, його певне відокремлення від громадського активу. Не могли позитивно позначитися на роботі організації і кількаразові зміни голів її правління. Невиправданим був також курс на штучне розростання цієї організації, залучення до її складу “мертвих душ”, чия участь характеризувалася лише сплатою щорічного членського внеску. Зрештою це призвело до того, що значне число первинних організацій існувало лише на папері, не являючи собою реальну громадську силу.

Таким чином, у 60–80-ті роки XX ст. завдяки кримським пам’яткоохоронцям була проведена робота з виявлення, збереження та популяризації пам’яток археології, історії, архітектури, мистецтва. Важлива роль у реалізації проектів з охорони пам’яток належала створеній у 1966 р. Кримській організації УТОПІК, яка змогла стати осередком для сотень ентузіастів, зайнятих краєзнавчим пошуком. Крім того, спираючись на вищі навчальні заклади, музеї ця організація заклала наукові основи роботи з охорони пам’яток, додала їм необхідну спрямованість, удосконалила форми, залучила широкі верстви населення.

Разом з тим в охороні, використанні та реставрації пам’яток мали місце серйозні недоліки й невирішені проблеми. Часто не спрацьовували положення прийнятих законів СРСР і УРСР про охорону та використання пам’яток історії та культури, ряд постанов та рішень з питань пам’яткоохоронної роботи. Не задовольняли існуючих потреб асигнування на ремонт, реставрацію та заміну пам’ятників. Відчувалася гостра нестача як спеціалістів-реставраторів, так і організаторів пам’яткоохоронної роботи. У цей період також позначалось певне відставання в розробці комплексних підходів до охорони та пропаганди пам’яток.

Джерела та література

1 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 5116. — Оп. 10. — Спр. 123. — Арк. 169.
2 *Кармазіна Н. В.* Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.) / Н. В. Кармазіна / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського; За ред. А. А. Непомнящого. — Сімферополь, 2005. — С. 37.
3 *Непомнящий А. А., Кармазіна Н. В.* Українське товариство охорони пам’яток історії та культури в Криму / А. А. Непомнящий // Збережена спадщина (Українському товариству охорони пам’яток історії та культури 40 років): Збірник матеріалів та документів (упор. Титова О. М., Пархоменко М. Т., Демиденко О. О.) / УТОПІК, Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПІК. — К., 2008. — С. 29–48.
4 Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі — ДААРК). — Ф. Р-4584. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 39.
5 Там само. — Спр. 30. — Арк. 40.
6 Там само. — Спр. 19. — Арк. 88.

7 Там само. — Ф. Р-3319. — Оп. 1. — Спр. 879. — Арк. 70–73.
8 Там само. — Ф. Р-3385. — Оп. 1. — Спр. 1242. — Арк. 21.
9 Там само. — Ф. Р-3319. — Оп. 1. — Спр. 1118. — Арк. 124.
10 *Григор'єва Т. Ф.* Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень / Т. Ф. Григор'єва // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР / Ін-т історії АН УРСР: У 6-ті ч. — К., 1989. — Ч. 5. — С. 70.
11 ДААРК. — Ф. Р-3319. — Оп. 1. — Спр. 1530. — Арк. 15.
12 Там само. — Ф. Р-4584. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 89.
13 *Барбух Н.* Потомству в пример / Н. Барбух // Крымская правда. — 1976. — 21 февр.
14 *Бута Н. Я., Серман Б. Е.* Герои Аджимушкая / Н. Я. Бута. — С.: Таврия, 1972.
15 Герои боев за Крым / Сост. А. А. Казарьян. — С.: Таврия, 1972.
16 *Якушева Е., Нежура А.* Пещерные города Крыма / Е. Якушева. — С.: Таврия, 1972.
17 *Домбровский О. И.* Крепость в Гурзувитах / О. И. Домбровский. — С.: Таврия, 1972.
18 Города-герои Черноморья. — С.: Таврия, 1978.
19 *Гасеко И. Б.* Симферополь / И. Б. Гасеко. — С.: Таврия, 1978.
20 *Полканов Ю. А.* Судак / Ю. А. Полканов. — С.: Таврия, 1978.
21 *Шантырь С. П.* Мисхор. Кореиз. Гаспра / С. П. Шантырь. — С.: Таврия, 1978.
22 *Тарасенко Н.* Феодосия / Н. Тарасенко. — С.: Таврия, 1978.
23 *Солодовник Л.* Нащадкам для прикладу / Л. Солодовник // Пам'ятники України. — 1974. — № 1. — С. 18–20.; *Секиринський С.* Благородне завдання / С. Секиринський // Пам'ятники України. — 1974. — № 1. — С. 21–25; *Криницин Т.* Слава героїв безсмертна / Т. Криницин // Пам'ятники України. — 1974. — № 1. — С. 46; *Талан А.* Берегти і примножувати / А. Талан // Пам'ятники України. — 1974. — № 1. — С. 29–30.
24 ДААРК. — Ф. Р-4584. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 88.
25 Там само. — Ф. Р-3287. — Оп. 7. — Спр. 4303. — Арк. 40–44.
26 *Щепинский А.* Ответственны все / А. Щепинский // Крымская правда. — 1987. — 11 декабря.

Наталия Кармазина

Из истории сохранения историко-культурного наследия в Крыму в 60–80-х гг. XX века

В статье рассмотрено становление системы охраны историко-культурного наследия в Крыму в контексте развития исторического краеведения. Проанализирован комплекс мероприятий государственных органов и общественных организаций Крыма по выявлению, изучению и сбережению памятников истории и культуры. Уделено внимание формам и методам памятникоохранительной работы крымских краеведов. Раскрыта роль Крымской организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры в реализации проектов по охране культурного наследия Крыма.

Ключевые слова: *Крым, историческое краеведение, историко-культурное наследие, охрана памятников.*

Natalia Karmazina

The Preservation of the Historical and Cultural Heritage is one of the directions of the Crimean local history in 60–80 of the 20-th century

The Formation of the system of the protection of historical and cultural heritage in the Crimea in the context of historical development of local history is examined in this article. The Complex of governmental and Crimean public organizations activities on revelation, studying and preservation of historical and cultural monuments is analyzed. Much attention is paid to the forms and methods of monument preservation work of the Crimean historical local history scientists. The role of the Crimean organization of Ukrainian Society of Preservation of Historical and Cultural Monuments in the realization of the projects on the preservation of the Crimean heritage is opened.

Key words: *Crimea, literature of local lore, protection monuments history and culture.*

IV
КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК [001:930] (477.75) — 057.4

Андрій Непомнящий (м. Сімферополь)

ДО БІОГРАФІЇ МИКОЛИ ЕРНСТА: НОВІ ДОКУМЕНТИ З АРХІВІВ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА ТА КИЄВА

До наукового обігу вводиться невідоме раніше листування відомого кримознавця, археолога Миколи Ернста до його брата — визначного діяча українського музеєзнавства, організатора пам'яткоохоронної справи Федора Ернста. Корпус указаного епістолярію був виявлений і атрибутований професором А. А. Непомнящим і є цікавим джерелом у вивченні розвитку науки на території Кримського півострова в 20-х роках XX ст., зокрема — історії Таврійського університету й біографій діячів науки в Криму вказаного часу.

Ключові слова: *Микола Ернст, Федір Ернст, охорона пам'яток, листування, Таврійський університет.*

В останні десятиліття методологічні пошуки світової історіографії все більше зосереджувалися на напрямі мікроісторії. Учені з різних країн справедливо констатували, що саме в історії індивіда й "новій біографічній історії" найбільш чітко та наочно ставилася ключова методологічна проблема співвідношення і сумісності мікро- й макроаналізу. У результаті ми прагнемо відповісти на питання, яким чином успадковані культурні традиції, уявлення визначали поведінку людей (увесь хід подій, їхні наслідки) в специфічних історичних обставинах. У контексті сучасних мікроісторичних підходів зовнішня форма історико-біографічних досліджень наповнилася новим змістом. Тенденції, що сповна виразно виявилися в цій сфері, свідчать про народження нового напряму зі специфічними дослідницькими завданнями — персональної історії. Основним об'єктом її штудій є персональні тексти, а предметом дослідження — історія одного життя в усій її унікальності та повноті. При цьому цілком природно, що у фокус біографічного дослідження попадає внутрішній світ людини, його емоційне життя, пошук розуму, стосунки з колегами. Саме тому в "новій біографічній історії" особливе значення надається виявленню автобіографічної складової різних документів[1].

В історії кримознавства 20-х років XX століття ім'я Миколи Львовича Ернста (1889–1956) посідає одне з ключових місць. Перший директор — практично організатор Центрального музею Тавриди, перший завідувач бібліотеки Таврійського університету, видатний археолог і подвижник пам'яткоохоронної роботи, професор Кримського університету (педагогічного інституту імені товариша М. В. Фрунзе), організатор науки, наступник Арсенія Івановича Маркевича на посту голови Таврійського товариства історії, археології й етнографії — ось далеко не повний перелік для характеристики діяльності М. Л. Ернста тієї епохи[2]. Після арешту Миколи Львовича 1938 року за шпигунство на користь Німеччини й германофільську пропаганду в кримознавстві на згадку його імені на довгі роки було накладено табу. Першими, хто зробив значний крок до повернення правдивої інформації про роль Миколи Львовича в розвитку науки, стали член-кореспондент АН УРСР С. Н. Бібіков, який добре знав М. Л. Ернста за спільними археологічними дослідженнями в Криму в 20-х роках[3], та професор І. М. Храпунов[4].

Численні біографічні документи Миколи Львовича, які ми виявили останніми роками в різних архівах Санкт-Петербурга й Києва, дають змогу доповнити дані про перипетії його долі, підкріпити або уточнити усталені відомості. Кожен зі знайдених документів, що відноситься до характеристики діяльності такої знакової для історії вивчення Криму фігури, як М. Л. Ернст, становить безперечний інтерес, а введення корпусу цих історичних джерел до наукового обігу дозволить об'єктивно відновити історію історичної науки в Криму в цілому. Це тим більше актуально, що невеликий особовий фонд дослідника, який оформився в Державному архіві в Автономній Республіці Крим вже після смерті М. Л. Ернста з документів, переданих його дружиною (ф. Р-3283), слабко відображає його різнобічну діяльність у кримознавстві довоєнного періоду. Дружина Миколи Львовича Софія Миколаївна Олтаржевська так пояснювала це в листі до відомого українського історика, до-

ктора історичних наук, професора Сергія Івановича Білоконя від 14 червня 1974 року: "Під час арешту М. Л. всі матеріали, документи, над яким[и] він працював, всі праці його, що вже вийшли друком, листи та багато іншого, були вилучені. Словом, всі ящики письмового столу М. Л. і полиці книжкові з виданими працями були спустошені. Після реабілітації М. Л. мені нічого не повернули, посилаючись на те, що все вилучене нібито було знищено"[5].

Серед корпусу нових біографічних джерел насамперед виокремимо корпус анкет, які власноручно заповнив М. Л. Ернст, що відклалися у фонді "Комісія "Наука та її працівники в межах СРСР" (1924–1930), Комісія "Наука та науковці СРСР" (1930–1932), Комітет обліку науковців і вивчення наукових сил СРСР (1932–1934)" Санкт-Петербурзької філії Архіву Російської академії наук. Хронологічно п'ять виявлених там анкет охоплюють 1926–1933 роки[6]. Першу з них заповнив історик 8 травня 1926 року. Науковий ступінь вказано як "doktor phil.", посада: завідувач Археологічного відділу Центрального музею Тавриди, секретар Таврійського товариства історії, археології й етнографії. Спеціальність, в якій проводить наукові дослідження, вказана "археологія й історія Криму", а "наукова в ній сфера" як "Старожитності Криму доісторичні та середньовічні"[7]. Документ містить інформацію про службу й домашню адресу. Аналогічними за інформативністю є анкети, заповнені з п'ятиденним інтервалом: 15 і 20 вересня 1926 року[8]. Вочевидь, анкетування проводилося різними місцевими науковими установами, де співробітничав краєзнавець, кожне з яких централізовано відправляло інформацію про своїх співробітників до Ленінграда. Найінформативнішою є чотирьохсторінкова анкета, заповнена 1930 року, де детально викладено життєвий шлях дослідника[9]. Тут М. Л. Ернст вказав, що співробітничає в Кримському обласному бюро краєзнавства, Таврійському товаристві історії, археології й етнографії та Всесоюзному товаристві культурних зв'язків із закордоном. У анкеті міститься перелік найзначніших наукових праць краєзнавця, який охоплює 13 назв[10]. Остання з анкет М. Л. Ернста, що збереглася в цьому фонді, датована 12 вересня 1933 року, де "син інженера, безпартійний" він повідомляв лише основні біографічні дані[11]. На окремому аркуші додано "Список наукових праць М. Л. Ернста", складений його рукою, який повторює публікації, названі в анкеті 1930 року[12]. Анкетні дані доповнюють відомостями з епістолярної спадщини найвизначніших діячів кримознавства тієї епохи уривки спогадів про Миколу Львовича.

Предки вченого-кримознавця переселилися до України з Німеччини на початку XIX століття. Дід Миколи Львовича з боку батька працював на поміщицьких суконних фабриках у Волинській, Київській і Полтавській губерніях. Батько, так і не здобувши шкільної освіти, хлопчиком служив прикажчиком у київських торгівельних фірмах, а пізніше став співробітником страхового товариства "Надія"[13]. За соціальним станом він вважався купцем другої гільдії. У Глухові Людвіг Ернст мав у власності невелику фабрику з виробництва мотузок[14]. Дід з боку матері Данило-Микола Миколайович Неєзе народився 1818 року в Ризі. 1854 року Рада Київського університету Святого Володимира обрала його вченим аптекарем зі званням ад'юнкт-професора[15]. Мати Ернста — Христина — здобула домашню освіту[16]. У родині Ернстів було шестеро дітей. Дочки Євгенія (народилася близько 1877 р.), Олена (народилася близько 1880 р.), син Георгій (народився близько 1883 р.), дочка Віра (народилася близько 1887 р.). Наймолодшим був брат Теодор-Ріхард (народився 1891 р.). Останній — Федір Людвігович Ернст — став видатним істориком мистецтва й діячем у галузі охорони пам'яток історії та культури України[17]. Микола Львович народився 23 вересня 1889 року (саме так він вказував в анкетах) у Києві[18].

1900 року родина втратила батька, і вони були змушені переїхати до Глухова, щоб стежити за станом справ на фабриці[19]. У Глухові — відомому українському культурному центрі — Микола навчався в гімназії, яку закінчив 1907 року. Не маючи достатньо засобів для продовження навчання синів у Росії, родина змушена була погодитися з пропозицією дядька — відомого київського лікаря-окуліста Ернста Миколайовича Неєзе (1850–1930), який запропонував фінансову допомогу братам Миколі та Федору для здобуття вищої освіти з обов'язковою умовою, що навчатися вони будуть у Берлінському університеті, який свого часу закінчив він сам[20]. Із 1907 року Микола став студентом Берлінського університету, де вивчав історію на історичному відділенні Філософського факультету[21]. Йому

пощастило слухати лекції таких блискучих істориків, як Ганс Дельбрюк і Едуард Майєр. У ці роки разом із братом Теодором, який після закінчення гімназії також став студентом цього ж факультету, вони об'їхали безліч старовинних міст, познайомилися зі всесвітньовідомими музейними колекціями Німеччини й Австрії. Випускною дисертацією Миколи стало дослідження "Ставлення Москви до кримських татар за Івана III і Василя III".

1911 року, відразу після закінчення університетського курсу, Микола Львович приїжджає до Києва. Тут він отримав посаду бібліотекаря в Університеті Святого Володимира (1911–1914 рр.). Вже після від'їзду М. Л. Ернста з Німеччини 1912 року в берлінському науковому виданні було надруковано його статтю "Перші набіги кримських татар на Південну Росію"[22]. Початок Першої світової війни перервав діяльність Миколи Львовича в Київському університеті, де у нього встигли скластися наукові зв'язки з професорами М. В. Довнар-Запольським, В. С. Іконниковим, Т. Д. Флоринським. Нагнітання антинімецьких настроїв у Києві пов'язувалося з гучним викриттям резидента німецько-австрійської розвідки Олександра Оскаровича Альтшиллера, який мешкав у власному будинку № 24 в Києві на Ковальській вулиці. Агентом німців виявився і господар київського кінотеатру (Хрещатик, 38) Антон Шанцер[23]. Братів Миколу та Федора Ернстів заарештували. До 23 серпня їх тримали в "палацовій дільниці", а потім вислали на проживання в організованому в селі Куртамиш Томської області таборі для німців. Особливо гостро час заслання переживав молодший брат Миколи — Федір. За спогадами його дружини, "Вирушаючи до лісу, він [Федір (А. Н.)] бився там головою об дерева, поки біль у скривавленій голові не перемагав біль моральну. У такому стані його кілька разів заставав М. Л., який серйозно побоювався за здоровий глузд молодшого брата"[24].

Цікаво, що, як свідчать заповнені М. Л. Ернстом пізніше анкети, в 1914–1917 рр., Микола Львович працював завідувачем бібліотеки в Київському комерційному інституті. Час висилки в цих документах взагалі не відбився[25]. Вочевидь, він не хотів афішувати цей період своєї біографії. Дійсно, 1 травня 1914 року М Л. Ернста було обрано на посаду бібліотекаря Київського комерційного інституту, але правління вузу потім відмінило цю постанову[26]. З Києва вислали всіх представників родини Ернстів, навіть його стару матір. Вони змогли повернутися до Києва лише в серпні 1917 року[27], прийняли присягу на вірність Росії та її Тимчасовому уряду. Початок революційного безладу в Києві й організація Української Центральної ради вплинули на рішення Миколи Львовича не залишатися в Україні. Чіткий курс лідерів українського національного руху на автономію від Росії М. Л. Ернст не поділяв.

У серпні 1917 року Микола Львович переїхав до Петрограда, де спочатку влаштувався позаштатним службовцем у Російську публічну бібліотеку, а з 8 квітня 1918 року прийнятий співробітником читального залу[28]. Для вивчення цього нетривалого петроградського періоду життя М. Л. Ернста інтерес становить справа "Про службу М. Л. Ернста", що збереглася у Відділі архівних документів Російської національної бібліотеки. У заяві до Ради Російської публічної бібліотеки від бібліотекаря М. Л. Ернста значилося:

"Повторюючи цим свою заяву від 23-го серпня минул. року, уклінно прошу взяти мене службовцем Російської Публічної Бібліотеки. З 1911-го року я перебував на службі в бібліотеці Київського Університету, а потім був завідувачем бібліотеки Київського Комерційного Інституту. За фахом я російський історик і надрукував ряд наукових праць і статей. Працював я в більшості найбільших бібліотек Росії та Заходу, маю ступінь доктора філософії Берлінського університету й знаю значну частину європейських мов.

Петроград. 26 березня 1918 р. Микола Ернст.

Адреса: Петроград, Митнинська вул., 22, кв. 9. вуг. 8-ї Різдвяної"[29].

Директор бібліотеки Ернест Львович Радлов у листі від 11 квітня 1918 року (№ 390) повідомляв М. Л. Ернсту:

"Милостивий государ

Микола Львович.

Російська Публічна Бібліотека має честь повідомити Вас, що згідно з постановою Ради Бібліотеки Вас визначено позаштатним службовцем Бібліотеки, з окладом у розмірі 325 крб. на місяць із 6 квітня 1918 р."[30]. Те, що М. Л. Ернст вільно володів іноземними мовами (німецькою і французькою) зумовив його перехід із 19 червня 1918 р. у відділення "Rossica", де сконцентровувалася література про Росію на всіх мовах світу[31]. На засіданні Ма-

лого Комітету бібліотеки було вирішено про звільнення М. Л. Ернста "у зв'язку з розпорядженням властей про виїзд його на Україну як українського громадянина"[32]. У службовій документації бібліотеки виявлено різночитання в даті остаточного звільнення Миколи Львовича[33]. Найпізніше з розпоряджень, що зустрічаються, про його звільнення з Російської публічної бібліотеки з 1 листопада 1918 р. датовано 20 грудня 1918 року[34].

Приїхавши з Петрограда до Сімферополя, Микола Львович Ернст потрапив у творче, насичене духом просвіти, висококультурне середовище. Річ у тім, що, на відміну від інших регіонів колишньої Російської імперії, революційні події 1917 року й подальші перипетії Громадянської війни не звели нанівець у Криму діяльність місцевого вченого співтовариства, а навпаки, активізували наукову роботу в регіоні, що насамперед позначилося на працях Таврійської вченої архівної комісії. Рятуючись від революційного лихоліття, в Криму тоді опинилося багато видатних учених, у тому числі — істориків. Так, у ті роки сюди приїхали зі столиць відомі учені-гуманітарії: історик мистецтва член-кореспондент Академії наук Дмитро Власович Айналов (член ТВАК із 3 червня 1919 р.), філософ і теолог Сергій Миколайович Булгаков (член ТВАК із 15 листопада 1919 р.), історики Георгій Володимирович Вернадський (член ТВАК із 15 листопада 1919 р.) і Борис Дмитрович Греков (член ТВАК із 9 лютого 1919 р.), історик мистецтва, академік Никодим Павлович Кондаков (член ТВАК із 1891 р.), літературознавець Євген В'ячеславович Пєтухов (член ТВАК із 15 листопада 1919 р.), професори Новоросійського університету в Одесі Олексій Миколайович Деревицький (член ТВАК із 1896 р.) й Іван Андрійович Лінниченко (член ТВАК із 1902 р.) і багато інших видатних діячів[35].

Молодий енергійний німець швидко влився в оточення місцевої інтелектуальної еліти. Маючи досвід роботи у великих книгосховищах, він став завідувачем Наукової бібліотеки Таврійського університету (1918–1921 рр.). Одночасно Микола Львович отримав посаду приват-доцента, пізніше — професора відразу на двох кафедрах вузу: російської історії та німецької мови. 1920 року він одночасно влаштувався на роботу в Центральний музей Тавриди завідувачем. Саме на нього лягла вся важка ноша організації нового музею в Сімферополі. Прослуживши завідувачем до 1922 року, Микола Львович перейшов на посаду завідувача археологічного відділу музею[36].

Із перших днів своєї появи в Криму М. Л. Ернст значну увагу приділяв вивченню місцевих старожитностей, археологічним дослідженням. Він активно включився в подвижницьку діяльність місцевої інтелігенції з охорони культурної спадщини.

У Рукописному архіві Інституту історії матеріальної культури зберігся важливий документ, що висвітлює історію наукового життя Криму тієї епохи. Це лист завідувача КримОХРІСу Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського[37] в Академію історії матеріальної культури, датований 23 липня 1921 року. У ньому повідомлялося, що "в листопаді 1920 р. в Сімферополі при ОХРІС утворилася Вчена Нарада" і просив столичних колег сприяти зміцненню становища Вченої Наради та ставив питання про об'єднання кримської Вченої Наради з Російською академією наук[38].

У складеному А. І. Полкановим у грудні 1921 року "Нарисі діяльності Вченої Наради при КримОХРІСі за 1-й рік його існування" перелічувалися "найважливіші доповіді, що читалися й обговорювалися на засіданнях". Серед інших — доповіді М. Л. Ернста: "Неолітична стоянка біля села Сабли Сімферопольського повіту (звіт про дослідження)"; "Неолітична стоянка біля печери Кизил-Коба (звіт про дослідження)"; "Пушкінський будиночок у Гурзуфі, його стан і подальша доля (звіт про поїздку)"; "Неолітична стоянка біля гори Кара-Даг (звіт про дослідження)"; "Стан музеїв і старожитностей Керчі та Феодосії й заходи з їх охорони (звіт про поїздку)"; "Стан старожитностей і музеїв у Судаку та Новому Світі (звіт про поїздку)"[39].

Серед всілякого корпусу історичних джерел, які допомагають відновити історію вивчення Криму, більш рельєфно відчути особливості пульсації наукового життя на півострові в різні епохи, ми виокремлюємо й активно розробляємо насамперед епістолярну спадщину кримознавців[40]. Справжнім відкриттям для історії науки стали виявлені нами в особовому архівному фонді відомого українського історика, мистецтвознавця, музеєзнавця і діяча пам'яткоохоронної сфери Федора Людвіговича Ернста (1891–1942) листи до нього брата — Миколи Львовича. Справу не атрибутовано: має заголовок "Листи Ф. Л. Ернсту якогось Колі".

Листи М. Л. Ернста, що збереглися, братові охоплюють період із лютого 1921-го до листопада 1930 року. Брати — колеги на терені вивчення та охорони культурної спадщини — були дружні й постійно підтримували листування. Це підтверджують рядки листа дружини Федора Людвіговича Тамари Львівни, адресованого докторові історичних наук, професорові Сергію Івановичу Білоконю від 22 жовтня 1967 року: "Кіулей" він називав жартома свого брата Миколу Людвіговича, з яким був дружний і пов'язаний загальними науковими інтересами. Це був також видатний дослідник — історик і археолог"[41]. Зі змісту листування видно, що в особовому архівному фонді Федора Людвіговича відклалися не всі листи брата. Про це свідчить розрив сюжетних ліній, значні інколи хронологічні лакуни (до декількох років). При цьому в окремих випадках збереглися щомісячні послання, що свідчить про системність епістолярного спілкування братів.

Перший зі збережених листів датовано 20 лютого 1921 року. Для нас воно особливо цікаве тим, що цей складний період становлення нових радянських порядків на півострові — час страшного голоду, що забрав тисячі людських життів, і розрухи, — менше інших охоплено наявною в нашому розпорядженні епістолярною спадщиною інших діячів кримознавства. М. Л. Ернст повідомляв брату: "У мене настрій менш життєрадісний, ніж звичайно. Дуже страждаю від холоду, в чому, правда, значною мірою сам винен, оскільки не запасся дровами вчасно, повіривши обіцянкам Університету. А тут як навмисно ще незвично довга зима. Словом, руки клякнуть і неможливо займатися. Увечері горить, як у Нестора Літописця, лампада. Це також не підіймає настрій. Обідаю в радянській їдальні, де дають пригорілу пшеничну кашу. Платні не платять 4 місяці, оскільки в Криму немає радянських грошей. Продавати мені нічого, бо кращу частину мого гардероба вкрали солдати. Словом, не добре.

Тим часом, роботи скільки завгодно. Правда, в Університеті скасували Історико-філологічний факультет[42], так що лекції мої припинилися. Проте я тоді почав читати на Природничому факультеті курс "Доісторична людина". (Я взагалі вдарився в археологію).

Багато роботи по бібліотеці. Крім того, влаштовується тут Центральний музей Тавриди — археологічний і художній, в якому я перебуваю директором. Звичайно маса роботи, метушні. І за все це отримуєш фунт хліба й трохи пригорілої каші. Прикро. <...>

Провів я напр. гарне літо, полазивши вздовж по горах в околицях Бахчисарая, досліджуючи район поселень стародавніх готів, їхні укріплення, печерні міста. Потім бродив по Південному березі з такою ж метою. Привіз із собою багато малюнків, планів, нотаток. Харчувався, правда, чортзна-чим, ночував, де Бог пошле й терпів різні негоди аж до "зелених" у горах, але відчував себе чудово і був сповна задоволений <...>"[43].

4 липня 1921 року Микола Львович повідомляв брату: "Проводжу літо досить рухливим способом. Рухаюся багато по місту й по Криму. У місті в мене маса роботи, оскільки я перебуваю в декількох установах"[44]. Таку трудову завзятість він прозаїчно пояснював необхідністю "гонитви за пайками": "Я працюю в університеті на двох посадах, у музеї, в Кавалерійському училищі (!), в Зовнішторзі (!) та Фінвідділі (!). Яке я маю відношення до цих останніх установ, відає один Аллах. Ось і ганяю цілими днями по місту, висунувши язика"[45]. У цьому ж листі М. Л. Ернст розповідає про наукову поїздку по маршруту Карасубазар — Феодосія — Керч, під час якої він оглядав пам'ятки археології, знайомився з історією й етнографією кримчаків[46].

У наступних листах Миколи Львовича, наприклад, від 5 листопада 1923 року, міститься все більше інформації про проведені ним археологічні розкопки "печери за 25 верст від Сімферополя"[47].

Події 1924 року дійшли до нас відразу в чотирьох листах М. Л. Ернста до брата. У посланні від 21 травня 1924 року він повідомляв: "Удома писав потроху, та всі речі, яких не можна надрукувати. Ніяк не можу пересилити себе й писати різну плоску популярщину для екскурсантів, а це тепер єдиний товар у попиті. Читав спорадично лекції, регулярно в Університеті не читав — дратує атмосфера"[48]. У двох наступних листах (від 30 червня й 12 липня) Микола Львович обумовлював деталі приїзду Федора Людвіговича до Криму, організації його відпочинку та культурно-наукової програми (огляд кримських старожитностей і розкопок). Київському гостю хотілося побувати в Севастополі й оглянути археологічні пам'ятки Південно-Західного Криму та Південного берега. Брат домовився про його проживання в Херсонесі[49].

23 жовтня М. Л. Ернст повідомляв до Києва: "КримРаднарком зажадав, щоб копати татарську старовину в Бахчисараї. Довелося копати. Вийшло досить цікаво. Копав я разом із московським археологом Башкировим[50]. Розкопували стародавнє татарське кладовище біля станції. Викопували старі надгробки, що пішли в землю, які виявилися дуже цікавими, у вигляді саркофагів (але не порожніх усередині) з прекрасними орнаментами арабськими та візантійськими й прекрасними написами. Датовані кінцем XIV-го — початком XV-го століття. Розкопали й декілька поховань і також один родовий склеп з п'ятьма небіжчиками, дуже цікавий за будівельною конструкцією"[51].

2 березня 1925 року в листі до брата М. Л. Ернст ділився враженнями про Другу Всесоюзну конференцію з краєзнавства, що проходила в грудні 1924 року в Москві. Кримську АСРР на ній представляли О. І. Полканов і М. Л. Ернст[52]. Микола Львович повідомляв в листі, що "Я дуже близько зійшовся на з'їзді зі Спициним[53]; у гуртожитку спав на сусідньому з ним ліжку, так що ми цілими ночами розмовляли. Він чудовий старий"[54].

Листи М. Л. Ернста є цікавим джерелом і про проведення першої Всесоюзної археологічної конференції в Керчі. 1926 року виповнювалося 100-річчя від дня офіційного заснування Керченського музею старожитностей. Кримські краєзнавці справедливо вважали за необхідне відзначити цю круглу дату проведенням у Керчі наукової конференції. Звісно, мався на увазі Археологічний з'їзд, скликаний за дореволюційними класичними канонами, проте всім було зрозуміло, що про таку назву зборів радянських археологів не може йтися. За організацію конференції взявся КримОХРІС спільно з Керченським археологічним музеєм. 17 лютого 1926 року Микола Львович повідомляв Федору Людвіговичу: "передбачається всесоюзний археологічний з'їзд у Керчі та Херсонесі з нагоди століття Керченського музею. Напевно, буде дуже цікаво. Адже вперше після 1911 року…"[55].

27 березня М. Л. Ернст писав до Києва: "Конкретно вирішено питання про скликання з нагоди столітнього ювілею Керченського музею "Всесоюзної Конференції Археологів" у Керчі на початку вересня. Конференцію скликає Головнаука РСФРР. Для здійснення ювілею взагалі й Конференції зокрема утворено три комітети — один у нас, кримський, один у Москві в Головнауці та один у Пітері в Академії Іст[орії] Мат[еріальної] Культ[ури]. Оскільки від нас виходила ініціатива, то ми продовжуємо її тримати в руках, виробляємо програму ювілею і конференції, списки запрошуваних та ін. Спочатку Головнаука хотіла додати програмі конференції характер винятково присвячений керченській археології. За нашим наполяганням вона розширила програму в тому сенсі, що "на Конференції читаються доповіді з галузі археології Криму і культур Південної Росії, пов'язаних із Кримом". Хоча з Кримом можна пов'язати все, що завгодно, все ж ми наполягатимемо, щоб програма була ще більше розширена й охоплювала взагалі всю російську археологію. Без сумніву, так і буде, навіть якщо в офіційній програмі й значитиметься наведена вище формула. Ми прагнемо до того, щоб це було продовження колишніх археологічних з'їздів.

Із нагоди ювілею буде виставка археологічної роботи музею за 100 років (креслення, карти й ін.), будуть відкриті всі катакомби з фресками, завжди закопані (я за 7 років перебування в Криму їх ще жодного разу не бачив) — це виняткової рідкості випадок. Буде влаштовано ряд цікавих екскурсій в Німфей, Мірмікіон, до Асандрового валу, на гору Опук і на Тамань. Після з'їзду можна буде ще зробити якусь подорож скопом по Криму.

Зі зручностей передбачається залізнична знижка на 50 %, безкоштовна ночівля і дуже здешевлені харчі"[56]. Микола Львович радився з братом, які українські наукові установи та товариства запрошувати, пропонував київським ученим "виявити ініціативу" та створити в українській столиці "Комітет сприяння конференції". Він справедливо відмітив, що "Бажано, звичайно, щоб приїхали діяльні люди й поменше роззяв, кустарщиків і наукових панночок"[57].

До питання про археологічну конференцію в Керчі М. Л. Ернст знову повертається в листі 27 травня 1926 року: "На твоє запитання про Керченський з'їзд можу тобі повідомити, що він, мабуть, відбудеться, але, можливо, в скромних розмірах, бо мало сподівань на асигнування сум. Узагалі, раз справа в руках Головнауки, то вона йде черепашачими кроками й нетямущо. Ми зі свого боку все підготували в лютому-березні, а вони до сьогодні ні з місця, навіть запрошень ще не надсилають. Можуть цим дуже зіпсувати справу. Гроші власне потрібні не стільки на з'їзд, скільки на оз-

наменування ювілею ремонтами, преміями й ін., а для з'їзду потрібні гроші маленькі"[58]. У цьому ж листі Микола Львович детально розповів про результати своїх археологічних досліджень на Неаполі.

Штрихи створюють цілісний портрет. Зібрані по крупицях в архівах Києва та Санкт-Петербурга відомості дозволяють нам формувати невідомий досі образ багатогранної особи видатного діяча кримознавства Миколи Львовича Ернста. Поки що ми знайомимо краєзнавців лише з незначною частиною зібраних матеріалів про цю людину. Відтворення його повного образу й ролі в кримознавчих дослідженнях ще попереду.

Джерела та література

1 *Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю.* История исторического знания. — Москва: Дрофа, 2004. — С. 262–268.

2 Невдалою виявилася стаття про М. Л. Ернста в головному довідковому виданні для українських істориків. Див.: *Бикова Т. Б.* Ернст Микола Львович // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2005.– Т. 3.– С. 46–47. У статті, на жаль, відсутня інформація про праці Миколи Львовича, не вказано літератури про нього. Матеріал подано однобоко і не відбиває всю багатогранну діяльність ученого, немає фото. Ще менш інформативною є стаття про М. Л. Ернста в довідниках "Историки России" (Див.: *Кряжева-Карцева Е. В.* Эрнст Николай Львович // Историки России XX века: Биобиблиографический словарь / Авт.-сост. А. А. Чернобаев: в 2 т. — Саратов: Изд-во Саратовского ГСЭУ, 2005. — Т. 2. — С. 570.) і про українських археологів, у якому взагалі зосереджується маса фактичних помилок (Див.: Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — С. 31.).

3 *Бібіков С. М.* Микола Львович Ернст: До 75-річчя з дня народження // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 232–233.

4 *Храпунов І. М.* Микола Львович Ернст // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 111–115.

5 *Білокінь С. І.* В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / Ін-т історії України НАН України. — К., 2006. — С. 239–240.

6 Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук (далі — ПФАРАН). — Ф. 155. — Оп. 2. — Спр. 794. — Арк. 80–85А.

7 Там само. — Арк. 80.

8 Там само. — Арк. 81, 82.

9 Там само. — Арк. 83–84 зв.

10 Там само. — Арк. 84 зв.

11 Там само. — Арк. 85.

12 Там само. — Арк. 85А. До сьогодні не існує досконалого списку наукових публікацій М. Л. Ернста. Надрукований у п'ятому числі "Материалов по археологии, истории и этнографии Таврии" (1996 р.) "Список печатных работ Н. Л. Эрнста" (32 назви) є вкрай неповним.

13 Національні архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — НАФРФІМФЕ). — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1; спр. 2. — Арк. 26.

14 *Білокінь С. І.* Вказ. праця. — С. 12.

15 Там само.

16 НАФРФІМФЕ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 18–21.

17 *Білокінь С. І.* Вказ. праця. — С. 12–13.

18 ПФАРАН. — Ф. 155. — Оп. 2. — Спр. 794. — Арк. 80.

19 *Білокінь С. І.* Вказ. праця. — С. 13–14.

20 Там само. — С. 18–19.

21 ПФАРАН. — Ф. 155. — Оп. 2. — Спр. 794. — Арк. 83 зв.

22 *Ernst N.* Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland // Zietschrift für Osteuropäische Geschichte. — Berlin, 1912. — Bd. 3. — H. 1. — S. 1–58.

23 *Білокінь С. І.* Вказ. праця. — С. 26–27.

24 *Эрнст Т. Л.* [Воспоминания] // Білокінь С. І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / Ін-т історії України НАН України. — К., 2006. — С. 278–279.

25 ПФАРАН. — Ф. 155. — Оп. 2. — Спр. 794. — Арк. 83.

26 Державний архів м. Києва. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 391. — Арк. 8, 16.

27 *Білокінь С. І.* Вказ. праця. — С. 29.

28 Російська національна бібліотека, відділ архівних документів (далі — РНБ ВАД). — Ф. 2. — Оп. 1 (1917 р.), накази та розпорядження, арк. 27, № 16.

29 РНБ ВАД. — Ф. 10/1, Особова справа М. Л. Ернста, арк. 1.
30 Там само. — Арк. 3.
31 РНБ ВАД. — Ф. 2. — Оп. 1 (1917 р.), накази та розпорядження. — арк. 32, № 30.
32 *Михеева Г. В.* Эрнст Николай Львович // Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры: Биографический словарь. Т. 2: Российская Публичная библиотека — Государственная Публичная библиотека в Ленинграде, 1918–1930. — Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. — С. 652.
33 Там само.
34 РНБ ВАД. — Ф. 2. -Оп. 1 (1917 р.), накази та розпорядження. — Арк. 45, № 59.
35 *Непомнящий А. А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — С. 91–130.
36 ПФАРАН. — Ф. 155. — Оп. 2. — Спр. 794. — Арк. 83.
37 Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський (1890–1943) — антрополог, етнограф.
38 Інститут історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ (далі — ІІМК РАН НА РВ). — Ф. 2. — Оп. 1 (1921 р.). — Спр. 71. — Арк. 12.
39 ІІМК РАН НА РВ. — Ф. 2. — Оп. 1 (1922 р.). — Спр. 57. — Арк. 5–6 зв.
40 Див. докладніше: *Непомнящий А. А.* Подвижники крымоведения. — Симферополь, 2006. — Т. 1. — 324 с., ил. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 7); Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — Симферополь, 2008. — 600 с., ил. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12).
41 *Білокінь С. І.* Вказ. праця. — С. 270.
42 В останні роки нами введено до наукового обігу чисельний корпус епістолярію діячів науки щодо історії вищої школи в Криму в 20-ті роки XX ст. Однак в підготовленій "джерелознавцем" Філімоновим оглядовій статті з проблеми епістолярні джерела, як, до речі, й корпус надрукованих в останні роки матеріалів із московських та київських архівів, взагалі проігноровано. Дивись: *Филимонов С. Б.* Об историографии и источниковедении истории Таврического университета: К 90-летию начала разработки истории вуза // II Международная научно-практическая конференция "Крым в контексте русского мира: История и современность" / Русская община Крыма. — Симферополь, 2009. — С. 111–119. У цій статті, яка за змістом відповідає рівню недосконалого реферату, взагалі не висвітлено, які джерела з історії Таврійського університету існують, крім, звісно, "сенсаційних знахідок" на сторінках кримської періодичної преси самого Філімонова. Це й не дивно, якщо посилання йдуть лише на самого себе (на 4 сторінки так званого історіографічного й джерелознавчого огляду приходиться 11 посилань на Філімонова), а стаття пишеться, лише щоб дати черговий "урок" своєму опонентові. Дивись з цього приводу також: *Непомнящий А. А.* Про вивчення наукової спадщини кримських краєзнавців // Історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 119–121.
43 НАФРФІМФЕ. — Ф. 13. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 1–1 зв.
44 Там само. — Арк. 2.
45 Там само.
46 Там само. — Арк. 3–3 зв.
47 Там само. — Арк. 5–6.
48 Там само. — Арк. 9 зв. Цікаво і докладно про психологічну атмосферу в Кримському університеті (з 1925 року — педінституті імені товариша М. В. Фрунзе) розповідає в численних листах до Гната Юліановича Крачковського професор цього вузу Віктор Йосипович Филоненко. Див. про це: *Непомнящий А. А.* Академік Г. Ю. Крачковський і кримські орієнталісти: За матеріалами епістолярію // Східний світ. — 2008. — № 1. — С. 194–209; № 2. — С. 148–157.
49 НАФРФІМФЕ. — Ф. 13. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 10, 11.
50 Олексій Степанович Башкиров (1885–1963) — історик-кримознавець, доктор історичних наук, професор.
51 НАФРФІМФЕ. — Ф. 13. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 13–13 зв.
52 Після повернення кримських делегатів до Сімферополя на засіданні Таврійського товариства історії, археології й етнографії влаштували обговорення роботи конференції. М. Л. Ернст виступив із основною доповіддю, в якій акцентувалося про "необхідність залучення до краєзнавчої роботи широких мас населення та радянської громадськості (професійних і партійних організацій) і передової молоді", а також про "необхідність тісного зв'язку з держорга-

нами, особливо господарськими та планувальними".

53 Олександр Андрійович Спицин (1858–1931) — археолог. Після закінчення Історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету (1882 р.) працював викладачем історії В'ятської жіночої гімназії. З 1892 року — співробітник імператорської Археологічної комісії (відповідно з 1919 р. — Російської академії історії матеріальної культури, з 1926 р. — Державної академії історії матеріальної культури). Читав лекції з археології в столичному університеті (з 1909 р.) й Археологічному інституті (з 1914 р.).

54 НАФРФІМФЕ. — Ф. 13. — Оп. 3. — Спр. 56. — Арк. 15 зв.

55 Там само. — Арк. 17.

56 Там само. — Арк. 19–19 зв.

57 Там само. — Арк. 19 зв.

58 Там само. — Арк. 20.

Андрей Непомнящий

К биографии Николая Эрнста: Новые документы из архивов Санкт-Петербурга и Киева

В научный оборот вводится неизвестный ранее корпус архивных биографических документов известного крымоведа, археолога Николая Эрнста. В том числе его письма к брату — выдающемуся деятелю музееведения Украины, организатору памятникоохранительной работы Федору Эрнсту. Эпистолярный корпус был выявлен и атрибутирован профессором А. А. Непомнящим. Письма являются интересным источником о развитии науки на полуострове в 20–е годы XX в., истории Таврического университета, биографий деятелей науки.

Ключевые слова: *Николай Эрнст, Федор Эрнст, охрана памятников, переписка, Таврический университет.*

Andrej Nepomnyashchy

For Mykola Ernst`s Biography: New documents from the archives of Saint-Peterburg and Kiev

The earlier unknown collection of letters written by the archeologist and the prominent expert on the Crimean studies Nikolay Ernst to his brother Fedor Ernst, who was a person of note in the Ukrainian museology and also the organizer of the archeological sites' protective campaign, came into use of scientists. This collection was brought to light by professor A. A. Nepomnyaschy. The letters are considered to be an interesting source giving an outlook on the development of the peninsular sciences in the 20–ies of the 20th century, also recollecting the history of the Taurida University and some biographies of people who made considerable contributions to the sciences.

Key words: *Mykola Ernst, Fedir Ernst, protection of the monuments, correspondence, Taurida University.*

УДК [908:94] (477.51)

Тамара Демченко (м. Чернігів)

ПОВЕРНЕННЯ ДО ВИТОКІВ: НАРИС ПРО КРАЄЗНАВЦЯ ВАСИЛЯ УСТИМЕНКА

У статті висвітлюються головні віхи життєвого шляху одного з керманичів товариства "Чернігівське земляцтво у м. Києві", державного і громадського діяча сучасної України В. Устименка, в загальних рисах проаналізовано його науковий доробок в галузі історичного краєзнавства.

***Ключові слова**: краєзнавство, товариство "Чернігівське земляцтво у м. Києві", історичні календарі, історія села.*

Так бувало уже не раз, що видатних успіхів на терені краєзнавства (маю на увазі якнайширше тлумачення терміна — не тільки наукова дисципліна, але й залюбленість у минуле й сьогодення рідного краю, одержимість ним, жертовність, мистецтво у малому бачити й відчувати велике) досягали не обов'язково професіонали. Для того щоб стати справжнім краєзнавцем, мало тільки одних фахових знань: за нашими спостереженнями, тут потрібний набір дещо інших чеснот. Те, що зближує історичну науку й краєзнавство, один із зачинателів краєзнавчого руху в Росії І. Гревс сформулював так: "Край — це іменно жива цілісність, це особливого роду організм, так само як — у ширшому горизонті — область, країна, земля ("ландшафти", що розширяються, — індивідуальні комплекси природних і культурних властивостей, рис, сполучень); такі ж однаковим чином, з іншого боку, людина, група людей, народ, людство. "Користь" їхня — поняття багатозмістовне і складне, осмислення її, правильне і глибоке, не може бути досягнуте інакше, як шляхом вивчення цілого, всього організму. Краєзнавство неухильно прагне до синтезу, справжньої єдності, що відновлюють і тлумачать предмет образу. Воно повинне накреслити повний і цілісний портрет краю, який відображає все його тіло і весь дух в їхній організації і в їхньому спільному житті" [1]. Складність, заплутаність цих перетікань і переплетінь зумовили достатньо пізню появу самого терміна "краєзнавство". Академік С. Шмідт відзначив, що він відсутній у "Словаре великорусского языка" В. Даля і в "Энциклопедическом словаре" Брокгауза і Єфрона, тобто з'явився на зламі XIX–XX ст.[2]. Ймовірно, що обрати надійний дороговказ у цій насправді нелегкій справі й допомагає ота не раз оспівана любов до отчого дому. Звичайно, грамотні в історичному сенсі дослідження завжди мають більше шансів на успіх у порівнянні з аматорськими роботами. Знаю декілька випадків, коли усвідомлене бажання поринути у минуле рідного села буквально змінювало звичне коло життєвого шляху уже зрілої людини, змушувало сідати за підручники і серйозно студіювати історію.

До вершин краєзнавчого олімпу В. Устименко підійшов своїм власним шляхом. Значний доробок у вигляді низки книжок, упорядкування видань Чернігівського і Корюківського земляцтв у Києві, систематична й системна участь у конкретних заходах цих товариств, цікаві ініціативи й конкретні зусилля по їх реалізації дають всі підстави вважати цю людину видатним краєзнавцем. Знайомлячись з його життям, діяльністю, науково-краєзнавчим доробком, починаєш розуміти, що в міру розвитку його досить успішної кар'єри В. Устименко не віддалявся, а невпинно наближався до своєї невеличкої Жуклі як уособлення рідного краю в цілому. Зрештою вона посіла в ієрархії вартостей законне місце поруч вічних нетлінних цінностей кожної порядної людини — відданості роду й родині, любові до Батьківщини, прагнення свободи, усвідомлення національної ідентичності... Чому так сталося, можна й не дошукуватися, хоча герой цього нарису звертався до з'ясування витоків і має цікаву думку, до якої ми звернемося пізніше. На наш погляд, людина вже народжується з геном закоханості у рідний край. Відомо скільки завгодно прикладів, коли люди живуть і, до речі, цілком непогано, сповідуючи принцип: "Ubi bene, ibi patria" ("Де добре, там батьківщина"), для інших же відрив від Батьківщини (і в широкому, і у вузькому

значенні) — невигойна рана, яка дає про себе знати упродовж усього життя. Наш земляк, письменник В. Дрозд у своєму останньому документальному творі із розумінням і глибоким співчуттям відтворив долю "останніх могікан, будівничих Української Народної Республіки", котрі у вигнанні/еміграції і через десятки років "тихенько плакали за рідною землею" [3]. На щастя, В. Устименку не довелося зазнати подібних поневірянь, але драматичних колізій у його долі теж вистачало.

Василь Євдокимович Устименко народився 18 січня (напередодні Дванадесятого великого православного свята — Хрещення Господнього, як він написав у листі до автора цих рядків) 1937 р. у селі Жукля Корюківського району Чернігівської області в селянській родині. Його батькам, як і будь-кому в ті жорстокі часи, не вдалося уникнути подиху "доби-вовчиці". Батько — Кузьменко Євдоким Омелькович, 1902 року народження — народився у селі Хлоп'яники (тепер Сосницького району) в заможній, багатодітній козацькій сім'ї. У 1929 р. через небажання вступати то ТСОЗу її глава — Омелян Прохорович був оголошений куркулем, родину виселили із рідного села. Страхітлива й типова у своїй буденності тогочасна історія. Проте, ймовірно, що прізвище батькові Василя Євдокимовича довелося міняти не тільки через страх розкуркулення, цькування, перетворення у "ворога народу", як це сталося із відомим українським письменником А. Дімаровим [4]. Юнак покохав дівчину із села Жукля — круглу сироту Гафійку Орловську, яка виховувалася у бездітних родичів — сім'ї Устименків: Петра Єсиповича та Феодори Семенівни, рідної тітки дівчини по батькові. Саме вони дали притулок молодій родині, прийняли приймака, відписали все своє майно, але поставили умову: прізвище у молодих має бути Устименко. Як пояснює В. Устименко, можливо, старі боялися, що їхнє добро не дістанеться вихованці та її дітям, бо вони її не всиновлювали офіційно.

Бригадир колгоспу "Червоний партизан" Є. О. Устименко пішов на фронт 12 липня 1941 р. у складі першої сотні жуклян, мобілізованих до Червоної Армії. З війни він не повернувся, натомість дружині прийшла похоронка. У вдови солдата підростали троє дітей: Микола (1929 р.), Марія (1933 р.) і Василь. Наймолодший син Устименків дуже любив свою маму. Хочеться зацитувати із його листа: його мати "проживала останні роки у Корюківці у сім'ях старшого сина та доньки, де і зупинив її земну ходу четвертий інсульт. Тужила розлукою з рідним обійстям, сусідами, людьми села. Заповідала поховати по відходу за межу вічності серед дорогих їй жуклян — дідів-прадідів роду Орловських, Устименків, Шавлаків, Прохоренків та переплетінь інших родів. Можливо, заповіт Матері, її любов до людей села полонили душу й серце; спогади про тяжке босоноге, голодне і холодне дитинство, що надто повільно пропливало, мов темні хмари у безкрайньому небі, а, можливо, і те, й інше. Хіба ж можуть забутися перші в житті кроки, коли переступив батьківський поріг, оту стежину в ріднім краї, дорогу, якою пішов навчатися життя з порожніми кишенями і свідомість, наповнену бажанням вчитися і вчитися, щоб потім заробити для мами грошенят, порадувати її". Як бачимо, стимул до навчання ніяк не можна назвати егоїстичним, а любов до найріднішої у світі людини переросла у любов до села, яке було осереддям світу української селянки — Гафії Семенівни Устименко.

Сам процес навчання аж ніяк не нагадує теперішні його варіанти, хоча, мабуть, для сільських дітей у всі часи значно складніше кудись поступити і навчатися. Василь Євдокимович міг закінчити у рідному селі тільки семирічку, а атестат зрілості мусив здобувати у Хлоп'яницькій середній школі. По тому вступив на навчання до Сосницького (Чернігівська область) сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку. Після роботи по направленню і відбуття строкової армійської служби В. Устименко, очевидно, заочно закінчив ще й економічний факультет Ленінградського (м. Пушкін) сільськогосподарського інституту. Річ у тім, що здібного молодого чоловіка "запримітили" й взяли на комсомольську, потім партійну роботу. Він пройшов усі кар'єрні щаблі: райком, обком, ЦК КПУ. Робота дала йому змогу закінчити і Вищу партійну школу при ЦК КПРС. До речі, тут з'явилася можливість стати фахівцем з історії партії. У Вищій партійній школі в Києві В. Устименко склав кандидатські іспити, так званий кандмінімум, і фактично підготував дисертаційне дослідження, фрагменти якого друкувалися в "Українському історичному журналі". Проте, як він пише у своїх автобіографічних замітках, дисертація так і залишилася незахищеною, причому "пораду"

не виходити на захист дав йому безпосередній керівник — завідувач відділом оргпартроботи ЦК КПУ Г. Крючков: "Керівництво ЦК не поділяє бажання працівників захищатися. В апараті повинні працювати досвідчені практики, а не вчені". І все ж таки ні навички роботи з джерелами та науковою літературою, ні організаторські здібності, відточені в апараті, не пропали марно. Невипадково у вірші з присвятою "Василю Устименку" його колега по земляцтву Б. Іваненко писав напівжартома, але з глибоким переконанням у правоті своїх слів:

І скільки знаю я тебе, мій друже,
Ти завжди був мобільності зразком –
Підтягнутим, трудящим, небайдужим,
Мов списаним з ікон орговиком[5].

Важкою, невтомною працею здобувався досвід, сповна використаний у зовсім інших умовах, зокрема, й для занять краєзнавчою роботою, що є темою нашої розвідки.

Проте перед тим і паралельно був у В. Устименка ще великий життєвий період, присвячений службі у Міністерстві внутрішніх справ та Міністерстві зв'язку (Державна фельд'єгерська служба). Наприкінці грудня 1991 р. його затвердили на посаді керівника цієї служби вже незалежної України. Саме В. Устименку довелося розбудовувати і Службу дипломатичних кур'єрів в Україні. Наприкінці листопада 1994 р. у званні генерал-майора внутрішньої служби він вийшов на пенсію за віком, а вже наступного дня був запрошений на роботу до Секретаріату Кабінету Міністрів України, де 6 років очолював службу Першого віце-прем'єр-міністра України. Останні 5 років — у Міністерстві з питань надзвичайних ситуацій, де працював на керівних посадах аж до кінця 2005 року.

Не буде перебільшенням сказати, що герой цього нарису перебував у перших рядах тих, хто стояв біля витоків закладання різних життєво важливих структур нової держави. Ми звикли в основному критикувати цих людей, забуваючи про об'єктивні труднощі й неминучі помилки першопрохідців. Якщо ж глибше задуматися над сенсом не такої вже й далекої, але все-таки історії, то починаєш розуміти, який великий тягар вони звалили на свої плечі. Прикро, що поки надто мало відомо про цей етап державотворення, і ще менше про його творців. Будемо сподіватися, що з часом Василь Євдокимович створить мемуари про переломну добу в житті країни і своєму власному. Було б і повчально, і цікаво прочитати про діяльність окремих персон, про враження мемуариста від стажування у США та Німеччині (1994, 1996 рр.), про офіційні поїздки до інших країн.

Як бачимо, життєвий шлях генерала Устименка був загалом успішним, хоча й не прямолінійним та позбавленим життєвих труднощів і негараздів, зате сповненим несподіваних поворотів і перемін, які зрештою й загартували цей динамічний, цілеспрямований і заряджений позитивною енергетикою характер.

Здається, що Товариство "Чернігівське земляцтво у Києві" ідеально підходило цій людині, а вона, в свою чергу, прекрасно вписалася у його лави. У листі до автора цих рядків Василь Євдокимович наголосив, що з власної волі вступив до Товариства у 1996 р., тобто у рік його становлення, упродовж всього періоду існування об'єднання земляків обирався до його керівної Ради.

Історія власне самого земляцтва входить до кола найбільших зацікавлень краєзнавця. Він підготував серію нарисів для календаря "Собори наших душ". У першому з них дане визначення поняттю "земляцтво", розповідається про перші спроби, які припадають на початок 90-х років XX ст., киян чернігівського походження об'єднатися, йдеться про видатних українських державних діячів, політиків, письменників, котрі увійшли до ініціативної групи [6]. Цікаво, що у збірнику, присвяченому 10-літтю земляцтва, В. Устименко чітко виокремив ті вузлові моменти, які найбільше привабили його у новоствореному товаристві: "У січні — березні 1996 року в столиці України утвердилася громадська країна — країна колективних мрій. <...> 10 років — у колі друзів, однодумців, єдинокровців, громадська співпраця яких стала способом і змістом життя, і не просто спілчанською працею, а справжньою людською дружбою" [7].

Серед пріоритетних напрямів діяльності Чернігівського земляцтва вирізнялися: допомога своїй малій батьківщині, співпраця з її керівництвом та громадськими організаціями, сприяння піднесенню духовного і культурного життя області. Цим же цілям були підпорядковані й зусилля заснованих у 2000 р. регіональних відділень земляцтва. Корюківське відділення очолив В. Устименко. Його діяльність, очевидно, і виявилася тим фактором, який зробив цей осередок земляків найчисельнішим: на 1 січня 2006 р. — 304 члени [8], на сьогодні вже — 350 осіб.

Серед інших видів роботи його членів привертають увагу щорічні ініціативи влаштовувати новорічне свято для дітей-сиріт у селах Корюківського району. Пишучи про це, В. Устименко звертається і до власних спогадів: “Мабуть, кожний із нас, в якому б віці не перебував, — зізнається він, — до подробиць пам’ятає своє дитинство. Дитинство старших поколінь сягає у довоєнні, воєнні й повоєнні роки. У багатьох це — страх, сирітство, недоїдання, очікування чогось кращого, чиєїсь допомоги, або хоча б надії на допомогу” [9]. Таким чином, благодійність членів земляцтва викликана певною мірою прагненням якщо не усунути повністю, то принаймні частково полегшити теперішнім сільським дітлахам життєві труднощі. На наш погляд, це порядно і по-людськи зрозуміло. Не менш привабливою виглядає і спроба насадити яблуневі сади у селах, рідних для членів земляцтва. В. Устименко організував у серпні 2006 р. свято свого села Жуклі. До речі, це був єдиний подібний захід за всю понад десятирічну історію Чернігівського земляцтва. До села прибуло 40 земляків із сільських осередків Корюківського земляцтва [10]. Усі ці акції вимагають і коштів, і вільного часу, і багатьох організаційних зусиль. Нагадаємо, що до 2006 р. Василь Євдокимович знаходився на відповідальній державній роботі, і, ймовірно, жертвував відпочинком і особистим життям, щоб очолювати корюківців у їхній діяльності на благо рідної землі й брати активну участь у роботі Чернігівського земляцтва.

Помітним явищем у духовному й культурному житті Чернігівщини на зламі XX–XXI ст. стали тематичні календарі Чернігівського земляцтва. Вони уже стали історією, бо підготувавши до друку 10 назв, Рада товариства вирішила започаткувати іншу серію своїх “фірмових” видань. Календарі, безумовно, заслуговують на спеціальне дослідження. У контексті нашої теми доречно підкреслити, що майже усі вони були підготовлені за прямою участю В. Устименка (опрацювання біографічних даних членів земляцтва, фотодокументи тощо), а в одному випадку він виступив і співавтором-упорядником [11].

Мабуть, зовсім не випадковим сюжетом у краєзнавчому доробку Устименка стало створення й упорядкування краєзнавчого календаря. Чернігівське краєзнавство не просто отримало свою енциклопедію: багато місцевих науковців, працівників культури, журналістів, освітян, чиї дослідницькі інтереси тісно перепліталися із вивченням старожитностей рідного краю, дістали можливість оприлюднити результати своїх пошуків на сторінках календаря. До речі, так було і при підготовці інших тематичних випусків, але найповніше сили чернігівського корпусу краєзнавців були представлені саме у календарі на 2005 р. Серед знаних на Чернігово-Сіверщині імен зустрічаємо прізвища: Г. Арендар, В. Коваленка, О. Коваленка, С. Половнікової, С. Реп’яха, В. Симоненка, Л. Студьонової, В. Ткаченка, О. Уривалкіна, О. Черненко, Л. Ясновської. Доречними виглядають також нариси, присвячені постатям самих краєзнавців: О. Коваленка, С. Павленка, В. Сапона, Л. Студьонової та інших.

Історико-просвітницьке значення цього та інших календарів важко переоцінити. Адже вони виходили порівняно великими накладами і поширювалися безкоштовно в межах Чернігівської області. Практично кожний міський чи сільський учитель може скористатися різноманітною, а часто й вичерпною інформацією для підготовки уроку з краєзнавчої тематики (необхідно згадати і про багатий фотоілюстративний матеріал), а студенти вишів — для написання рефератів, курсових робіт тощо. Чернігівці не залишилися байдужими до такого щедрого дарунка своїх київських земляків. У 2000 р. редакційна колегія календаря “Чернігівщина — земля козацька”, до складу якої входив і В. Устименко, була удостоєна престижної обласної премії імені М. Коцюбинського[12]. Доречно також підкреслити, що усі календарі були свого часу презентовані Чернігові у великому читальному залі Чернігівської обласної бібліотеки імені В. Короленка. Постійність у виборі місця презентації і обов’язковість київських гостей знаходили відгук у чернігівської громадськості: зал був завжди переповнений, місцеві ЗМІ давали детальну інформацію про подію, провадили прес-конференції з гостями й читачами.

Переходячи до власне бібліографії праць Василя Устименка, відзначимо, що вона майже повністю не розроблена. Свого часу (у 1980 р.) він підготував серію партійної літератури “Школа молодого комуніста” із 11 книг, але їхні назви та вихідні дані у списку літератури, наданому авторові цих рядків, не зазначено. Не вказані також і статті, котрі упродовж тривалого часу (1960–2009 рр.) друкувалися у місцевій та центральній періодиці.

Зокрема, публікації у газеті “Отчий поріг” — друкованому органі Чернігівського земляцтва — мають безпосереднє відношення до нашої теми — історико-краєзнавчого доробку В. Устименка і повинні обов’язково включатися до списку праць автора. Якщо обмежитися тільки даним аспектом його багатогранної науково-публіцистичної та фахової діяльності, то можна виокремити такі напрями дослідницької роботи:

- історія рідного села Жуклі;
- минуле й сьогодення Корюківщини;
- історія Чернігово-Сіверщини в цілому;
- систематизація й узагальнення (у формі літопису) численної інформації про заснування та діяльність Товариства “Чернігівське земляцтво”.

Дослідник віддав кожному з них чимало часу і зусиль, результатом яких стали декілька книг [13]. Їхній зміст визначає жанрові особливості публікацій. Біографічні довідники членів земляцтва дбайливо упорядковані, до кожного нарису додано фотографію. Про щиру повагу до колег і доброзичливий характер упорядника свідчать його спроби знайти декілька теплих слів про людей, яких він знає особисто. Книги про Корюківку відзначаються помітною публіцистичністю, вони витримані у традиційному річищі книг про Велику Вітчизняну війну, що зрештою пояснюється трагедією, яка спіткала мешканців міста: на початку березня 1943 р. карателі спалили його разом із жителями…

Найбільше наближаються до класичного типу літератури краєзнавчого спрямування роботи В. Устименка про його рідне село Жуклю. Перша побачила світ у 2007 р. Вражає, що автор зумів упродовж незначного терміну розгорнути порівняно невеликий за обсягом матеріал (87 сторінок) у об’ємистий том загальною кількістю понад 600 сторінок. Щоправда, він сам сказав на презентації книги про Жуклю, що це результат чотирнадцятирічної праці. Він настільки вагомий і певною мірою унікальний, що, на нашу думку, заслуговує на окрему розмову. Проте, без сумніву, поява цієї книги — це важливий етап у становленні п. Устименка як серйозного і перспективного дослідника на ниві краєзнавства. Тут доречно буде сказати, що автор подбав, щоб книга з’явилася в оселі кожного жуклянця. Він організував презентацію книги у рідному селі, запросивши земляків із Києва, Корюківки, майстрів мистецтва. Місцева періодика писала про його відчайдушні зусилля відродити життя у невеликому поліському селі [14]. Генерал допомагає односельцям і матеріально, і тримати планку духовного та культурного життя. У приватній розмові він сказав, що упродовж 2009 р. (на початок листопада) уже 21 раз виїздив до села. Це при тому, що рідні у селі вже не залишилося. Проте, звичайно, навіть велика праця однієї небайдужої людини — крапля в морі на тлі занепаду і руйнації, потрібні системні заходи держави, щоб зупинити деструктивні процеси. І все-таки і одна людина у полі чогось варта, якщо вона — воїн. Зусилля В. Устименка, сподіваємося, не марні. Його книга привернула увагу громадськості всієї України, вона здатна пробити мури відчуженості, збайдужіння, покірності й здичавіння. Жукля має всі шанси стати символом відродження українського села, завдяки згуртованості й невтомній праці різних поколінь його уродженців.

І насамкінець про плани й мрії В. Устименка. Бо ж давно відомо: чи не найповніше характеризують людину її прагнення. Пан генерал не збирається складати зброї. До його намірів входить організація святкування 110-ї річниці Жуклянської школи, причому з обов’язковим запрошенням усіх випускників, або їхніх нащадків, де б вони не проживали. Конкретна робота по підготовці урочистостей провадиться уже декілька років. А на черзі вшанування старожилів села. Із захопленням говорив Василь Євдокимович про подальшу роботу над підготовкою до друку фотоархіву з історії села. Але нас найбільше привабила його ідея щодо впорядкування довідника про знаменитих чернігівців. У листі до автора цих рядків В. Устименко писав: “Ще зі студентських років зародилося бажання, що перейшло у звичку, віднаходити у літературі, особливо в енциклопедичній, починаючи, здається, від Брокгауза і Єфрона, їхнього 29-томного видання (1911–1916 рр.), біографічні повідомлення про чернігівчан та українців, які заявили про себе у світі. З тих пір всі тумбочки й кутки у квартирі забиті, гадаю, безцінними матеріалами. Примножуючи їх до цього часу, назбиравши багато тисяч повідомлень про вихідців із Чернігівщини, разом з тим не покидає думка упорядкувати й видати їх окремим накладом, можливо, вмістяться у 2–3 книги. Не виключаю й знайти такого ж ентузіаста, аби тільки, передавши йому свої скарби-матеріали, вони побачили світ на моїй

рідній Чернігівщині". Дана ідея-пропозиція дуже доречна й потрібна, бо в Чернігівській області фактично відсутній біографічний довідник видатних земляків. Інформативний блок із Чернігівського тому багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР", безумовно, не повний і застарілий ідеологічно. Енциклопедичний довідник "Чернігівщина" вміщує переважно історико-географічні дані, довідник Д. Калібаби потребує серйозних доповнень та уточнень [15]. Відтак у переліку актуальних завдань чернігівських краєзнавців на одному з перших місць стоїть питання про роботу над підготовкою до друку по можливості повного, позбавленого політичного та ідеологічного зааніажування довідника про великих, видатних і знаних у світі уродженців Чернігівщини, у якій би царині позитивної діяльності вони себе не проявили. Матеріали, зібрані невтомним генералом, можуть виявитися відправною точкою у даній роботі.

Таким чином, попри значні успіхи на краєзнавчій ниві, досягнуті В. Устименком, він продовжує активно працювати, має чимало задумів і планів, гуртує довкола себе молодь і небайдужих до громадських справ людей. Це запорука подальших досягнень талановитого краєзнавця на обраній ним ниві служіння своєму рідному краю.

Джерела та література

1 *Гревс И. М*. История и краеведение // Отечество: Краеведческий альманах. — М., 1991. — Вып. 2. — С. 6.
2 *Шмидт С*. "Золотое десятилетие" советского краеведения // Отечество: Краеведческий альманах. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 15.
3 *Дрозд В*. Сто літ любові: Портрет української родини на тлі епохи // Вітчизна. — 2003. — № 7–8. — С. 13.
4 Див.: "Моє прізвище не Дімаров, а Гарасюта...": Письменник про українську літературу, історію і сьогодення / Бесіду вела Н. Тисячна // День. — 2008. — 31 жовтня. — С. 18.
5 Собори наших душ: Календар 2006 року / Упоряд. В. Д. Туркевич, М. І. Чубук. — К., 2006. — С. 236.
6 *Устименко В*. Карби нашої історії. 1996. Рік перший // Собори наших душ: Календар 2006 року / Упоряд. В. Д. Туркевич, М. І. Чубук. — К., 2005. — С. 26.
7 *Устименко В. Є*. Товариство "Чернігівське земляцтво в м. Києві": Кроки становлення. — Вид. друге, перероб. — К., 2006. — С. 29.
8 Там само. — С. 87.
9 Собори наших душ: Календар 2006 року / Упоряд. В. Д. Туркевич, М. І. Чубук. — К., 2006. — С. 227.
10 Собори наших душ: Календар 2006 року / Упоряд. В. Д. Туркевич, М. І. Чубук. — К., 2006. — С. 81.
11 Див.: Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 року. — К., 2004. — 768 с.: іл.
12 Чернігівщина — земля козацька: Календар 2000 року / Автор і упоряд. І. Корбач. — К., 1999. — 768 с.: іл.
13 *Устименко В*. Батьківський поріг. — Вид. друге, переробл, доп. — К., 2002. — 503 с.: іл.; Корюківка — наш біль і любов / Авт. кол.: Устименко В. Є. (кер.), Борисенко І. Д., Горовий В. В. та ін. — К., 2003. — 140 с.: іл.; *Устименко В. Є*. Ота стежина вріднім краї: До 5-ї річниці утворення Корюківського регіонального відділення товариства "Чернігівське земляцтво" в м. Києві. — К., 2005. — 144 с.: іл.; Його ж. Товариства "Чернігівське земляцтво" в м. Києві: Кроки становлення. — Вид. друге, переробл. — К., 2006.– 87 с.: іл.; Його ж. Горнусь до тебе, земле рідна! З історії села Жукля. — К., 2007. — 87 с.: іл.; Його ж. Корюківка — моя і наша: До 350-річного ювілею заснування міста. — К., 2007; Його ж. Жукля: З історії села на Чернігівщині. — К., 2009. — 608 с.: іл.
14 *Божок В*. Мрії рожеві — думки пекучі // Сіверщина. — 2009. — 8 жовтня. — С. 12.
15 Див.: История городов и сел Украинской ССР: В 26 т.: Черниговская область. — К., 1983. — 814 с.: илл.; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник/ За ред. А. В. Кудрицького. — К., 1990. — 1005 с.: іл.; *Калібаба Д*. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. — Чернігів, 1998. — 256 с.

Тамара Демченко

Возвращение к истокам: очерк о краеведе Василии Устыменко

В статье освещаются главные жизненные вехи одного из руководителей общества "Черниговское землячество в г. Киеве", государственного и общественного деятеля современной Украины В. Устименко, в общих чертах проанализированы его научные достижения в области исторического краеведения.

***Ключевые слова:** краеведение, общество "Черниговское землячество в г. Киеве", исторические календари, история села.*

Tamara Demchenko

Return to the sourses: Essay about local lore expert Vasily Ustimenko

The article deals with the main periods of life of V. Ustymenko: one of the helmsmen of the association 'Chernihiv countrymen in Kyiv', public statesman of the modern Ukraine. The author analyzes statesman's scientific works in the field of historical local lore/country study.

***Key words:** local lore/country study, association 'Chernihiv countrymen in Kyiv', historical calendars, country's history.*

V
МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

УДК 069.01

Руслана Маньковська (м. Київ)

МУЗЕОЛОГІЯ ЯК НАУКОВА ГАЛУЗЬ: СУЧАСНИЙ ДИСКУРС ТА ПРОБЛЕМА ТЕОРЕТИЧНОГО ІНТЕГРУВАННЯ

У статті зазначаються основні тенденції розвитку сучасної музеології, що стосуються її теоретичних основ, як галузі науки, розглядається зміст таких понять, як "музеологія", "музеєзнавство", "музей", "музеальність", досліджуються точки зору різних музеологічних шкіл, що виокремились в науковій дискусії протягом другої половини XX — поч. XXI ст. в Україні і світі, висвітлюється місце музеології в системі соціогуманітарних наук, а також її структура та науковий інструментарій.

Ключові слова: *музеологія, музеєзнавство, музей, музеальність, теоретико-методологічний інструментарій, об'єкт, предмет, структура музеології, соціогуманітарні науки.*

У контексті модернізації українського суспільства на початку XXI ст. виразно проступає проблема оновлення методологічних парадигм сучасної соціогуманітаристики. Наукова галузь характеризується поряд з іншими такими явищами, як диференціація і інтеграція знань, які спрямовують соціогуманітарні дослідження до освоєння міждисциплінарного простору.

Нинішній етап розвитку наукового пізнання відзначається нагальною потребою вирішення актуальних проблем теоретико-методологічного змісту. В першу чергу це стосується молодих галузей знань, що тільки проходять період свого становлення, і формування їх науково-методологічних засад перебуває в дискусійній динаміці.

Останнім часом в науковому світі спостерігається зростання інтересу до проблем музеології, як молодої галузі знань, її теоретичного осмислення, удосконалення професійного понятійного апарату, що свідчить про позитивні зрушення в процесі оформлення її, як зрілої наукової дисципліни.

Орієнтація України на європейські стандарти, в тому числі і в музейній галузі, вимагає від фахівців глибокого освоєння світового досвіду, осмислення теоретичних засад дослідження і використання пам'яток.

Українське музеєзнавство є невід'ємною складовою розвитку міжнародної музеології. Разом з тим, як і вся історія розвитку музеїв України, дана наукова галузь має свою національну специфіку. Це пов'язано із особливостями формування музейної мережі, самобутністю і різноманітністю історико-культурної спадщини на теренах українських земель, обумовлено також розвитком української історії, її драматичними періодами. Історично склалось, що розвиток українського і російського музейництва тривалий час відбувався в єдиному географічному просторі. В результаті здобутки цих двох національних музейних шкіл характеризуються схожими тенденціями у всіх напрямах музейної діяльності, що накладає відбиток і на формування теоретико-методологічних основ та термінології.

Проблеми музеєзнавства активно вивчаються зарубіжними і українськими вченими та музеєзнавцями. Цілий ряд питань перебуває в дискусійних обговореннях, які представляють провідні тенденції в розвитку теорії і практики музейництва, висвітлюють глибоку інтеграцію музею в соціально-культурне життя суспільства. Значну увагу вчені приділяють теоретичній складовій музейництва, його місцю в системі соціогуманітарних наук, поняттям "музеологія", "музеєзнавство", "музей", визначенням наукового об'єкта, предмета, методам дослідження (П. Ван Менш, З. Странський, Г. Глузінський, К. Хадсон, Скрівен, Ромедер, О. Б. Закс, Т. Ю. Юрєнєва, Ю. А. Омельченко та ін.)[1].

Тривають дебати серед музеєзнавців щодо структури музеєзнавства (історичне, теоретичне, прикладне, музейне джерелознавство, музеографія), мови цієї науки, відзначається інтердисциплінарний характер музеології, розглядається процес трансформації музею в багатофункціональний культурний центр, активізація його функцій, зокрема, соціальної, освітньої, комунікативної (Дунган Ф. Камерон, Д. Спілбоєр, Г. Глазінський, М. Т. Майстровська, О. М. Майстерниця, Л. М. Шляхті-

на, Д. А. Равікович, М. О. Нікішин, Л. Я. Петруніна та ін.)[2].

Зарубіжні автори, розвиваючи концепцію музею як регулятивного механізму культури, формулюють нові завдання для теоретиків і практиків музейної справи. З'явилися новаторські підходи до музейництва, яке розглядається як складова "heritology" — науки про спадщину та "mnemosophy" — науки про спадщину та всі соціальні інститути, що зберігають людський досвід.

Вперше терміни "heritology" та "mnemosophy" запропонував в 1982 р. хорватський музеєзнавець Томіслав Шола. Така концепція значно поглиблює теоретичний зміст поняття "музей" та розширює практичне поле діяльності музею. Не дивлячись на те, що такий підхід узгоджується з визначенням культурної спадщини поданої в документах ЮНЕСКО, не всі музеєзнавці підтримали вченого. Тривають дискусії щодо необхідності виходити музею за рамки своєї діяльності, варто зосередитись на музейницьких проблемах тощо (З. Саранський, Шрейнер, Десваліс, Барков)[3].

З музейною тематикою працюють музеєзнавці, історики, соціологи, філософи, мистецтвознавці, педагоги, етнографи, археологи, антропологи, художники, філологи, екологи та ін. Вони в своїх дослідженнях опираються на музеологічні ідеї кінця XIX — поч. XX ст., які були оприлюднені в професійних музейних журналах в Німеччині (1878 р.), Словаччині (1898 р.), Великобританії (1902 р.), США (1919 р.), СРСР (1931 р.).

У результаті створення в 1946 році Міжнародної ради музеїв (ИКОМ), із цього ж року стали виходити "Новини ІКОМ" (ICOM News). З 1948 року основним міжнародним виданням, що публікує музеологічні дослідження, став щоквартальний журнал ЮНЕСКО "Muzeum".

За радянських часів рівень розробки теоретичних питань можна прослідкувати в Працях Державного Історичного музею (вих. з 1926 р.), Працях науково-дослідного інституту музеєзнавства (вих. з 1957 р.), Працях й Повідомленнях Державного Ермітажу (з 1956, з 1940 р.), Збірниках наукових праць Центрального музею революції СРСР "Музейна справа в СРСР" тощо[4].

Значна частина праць присвячені обґрунтуванню специфіки музейних наукових досліджень, визначенню предмета досліджень музеології, виробленню ключових понять галузі, історії музейного будівництва, визначенню функцій музею як соціального інституту. Ця проблематика розглядається в публікаціях А. М. Розгона, А. Б. Закса, О. В. Іонової, І. Неуступного, З. Странського, Н. Г. Макарової, А. М. Ефроса, В. Ю. Дукельського, Ю. П. Піщуліна, Н. А. Нікішина, Н. П. Фінягіної, А. І. Фролова, Д. І. Твєрської, Д. Г. Левикіна, М. Б. Гнєдовського, Є. В. Кончіна, В. Г. Лур'є, К. Хадсона, Д. А. Равікович, Т. В. Станюкович та ін.[5].

Зокрема, Н. А. Нікішин вказує на недостатню розробленість концептуальних основ музеєзнавства, здійснює аналітичний огляд сучасного стану подань про об'єкт, предмет і внутрішню структуру музеєзнавства, пропонує свою — "мовну" — концепцію музеєзнавства[6].

Особливу увагу міждисциплінарному характеру музеології приділяють Є. Н. Мастєніца і Л. М. Шляхтіна, розглядаючи проблему формування її метода[7].

Таким чином, огляд літератури свідчить, що, незважаючи на інтенсивний розвиток сучасного музеознання, залишається не вирішеним і дискусійним цілий ряд концептуально-теоретичних проблем, термінологічного інструментарію науки, не розглянуті докладно механізми взаємодії музею зі свідомістю, що обумовлюють його життєздатність у майбутньому.

Обговорення проблем подальшої динаміки музеології в умовах поступального розвитку культури є закономірним і важливим. Це свідчить про зростаючу роль музеїв у суспільному житті, багатий потенціал цих осередків на перспективу.

Музеологія — наука, що формується на стику соціального і гуманітарного пізнання і вивчає закономірності ґенези та функціонування музею, його взаємодію з культурною і природною спадщиною, а також суспільством.

Класифікація музеології в системі інших наук є дискусійною проблемою. У Загребі (Хорватія) її відносять до числа інформаційних наук, а в Чехії — причисляють до розряду історичних.

Одним із досить актуальних напрямів культурологічних досліджень є представлення музею як феномену культури. Питання про музей як специфічне явище культури вивчене не достатньо сучасними культурологами і музеологами, тому потребує детальної розробки.

Музей — один із інститутів культури, що вимагає аналізу питання про необхідність його присутності в культурі, установлення його зв'язку зі змістом культури в цілому і її соціальними функціями.

Дослідження музею як соціокультурного інституту підтверджує тезу про спорідненість його з культурологією — науки про зміст і суть культури як соціально-історичного явища. Звернемося до праці Г. Ріккерта "Науки про природу і науки про культуру", де вчений приділяє особливу увагу історичному факту, його культурній значимості, і вважає, що культура — це існування фактів, в яких зафіксовані цінності. В свою чергу історія, створюючи дійсність, формує цінності, що виражаються у світогляді, через які проступають особливості окремого культурного універсаму. Саме культурологія вивчає процес формування цінностей і світогляду. Г. Ріккерт підкреслює, що завдання науки не збір фактів, а узагальнення їх через складну інтелектуальну процедуру[8]. З огляду на це музей, як соціокультурний інститут, відіграє вагому роль в означеному процесі.

Російські вчені розглядають музеєзнавство як складову культурології. Вони вводять його до культурологічних наук поряд з теорією культури, історичною культурологією, консервацією і реставрацією історико-культурних об'єктів, прикладною культурологією[9]. Українські дослідники часом використовують застаріле трактування музеєзнавства як спеціальної історичної дисципліни. Проте поступово переважає точка зору про належність музеєзнавства до культурологічних наук, визначається його чільне місце в системі соціогуманітарних наукових знань, тісний зв'язок з природничими і технічними науками, що пов'язано з багатопрофільністю і полі функціональністю музею[10].

Музеологія — термін відносно молодий, але все-таки не настільки, як прийнято думати. Його можна знайти у відповідних працях XIX ст. Вперше його використав у 1883 р. німецький вчений Й. Г. Грассе у публікації "Музеологія як наука", визначивши об'єкт, предмет, дослідницький потенціал нової наукової дисципліни. В 1901 р. чеський музейник К. Черняк закликав до початку музеологічних студій, а Ю. Ляйшинг у німецькому журналі "Museumkunde" критикував неефективність музейних працівників, що не пройшли курсів "in Museumswissenschaft" ("у музейній науці"). Вищі навчальні заклади, у назвах яких згадується музеологія, з'явилися майже 40 років тому. Усього подібних центрів, що спеціалізуються з музеології, за підрахунками З. Странського, більше 600.

У вітчизняному музейному будівництві традиційно вживається термін "музеєзнавство" як наукова дисципліна, що вивчає історію та закономірності розвитку музеїв, їхні суспільні функції, питання теорії і методики музейної справи[11].

Міжнародне співтовариство за рекомендаціями Міжнародного комітету по музеології використовує поняття "музеологія" як наука, що пояснює реалізацію важливого виду суспільної діяльності по збереженню і використанню культурної і природної спадщини людства. Міжнародна рада музеїв (ІКОМ) при ЮНЕСКО окреслила пріоритетне завдання музеології в XXI ст.: описати, проаналізувати музеологічний феномен і осягнути його в історичному, соціокультурному контекстах.

Поняття "музеєзнавство" і "музеологія" прийнято вважати тотожними за суттю, оскільки в рамках теоретичного музеєзнавства реалізується системний підхід і досліджується весь спектр проблем, пов'язаних зі збереженням і популяризацією усіх форм культурної і природної, рухомої і нерухомої матеріальної і нематеріальної спадщини.

Серед міжнародного музейного співтовариства з ініціативи чеського музеолога З. Странського з'явилося поняття метамузеологія, де предметом вивчення є сама музеологія. Проте зразу ж постала проблема уніфікації міжнародної музеєзнавчої понятійної бази. Вона не вирішена досі, що призводить до широких дискусій серед фахівців-музеєзнавців різних країн. Так, термін "наукова музеологія" розглядається не як "теоретична музеологія", а стосується музеїв науки. Метамузеологія — наукова теорія музеології, вона виконує контрольну функцію, оцінює науковий підхід музеології, її мету, методи та наукові досягнення[12].

Велику увагу в науковому обговоренні музеєзнавці приділяють поняттю "музей". Цей термін відомий ще з античної доби і в процесі розвитку людства пройшов свій шлях історичної трансформації змісту від терміна, що означає святилище муз, до соціокультурної інституції, інструмента самоусвідомлення культури. Гостра дискусія, що до змісту музею, його особливостей, функцій триває. Розглянемо деякі теорії з цього питання.

У Законі України “Про музеї і музейну справу” (1995 р.) подається офіційне тлумачення цього поняття: музеї — це культурно-освітні та науково-досвідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам’яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини[13].

Подана дефініція, на наш погляд, відображає зміст музею, як закладу культури, не враховуючи сучасні тенденції у розвитку соціогуманітарних наук та виклики суспільства XXI ст.

Друга половина XX ст. відзначена в культурі як час “музейного бума”. Статистикою зафіксовано, що темпи приросту музеїв у світі в цей час становили в середньому 10 % за п’ятиліття, тобто, із усього числа існуючих у світі музеїв половина створена протягом останніх п’ятдесяти років. У Великобританії, одній з найбільш музейних країн світу, в 1980-і роки відвідуваність музеїв перевищила відвідуваність футбольних матчів і кінотеатрів. На пострадянському просторі в середині і наприкінці 90-х років XX ст. внаслідок економічних труднощів спостерігався загрозливий спад культурної активності населення, однак й у цих умовах набагато менше інших установ культури він торкнувся музеїв, їх відвідуваність знизилась на 27 % .

Музеї завжди прагнули зберігати автентичні свідчення реальності, хоча інтерпретація їх завжди залежала від рівня знань про конкретний історичний період. Саме тому музеї не повинні стати сховищами артефактів.

Колекції — головне знаряддя музеїв, і мета музеїв — ефективно включати ці колекції в процес комунікації, в першу чергу за допомогою виставок й експозицій.

У своєму історичному розвитку музей пройшов три етапи:

- етап інституалізації (1 тис. до н. е. — сер. XVIII ст.), у процесі якого феномен виділився із загальнокультурного простору, поширився по всій території Європи, нагромадив збірки, оформився як специфічний культурний, соціальний інститут. Цьому етапу відповідає еклектичний тип музейної експозиції;

- етап структурування (к. XVIII ст. — XIX ст.), у процесі якого музей систематизував свій зміст і позначив сфери своєї діяльності шляхом профілізації своїх установ. На цьому етапі переважав систематичний тип експозиції;

- етап інтегрування (рубіж XIX — XX ст. — к. XX ст.), у процесі якого музей концептуалізував свою структуру, визначив свої соціальні функції й перетворився із продукту рефлексуючого свідомість на інструмент, що формує (поряд з іншими) цю свідомість. Експозиції цього етапу об’єднуються в тип концептуальних[14].

Визначення поняття “музей” пройшло певний шлях трансформації і в професійному співтоваристві розглядається як “генерування культури сучасної і майбутньої на основі збереження і актуалізації найбільш цінної частини всіх видів спадщини”. В “Російській музейній енциклопедії” музей виступає як інститут соціальної пам’яті. Зустрічаємо ще одне пояснення поняття “музей” — як “культурна форма”[15]. В цьому випадку підкреслюється культурна форма як спосіб задоволення культурних потреб людей на певному історичному проміжку. Універсальність такого визначення дає змогу врахувати географічний, історичний, національний, профільний та інші аспекти у розвитку музею.

Практично до середини XX ст. музеологія являла собою суму практичних знань і зосереджувала свою увагу на організаційній стороні діяльності музеїв: як побудувати експозицію, як залучити відвідувача в музей, як використати величезний емоційний потенціал, закладений у музейному предметі. Музей не розглядався як соціальний інститут в загальній системі культури людства.

У 1980–1990-ті роки з’явився цілий ряд публікацій, присвячених саме розвитку музею як інституції. Одним з переважаючих напрямів досліджень стає узагальнення накопиченого емпіричного матеріалу, систематизація висновків, формування ідеології сучасного музею.

Традиційно музеологія в центр своєї науково-дослідницької діяльності вміщала музейний предмет. Вона формулювала принципи визначення автентичної цінності цих предметів, вивчала різні аспекти їхнього впливу на відвідувача, виробляла різноманітні методи документування дійсності. Музеологія останніх років змінила погляд на музейний предмет. Раніше музейна значимість предмета обумовлювалася його рідкістю, естетичною цінністю, меморіальністю, інформативністю, і музей виростав для предмета. Сьогодні значна частина музеологів вважає, що музей повинен ґрунтуватися не на предметах, йому на-

лежних, а на ідеях, які він хоче донести до відвідувача. Тому останнім часом музеологія усе рішучіше висуває на перший план питання змісту музею як інституції, його перспективи, вплив на соціум і на формування суспільної свідомості тощо.

Перше системне дослідження музею як інституції було здійснено наприкінці XIX ст. М. Федоровим у праці "Музей, його зміст і призначення". Він відзначав особливу об'єднавчу місію музею: "Музей є перша науково-художня спроба збирання і виховання в єдине, і тому ця спроба є справою релігійною, священною. Музей містить у собі всю науку про людину й природу як вираження волі Божої..."[16]

Сучасна ідея інтегрування музею в соціум розглядалась в 1920-х роках Ф. І. Шмітом, що заклав основи музейної педагогіки. Він писав про створення музеєм особливо емоційного, насиченого для сприйняття знань середовища, і про навчання й виховання за допомогою творчості, і про об'єднання музеєм у єдину комунікативну систему творця, продукта його творчості, й людей, що сприймають твір мистецтва[17]. Навколо цих ідей будуються й сьогодні праці, присвячені питанням музейної комунікації. А в практиці музейного будівництва зусиллями таких чудових подвижників як А. Хазеліус, Е. Карнегі, Ж. де Блок та ін. на рубежі XIX — XX ст. з'явилися музейні утворення, що стали прототипом "нового музею" кінця XX ст.: Скансен в 1891 р. (Стокгольм), Палац миру в 1900 р. (Гаага), Музей війни й миру в 1902 р. (Люцерна).

Продовжили ці ідеї представники французької школи Ж. А. Рив'єр і Ю. де Варін в концепції "інтегрованого музею". Характеризуючи літературу "нової музеології", варто зупинитись на дослідженнях Т. Шоли, в яких проаналізовано стан музеології як наукової дисципліни, визначено її завдання на сучасному етапі. Виділяючи основні питання, що вимагають рішення, він у якості найбільш актуального називає "визначення сутності музею". Узагальнюючи сучасні подання музеологів про природу музейного предмета й про специфіку "музеїв третього покоління", Т. Шола вказує на зміну ролі музею в суспільстві, на перетворення його з "явища" в "процес", на спрямованість сучасного музею в майбутнє. Цікаві його міркування про галузь музеології, про проблему співвідношення музею з феноменом спадщини, про сучасні методи музейної комунікації[18].

Д. Макдональд у своїх дослідженнях акцентує увагу на характеристиці розвитку музейної справи в сучасному світі: у Європі, Азії, Австралії, США. Він вважає, що найзначніші й найцікавіші явища в музейному будівництві відбуваються в Японії (музеї на ринкових площах, парки культури). Цікаві його міркування про роль феноменів культу й паломництва в музейній комунікації. Д. Макдональд розглядає музей як "інструмент послідовної ініціації, що триває протягом всього життя".

Великий інтерес представляють роботи Т. П. Калугіної. Вона розглядає питання культурно-історичної детермінованості конкретних реалізацій художніх експозицій і будує на основі цього їхню історичну типологію. Її гіпотеза "музеєфікації культури", що опирається на трактат А. Мальро "Музей без стін" і на теоретичні судження постмодерністів (І. Хассана, Д. Лоджа, Д. Фоккема та ін.), є актуальною на сьогодні.

У контексті зацікавленості до проблем дослідження свідомості, до форм організації як індивідуального, так і колективного досвіду по її формуванню, до методів дослідження соціокультурної реальності будуються міркування про "нову музеологію" у праці В. Вороніна. Вважаючи, що XXI ст. буде добою становлення якісно нових форм організації людського співтовариства і відзначаючи роль і місце в цьому процесі сучасних локальних співтовариств, А. Воронін, на основі аналізу музеологічних публікацій, розглядає можливості музею в становленні свідомості XXI ст., у подоланні кризи культури, у пошуку й здійсненні нових шляхів культурного розвитку, а також способи інтеграції музею в життя конкретного співтовариства з метою його використання в процесі локального вирішення глобальної проблематики.

Музей є засіб й образна модель способу адаптування людини до культури через відновлення цілісності світосприйняття. Цей свій зміст музей втілює через поєднання в собі інтелектуально-аналітичної (наука) і емоційно-художньої (мистецтво) суті; сакралізації раціонального й раціоналізації сакрального у свідомості; єдності безпосередньої й опосередкованої комунікації; просторово-тимчасового континіума, створюваного музеєм; декларування принципу міждисциплінарності, високого рівня синергізма всіх форм і способів засвоєння дійсності.

У Центральній Європі, під впливом французької й німецької філософії, найчастіше ви-

користовують термін “музеалізація”. Музеалізація є специфічний (“музеальний”) процес засвоєння реальності, у рамках якого центр ваги переноситься з “речей як таких” і з їх “потенційних ресурсів” на меморіальну й культурну цінність реальності. Результати цього процесу — спроби зберегти, незважаючи на природний хід речей, неминучі зміни й втрати, свідків і репрезентантів таких цінностей. Наслідком специфіки процесу музеалізації стає певна зміна змісту: реальність як така стає культурною метареальністю. В основі цієї зміни лежить поняття цінності, тому чеський музеолог З. Странський — для зручності більш чіткого визначення культурної цінності — запропонував такий робочий термін, як “музеальність”, тобто меморіальна або культурна цінність. В контексті такої парадигми музей є постійно діючий, некомерційний інститут, відкритий для публіки, що має справу з музеалізацією, а музеологія досліджує всі теоретичні та практичні аспекти музеального феномену. Музеальність полягає у тому, що людина вважає відібрані предмети настільки важливими свідченнями певного стану речей, що хоче зберігати їх якомога довше та поширювати знання про них у суспільстві[19].

Атрибутами будь-якої науки є чітко визначена методологія й специфічна наукова мова. Для музеології, як відносно молодої науки, характерний процес формування методологічних засад, який продовжує тривати. В даному напрямі чітко проявляються відмінності у підходах вітчизняної та західної музеологічних шкіл. Наслідуючи традиції своїх попередників, українські музейники об’єктом музеології визначили музей і музейну справу як суспільне явище в усіх їхніх проявах. Предметом музеології є процеси, принципи, закономірності, технології нагромадження, збереження і презентації інформації музейними установами, а також виникнення, розвиток і суспільне функціонування музею[20].

У зарубіжній музеології гострота дискусій щодо об’єкта і предмета музеології триває донині. Наведемо визначення одного із авторитетних музеологів західної школи Ф. Вайдахера. Він окреслює об’єкт музеології як своєрідно пізнане і оцінюване ставлення людини до дійсності. Це ставлення називають музеальністю. “Предметом пізнання музеології є не музей чи його колекції, а музеальність”[21].

На нашу думку, науково-теоретичні засади музеології потребують ще наукової систематизації та упорядкування, враховуючи специфіку музейної галузі знань. І однією із причин є не теоретична розмитість музеології, а розбіжність музеєзнавців, які представляють різні музеологічні школи, дисонансність термінологічного інструментарію і проблема наукової інтеграції понятійного апарату, неузгодженість у розумінні таких фундаментальних понять, як “музей “, “музеологія” тощо.

Комплексний характер суті музеології як науки передбачає широкий спектр методів її наукового пізнання. Музеологія застосовує методи, що використовуються соціогуманітарними, природничими науками. Слід зазначити, що задіяні до вирішення теоретичних і практичних завдань музеології методи набувають нової якості, специфічної для цієї науки. Разом з тим в сучасній західній музеології формується об’єктна методологія (Ф. Вайдахер, І. Мароєвич, С. Пірс та ін.), де поряд із фізичною музеєфікацією матеріального об’єкта спадщини рівнозначна або й більша увага приділяється збереженню нематеріальної спадщини та інформаційному потенціалу об’єкта матеріальної спадщини.

Музеологія послідовно долає шлях наукового оформлення, і тому наявність різних поглядів, наукових шкіл, підходів є закономірним процесом творення науки. Так, зарубіжні музеологи, прихильники емпіричного підходу до відносно молодої науки, не вважають музеологію наукою, замикаючи її на практичній складовій.

Широка дискусія між музейним співтовариством триває щодо структури музеології. В 1980 р. Міжнародний комітет з музеології провів симпозіум з проблеми структурної системи музеології, де з’ясувались розходження у поглядах музейників. Проте Комітет, враховуючи необхідність систематизації комплексної галузі знань та представлення чіткої структури в освітніх програмах навчальних закладів, схилився до п’ятикратної структури: загальне — вивчає закономірності розвитку музейної справи і напрями музейної діяльності; теоретичне — формулює базові поняття наукової дисципліни, розробляє термінологію науки, вивчає об’єкт, предмет і методи музеології тощо; прикладне — запроваджує теоретичні і практичні набутки науки на практиці; спеціальне — забезпечує зв’язок між загальним музеєзнавством і профільними дисциплі-

нами та вивчає специфіку функціонування музею окремого профілю; історичне — вивчає причини виникнення, генезис і розвиток музейної справи.

У 1992 р. під час роботи літньої школи в Брно серед актуальних проблем сучасної музеології розглядалось питання структури науки. Зокрема, існування музею як соціокультурної інституції та зростання його соціальної функції сприяло виокремленню соціальної музеології, яку віднесли до загальної музеології. Учасники обговорили структуру науки, виділивши історичне, теоретичне і прикладне музеєзнавство.

Такого поділу науки дотримується німецький музеолог Ф. Вайдахер, але доповнює розділом метамузеологія, яка пояснює науково-теоретичне підґрунтя музеології. Іншу структуру пропонує японський музеолог С. Цурута. Він виокремлює спеціальну, соціальну, теоретичну, прикладну музеологію та управління музеєм.

Зазначимо, що кожен розділ структури має свої підрозділи. Така складна структурна форма музеології пояснюється її змістовною багатогранністю та специфікою діяльності.

Сформулювавши визначення науки музеології, предмет, об'єкт, дефініції деяких базових понять, ми зазначили напрям розвитку відносно молодої галузі знань, логіку формування її категоріального апарату і наблизились до визначення місця музеології в системі соціогуманітарних наук.

Проаналізувавши концептуально-теоретичні, методологічні та прикладні проблеми сучасної музеології, дослідивши теоретичні напрацювання представників різних музеологічних шкіл, відзначаємо необхідність гармонізації і інтеграції здобутків вітчизняного музеєзнавства з міжнародним співтовариством музейників.

Українська музеологія, як невід'ємна складова світової музеології, має вагомі здобутки і опирається на багатий досвід своїх попередників. Разом з тим потребують глибокого дослідження теоретико-методологічні основи науки, необхідно розвивати власну національну термінологічну систему у співвідношенні з міжнародною музеологічною парадигмою. Цьому сприятиме пожвавлення наукових дискусій серед українських фахівців, підготовка національного музеологічного глосарія, проведення музейного з'їзду тощо. Розвиток теоретичної думки і популяризація наукових знань з музеології позитивно вплинуть на формування музеології як науки.

Джерела та література

1 *Гуральник Ю. У.* Зарубежная музеология. — М., 2005. — 245 с.; *Закс А. Б.* Динамика социальных функций музеев СССР // Музееведение. Музеи Мира. — М., 1991; *Никишин Н. А.* "Язык музея" как универсальная моделирующая система музейной деятельности // Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности. — М., 1989; *Петрунина Л. Я.* Границы и возможности музейной социологии // Музей и современная социокультурная ситуация. — М., 1989; *Равикович Д. А.* Социальные функции и типология музеев // Музееведение. Вопросы теории и методики. — М., 1987; *Юренева Т. Ю.* Музей в мировой культуре. — М., 2003. — 532 с.; *Юренева Т. Ю.* Музей в мировой культуре. М., 2003; История и теория музейного дела в СССР. Программа курса (Сост. А. И. Фролов). М., 1989; *Омельченко Ю. А.* Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування // Культурологічні студії. Зб. наук. праць. Вип. 2. — К., 2005. — С. 288–311.

2 *Майстровская М. Т.* Музей в динамике // Музей и демократия. — М., 1997; *Маньковська Р. В.* Сучасний музей в соціокультурній динаміці. // Історія України. Маловідомі імена, події факти. Вип. 33. — К., 2006. — С. 106–118; *Мастеница Е. Н., Шляхтина Л. Н.* Музеология и ее методы в системе социально-гуманитарных наук // Музей и демократия. — М., 1997; *Лысикова О. В.* Музеи мира. — Саратов, 2001. — 112 с.

3 *Шола Т.* Новая музеология и поступальное развитие культуры или пролог кибернетического музея // Музей и демократия. — М., 1997; *Шола Т.* Предмет и особенности музеологии. // Museum. — 1987. — № 157; *Гуральник Ю. У.* Зарубежная музеология. — М., 2005. — 245 с.; *Жигульский З.* Музеи мира: введение в музееведение. — М., 1989.

4 Музееведение. — М., 1989; Музейное дело России. — М., 2003; *Малицкий Г. Л.* Основные вопросы истории музейного дела в России (до 1917 г.) // Очередные задачи

перестройки работы краеведческих музеев. — М., 1950.
5 *Шляхтина Л. М., Фокин С. В.* Основы музейного дела. — СПб., 2000; *Юренева Т. Ю.* Музееведение. — М., 2003; *Равикович Д. А.* Формирование государственной музейной сети (1917 — первая половина 60-х гг.). — М., 1988; *Сундиева А. А.* История музейного дела как концепция и метод // Концептуаьные проблемы музейной энциклопедии. — М., 1990; *Сундиева А. А.* Музеи // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. — М., 2001; *Сотникова С. И.* Музеология: Учеб. пособ. — М., 2004.
6 *Никишин Н. А.* "Язык музея" как универсальная моделирующая система музейной деятельности // Проблеммы культурной коммуникации в музейной деятельности. — М., 1989. — С. 14–28.
7 *Мастеница Е. Н., Шляхтина Л. Н.* Музеология и ее методы в системе социально-гуманитарных наук // Музей и демократия. — М., 1997. — С. 78–84.
8 *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре. — М., 1998. — С. 3–13.
9 *Кононенко Б. И.* Большой толковый словарь. Культурология. — М., 2003. — С. 285.
10 *Рутинський М. Й., Стецюк О. В.* Музеєзнавство. Навчальний посібник. — К., 2008. — С. 15.
11 Там само. — С. 13.
12 *Вайдахер Ф.* Загальна музеологія: Посібник. — Львів, 2005. — С.28.
13 Закон України "Про музеї і музейну справу" // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 25. — 191.
14 Музей и власть: Государственная политика в области музейного дела (XVIII–XX вв.). Ч. 1–2. — М., 1991; *Малицкий Г. Л.* Основные вопросы истории музейного дела в России (до 1917 г) // Очередные задачи перестройки работы краеведческих музеев. — М., 1950.
15 *Лещенко А.* Проблемы становления музееведческой терминологии на международном уровне. — Музей. — 2009. — № 5. — С. 42–46; Сундиева А. О базовых понятиях музейной науки. — Музей. — 2009. — № 5. — С. 48–52.
16 *Малицкий Г. Л.* Основные вопросы истории музейного дела в России (до 1917 г) // Очередные задачи перестройки работы краеведческих музеев. — М., 1950.
17 *Шмит Ф. И.* Предмет и границы социологического искусствоведения. — Л., 1928; *Шмит Ф. И.* Музейное дело. — М., 1929; *Шмит Ф. И.* Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. — Х., 1919.
18 *Ривьер Ж.* Эволюционное определение экомузея // Museum. — 1985. — № 148; *Шола Т.* Новая музеология и поступальное развитие культуры или пролог кибернетического музея. // Музей и демократия. — М., 1997; *Шола Т.* Предмет и особенности музеологии. // Museum. — 1987. — № 157.
19 *Вайдахер Ф.* Загальна музеологія: Посібник. — Львів, 2005. — С. 32.
20 *Рутинський М. Й., Стецюк О. В.* Музеєзнавство. Навчальний посібник. — К., 2008. — С. 15.
21 *Вайдахер Ф.* Загальна музеологія: Посібник. — Львів, 2005. — С. 32, 36.

Руслана Маньковская

Музеология как отрасль науки: современный дискурс и проблема теоретического интегрирования

В статье обозначены основные тенденции развития современной музеологии, что касается ее теоретических основ как отросли науки, рассматривается содержание понятий "музеология", "музееведение", "музей", "музеальность", исследуются теории разных музеологических школ, что выделились в научной дискуссии на протяжении второй половины XX — нач. XXI в. в Украине и за рубежом, освещается место музеологии в системе социогуманитарных наук, а также ее структура и научный инструментарий.

Ключевые слова: *музеология, музееведение, музей, музеальность, теоретико-методологический инструментарий, объект, предмет, структура музеологии, социогуманитарные науки.*

Ruslana Mankovska

The science of museology: contemporary discurse and the problem of theoretical integration

The main trends of modern museology are highlighted in the article. These ones concern its theoretical basis. The meaning of such terms as "museology", "museum science", "museum", "museality" is presented from the point of view of different museological schools, that were performed is science discussion during the second half of XX-th century — beginning of XXI-st century in Ukraine and worldwide. The place of museology in the system of socio and humanitarian sciences, its structure and scientific instruments are discussed herein.

Key words: *museology, museum, museality, theoretical and methodological instruments: subject, object, methods, structure of museology, socio and humanitarian sciences.*

УДК 069.013 (477)

Олександр Крук (м. Чернігів)

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ДЕРЖАВНИХ ЗАПОВІДНИКІВ ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА 1950-Х — 1980-Х РОКІВ

Автор досліджує створення і розвиток державних заповідників в Україні протягом 1950-х — 1980х років. Робить висновок, що в досліджуваний період в республіці суттєво розширилась мережа заповідників, які об'єднали найбільш цінні комплекси пам'яток. Відповідно до свого спрямування, характеру пам'яток державні заповідники поділялися на історико-культурні, історико-археологічні та історико-архітектурні. Створення та розбудова заповідників виявились найбільш вдалими формами збереження пам'яток і музейної роботи, які дали можливість сконцентрувати кошти, матеріально-технічні ресурси, кращий творчий потенціал архітекторів, реставраторів, мистецтвознавців, музейних працівників.

Ключові слова: *історико-культурний заповідник, історико-археологічний заповідник, історико-архітектурний заповідник, меморіальний комплекс, національна свідомість, культура, музей.*

В умовах економічної та політичної кризи, що охопила сьогодні українське суспільство, особливого значення набуває об'єднання його на засадах патріотизму, злагоди, національної ідеї та загальнонаціональних цінностей. Важливим фактором формування вказаних якостей було і залишається українське музейництво. Найбільш повному й ефективному використанню цього потужного арсеналу сприяє ґрунтовне вивчення основних етапів його розвитку, кращих здобутків і напрацювань минулих років.

Проблеми розвитку українського музейництва у повоєнний період минулого століття знайшли широке висвітлення у науковій літературі[1]. Однак тема формування мережі державних заповідників, їх місця і ролі в реалізації музейних програм 1950-х — 1980-х років висвітлена ще недостатньо.

У даній статті автор поставив собі за мету проаналізувати процес формування і розвитку мережі державних заповідників протягом 1950-х — 1980-х років, участь у ньому громадськості, партійного і державного керівництва республіки; визначити те значення, яке мали напрацювання вказаного періоду на подальший розвиток музейної справи України.

У досліджуваний період організація та діяльність історико-культурних та історико-архітектурних заповідників залишалася одним з пріоритетних завдань у сфері музейництва. Належна увага у цьому плані приділялася державному архітектурно-історичному заповіднику "Софійський музей". Його унікальні пам'ятки привертали увагу вчених, культурної громадськості з кінця XIX ст. Однак системні дослідження перлини вітчизняної архітектури розпочалися з ініціативи української творчої інтелігенції з початку XX ст. Саме завдяки їм Софійський собор у 1934 р. отримав юридичний статус заповідника[2].

Після визволення Києва від загарбників ЦК КП(б)У і РНК УРСР 27 березня 1944 р. ухвалили спільну постанову "Про організацію Софійського заповідника", якою не лише підтвердили попереднє рішення, а й постановили: "Передати і закріпити за Українським філіалом Академії архітектури СРСР всю територію колишнього Софійського подвір'я, крім саду, в межах вулиць: Короленка, Рейтарської, Георгієвського провулка, Стрілецької вул. та Рибальського провулка з усіма спорудами і приміщеннями, що на ній розташовані"[3].

На упорядкування території заповідника і реставрацію пам'яток з республіканського бюджету виділявся 1 млн. крб. До кінця 1944 р. під керівництвом Т. Говденко в Софії Київській були проведені значні роботи з укріплення фундаментів пам'яток, заміні дерев'яних деталей і крівлі куполів, відновленню ліпнини трьох ярусів дзвіниці, упорядкуванню території. Популяризації пам'ятки серед жителів Києва сприяв випуск стислого путівника-листівки[4].

Необхідні асигнування виділялися заповіднику і надалі. Це дало змогу Академії архі-

тектури України розробити і представити на розгляд уряду науково обґрунтований генеральний план ремонтно-реставраційних робіт для усього комплексу, який передбачав три основних етапи. На першому у 1950–1951 рр. було фактично освоєно 9024 тис. крб., в т. ч. 877 тис. крб. за рахунок держбюджету і 47 тис. позабюджетних коштів.

На другому етапі планувалося освоїти 4079,5 тис. крб., в т. ч. з держбюджету — 3344,4 тис. крб., а також за рахунок залучених коштів установ, що використовували пам'ятки архітектури. Після 1955 р. Академія архітектури просила запланувати для заповідника 1685 тис. крб., з них 1609,3 тис. з державного бюджету. Важливо, що пропозиції Академії архітектури знайшли свою підтримку у Міністерстві фінансів республіки, які не заперечували проти виділення коштів[5].

Надалі вироблення серйозних підходів вимагала експлуатація пам'яток заповідника. На це звернули увагу у своєму листі на ім'я секретаря ЦК КПУ А. Скаби дійсні члени Академії художеств СРСР, народні художники СРСР, М. Томський, Ю. Піменов, В. Орешніков, Я. Ромас, заслужені діячі мистецтва РРФСР Є. Мойсеєнко, Ю. Непринцев. У 1965 році вони писали: "Нас боляче вразив факт абсолютно незрозумілого ставлення до скарбів архітектури і фресок Софії. Буквально на наших очах залишені без догляду діти дряпають фрески, залишаючи свої автографи. Екскурсії, набившись на сходах, обтирають плечима і кладдю фрески XI ст., які мають всесвітньо-історичне значення і таким чином знищують їх. Невже внаслідок абсолютно незрозумілого безгосподарського ставлення адміністрації повинні бути найближчим часом знищені шедеври, що збереглися майже через тисячу років?"[6]

У 1960–1980-х роках стан заповідника "Софійський музей" не викликав особливих тривог.

Це, зокрема, підтвердили комісії ІКОМОСу (один з комітетів ЮНЕСКО з питань охорони пам'ятників), які визнали режим збереження і експлуатації пам'ятника цілком слушним і раціональним. У 1987 р. заповідник "Софійський музей" був нагороджений європейською Золотою медаллю, встановленою в першій половині 1960-х років Альфредом Тьопфером і Гамбурзьким фондом за виняткові заслуги в галузі збереження історико-культурних пам'яток.

Вручаючи її, директор Варшавського інституту архітектури і урбаністики З. Швієховський відзначав: "...реставраційні роботи в Софійському соборі є чимось більшим, ніж просто спробою збереження пам'ятника архітектури і мистецтва минулих віків. Вся діяльність спрямована на благо зміцнення культурних цінностей в плані загальнолюдському і національному одночасно"[7].

Велика увага у досліджуваний період приділялась Києво-Печерському історико-культурному заповіднику. Успіхи і прорахунки в роботі зі збереження й музеєфікації цього унікального комплексу, участь у ній вищого політичного керівництва, громадськості республіки вже висвітлювались автором[8], і тому не є предметом дослідження цієї статті.

Нелегкими і суперечливими були шляхи створення заповідника у Чернігові. За пропозицією вчених 18 травня 1929 р. Раднарком УСРР прийняв рішення про створення Державного Чернігівського історико-культурного заповідника, до якого мали увійти Спасо-Преображенський, Успенський, Троїцький собори Чернігова[9]. Хоча воно і не гарантувало виділення коштів на ремонтно-реставраційні роботи, однак відіграло позитивну роль у збереженні комплексу пам'яток в період масових антирелігійних кампаній 1930-х років.

Реальна загроза над Чернігівськими святинями нависла наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років. Так, у серпні 1962 р. в Чернігові була розібрана дзвіниця П'ятницької церкви XII ст. Про цей кричущий акт вандалізму була змушена повідомити в ЦК КПРС міністр культури СРСР К. О. Фурцева[10]. Помітні спроби зрушити ситуацію на краще спостерігаються в другій половині 1960-х років. Так, Рада Міністрів України своєю постановою "Про стан і заходи в подальшому поліпшенні охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтвознавства, археології та історії в Українській РСР" від 20 лютого 1967 р. схвалила рішення про об'єднання унікальних давньоруських пам'яток Чернігова у Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник на правах філіалу Державного архітектурного заповідника "Софійський музей"[11].

Схвалені рішення поступово давали свої позитивні результати. Враховуючи значення Чернігова як великого давньоруського політичного і культурного центру, наявність в ньому численних унікальних об'єктів, питан-

ня їх збереження постійно тримав у полі свого зору уряд республіки.

Так, 22 червня 1978 р. він знову повернувся до цього питання і своєю постановою "Про заходи по збереженню та використанню архітектурно-історичних пам'ятників у Чернігівській області" підтримав ініціативу Чернігівського облвиконкому, Держбуду, Міністерства культури республіки про перетворення з 1 січня 1979 р. Чернігівського філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" в Чернігівський архітектурно-історичний заповідник, підпорядкований Чернігівському облвиконкому[12].

Зазначеним документом розв'язувалося ще одне важливе питання — про утворення Новгород-Сіверського державного архітектурно-історичного заповідника на правах філіалу Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.

Перші кроки по створенню останнього відносяться також до 1929 р., коли на території Спасо-Преображенського монастиря було організовано Новгород-Сіверський історико-культурний заповідник[13].

У 1950–1970-х роках уряд республіки, місцеві владні структури неодноразово звертались до проблем пам'яток Новгород-Сіверського. Однак при великому обсязі робіт вжиті заходи здебільшого нагадували термінові малозначущі ін'єкції. Наприклад, реставрація Спасо-Преображенського собору розпочалася ще в 1971 р. Причому за десять наступних років ремонтно-реставраційними організаціями була освоєна лише 41 тис. крб.[14].

Все це не могло не викликати тривоги культурної громадськості, представників місцевих владних структур. Особливу увагу Новгород-Сіверський привертав ще й тому, що його унікальні пам'ятки стали свідками народження "Слова о полку Ігоревім".

Інформуючи ЦК КПУ про стан справ у Н.-Сіверську, секретар Чернігівського обкому КПУ М. Агеєнко зазначав, що з 12 пам'яток, які перебували під охороною держави, 4 потребували серйозних ремонтно-реставраційних робіт, 8 — поточного ремонту[15]. "Стримує роботи з упорядкування цих пам'яток, — зазначав далі М. Агеєнко, — недостатнє фінансування і об'єм запланованих для області реставраційних робіт, слабка забезпеченість Чернігівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні матеріальними ресурсами та механізмами"[16]. У зв'язку з цим Чернігівський обком КПУ звернувся до керівництва республіки з проханням збільшити асигнування на реставрацію пам'ятників Н.-Сіверського до 150–200 тис. крб. на рік та забезпечити весь об'єм робіт матеріальними ресурсами[17]. Це звернення частково знайшло підтримку з боку уряду. Фінансування ремонтно-реставраційних робіт області на 1982 рік збільшилося з 140 тис. до 400 тис. крб.[18].

Додаткові кошти, виділені Радою Міністрів України в першій половині 1980-х років, дали змогу активізувати роботи у Спасо-Преображенському соборі, приступити до відкриття музею "Слова о полку Ігоревім". Його проект розробила людина дивовижної долі — С. Войнов. Професійний військовий, він зібрав унікальну колекцію з історії давньоруської культури, яку високо оцінювали академіки Б. Рибаков, Д. Лихачов, член-кореспондент АН СРСР В. Янін.

За задумом С. Войнова, створення музею повинно було проходити у 2 етапи. На першому передбачалася музеєфікація існуючого монастирського комплексу, організація в Спасо-Преображенському соборі експозиції "Культура Давньої Русі епохи "Слова...", розміщення в Петропавлівській церкві основних експозицій музею "Історія походу 1185 року" з діорамою "Битва на Ялі". "Слово...", що пережило віки", "Історія відкриття пам'ятки", "Слово..." і сучасність", "Світове значення "Слова...".

У будинку бурси автор проекту пропонував розмістити експозицію "Слово о полку Ігоревім" в образотворчому мистецтві, а також виставочні зали, бібліотеку, архів і фондосховище. Під допоміжні служби пропонувалося виділити Ігуменський корпус, а також келії.

На другому етапі С. Войнов планував провести відновлення пам'яток XII ст., серед них — Спаського собору, музеєфікацію стародавнього дитинця Новгород-Сіверського. Проектом також передбачалося створення на території монастиря алеї героїв "Слова..."[19]. Причому, плани С. Войнова значною мірою підтримували археологічні дослідження, які проводилися тут регулярно, починаючи з 1979 року новгород-сіверською експедицією під керівництвом А. Кузи, а згодом В. Коваленка[20]. Доцільно відзначити, що до 1989 р. — дати святкування 1000-літнього ювілею Новгород-Сіверського, плани музеєфікації історико-культурних об'єктів в давньоруському

місті були реалізовані лише частково. Свою негативну роль відіграла складна економічна ситуація кінця 1980–1990-х років. Основна робота в цьому напрямку розгорнулася дещо пізніше, у 2003–2004 роках.

Протягом 1960–1970-х років численні громадські організації піднімали питання про необхідність оголошення державним історико-культурним заповідником унікального архітектурно-ландшафтного комплексу колишньої садиби Тарновських в урочищі Качанівка Ічнянського району Чернігівської області.

Всесвітню славу Качанівці здобула унікальна колекція історико-культурних цінностей, зібрана у другій половині XIX ст. власником садиби В. Тарновським.

Починаючи з 30-х років і до кінця XIX століття, Качанівка була своєрідним літературно-мистецьким центром, що збирав навколо себе тогочасну передову інтелігенцію. Користуючись сучасною термінологією, можна сказати, що Качанівка була своєрідним "будинком творчості", у якому митці і літератори мали можливість плідно працювати і спілкуватися.

У пожовтневі роки Качанівку було націоналізовано і перетворено у сільський санаторій, з післявоєнних часів — санаторій для лікування туберкульозу легенів Міністерства охорони здоров'я України. Крім того, лісопарк (374 га) був підпорядкований Прилуцькому лісгоспзагу (Міністерство лісового господарства), озерне господарство (102 га) — Чернігівському обласному управлінню сільського господарства (Міністерство сільського господарства). У зв'язку з переведенням в 1981 р. в інше місце тубсанаторію, архітектурний ансамбль (18 приміщень) та садиба Качанівки залишилися без господаря[21]. Всі споруди і пам'ятники потребували реставрації, а парк і територія — впорядкування[22].

Стурбовані долею Качанівки Спілка письменників України, Міністерство культури, Чернігівський облвиконком на початку 1981 р. звернулися до Ради Міністрів УРСР[23]. Вони пропонували:

"1. Утворити Державний історичний архітектурно-культурний заповідник "Урочище Качанівка".

2. Визначити використання заповідника відповідно до традиційної ролі Качанівки, що склалася історично, як Республіканського культурного центру. Створити тут культурний комплекс у складі:

- музею з історико-архітектурною, літературною, меморіальною частинами та картинною галереєю;

- будинку творчості для обдарованих митців з числа обдарованої перспективної молоді;

- "Зелений театр" (чи "Лісову оперу") для проведення влітку Свят мистецтва, взимку — конкурсів вокалістів, інструменталістів тощо"[24].

Зважаючи на позицію численних громадських організацій, підтриману Чернігівським облвиконкомом 24 листопада 1981 року, ЦК КПУ та Рада Міністрів України своєю постановою ухвалили оголосити комплекс пам'яток в урочищі Качанівка історико-культурним заповідником[25].

Була затверджена цільова комплексна програма з відбудови, почалися відновлювальні та реставраційні роботи[26]. І хоча через складну ситуацію кінця 1980-х — 1990-х років ці плани не вдалося втілити в життя, все ж унікальна пам'ятка була збережена. Більш того, напрацювання 1980-х років дали змогу створити відповідну базу, яка була успішно використана для відновлення комплексу в наш час.

У першій половині 1980-х років були закладені основи для оголошення історико-культурним заповідником комплексу пам'яток м. Путивля. Не останню роль відіграло в цьому відзначення у 1985 році на міжнародному рівні 800-річчя з часу створення "Слова о полку Ігоревім". Саме ця обставина прискорила проходження постанови Ради Міністрів України від 30 грудня 1986 р. по Путивлю[27]. Останнє дозволило активніше приступити до реставрації Мовчанівського монастиря XVI ст., церкви Миколи Козацького та інших.

Друга половина 1970-х — перша половина 1980-х років ознаменувалася створенням заповідників на базі комплексів пам'яток історичних міст України. Нелегко вирішувалося питання щодо створення державного історико-культурного заповідника в м. Львові. Проти цього активно виступали партійні консерватори, очолювані секретарем ЦК КПУ В. Маланчуком, які вважали, що створення заповідника буде підсилювати націоналістичні настрої серед населення.

Лише 13 травня 1975 р. політбюро ЦК КПУ врешті-решт схвалило рішення про утворення у м. Львові історико-культурного заповідника. Та й то постанову супроводжувало зауваження: "Роботу по створенню заповідника

підпорядкувати завданням подальшого поліпшення ідейно-політичної роботи серед населення, виховання трудящих на революційних, бойових і трудових традиціях, в дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів СРСР"[28].

Протягом 1960-х — першої половини 1970-х років активна дискусія велася щодо проблем розвитку заповідника у м. Кам'янець-Подільському. Його прибічники доводили, що це єдиний спосіб зберегти історичну частину міста, на якій розташовано більше 50-ти пам'яток архітектури і 45 громадських житлових і культових споруд, які представляють безперечну цінність. Інші вважали, що організація заповідника вимагає непомірних для держави коштів[29]. Врешті-решт перемогла перша точка зору, і 18 травня 1977 р. Рада Міністрів республіки прийняла рішення про утворення Державного історико-архітектурного заповідника у м. Кам'янець-Подільському. Уряд України затвердив розгорнуту програму, яка передбачала виділення заповіднику додаткових коштів на ремонтно-реставраційні роботи, повне винесення промислових підприємств за територію заповідника до 1985 року[30].

Багато років добивався створення заповідника на базі історико-культурних пам'яток Переяслав-Хмельницького відомий український музейник, лауреат Шевченківської премії, член президії правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури М. Сікорський. Його особистими зусиллями в місті створено кілька музеїв, впорядкована етнографічна експозиція тощо.

Постанова ЦК КПУ "Про оголошення комплексу пам'яток м. Переяслав-Хмельницького Київської області державним історико-культурним заповідником" відкрила перед старовинним містом нові горизонти[31].

Унікальні пам'ятки Переяслав-Хмельницького постійно привертали увагу вітчизняних і зарубіжних туристів. У 1980-х рр. заповідник щорічно відвідувало близько 200 тис. екскурсантів. Наприклад, у 1981 році Переяслав-Хмельницький відвідало 227 тис. чоловік з 142 міст СРСР, а також іноземні туристи з 18 країн світу, для яких було організовано 5702 екскурсії[32].

Позитивні зрушення в діяльності Переяслав-Хмельницького заповідника зовсім не виключали труднощі і недоліки в його роботі. Комплексна перевірка, проведена в 1972 році, відзначила невиправдане затягування термінів ремонтно-реставраційних робіт Українським спеціалізованим науково-реставраційним виробничим об'єднанням, відсутність путівників, буклетів, інших довідкових видань[33].

За постановою ЦК КПУ від 27 травня 1980 р. статус історико-архітектурного заповідника отримав комплекс пам'яток історії та культури Слав'яногірська Донецької області. Донецькому облвиконкому, якому підпорядковувався заповідник, Держбуду УРСР ставилось завдання завершити до 1990 року всі роботи з реставрації пам'яток історії та культури, а також з впорядкування території заповідника, для чого передбачалось щорічне виділення необхідних коштів[34].

Позитивним фактом стало оголошення 11 серпня 1981 р. ансамблю пам'ятників історії та культури м. Острога Рівненської області державним історико-культурним заповідником[35]. Це дало змогу виділити на реставрацію об'єктів певні асигнування, створити нові музейні експозиції, залучити до роботи кваліфікованих фахівців. Надалі робота в даному напрямку вимагала 2,5 млн. крб. Крім того, протягом 1981–1985 рр. місцевим владним структурам необхідно було виселити з території заповідника цілий ряд сторонніх організацій, які заважали його роботі. Серед них спортивну школу, лісове господарство, філіал Львівських реставраційних майстерень, базу "Змішторгу" та інші[36].

В колах інтелігенції столиці України активно обговорювалося питання про створення історико-архітектурного заповідника в історичній частині Києва. З цікавими пропозиціями щодо цього виступали такі відомі вчені, як П. Толочко, Ю. Асєєв, Г. Логвин, М. Брайчевський та багато інших. Гострі дискусії про шляхи його утворення точилися в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури, Спілці письменників, Інституті археології, інших наукових та культурних організаціях.

Останнє не могло не привернути увагу уряду, який у своїй постанові від 28 жовтня 1977 р. "Про заходи по дальшому поліпшенню охорони і використання пам'ятників історії та культури в м. Києві" зобов'язав вжити заходи для покращення якості робіт з реставрації пам'яток містобудування та архітектури, покращення ремонту споруд, що мали значну історичну і художню цінність та створювали колорит старої забудови міста. Київському

міськвиконкому разом з Держбудом, Міністерством культури та Академією наук УРСР необхідно було подати пропозиції про організацію історико-археологічного парку-музею "Древній Київ" та історико-архітектурної і археологічної заповідної зони Червоної площі[37].

Однак лише через десять років задуми численних прихильників київської старовини стали реальністю. 18 травня 1987 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову "Про оголошення комплексу пам'яток історичного центру м. Києва Державним історико-культурним заповідником[38]. Прийняті рішення відіграли важливу роль у збереженні історичного центру Києва.

У першій половині 1960-х років на тлі політичної відлиги в середовищі інтелігенції широко обговорювалося питання щодо створення унікального за своїм змістом, архітектурним оформленням заповідника, який би висвітлював основні етапи формування українського козацтва, його життя, ратні подвиги в боротьбі проти іноземних загарбників.

У збірнику "Збережемо тую славу…", підготовленому Інститутом історії України НАН України наводяться листи відомих українських вчених і діячів культури П. Тичини, В. Голобуцького, яких щиро хвилювала доля майбутнього заповідника[39]. Не залишалися осторонь роботи і місцеві владні структури, і, в першу чергу, заступник голови Запорізького облвиконкому М. Киценко. Саме йому вдалося зацікавити ідеєю увічнення пам'яті козацтва заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька, який разом з секретарем ЦК КПУ А. Скабою звернувся з цими пропозиціями до ЦК КПУ.

Подані пропозиції були підтримані на засіданні ЦК КПУ, який своєю постановою від 31 серпня 1965 р. прийняв рішення: "1) Оголосити територію острова Велика Хортиця в м. Запоріжжя Державним історико-культурним заповідником.

Закласти і впорядкувати на території заповідника тематичний садово-декоративний парк історії запорозького козацтва…

2. Раді Міністрів УРСР вирішити в установленому порядку питання про спорудження в перспективі на острові Велика Хортиця та в місцях, зв'язаних з історією запорозького козацтва, пам'ятних знаків"[40]. Незабаром відповідну постанову прийняла і Рада Міністрів УРСР.

Розпочалася велика та багатогранна робота. У виробленні концепції заповідника брали активну участь Академія наук України, творчі спілки, окремі відомі діячі науки і культури.

Проект у своєму кінцевому результаті передбачав спорудження цілого ряду монументів, етнографічної зони музею.

Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років робота по спорудженню заповідника вступила в свою активну фазу. Так, постанова бюро Запорізького обкому партії від 4 жовтня 1971 р. встановлювала "наступну черговість вводу об'єктів:

а) курган зі скульптурою "Козаки в дозорі" — грудень 1972 р.;

б) приміщення музею, блок обслуговування та причал для катерів — червень 1973 р.;

в) етнографічна частина комплексу — серпень 1974 р.;

г) тематичний парк — до січня 1975 р.

Повне завершення спорудження меморіального комплексу планувалось здійснити до 1 січня 1975 року[41].

Однак зміна керівництва республіки, всі пов'язані з цим акції практично звели нанівець зусилля тисяч ентузіастів. Винятково негативну оцінку роботі зі створення заповідника знаходимо у доповідній записці до ЦК КПУ секретаря ЦК КПУ В. Маланчука, заступників завідуючих відділами ЦК КПУ С. Безклубенка та А. Мяловецького від 20 серпня 1973 року. В ній, зокрема, відзначалося: "Надмірне розгортання робіт по спорудженню меморіального комплексу запорозького козацтва, підкреслена увага до нього з боку преси та окремих керівних працівників призвели до невиправданого перебільшення його місця в культурному житті республіки останніх років, надали йому небажаного звучання і значення. До того ж і ідейно-тематична спрямованість роботи над меморіальним комплексом не відзначалась належною класовою чіткістю і послідовністю, вся увага концентрувалася насамперед і головним чином на моменті національному.

Мали місце елементи захоплення козацькою старовиною, ідеалізації січового самоврядування (центральне місце відводилося діорамі "Козацька рада", 60 м^2) та військової звитяги запорожців (діорама про захоплення козаками на чолі з П. Сагайдачним фортеці Кафи), здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні ілюзії і пережитки"[42]. Прийнята на основі згаданої доповідної записки

постанова ЦК КПУ від 25 вересня 1973 р. практично відмінила всі попередні рішення і поставила заповідник на рівень ординарного краєзнавчого музею[43]. Ініціатори цієї важливої справи — заступник Голови Ради Міністрів П. Тронько та заступник голови Запорізького облвиконкому М. Киценко отримали суворі стягнення.

Реальне відродження заповідника розпочалося з проголошення державної незалежності України. 6 квітня 1993 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову, якою передбачав: "1) Надати історико-культурному заповіднику на острові Хортиця в м. Запоріжжі статус національного і надалі іменувати його Національний заповідник "Хортиця".

2) Включити до Національного заповідника "Хортиця" території острова Хортиця та прилеглих до нього островів Скель Байди, Дубового, Розтьобіна, Три Стоги, Середня, Близнюки, урочища Вирви на правому березі Дніпра в м. Запоріжжі"[44].

Успішне спорудження меморіального комплексу на о. Хортиця в наші дні стало гідним продовженням справи, розпочатої ще у 1960-х роках.

До тематичних історико-культурних заповідників слід віднести Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви". Незважаючи на гострі суперечки, які точаться навколо відображених в ньому подій, не можна не відзначити, що згаданий комплекс пам'яток своєрідно передає дух тієї епохи, представляє оригінальні експонати.

Перші кроки до створення зазначеного заповідника поклала постанова Ради Міністрів України від 13 червня 1949 р. Вона передбачала цілий комплекс заходів, скерованих на збереження історико-культурних пам'ятників[45].

Тривалий час пам'ятники поля Полтавської битви знаходились під опікою філіалу місцевого краєзнавчого музею, потім самостійного музею обласного підпорядкування. А 31 березня 1981 р. за постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів республіки був утворений Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви"[46]. На його території площею 300 га розташовано 21 пам'ятник історії, які у 1980-х роках щорічно відвідувало понад 200 тис. екскурсантів[47].

Окрему групу в мережі заповідників становлять історико-археологічні.

У досліджуваний період уряд України здійснював заходи з метою охорони пам'яток археології. Певна увага до археологічних пам'яток з боку владних структур відіграла позитивну роль в їх дослідженні, музеєфікації, дала можливість поповнити численні музеї України унікальними археологічними знахідками.

Своєю постановою від 30 січня 1978 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила рішення про організацію Херсонеського державного історико-археологічного заповідника[48]. На площі 38,4 га розташовано понад 1 тис. пам'ятників археології і архітектури, в тому числі 600 розкопаних пам'ятників Херсонеського городища VI–IV ст. до н. е., фортеці Каланіта та Чембало V–XV ст. та інші. Вже в перші роки існування заповідника було відреставровано 10 архітектурних комплексів, 8 житлових кварталів, 3 садиби, 300 м^2 мозаїки VI–X ст., 1650 предметів матеріальної культури, 20 м^2 фрескового розпису. Лише з 1981 року на реставраційні роботи було використано 43 тис. крб.[49].

У досліджуваний період помітна увага з боку представників громадськості, влади приділялась заповідникам, створеним на базі меморіальних об'єктів, пов'язаних з життям і діяльністю видатних діячів культури. Провідне місце серед них посідає Канівський музей-заповідник Т. Шевченка, створений згідно з постановою Ради народних комісарів УСРР від 20.07.1925 року[50].

Своє друге життя заповідник отримав у післявоєнний період. Ще під грім гармат 29 березня 1944 року Раднарком України затвердив постанову "Про поновлення діяльності Державного заповідника "Могила Т. Г. Шевченка" та будинку-музею Т. Г. Шевченка в м. Києві", передбачив кошти на проведення ремонтно-реставраційних робіт, оновлення експозиції[51].

Проведення подальших робіт у заповіднику окреслювала прийнята 18 липня 1950 р. урядова постанова "Про благоустрій Київського державного музею-заповідника "Могила Т. Г. Шевченка", за якою на придбання необхідних експонатів для музею, впорядкування та благоустрій території заповідника виділялось 1 млн. 110 тис. крб.[52].

У 1960-х роках вищим політичним керівництвом України та урядом республіки було схвалено ряд інших нормативних актів, які послідовно проводили в життя заходи з увічнення пам'яті Великого Кобзаря.

Безпосередньо благоустрою могили Т. Шевченка торкнулася також постанова ЦК КПУ

від 14 листопада 1978 року, яка доручала уряду України спрямувати на реалізацію цих завдань зусилля ряду міністерств і відомств, творчих спілок, громадських організацій[53]. За участю останніх в 1980–1981 рр. проведене впорядкування території, відремонтовано приміщення музею. Загалом на ці роботи було витрачено близько 850 тис. крб.[54].

Було б невірним вважати діяльність заповідника — національної святині українського народу абсолютно безхмарною і безпроблемною. У ряді випадків доводилося долати байдужість і нерозуміння окремих чиновників, виступаючи проти непродуманих і необґрунтованих проектів. Наприклад, у 1988 р. було практично прийнято рішення про будівництво у Каневі на Лівобережжі Дніпра великого промислового вузла. Реалізація цього проекту врешті-решт призвела б до спотворення історичного ландшафту навколо святині, завдала б непоправної шкоди історико-культурним пам'ятникам заповідника.

Враховуючи це, 11 листопада 1988 р. з депутатським запитом до Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола звернулися депутати Верховної Ради УРСР Б. Олійник та П. Тронько, в якому рішуче протестували проти необдуманого рішення. Виступаючи на сесії Верховної Ради, академік АН УРСР П. Тронько говорив: "Ми зробили певні висновки. Іде мова про грубе порушення законодавства. Вони не слухають ні вказівок вищестоящих органів, прямо скажемо, і Центрального Комітету в тому числі, ні Комісії, яка зробила висновок про те, що це беззаконня, про те, що це спотворює національну культуру, ландшафт і т. д. І зараз, я чую, що рішень ніяких немає. Так от ми просимо уряд припинити це беззаконня, припинити будівництво, винайти можливості, щоб перенести будівництво в інше місце, а не під Шевченковою горою"[55].

Завдяки своєчасному втручанню громадськості спорудження великого промислового вузла в районі Канева було призупинено. Чимало зроблено наприкінці 1980-х років і по відтворенню останнього шляху Великого Кобзаря.

Сьогодні Канівський заповідник, отримавши статус національного, став місцем духовного єднання українського народу, символом його незборимої сили і величі.

Далеко за межами України відомий заповідник — музей Миколи Васильовича Гоголя. Як не парадоксально, але на початку 1960-х років унікальні меморіальні об'єкти перебували на грані повного зникнення. На початку 1960-х років садиба М. Гоголя — будинок, церква, парк, ставки були безпідставно і самочинно зруйновані[56].

Краєзнавчий актив, представники пам'яткоохоронного руху, інтелігенція вимагали відновлення унікальної пам'ятки. 11 квітня 1979 р. зі зверненням до громадськості виступили відомі діячі культури України і Росії Федір Абрамов, Юрій Бондарєв, Олесь Гончар, Павло Загребельний, Леонід Леонов, академіки Д. Лихачов та М. Хрипченко. "Садиба Гоголя, — констатували вони, — продовжує залишатись пусткою... Ми твердо переконані в тому, що необхідно створити на місці колишньої Василівки заповідник типу пушкінського Михайлівського. Збереглися плани і малюнки (а також фотографії) старої садиби, де до початку XX ст. жили нащадки Гоголей.

1 квітня 1984 р. виповнюється 175 років з дня народження великого письменника. Справа нашої честі — до цієї дати відновити садибу Гоголя"[57].

Позиція відомих діячів науки і культури не залишилась непоміченою з боку влади. В доповідній записці відділу культури ЦК КПУ зазначалось, що висловлені авторами листа думки заслуговують на увагу, пропонувалось глибоко вивчити це питання для прийняття відповідного рішення Центральним Комітетом Компартії України[58].

Розглянувши пропозиції Міністерства культури, Спілки письменників України, Держбуду республіки, ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР 17 липня 1979 р. ухвалили постанову про утворення заповідника-музею в с. Гоголеве Шишацького району Полтавської області. При цьому бралося до уваги, що частину витрат по спорудженню пам'ятника, реконструкції могили його батьків, оформлення експозиції музею візьме на себе Українське товариство по охороні пам'яток історії та культури. Всього ж в ході спорудження музею-заповідника передбачалося будівництво будинку Гоголя, флігелю, альтанки, відтворення лісопарку, впорядкування ставків, спорудження пам'ятника-бюсту М. Гоголю[59].

Доцільно відзначити, що всі роботи по спорудженню тримав під своїм контролем уряд республіки. Завдяки цьому оперативно вирішувалися питання виділення коштів, будівельних матеріалів та інші[60].

Великої уваги спорудженню заповідника надавала Спілка письменників України. Так,

11 жовтня 1983 р. перший секретар правління Спілки письменників України П. Загребельний звертався до Президії Академії наук України з проханням передати з фондів науково-дослідних установ Академії цілого ряду оригінальних експонатів. Серед них літографічні портрети М. Гоголя та його сучасників — В. Жуковського, П. Вяземського, О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Даля, М. Погодіна, М. Щепкіна, М. Максимовича, С. Аксакова, К. Аксакова, К. Брюллова, П. Плетньова, М. Глінки, І. Сахарова, М. Язикова та ін., літографію "Невський проспект" роботи О. Садовникова (1835 р.), наукову літературу[61].

Спорудження меморіалу, його відкриття у 1984 р. розглядалось культурною громадськістю як перший крок до утворення в с. Гоголеве меморіального комплексу. В майбутньому йшлося про створення тут етнографічної зони, яка б відтворювала життя і побут села за часів письменника.

Сьогодні історію українського театру неможливо собі уявити без створеного в 1956 р. заповідника-музею І. Тобілевича на хуторі "Надія" Кіровоградської області. Його організація і функціонування нерозривно пов'язані з подвижницькою працею онука видатного українського драматурга А. Тобілевича.

Привертаючи увагу урядових кіл, громадських організацій до проблем заповідника, А. Тобілевич поступово вирішував питання його реконструкції. Так у 1958 р. він звертається до президії Спілки письменників, Українського театрального товариства з проханням виділити 50 тис. крб. на впорядкування садиби[62]. В іншому випадку з цих же питань він звертався до заступника Голови Ради Міністрів України П. Тронька. У своєму листі від 7 серпня 1970 р. на ім'я заступника Голови уряду він писав: "Надсилаю Вам копію мого листа до першого секретаря обкому КПУ тов. Кобильчака М. М.

Даруйте мені настирливість мою, але після Ваших відвідин "Надії" з великої хмари випало мало дощу і мої сподівання на незабарне дальше комплексне піднесення заповідника-музею "Хутір "Надія" стають далекими міражами, а у моєму віці це боляче усвідомлювати, бо життя надто коротке — мені зовсім не байдуже, що після мене може бути "Потоп"[63].

Необхідно відзначити, що в 1970-х роках кошти заповіднику виділялися за залишковим принципом. Вони давали змогу лише підтримувати його на певному рівні. Картина змінилася наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років, коли комісія Міністерства культури України, обстеживши заповідник в січні 1982 р., знайшла всі пам'ятники у задовільному стані, відзначила позитивну роботу з перебудови експозиції, формування нового тематико-експозиційного плану, поновлення фондів[64].

Таким чином, підсумувавши викладене, можна зробити певні висновки:

- 1950-ті — 1980-ті роки стали часом, коли в Україні активно створювались нові й успішно розбудовувались раніш створені державні заповідники, які об'єднали найбільш цінні комплекси пам'яток;

- ініціатором цього процесу виступала творча інтелігенція, громадські організації і об'єднання, які наполегливо ставили перед вищим політичним керівництвом, урядом республіки, місцевою владою питання про створення заповідних комплексів, організацію нових музейних експозицій, істотне поліпшення всіх основних напрямів роботи музеїв;

- відповідно до свого спрямування, характеру пам'яток державні заповідники поділялись на історико-культурні, історико-археологічні та історико-архітектурні;

- створення та розбудова заповідників виявились найбільш вдалими формами збереження пам'яток і музейної роботи, які давали змогу сконцентрувати кошти, матеріально-технічні ресурси, кращий творчий потенціал архітекторів, реставраторів, мистецтвознавців, музейних працівників тощо;

- напрацювання 1950-х — 1980-х років створили потужну базу, дали важливий досвід, необхідний для успішної реалізації музейницьких програм сьогодення.

Джерела та література

1. Нове у музеях України. — К., 1963. — 53 с.; З досвіду роботи музеїв УРСР. — К.: Держполітвидав, 1959. — Вип. 1. — 83 с.; З досвіду роботи музеїв УРСР. — К.: Держполітвидав, 1961. — Вип. 2. — 147 с.; *Мезенцева Г. Г.* Музеї України. — К.: Из-во Киев. ун-та, 1959. — 179 с.; *Мезенцева Г. Г.* Музеєзнавство. — К.: Вища школа, 1980. — 120 с.; *Буланий І. Т., Явтушенко І. Г.* Громадські музеї України: історія, до-

свід проблеми. — К.: Мистецтво, 1979. — 179 с.; *Крук О.І.* Шляхи формування мережі державних музеїв України (1960-ті — 1980-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 10. — К.: Рідний край. — 2000. — С. 392–400.; *Піскова Е.М., Федорова Л.Д.* Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 17. — Київ — Донецьк: Рідний край. 2001. — С. 3–9; *Маньковська Р.В.* Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 17. — Київ — Донецьк: Рідний край. 2001. — С. 9–15; *Бесєдіна Н.В.* Науково-дослідницька діяльність музейних закладів Полтавщини у другій половині 50-х — 80-х роках ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 27. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С.30–46; *Маньковська Р.В.* Сучасний музей в соціокультурній динаміці // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 33. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С.106–118; *Руслана Маньковська.* Народне музейництво в громадянському суспільстві: історія і перспективи розвитку // Краєзнавство. — 2008. — № 1–4. — С. 138–144.

2 *Войналович В.А.* На ниві українського музейництва (І. М. Скуленко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К.: Рідний край. — С. 306.

3 Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1960. Збірник документів в 2-х томах. — К.: Держполітвидав, 1961. — Т. 2. — С. 27–28.

4 *Кот С.І.* Охорона пам’яток історії і культури в 1945 — на початку 60-х років // Охорона, використання та пропаганда пам’яток історії та культури в Українській РСР. (Зб. методичних матеріалів в шести частинах) — К.: Інститут історії АН УРСР. — 1989. — Ч. 3. — С.99.

5 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 5737. — Арк. 29–31, 44.

6. Центральний державний архів — музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України). — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 1213. — Арк. 66.

7. Цит. за *Войналович В.А., Данилюк Ю. З.* Досвід і проблеми охорони пам’яток історії та культури в 60–80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам’яток історії та культури в Українській РСР. (Зб. методичних матеріалів в шести частинах) — К.: Інститут історії АН УРСР. — 1989. — Ч. 4 — С. 60.

8. *Крук О.І.* Державні програми розвитку Києво-Печерського історико-культурного заповідника (1950 — поч. 1990-х рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Київ — Донецьк: Рідний край. — 2001. — Вип. 17. — С. 246–254.

9 *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. — К.: Техніка, 1998. — С. 111.

10 *Войналович В.А., Данилюк Ю. З.* Досвід і проблеми охорони ... — С. 14.

11 Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К. Політвидав України (з 1957 до 1979 р.); з 1979 до 1997 р. виходив під назвою Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки/ М-во юстиції УРСР. — К.: Політвидав України (далі — ЗП УРСР). — 1967. — № 2. — С. 24.

12 ЗП УРСР. — 1978. — № 6. — С. 35.

13 *Віроцький В.Д.* та ін. Монастирі та храми землі сіверської / В. Д. Віроцький, А. А. Карнабіда, В. Г. Киркевич. — К.: Техніка, 1999. — С. 131.

14 Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1705. — Арк. 7.

15 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1705. — Арк. 9.

16 Там само.

17 Там само. — Арк. 10.

18 Там само. — Арк. 11.

19 *Федірко А.М.* Історія малих і середніх міст в арсеналі виховної роботи (на прикладі Новгород-Сіверського) // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. — Чернігів: Інститут історії АН УРСР. — 1990. — С. 18–19.

20 *Коваленко В.П.* Археологія вивчення літописних міст Чернігово-Сіверської землі // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. — Чернігів: Інститут історії АН УРСР. — 1990. — С. 23.
21 ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 1108. — Арк. 22–24.
22 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 119.
23 ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 1108. — Арк. 18; 22.
24 Там само. — Арк. 24–25.
25 ЗП УРСР. — 1981. — № 11. — С. 11–12.
26 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 120.
27 ЗП УРСР. — 1987. — № 1. — С. 8–9.
28 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 10. — Спр. 2072. — Арк. 9.
29 *Войналович В.А., Данилюк Ю. З.* Вказ. праця. — С. 61.
30 ЗП УРСР. — 1977. — № 5. — С. 28–29.
31 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 2769. — Арк. 194–195.
32 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 113.
33 Там само. — Арк. 114.
34 ЗП УРСР. — 1980. — № 6. — С. 3–4.
35 ЗП УРСР. — 1981. — № 8. — С.3–4.
36 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 118–119.
37 ЗП УРСР. — 1977. — № 11. — С. 49–50.
38 ЗП УРСР. — 1987. — № 5. — С. 96.
39 Збережемо тую славу. Зб. документів та матеріалів. — К.: Рідний край, 1997. — С. 26–32.
40 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 3859. — Арк. 17.
41 Там само. — Оп. 54, Спр. 1482. — Арк. 133.
42 Збережемо тую славу... — С. 344–345.
43 Там само. — С. 351–353.
44 Там само. — С. 407–408.
45 Законодавство про пам’ятники історії та культури. — К.: Політвидав України, 1970. — С. 223.
46 ЗП УРСР. — 1981. — № 4. — С. 7.
47 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 117.
48 ЗП УРСР. — 1978. — № 2. — С. 13–14.
49 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 114.
50 Там само. — Арк. 109.
51 Тарас Шевченко: документи і матеріали (1814–1963). — К.: Держполітвидав, 1963. — С. 406.
52 Там само. — С. 423–424.
53 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 3158. — Арк. 48.
54 Там само. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 109.
55 З любов’ю до України. — К.: Рідний край, 1995. — С. 112.
56 *Войналович В.А., Данилюк Ю. З.* Досвід і проблеми охорони ... — С. 14.
57 Федор Абрамов, Юрий Бондарев, Олесь Гончар, И. А. Дзеверин, Павло Загребельный, Леонид Леонов, Д. С. Лихачев, М. Д. Хрипченко. Письмо в редакцию. О музее Гоголя в селе Гоголево // Литературная газета. — 1979. — 11 апреля.
58 ЦДАВО України. — Ф. р-2. — Оп. 14. — Спр. 2778. — Арк. 108.
59 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 10, ч. ІІ. — Спр. 3421. — Арк. 141–142.
60 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 6058. — Арк. 32, 36, 38, 46, 76–77.
61 ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп.1, спр. 1180. — Арк. 125–126.
62 Там само. — Спр. 421. — Арк. 65.
63 Там само. — Спр. 803. — Арк. 96.
64 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 111.

Александр Крук

Формирование сети государственных заповедников как одно из направлений развития украинских музеев 1950-х — 1980-х годов

Автор исследует создание и развитие государственных заповедников в Украине на протяжении 1950-х — 1980-х годов. Делает вывод, что в исследуемый период в республике существенно расширилась сеть государственных заповедников, которые объединили наиболее ценные комплексы памятников. В соответствии со спецификой, характером памятников государственные заповедники подразделялись на историко-культурные, историко-археологические и историко-архитектурные. Создание и развитие заповедников оказались наиболее удачными

формами сохранения памятников и музейной роботы, которые дали возможность сконцентрировать средства, материально-технические ресурсы, лучший творческий потенциал архитекторов, реставраторов, искусствоведов, музейных работников.

Ключевые слова: *историко-культурный заповедник, историко-археологический заповедник, историко-архитектурный заповедник, мемориальный комплекс, национальное сознание, культура, музей.*

Alexander Kruk

The Net of state museum reservations formation is one of the directions in the development of Ukrainian museums (1950–1980)

The author makes research in the area of foundation and development of state museum reservations in Ukraine within 1950–1980. The conclusion of this research is that there was an expansion of state museum reservations having combined the most valuable museum complexes. According to specification and characteristic of the monuments, one could group into historic-cultural, historic-archaeological and historic-architectural museum reservations.

Foundation and development of state reservations turned out successful forms of securing monuments and museum works. It enabled to centre all facilities, finance and technical resources, best potential of architects, restorers and museum conservators.

Key words: *historic-cultural reservation, historic-archaeological reservation, historic-architectural reservation, memorial complex, national consciousness, culture, museum.*

УДК 908(043,3):94 (477.53)“19”

Наталія Бесєдіна (м. Полтава)

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ДЕРЖАВНИХ МУЗЕЇВ НА ПОЛТАВЩИНІ В 1950–1980-х РОКАХ

У статті аналізується складний процес створення на Полтавщині державних музейних закладів. Досліджено формування мережі музеїв різноманітного профілю: історичного, краєзнавчого, художнього, літературно-меморіального, педагогічно-меморіального.

Ключові слова: *музейництво, краєзнавство, експозиція, музейний фонд, музей-заповідник.*

Невід’ємною складовою історичного краєзнавства можна по праву вважати музейництво, яке через призму музейних експонатів, унікальних пам’яток історії та культури здійснює дослідження і висвітлення минулого і сьогодення населених пунктів України, сторінки життя та діяльності тих, хто увійшов до пантеону слави українського народу.

З огляду на місце та роль музейництва в сучасних умовах відродження духовності і культури нашого народу надзвичайно актуальним є поглиблене і об’єктивне вивчення історії його становлення та розвитку в окремих регіонах України, зокрема на Полтавщині.

Проблеми розвитку українського музейництва знайшли своє відображення у працях І. М. Премислера та В. І. Самойленка, В. Б. Врублевської, І. Г. Явтушенка, Г. Г. Мезенцевої, М. І. Ожицької та А. С. Василенка, І. Т. Буланого та ін.[1] Праці ж опубліковані в Москві лише частково стосуються України.

Через ряд об’єктивних і суб’єктивних причин, труднощі матеріального і організаційного характеру залишилися не реалізованими такі масштабні проекти Міністерства культури республіки та Академії наук України, як підготовка фундаментального каталогу-довідника по фондах державних музеїв, довідника “Музеї України” тощо. Не побачили світ і задекларовані підручники з українського музейництва, в яких сьогодні відчувається нагальна потреба.

До цього часу відсутні в українській історіографії узагальнюючі праці про історію формування в Україні мережі музейних закладів, принципи їх збиральницької, науково-дослідної, фондової та масової роботи. Проблема становлення й розвитку державних музеїв Полтавщини розроблена лише на рівні фрагментів на сторінках згаданих наукових праць та розвідок.

У статті зроблена спроба на основі опрацювання та узагальнення архівних джерел, наукової літератури і матеріалів місцевої періодичної преси проаналізувати шляхи, форми та методи формування мережі державних музеїв Полтавщини, розкрити основні тенденції у їх розвитку в 50–80-х роках XX століття.

Музейництво на Полтавщині має свої глибокі і давні традиції, пов’язані з іменами багатьох учених, колекціонерів, меценатів, які зберегли для нащадків цінні за своїм змістом зібрання, що стали основою для створення музейних закладів. Відомо, що перші приватні музеї функціонували на Полтавщині вже в першій половині XIX століття, коли в поміщицьких маєтках влаштовувалися для обмеженого кола відвідувачів виставки живопису, скульптури, ювелірних виробів тощо. Музейні заклади, відкриті для широких кіл населення, почали з’являтися у 80–90-х роках XIX ст.[2]. Причому, одним із перших у 1891 році відкрив свої двері для відвідувачів музей Полтавського губернського земства. У його організації важливу роль відіграв видатний учений-природознавець В. В. Докучаєв, який передав новоствореному культурно-освітньому закладу 4000 зразків ґрунтів, 500 зразків гірничих порід, 800 аркушів гербарію, зібраних ним в експедиціях протягом 1888–1892 років[3]. Уже в перші два роки свого існування музей отримав від населення близько 1700 різних речей музейного значення. А в 1906–1907 роках до його фондів надійшло біля 20000 експонатів від відомих колекціонерів і меценатів К. М. Скаржинської та І. П. Борковського[4].

Із встановленням радянської влади, яка не раз демонструвала своє нігілістичне ставлення до історико-культурної спадщини, завдяки таким патріотам української культури, як М. Рудинський, В. Щепотьєв, В. Падалка,

Г. Коваленко, В. Щербаківський вдалося не лише зберегти, а й примножити музейну колекцію[5]. 7 листопада 1920 року відбулося урочисте відкриття Центрального пролетарського музею Полтавщини, у структурі якого працювало 12 відділів і підрозділів[6].

Непоправної шкоди колекції музею завдала окупація області фашистськими військами. Після війни в музеї залишилося лише 37193 експонати, з яких 19028 зібрано з-під руїн спаленого будинку, 12920 реевакуйовано та 5245 повернуто з Німеччини[7]. Значних втрат зазнав і Полтавський художній музей, виділений напередодні війни зі структури Полтавського краєзнавчого музею. Хоча для евакуації його експонатів було виділено спеціальний пульманівський вагон, вивезти вдалося трохи більше 1 тис. експонатів[8].

Полтавському художньому і краєзнавчому музеям довелося докласти чимало зусиль для відновлення експозицій. Зокрема в Полтавському краєзнавчому музеї робота в цьому напрямі здійснювалася близько двадцяти років. Щодо її ефективності, можна судити на основі такого факту. Лише в 1960 році до фондів ПКМ надійшло 2318 експонатів, з них: основного фонду — 912, науково-допоміжного — 1406. Одночасно було відреставровано і підготовлено до експонування 150 найбільш цінних експонатів, близько 500 монет[9]. Все це дало змогу 23 вересня 1964 року відкрити експозицію Полтавського краєзнавчого музею для відвідувачів.

Важливим культурним осередком на Полтавщині став Миргородський науковий художньо-промисловий музей, заснований у квітні 1920 року з ініціативи відомого українського художника, педагога, етнографа О. Г. Сластіона[10]. За своїм профілем Миргородський музей з 1936 року був історико-краєзнавчим, а після реекспозиції і відкриття для відвідування у 1947 році — краєзнавчим.

У 1922 році в дні святкування 200-річчя від дня народження Г. Сковороди був відкритий Лохвицький краєзнавчий музей його імені. Незважаючи на втрати, завдані фашистською окупацією, вже в 1944 році Лохвицький краєзнавчий музей ім. Г. Сковороди прийняв перших відвідувачів, а в 1951 році на основі нововиявлених експонатів зумів докорінно перебудувати експозицію, піднявши її на новий більш високий рівень[11].

Майже одночасно з Лохвицьким відкрився Чорнухинський краєзнавчий музей, започаткований відомим краєзнавцем Г. Саливоном[12]. Центральне місце в його експозиції займали матеріали, присвячені життю та творчій спадщині Г. С. Сковороди.

Від виставки пам'яток старовини і мистецтва, влаштованій у Хоролі в 1917 році, бере свій початок Хорольський народний науковий музей. За твердженням І. В. Козюри, на 1926 рік він налічував 1102 експонати[13].

У 1928 році, за пропозицією В. О. Щепотьєва, поступово розгорталася робота зі створення літературно-меморіального музею П. Мирного в м. Полтаві[14].

Значних особистих зусиль для створення музею П. Мирного доклав його син М. П. Рудченко. У 1962 році він безоплатно передав будинок батька у власність держави, що дало змогу перетворити музей на своєрідний центр з дослідження і популяризації творчості письменника.

У другій половині 20-х років знайшла свою реалізацію ідея музеєфікації меморіального будинку в с. Нероновичах (зараз — Великі Сорочинці), де народився видатний український і російський письменник М. В. Гоголь. 8 лютого 1928 року президія Лубенського окрвиконкому оголосила будинок в с. Нероновичах державним історичним пам'ятником. У 1929 році в його стінах було відкрито літературно-меморіальний музей. У роки окупації музей М. В. Гоголя був практично знищений. Зважаючи на унікальну цінність музейного закладу, 14 грудня 1950 року Рада Міністрів України своєю постановою № 3517 виділила літературно-меморіальному музею М. В. Гоголя в с. Великі Сорочинці на придбання експонатів та устаткування 30 тис. крб[15]. У комплектуванні фондів музею брали найактивнішу участь Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, Державний літературний музей, Літературний музей Інституту російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім), Київський державний музей російського мистецтва, Київський державний музей Т. Г. Шевченка, Полтавський краєзнавчий музей та інші науково-освітні заклади[16]. Така творча співдружність дозволила прискорити відкриття експозиції музею, яке відбулося 14 січня 1951 року.

Помітною подією в культурному житті Полтавщини стало відкриття музею В. Г. Короленка в будинку, де письменник прожив вісімнадцять останніх років свого життя. Незважаючи на те, що рішення про відкриття

цього музею було прийняте Раднаркомом України ще 24 січня 1922 року, він офіційно репрезентував свою експозицію лише 27 липня 1928 року під час відзначення 75-річчя від дня народження письменника[17].

У 1939 році в колишній читальні поміщиці О. А. Орлової в с. Мануйлівка відкрито літературно-меморіальний музей О. М. Горького. У створенні експозиції велику допомогу полтавчанам надавали Спілка письменників СРСР та особисто дружина О. М. Горького К. П. Пєшкова. Від українських літераторів цією справою особисто опікувався П. Г. Тичина[18].

Формування музейної мережі активно продовжувалося у перші повоєнні роки. 29 травня 1945 року бюро Полтавського обкому КП(б)У та виконком Полтавської обласної Ради депутатів трудящих ухвалили постанову "Про організацію Державного воєнно-історичного заповідника на полі Полтавської битви 1709 р.". Нею передбачалося звернення до Раднаркомів СРСР та УРСР про організацію такого заповідника. Весь комплекс пов'язаних із цим документів розробила в серпні 1945 року спеціальна комісія, очолювана заступником голови облвиконкому О. К. Касименком[19]. Подані пропозиції підтримав уряд республіки. Рада Міністрів України своєю постановою № 1518 від 13 червня 1949 року зобов'язала Комітет у справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР відкрити Музей Полтавської битви не пізніше 1 травня 1950 року[20].

5 квітня 1950 року Рада Міністрів СРСР, а 22 травня 1950 року Рада Міністрів УРСР ухвалили рішення про відкриття в м. Полтаві літературно-меморіального музею класика нової української літератури І. П. Котляревського. Трохи більше, ніж через два роки, 28 вересня 1952 року зазначений музей розпочав екскурсії по своїй експозиції[21].

У досліджуваний період музейні заклади створювалися не лише в системі Міністерства культури. Так, 8 липня 1951 року в м. Кременчук з ініціативи Міністерства освіти України та Педагогічного товариства України відкрито меморіально-педагогічний музей А. С. Макаренка.

Таким чином, на кінець 1950-х років мережа музейних закладів Полтавщини налічувала дванадцять музеїв. Серед них: воєнно-історичний — 1; краєзнавчих — 4; художній — 1; літературно-меморіальних — 5; меморіально-педагогічний — 1[22]. За загальними підрахунками, музейні заклади Полтавщини становили 10 % від усієї загальної кількості музеїв республіки. Причому, в порівнянні з іншими областями України, цей відсоток був досить високим[23].

Формування музейної мережі в Україні в цілому, і на Полтавщині зокрема, супроводжувалося позитивними процесами в сфері музейництва. Так, 30 грудня 1948 року Рада Міністрів України затвердила "Положення про охорону пам'яток на території Української РСР", яке передбачало проведення суцільної реєстрації пам'яток історії та культури, що перебували в експозиціях і фондах державних музеїв, категорично забороняла будь-яке вилучення з музеїв художніх, археологічних, історичних і наукових колекцій або окремих речей з цих колекцій без спеціального дозволу органів центрального управління, яким підпорядковувалися музеї[24].

На початку 50-х років значну увагу до музейної справи проявила Академія наук України. 18 січня 1950 року її президія, заслухавши доповідь академіка АН України М. В. Птухи, ухвалила постанову "Про стан та заходи по поліпшенню роботи музеїв України". Прийнятим документом науково-дослідним установам Академії доручалося: 1) розглянути тематику і структуру провідних музейних закладів України, висловити щодо цього необхідні рекомендації; 2) обговорити плани науково-дослідної роботи музеїв та перспективу видання ними літератури. Координація роботи у цьому напрямі покладалася на постійну музейну комісію при Відділі суспільних наук Академії у складі І. Д. Шовкопляса, Ф. П. Шевченка, І. О. Гуржія, Д. М. Косарика та інших[25].

На рубежі 1950-х — 60-х років Міністерство культури України, місцеві владні структури звернули увагу не лише на музейні заклади всесоюзного, республіканського значення, а й на районні музеї. Свідченням цього став наказ Міністерства культури України від 12 вересня 1957 року "Про стан та заходи по покращенню роботи районних краєзнавчих музеїв". На його виконання виконком Полтавської обласної Ради, виконкоми районних Рад, обласне управління культури надали районним музеям регіону певну практичну допомогу. Так, у штати Лубенського і Миргородського краєзнавчих музеїв було додатково введено посади наукових працівників зі спеціальною вищою освітою. Широкі можливості

для підвищення кваліфікації працівників цієї ланки музеїв відкривав перспективний план їх стажування на базі провідних союзних і республіканських музейних закладів. Одночасно з цим Миргородському, Лубенському, Лохвицькому краєзнавчим музеям виділялись нові приміщення для розміщення експозиції і фондів, відкривалось фінансування на проведення їх ремонту і обладнання[26].

Необхідну увагу до діяльності музеїв Полтавщини привертало також рішення виконкому Полтавської обласної Ради № 852 від 5 листопада 1957 року "Про поліпшення туристсько-екскурсійної роботи в області", яке передбачало включення відвідування музейних експозицій у туристичні маршрути, проведення пересувних виставок у трудових колективах тощо[27]. Вжиті заходи дали свої позитивні результати, істотно вплинули на поліпшення роботи музейних закладів. Разом із тим уже на початку 60-х років як у сфері культури в цілому, так і музейництві зокрема, спостерігаються негативні тенденції. Саме в цей час став рельєфно проглядатися залишковий принцип фінансування закладів культури, що було офіційно закріплене в нормативних документах вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління СРСР і УРСР. 30 серпня 1962 року президія ЦК КПРС, а 10 грудня 1962 року Рада Міністрів СРСР ухвалили постанови, якими зажадали від органів культури більш економних витрат коштів, що виділялися на соціально-культурні заходи, різко критикували Міністерство культури СРСР за те, що воно не виявляє необхідної настійливості у впорядкуванні мережі музеїв та скороченні витрат на їх утримання[28].

Виконуючи рішення ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, Міністерство культури СРСР перетворило 36 музеїв у філії, 64 — ліквідувало, 82 — перевело у громадські. У музеях СРСР було скорочено біля 1500 штатних одиниць, а витрати на їх утримання — на 2 млн. крб.[29]. Винятково болісно проходив процес скорочення музейної мережі і витрат на її утримання в Україні. Управління музеїв Міністерства культури України шукало всі можливі шляхи, щоб якимось чином применшити негативний ефект від прийнятих рішень, проводило консультації з фахівцями безпосередньо в областях[30].

Значних втрат у процесі реорганізації зазнала музейна мережа Полтавщини, в якій була створена об'єднана дирекція, куди увійшов ряд літературно-меморіальних та краєзнавчих музеїв, а Миргородський і Лохвицький краєзнавчі музеї переведено на громадські засади[31]. Характеризуючи процес реорганізації, необхідно відзначити, що певне раціональне зерно в ньому все ж таки було. Йдеться, наприклад, про створення об'єднаних дирекцій, досвід створення яких не вичерпав себе і в наступні десятиріччя. Так, на кінець 1970-х років на правах філій і відділів працювали 8 краєзнавчих і літературно-меморіальних музеїв[32]. Водночас переведення на громадські засади музеїв, які сформували цінні за своїм змістом і значенням колекції, було зовсім невиправданим заходом.

Важливо, що вилучення ряду музеїв із мережі державних закладів було врешті-решт визнано недоцільним. У постанові колегії Міністерства культури СРСР від 6 грудня 1963 року вказувалося, що "... Міністерство культури УРСР... без необхідної підготовки перевело на громадські засади Охтирський, Ізюмський, Красноградський музеї, в зв'язку з чим їх робота значно погіршилась"[33]. Подібне рішення союзного Міністерства дало підставу вже в 1964 році Міністерству культури республіки звернутися до уряду України з проханням відновити роботу десяти державних музеїв і двох філій[34].

Водночас численні прорахунки, допущені в процесі реорганізації як у центрі, так і на місцях, поступово сформували громадську думку, яка рішуче виступала проти будь-яких спроб розглядати музейну справу як другорядну, малозначущу і безперспективну. Зважаючи на це, уряди СРСР і України ухвалили ряд рішень, які мали позитивно вплинути на подальший розвиток музейництва. Зокрема, 2 червня 1965 року Рада Міністрів СРСР схвалила постанову "Про музейний фонд Союзу РСР", яка, в свою чергу, була покладена в основу постанови уряду УРСР від 22 червня 1965 року "Про порядок поповнення музеїв експонатами". Остання визначала принципи поповнення музейних колекцій зразками продукції окремих підприємств, наукових установ, конструкторських бюро тощо. Передбачалося проведення реєстрації наявних у музеях пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, підготовка матеріалів для видання зведених наукових каталогів музейних фондів[35].

20 вересня 1965 року уряд республіки затвердив мережу державних музеїв системи

Міністерства культури України, уточнив їх назву[36]. Затверджена мережа музейних закладів Полтавщини, звичайно, не була сталою. У наступні роки вона поповнювалася новими музеями. За рішенням вищого політичного керівництва України від 19 липня 1966 року відновлена діяльність Кременчуцького історико-краєзнавчого музею. 12 травня 1969 року за постановою Ради Міністрів УРСР № 644 від 23 грудня 1968 року в м. Миргород відкрито музей класика грузинської літератури Д. Гурамішвілі[37]. У 1970-х роках музейну мережу на правах філій Полтавського історико-краєзнавчого музею поповнили Чорнухинський історико-краєзнавчий музей, Літературно-меморіальний музей Мате Залки в смт Білики Кобеляцького району[38].

У формуванні музейної мережі, вдосконаленні експозицій виняткову роль відіграло відзначення ювілеїв видатних діячів української науки і культури, чиє життя і творчість нерозривно пов'язане з Полтавщиною. Яскравим прикладом цього може служити вшанування 250-річчя від дня народження Г. С. Сковороди. Зваживши на пропозиції наукової, творчої інтелігенції, вище політичне керівництво республіки 6 липня 1971 року на своєму засіданні затвердило Республіканський ювілейний комітет з відзначення 250-річчя Г. С. Сковороди, доручило останньому розробити план заходів, пов'язаних із ювілейною датою. Підготовлений Ювілейним комітетом документ був затверджений політбюро ЦК КПУ 17 березня 1972 року. Серед іншого він передбачав: "В смт Чорнухах Полтавської області відновити садибу, де народився і жив Г. С. Сковорода"[39].

Наукова і творча інтелігенція України доклала чималих зусиль для музеєфікації меморіальних об'єктів, пов'язаних із віхами життя І. П. Котляревського. Перші кроки в цьому напрямі здійснені в листопаді 1963 року, коли напередодні 125-ї річниці від смерті письменника голова правління Спілки письменників України О. Т. Гончар та письменник П. М. Воронько особисто звернулися до першого секретаря Полтавського обкому КПУ Я. П. Погребняка з проханням припинити будь-які спроби забудови території навколо садиби, де народився автор безсмертних "Енеїди", "Наталки Полтавки", "Москаля-чарівника"[40]. Відновлення меморіального комплексу відбувалося на основі малюнка Т. Г. Шевченка "Будинок І. П. Котляревського в Полтаві", виконаного в серпні 1845 року. Кошти на здійснення ремонтно-реставраційних робіт у розмірі 65 тис. крб. виділило Українське товариство охорони пам'яток історії та культури[41]. Відкриваючи у вересні 1969 року унікальну пам'ятку для широкого огляду, заступник голови Ради Міністрів України, голова УТОПІК П. Т. Тронько відзначив, що створена експозиція дасть можливість глибше усвідомити духовний світ нашого видатного співвітчизника.

На рубежі 1970-х — 1980-х років у практику музейної роботи все активніше стала входити така більш досконала її форма, як створення історико-культурних, історико-архітектурних, історико-педагогічних заповідників. Останні органічно поєднували у собі комплекси меморіальних пам'яток з відповідною характерною для них експозицією. Одним із перших таких на Полтавщині став заповідник-музей в с. Гоголеве Полтавської області. Ідея створення такого меморіалу виношувалася ще на початку 50-х років, коли 4 березня 1952 року в СРСР широко відзначалося 100-річчя від дня народження письменника. Однак постанова Ради Міністрів СРСР № 4038 від 22 жовтня 1951 року основний акцент зробила на внеску М. Гоголя в російську культуру. Саме цим можна пояснити те, що основні ювілейні заходи проводилися у Москві і Ленінграді. Україна, яка народила видатного майстра слова, з якої він черпав основні сюжети своїх творів, у прийнятому документі навіть не згадувалась[42]. До питання щодо увічнення пам'яті М. Гоголя на його батьківщині знову повернулися вже в другій половині 70-х років, коли 17 січня 1977 року бюро Полтавського обкому Компартії України та виконком обласної Ради депутатів трудящих ухвалили постанову "Про реставрацію садиби М. В. Гоголя і впорядкування забудови села Гоголеве Шишацького району"[43]. Водночас дуже скоро з'ясувалося, що виконати запланований комплекс робіт на рівні області практично неможливо. Все це спонукало місцеві владні структури за підтримки творчих спілок, громадських організацій звернутися до вищого політичного керівництва та уряду республіки з проханням піднести розпочату справу на належний державний рівень.

17 липня 1979 року політбюро ЦК КПУ, заслухавши доповідь міністра культури України Ю. О. Олененка, визнало за доцільне ухвалити спільну постанову ЦК КПУ і Ради

Міністрів України "Про створення заповідника-музею М. В. Гоголя в с. Гоголеве Полтавської області". Вона передбачала відбудову будинку батьків письменника, флігеля, альтанки, гроту, реконструкцію приміщення колишньої парафіяльної школи, могили батьків, відновлення лісопарку, впорядкування ставків, спорудження бюсту М. В. Гоголя[44]. На першому етапі організації заповідника-музею проведена велика та багатопланова робота. На лютий 1982 року Полтавський облвиконком за погодженням з Міністерством культури та Держбудом республіки затвердив "Положення" про його основні функції та напрями роботи, встановив в натурі межі заповідника-музею, місце розташування меморіальних будівель. Однак, внаслідок відсутності коштів і лімітів, координованості діяльності зацікавлених міністерств і відомств весною 1981 року роботи в с. Гоголеве були призупинені[45]. У подоланні наявних труднощів важливу роль відіграла нарада у заступника голови Ради Міністрів України М. А. Орлик 13 травня 1981 року, у якій взяли участь керівники міністерств і відомств, голови правлінь банків, представники проектних організацій тощо. За результатами наради десять міністерств та відомств України отримали конкретні і обґрунтовані завдання[46]. Своєчасно вжиті заходи уможливили певною мірою інтенсифікувати роботи по спорудженню заповідника. На 1 січня 1983 року на його об'єктах уже було освоєно 223500 крб.[47]. Спорудження об'єктів заповідника-музею органічно поєднувалося з виявленням експонатів. Уже на 1 лютого 1982 року був розроблений тематико-експозиційний план музею, зібрано понад 500 оригінальних експонатів[48]. Докладені зусилля дали змогу реалізувати накреслені плани по спорудженню заповідника-музею у чітко визначений термін. У березні 1984 року його прийняла Державна комісія, очолювана заступником голови Ради Міністрів України М. А. Орлик[49].

Значно важче проходив процес створення Державного історико-культурного заповідника "Поле Полтавської битви", на площі якого в 300 га було розташовано 27 пам'ятників історії. Серйозні негаразди полягали в тому, що жодне з рішень, прийнятих на урядовому, місцевому рівнях протягом повоєнних років практично не виконувалось. Так, пунктом 6 постанови Ради Міністрів України від 13 червня 1949 року категорично заборонялось на території "Поля Полтавської битви" будівництво будь-яких будинків і споруд та проведення земляних робіт без дозволу уряду в кожному окремому випадку. Водночас, починаючи вже з 1950 року, встановлене положення грубо порушувалось. На заповідному місці розташувалось 22 приміщення Всесоюзного інституту свинарства, Полтавська середня школа № 24, військовий склад № 510, лісоторгівельний склад, складські приміщення кондитерської фабрики, Полтавська психоневрологічна лікарня, Мало-Будищанський завод, військовий аеропорт зі злітною смугою, буряко-приймальний пункт та ін.[50].

За таких умов забезпечити збереження пам'яток і їх відповідне експонування було практично неможливо. На це, зокрема, звертали увагу у своїх листах до вищого політичного керівництва, уряду республіки, засобів масової інформації історики, музейні працівники, краєзнавці. Зважаючи на такий громадський інтерес, Рада Міністрів України в червні 1980 року доручила Міністерству культури, Держбуду, Академії наук, Українському товариству охорони пам'яток історії та культури разом із Полтавським облвиконкомом розробити пропозиції щодо створення історико-культурного заповідника "Поле Полтавської битви"[51]. Останні були покладені в основу спільної постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів України від 31 березня 1981 року, яка накреслила і конкретизувала шляхи його організації.

Неоднозначне ставлення в умовах сьогодення до відомого педагога, письменника А. С. Макаренка, чия спадщина ще потребує свого осмислення, очищення від ідеологічних нашарувань. У розумінні цієї непересічної особистості важливу роль може відіграти музей-заповідник А. С. Макаренка, створений у відповідності з постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 23 від 8 квітня 1986 року у с. Ковалівка Полтавського району на території колишньої трудової колонії ім. М. Горького[52].

Таким чином, на початок 90-х років на Полтавщині сформувалася мережа музейних закладів, яка включала в себе 17 музеїв Міністерства культури України, з них: 8 — самостійних, 6 — на правах філій, 3 — на правах відділу, а також 2 музейних заклади системи Міністерства освіти України. За кількістю музеїв Полтавська область разом із Донецькою, значно більшою за площею і населенням, поділяла 6–7 місця в республіці[53].

Отже, впродовж 50-х — 80-х років XX століття на Полтавщині активно проходив процес формування мережі державних музеїв різноманітного профілю: історичного, краєзнавчого, художнього, літературно-меморіального, педагогічно-меморіального. Завдяки вжитим організаційно-методичним заходам музейним закладам регіону вдалося подолати негативні наслідки, що мали місце в музейництві наприкінці 1950-х — на початку 60-х років. На рубежі 1970-х — 1980-х років на Полтавщині широко використовувалася більш досконала форма музейної роботи, втілена у створенні історико-культурних заповідників та музеїв-заповідників.

Представлена стаття охоплює лише період 1950-х — 1980-х років XX століття і висвітлює проблему формування мережі державних музеїв Полтавщини. Перспективними напрямами досліджень виокремленої проблеми є з'ясування розвитку музеїв регіону на сучасному етапі, детальний розгляд ролі музейних закладів у дослідженні і популяризації історії рідного краю.

Джерела та література

1 *Премислер І. М., Самойленко В. І.* Музеї та їх роль у створенні історії міст і сіл // Український історичний журнал. — 1964. — № 2. — С. 94–98; *Врублевська В. Б.* Пам'ять минувшини, світ сьогодення // Соціалістична культура. — 1986. — № 4. — С. 2–5; *Явтушенко І.* Скарбниця духовних надбань // Під прапором ленінізму. — 1979. — № 21. — С. 57–59; *Мезенцева Г. Г.* Музеєзнавство. — К.: Вища школа, 1980. — 120 с.; *Ожицкая М. И., Василенко А. С.* Могучий арсенал воспитания молодежи. — К.: Вища школа, 1984. — 123 с.; *Буланый И. Т., Явтушенко И. Г.* Музеи на общественных началах. — М.: Профиздат, 1985. — 206 с.; *Василенко А., Шифман А.* Пам'ять народу: музеї України та інтернаціональне виховання трудящих. — К.: Вища школа, 1983. — 180 с.; *Маньковська Р.* З історії музейної справи України: принципи експозиційного показу музейних збірок 20 рр. XX ст. // Краєзнавство. — 1999 — № 1–4. — С. 128–133; *Крук О. І.* Українські музеї у 1940-х — 1970-х роках // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — К., 2002. — Вип. 20–21. — С. 46–57.

2 *Білоус Г. П., Литвиненко Є. І.* Музейне будівництво на Полтавщині (1917–1988 рр.) // Перша Полтавська конференція з історичного краєзнавства. — Полтава: Б. в., 1989. — С. 81.

3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління {далі—ЦДАВО) України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 46. — Арк. 33.

4 Там само. — Спр. 160. — Арк. 2.

5 *Нестуля О. О.* Невтомний дослідник пам'яток України (М. Я. Рудинський) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К.: Рідний край, 1991. — С. 274.

6 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 160. — Арк. 3.

7 Там само. — Спр. 46. — Арк. 35.

8 Там само. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 27–43. — Арк. 91.

9 Там само. — Ф. 5116. — Оп. 10. — Спр. 160. — Арк. 27.

10 Там само. — Оп. 19. — Спр. 46. — Арк. 128.

11 Там само. — Оп. 10. — Спр. 142. — Арк. 34.

12 *Аббасов А. М.* Історичне краєзнавство Лубенщини // Ленінська зоря: Орган Лубенського райкому КПУ і райради. — 1981. — 11 листопада.

13 *Козюра І. В.* Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20–30-х рр. XX ст.: Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 — Харків: ХДУ, 1998. — С. 61.

14 Про життя і діяльність Полтавського наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919–1927) // Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії Наук Товариства. — Полтава: Б. в., 1928. — Вип. 2. — С. 18.

15 ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 277. — Арк. 124.

16 Великосорочинский литературно-мемориальный музей Н. В. Гоголя. — Харьков: Прапор, 1981. — С. 3.

17 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 10. — Спр. 154. — Арк. 54.

18 Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (далі —ЦДАМЛМ) України. — Ф. 513. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 1.

19 Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (далі — НА ПКМ). — Спр. 11–334. — Арк. 25.

20 Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). — К.: Політвидав України, 1970. — С. 223.
21 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 261. — Арк. 75.
22 Там само. — Оп. 10. — Спр. 156. — Арк. 50–51.
23 Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-7055. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 2.
24 ЗП УРСР. — 1948. — № 23–27. — Ст. 91.
25 ЦДАМЛМ України. — Ф. 513. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 3
26 ДАПО. — Ф. Р-7055. — Оп. 1. — Спр. 271. — Арк. 23–24.
27 Там само. — Спр. 149. — Арк. 34–35.
28 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 10. — Спр. 224. — Арк. 31.
29 Там само. — Спр. 213. — Арк. 60.
30 Там само. — Спр. 188. — Арк. 74.
31 Там само. — Спр. 212. — Арк. 59.
32 Там само. — Оп. 19. — Спр. 904. — Арк. 86.
33 Там само. — Оп. 10. — Спр. 271. — Арк. 66.
34 Там само. — Спр. 254. — Арк. 68.
35 ЗП УРСР. — 1965. — № 6. — Ст. 75.
36 Там само. — № 9. — Ст. 132.
37 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 10. — Спр. 271. — Арк. 57.
38 Там само. — Оп. 19. — Спр. 475. — Арк. 29.
39 ЦДАМЛМ. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 1627. — Арк. 82.
40 Там само. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 549. — Арк. 65.
41 Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. — Ч. 4. — К.: Б. в., 1989. — С. 121.
42 ЦДАМЛМ України. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 237. — Арк. 3–5.
43 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 904. — Арк. 167–168.
44 Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ) — Ф. 17. — Оп. 148. — Спр. 2653. — Арк. 143–144.
45 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 1600. — Арк. 4.
46 Там само. — Ф. 2. — Оп. 14. — Спр. 5242. — Арк. 130.
47 Там само. — Оп. 19. — Спр. 2080. — Арк. 2.
48 Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1838. — Арк. 116.
49 ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 2361. — Арк. 25–26.
50 Там само. — Оп. 10. — Спр. 310. — Арк. 185.
51 Там само. — Оп. 19. — Спр. 1357. — Арк. 55.
52 ЗП УРСР. — 1986. — № 4. — Ст. 14.
53 Поточний архів Науково-методичного кабінету музеєзнавства Міністерства культури України. — Фонд статистичної звітності.

Наталия Беседина

Формирование сети государственных музеев на Полтавщине в 1950–1980-х годах

В статье анализируется сложный процесс создания на Полтавщине государственных музейных заведений. Исследуется формирование сети музеев различного профиля: исторического, краеведческого, художественного, литературно-мемориального, педагогическо-мемориального.

Ключевые слова: *музееведение, краеведение, экспозиция, музейный фонд, музей-заповедник.*

Natalia Besedina

Formation of system of national museums in Poltava region of 1950–1980-s

Complicated process of creation of national museums in Poltava region is analyzed in the article. Explored forming of the system of museums of multifarious description: historical museum, regional museum, artistic museum, literary-memorial museum, pedagogic-memorial museum.

Key words: *national museum affair, region studies, exposition, museum fund, museum-reserve.*

УДК 94 (477):069.51

Людмила Набок (м. Переяслав-Хмельницький)

ДЖЕРЕЛА ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В МЕМОРІАЛЬНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ

Музей видатного українського архітектора Володимира Заболотного, окрім того, що є хранителем меморіальних речей та художніх цінностей, прагне бути інформатором та каталізатором стосунків між культурою минулого та прийдешнього. Відповідно до цієї тези музей організовує свою наукову роботу з питань комплектування фондового зібрання та його відповідного експонування. Музейна експозиція присвячена життєдіяльності однієї постаті, проте збірка документальних джерел уможливлює через призму особи Заболотного репрезентувати історію міста і, навіть, країни. У статті автор характеризує документальні джерела, що зберігаються в музеї, аналізує їх науковий потенціал.

Ключові слова: *експонати, інформаційні носії, комплектування фондів, експозиція, меморіальні речі, письмові джерела, науково-дослідна робота.*

Меморіальний музей архітектора Володимира Гнатовича Заболотного створений з метою засвідчення великих здобутків видатного українського зодчого XX століття.

За період свого існування, 1962–2009 рр., музей постійно розвивав своє першочергове завдання: меморіальне висвітлення життя архітектора, його творчої діяльності. Починаючи з 1962 і до 1983 року, експозиція займала три кімнати і була вирішена прийомом простого показу світлин, особистих речей та натуралістичного відтворення куточка майстерні і робочого стола архітектора. В основу експозиції було покладено висвітлення фактів біографії у хронологічному порядку. Увага акцентувалась більше на громадській та політичній діяльності В. Г. Заболотного, аніж на його внутрішньому естетичному світосприйнятті. Найперша експозиція була перенасичена різноманітними грамотами, подяками, вітаннями, нагородами, листівками, цитатами про великі здобутки академіка В. Заболотного. Відчувався тенденційний та заполітизований підхід у її побудові[1].

Послідовне вивчення працівниками музею біографії Володимира Гнатовича, особливо переяславського періоду життя, спонукало до перегляду концептуальних засад експозиційних рішень. В їх основу був покладений принцип єдності історичного, документального та художніх начал з максимальним уведенням до візуального ряду артефактів місцевої історії.

Визначені критерії спонукали до посиленої збиральницької роботи насамперед речового матеріалу з метою представлення обдарованої особистості. Тому, на прохання працівників музею, упродовж 1980–1989 рр. вдовою архітектора було передано до музею 120 живописних робіт митця. Найбільшу історико–мистецьку цінність становлять акварелі з архітектурними краєвидами Переяслава, Києва, Чернігова, а саме: “Преображенська церква. Переяслав. 1923 р.”, “Покровська церква. Переяслав. 1924 р.”, “Видубицький монастир. Київ. Серпень. 1926 р.”, “Деталь церковної споруди. Київ 1927 р.”, “Вознесенський монастир, акварель. Переяслав. 1935 р.”, “Андріївська церква. Київ. 1947 р.”, “Могила (козацька) над Дніпром. Зарубинці. 1949 р.” “Софія Київська. 1952 р.”, “Софія Київська. Деталь. 1952 р.”, “Іллінська церква. 1953 р. Чернігів”, “Петропавловська церква. 1958 р. Чернігів”[2].

Наступним кроком, що сприяв поповненню фондів краєзнавчими матеріалами, стало експозиційне завдання: висвітлення науково-організаційної діяльності Володимира Заболотного — президента Академії Архітектури України. Виставити для огляду лише адміністративні постанови та розпорядження, мандати та посвідчення було б досить нудно й одноманітно. 1983 року музей отримав меблі з будинку Верховної Ради України, які були виконані за ескізами Володимира Гнатовича. Оригінальні малюнки, креслення, проекти, макети, світлини, зразки кераміки та будівельних матеріалів, авторські меблі стали не просто експонатами, вони є свідками наукових досягнень архітектора Заболотного й од-

ночасно носіями — інформаторами окремого етапу розвитку будівельної науки Україні у 30–60 роках XX століття. Повноцінну і об'єктивну картину репрезентації цієї теми забезпечили різноманітні видання редаговані Заболотним, проекти, креслення, макети творчої майстерні зодчого.

В умовах XXI століття головним завданням музею стало одночасне з меморіальним інтерактивне, комплексне представлення досягнень вченого. Згідно з завданням в системі музейної експозиції створений певний адаптований простір. Відвідувач включений в ситуації: в гостях в української родини, архітектора-творця, митця-естета.

Стаціонарна експозиція розміщена в чотирьох залах, де кожна кімната — окремий розділ експозиції, що стимулює й поглиблює процес пізнання особистості Заболотного В. Г. Звичайно, у візуальному ряді домінантами виступають особисті речі й доробки архітектора, але їх змістове наповнення уможливлює репрезентувати історію міста й, навіть, країни. Експозиція побудована згідно з біографічними, ретроспективними та монографічними принципами, які забезпечують ґрунтовну презентацію історичної й мистецької цінності представленого матеріалу.

Перша зала — увідна частина експозиції, присвячується історії родини, міста, де народився й виріс архітектор. Витоки таланту видатного митця були виплекані й живилися усталеними народними звичаями та традиціями, що панували в родині, серед переяславської громади в роки його дитинства та юності. Тому вихідним став ступінь інформаційності насамперед музейного приміщення, а саме будинку, де минуло дитинство та юність архітектора. Родинний будинок дерев'яний споруджений у 1911 році за авторським проектом знаного переяславського народного майстра Гната Заболотного та вдосконалений перебудовою у 1956 році його сином, вже відомим українським архітектором Володимиром Заболотним. Споруда, витворена думками двох непересічних переяславців, несе в собі унікальну інформацію про смаки й уподобання городян в архітектурно-будівельній практиці українських Наддніпрянських містечок початку XX століття. Такі екземпляри вже стали на Україні досить рідкісними. Зважаючи на те, що народне мистецтво стало первинною мистецькою освітою Володимира Заболотного, у першій залі увагу акцентовано на тих предметах, творцями яких були батьки Заболотного, насамперед це меблі, килими, рушники, золоті вироби батька. Інтер'єр передньої кімнати оформлений максимально наближено до того, який існував за часів юності архітектора і був притаманний тогочасним переяславським оселям. Максимально використані сімейні фотодокументи 1908–1930 рр., які представлені світлинами батьків, сестри Варвари (по чоловіку Левицька, відомої дослідниці мозаїк Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого), однокласників та викладачів переяславської чоловічої гімназії. Потужним інформаційним джерелом з місцевої історії виступають фотодокументи краєвидів Переяслава поч. XX ст., а також їх живописне рішення, виконане В. Заболотним у 1918–1935 роках. Художні роботи Заболотного є виключно цінним джерелом. У першу чергу такими є його акварелі, на яких зафіксовані культові споруди та об'єкти народного житла, вулиці міста Переяслава станом на 1918–1956 роки, які на сьогодні докорінно змінили свій вигляд.

Таким чином представлені артефакти розкривають не тільки особистість Заболотного, але й культуру народу, яка формувала його свідомість, врешті живила талант зодчого.

Не менш потужно краєзнавча тема розкривається в майстерні, яка є третьою оглядовою залою. Експозиція не просто відображає здобутки митця в різних галузях архітектурної науки: містобудівництві, проектуванні громадських та житлових будинків, декоративному мистецтві, але й засвідчує розвиток архітектурної науки в Україні в середині XX ст. Експозиційна будова складається з окремих куточків — презентантів окремих тем: куточок дизайнера (макет тріумфальної арки, архітектурна кераміка), куточок президента Академії архітектури (вмонтована шафа-вітрина з документально речовим матеріалом), куточок столяра (вітрина-шафа зі столярними інструментами, пресом для книжок, стільчиками, виготовленими власноруч Заболотним), куточок художника (станок, мольберт, шезлонг). Об'єднуючими елементами експозиції стали численні ескізи, малюнки, проекти як самого Заболотного, так і його учнів — колег.

Джерелами локальної історії розвитку архітектури виступають тут особисті проекти зодчого по реконструкції села Карань, малюнки по створенню пам'ятника "Трубіж–1" — монумента на честь 300-річчя Переяславської

угоди та пам'ятника гетьману Богдану Хмельницькому, фотодокументи археологічних розкопів переяславських давньоруських храмів. В цьому комплексі документальних артефактів особливий інтерес становлять креслення архітектора по реконструкції церкви Спаса та дзвіниці XVIII ст. в місті Переяславі-Хмельницькому. Виконав свої проекти Володимир Гнатович в Києві у 1959 році, що й засвідчено автором особистим підписом. Проекти накреслені на окремих листках тонкого паперу і складаються з двох частин: загального вигляду споруди (акварель) та плану. Проект реставрації не був реалізований, але кресленики засвідчують досконалі знання їх автором конструктивних форм, притаманних українській народній дерев'яній архітектурі XVIII століття. Світлина 1953 р. розкопів переяславської Спаської церкви, серед яких зафіксований В. Заболотний разом з керівником експедиції М. Каргером, свідчить про небайдужість митця до переяславської старовини[3]. Інший фотознімок фіксує В. Заболотного, М. Сікорського, Р. Юру під час робочої наради по проведенню археологічних розкопок в Переяславі-Хмельницькому в 1958 р., коли академік В. Заболотний був головним консультантом в атрибутації будівельних залишків XI–XII ст.

Послідовне зібрання артефактів, пов'язаних з життям й творчістю однієї особи, уможливило примноження джерел локальної історії. Завдяки цілеспрямованій комплектації меморіальної колекції музей стає центром з вивчення творчої спадщини не лише В. Заболотного, але й авторських надбань учнів та колег зодчого. Таким чином за першим колом колекції стало утворюватись нове, індивідуальне, неповторне за підбором оригінальних експонатів. Наприкінці XX ст. відомі архітектори І. Косаревський, Д. Яблонський, Г. Лебедєв передали до музею свої малюнки архітектурних пам'яток, які зафіксували розвиток архітектурного мистецтва України і Переяслава зокрема.

Графічні роботи, подаровані музею І. Косаревським у 1985 році, становлять велику наукову цінність, тому що фіксують стан збереження місцевих культових об'єктів після подій Другої світової війни. Всі малюнки: “Колегіум. Ліплення над вікном”, “Колегіум. Ліплення порталу”, “Фрагмент стіни Вознесенського собору”, “Вознесенський собор”, “Варваринська церква”, “Успенська церква”, “Троїцька церква”, загальною кількістю сім одиниць виконані у 1946 р. графітним олівцем на тонкому папері (14×19 см) жовтого відтінку. Кожна робота датована і засвідчена автографом[4].

У 1992 р., музейний фонд поповнили дві роботи Д. Яблонського: малюнок “Ліплення порталу переяславського колегіуму”, виконаний у 1953 р. графітним олівцем, та кресленик “Портал семінарії”[5].

Від кандидата архітектури Г. О. Лебедєва того ж року надійшла збірка малюнків та креслеників традиційних сільських будівель XIX–XX століть, які він особисто виконав у 1936–1939 роках під час польових експедицій по Україні. З огляду на велике науково-теоретичне і практичне значення частина зазначених робіт була введена до наукового обігу Академією будівництва і архітектури. Тривалий час з 1956 по 1963 роки обміри зберігались в державному музеї архітектури і будівництва, але згодом, зі спогадів Г. Лебедєва, через припинення діяльності Академії кресленики потрапили до списання за “не актуальністю” подальшого зберігання. Георгій Олександрович працював на той час в інституті теорії й історії архітектури, тому, довідавшись про майбутню долю малюнків, забрав їх до себе додому, де в нього зберігалась решта обмірів. Згодом дослідник передав роботи на постійне зберігання до меморіального музею свого вчителя Володимира Заболотного. Відомо, що Володимир Гнатович при розробці власних проектів сільського житла послуговувався вказаним матеріалом. Окрім нього, дослідник народного житла Віктор Петрович Самойлович частину матеріалів використав у своїй монографії “Народна творчість в архітектурі сільського житла”. Георгій Лебедєв також опублікував декілька наукових статей, опрацювавши частину своїх креслеників. До музею надійшло 138 одиниць[6]. Вони виконані на тонкому папері олівцем та аквареллю і наклеєні на планшети з картону. Кожну роботу засвідчено автографом рисівника, також автором вказані назва поселення та будівлі, засвідчені дата спорудження об'єкта, вказані масштабні обміри та час виконання малюнка.

Кількісно найбільшу групу малюнків становлять зразки архітектури Полтавського регіону — 113 одиниць. На них засвідчені різнотипні житла, господарчі споруди. Кресленики дають змогу простежити не лише характерні для регіону конструктивні форми, а й декору-

вання будівель, тому що значна кількість робіт виконана в техніці акварелі. Докладно репрезентовані Г. Лебедєвим села Шишаки (21 одиниця), Баранівка (26 одн.), Великий Перевіз (13 одн.), Диканька (11 одн.). Особливий інтерес в цій групі становлять чотири планшети, на яких автором зафіксований рідкісний зразок житла — "мита хата" з села Великий Перевіз. Окрему групу креслеників (10 одн.) становлять планшети, на яких зафіксовано варіанти вирішення одного й того ж конструктивного елемента в різних селах Полтавщини.

Окрім сіл Полтавської області, автором були здійснені обміри будівель в селах Тальнівського району Київщини (суч. Черкаська область) — 20 одиниць, та Чернігівської області — 5 одиниць.

Кресленики характеризуються кваліфікованим вибором типових видів житла і господарських споруд, документально відображають архітектуру народного житла України, більша частина якого вже не збереглась, тому мають особливу цінність.

На початку двадцять першого століття невеличкий провінційний музей перетворився на досить потужний науковий підрозділ Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав". Меморіальний музей став центром по збереженню наукових досягнень не лише академіка архітектури В. Г. Заболотного, але й з вивчення архітектурної спадщини Переяславщини. Завдяки документальним джерелам музей має можливість представити архітектуру та людський фактор міста, зв'язки В. Заболотного з переяславцями, друзями, рідними.

Дослідження локальної історії спричиняють відродження духовності, свідомості, тому формування банку даних краєзнавчого характеру стає важливою часткою наукової роботи меморіального музею. Потреба у краєзнавчій інформації є актуальною, бо, наприклад, упродовж останніх десяти років до музею було подано 134 запити. Зокрема, надані історико-бібліографічні відомості з біографії діячів культури краю, розвитку освіти міста, історії культових споруд, етнографії регіону, родоводам знатних переяславських міщанських та козацьких родин, топоніміки, а найголовніше архітектурі міста. Підсумком багаторічних досліджень, збиральницької роботи стала монографія "Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність", видана меморіальним музеєм В. Заболотного спільно з Міністерством освіти і науки України, Переяслав-Хмельницьким державним педагогічним університетом ім. Г. Сковороди, Лабораторією археологічних досліджень при кафедрі історії та культури України Інституту археології НАН України у 2007 року[7].

Музей Заболотного на даному етапі функціонування можна визнати як музей комплексного профілю: це і меморіальний, науковий, культурно-історичний, етнографічний, художній, адже володіє різноманітними оригінальними науковими, естетичними і загальноосвітніми матеріалами, які допомагають не тільки зберігати й пропагувати досягнення вченого, але й вивчати національну спадщину України.

Джерела та література

1 *Набок Л*. Меморіальний музей В. Заболотного — шляхи вдосконалення" // Наукове видання "PEREYASLAVICA". Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав". — Збірник наукових статей. — Випуск 2(4). — Київ: Міленіум, 2008. — С. 272–277.
2 Меморіальний музей архітектора В. Г. Заболотного. Основний фонд збереження. Інв. №№ З-934; З-604; З-265; З-780; З-574; Кв-14089; З-72; ТЗ-2275; З-694; З-778.
3 Там само. Інв. №№ З-865; З-866; З-713.
4 Там само. Інв. №№ З-597; З-598; З-599; З-600; З-601; З-602; З-603.
5 Там само. Інв. №№ З-867; З-875.
6 Там само. Інв. №№ М-2444 — М-2694.
7 *Набок Л., Колибенко О*. Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність // Наукове видання — Київ: Видавничій дім від "А" до "Я", 2007. — 175 с.

Людмила Набок

Источники локальной истории в мемориальной экспозиции

Музей известного украинского архитектора Владимира Заболотного является не только хранителем мемориальных вещей и художественных ценностей, он стремится быть катализатором отношений между культурами прошедших и будущих поколений. Соответственно данному тезису музей организовывает свою научную работу по вопросам комплектации фондовой коллекции, а также её соответствующего экспонирования. Несмотря на то, что экспозиция музея посвящена жизни и творчеству одной личности, собрание документальных источников предоставляет возможность изучать местные аспекты истории, а также особенности традиционной культуры Украины. В статье автор характеризует документальные источники, хранящиеся в музее, анализирует их научный потенциал.

Ключевые слова: *экспонаты, информационные носители, комплектация фондов, экспозиция, мемориальные вещи, письменные источники, научно-исследовательская работа.*

Ljudmila Nabok

The local history sources in memorial exposition

Museum of the known Ukrainian architect Vladimir Zabolotnogo is not only the keeper of memorial things and artistic values, he aims to be the catalyst of relations between the cultures of the last and future generations. According to this thesis a museum organizes the advanced study on questions of acquisition of fund collection, and also its proper exhibiting. In spite of the fact that the display of museum is devoted life and creation of one person, collection of documentary sources is given by possibility to study the local aspects of history, and also features of traditional culture of Ukraine. In the article an author characterizes documentary sources, kept in a museum, analyses their scientific potential.

Key words: *exhibit, information transmitter, collecting stocks, exposition, memorial things, writings sourced, research woke.*

УДК 069.01

Лариса Гайда (м. Кіровоград)

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬ ТА АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті аналізуються сучасні проблеми розвитку музейної педагогіки в Україні, які розглядались під час Другого Всеукраїнського музейного фестивалю.

Ключові слова: *освітня функція музею, музейна педагогіка, дитячий музей, дитячий музейний центр, музеї при навчальних закладах.*

Сучасні тенденції музейної діяльності в Україні демонструють посилення уваги до активних культурно-освітніх процесів, які залежать від багатьох складових: економічних, соціальних, ідеологічних, ментальних, специфічно регіональних тощо. Враховуючи те, що молодь віддає перевагу сучасним джерелам інформації (Інтернет, мультимедійні видання, віртуальні виставки), музеї прагнуть модернізувати форми залучення відвідувачів. Шукаючи своє місце у сучасному соціокультурному середовищі, вони стають центрами як формального, так і неформального спілкування для всіх категорій населення і, особливо, дітей та студентської молоді.

В Україні 445 музеїв різних профілів і форм власності[1] та 3887 музеїв при навчальних закладах[2]. Вони зберігають безцінну історико-культурну та етнографічну спадщину українського народу, яка має колосальний потенціал для освітньо-виховної діяльності. Музеї, що створені при школах, позашкільних, вищих навчальних закладах, є своєрідними творчими лабораторіями виховання молоді, де на основі особистісно орієнтованих підходів, застосування різних видів практичної діяльності здійснюється формування якостей громадянина України.

Аналіз публікацій показує, що деякі аспекти музейної педагогіки розробляли Т. Бєлофастова, Н. Ганнусенко, М. Заірова, Ю. Омельченко; а автори — П. Бурдейний, Л. Велика, Ю. Данилюк, І. Кирсим, О. Костюкова, О. Крук, В. Обозний, І. Пантелейчук, Г. Скрипник, Я. Треф'як торкаються їх побіжно, оскільки досліджували інші питання.

Метою публікації є: визначити актуальні проблеми розвитку музейної педагогіки в Україні на основі музеєзнавчої літератури та за підсумками роботи круглого столу "Музей і діти", який відбувся під час Другого Всеукраїнського музейного фестивалю (вересень 2008 року, м. Дніпропетровськ).

Музейна педагогіка як наука та навчальна дисципліна в Україні, на жаль, розвивається не достатньо. Не визначено чітко саме поняття, оскільки як музеєзнавці, так і педагоги, не мають спільної думки щодо предмета, об'єкта, змісту та методології.

Так, на думку педагога І. Козлової "Музейна педагогіка — це інноваційна педагогічна технологія, яка базується на інтеграції суспільно-гуманітарних наук: історії, музеєзнавстві, мистецтвознавстві, природознавстві, культурознавстві, лінгвістиці, соціології, психології, філософії та сприяє розвиткові творчих здібностей учнів"[3].

Сучасна західна музеологія демонструє дискусії щодо статусу музейної педагогіки як науки, хоча більшість учених і практиків працюють над розробкою шляхів реалізації освітніх функцій музеїв через запровадження спеціальних програм для різних категорій дітей[4].

Російські видання презентують активне запровадження і використання інноваційних освітніх технологій у музейній практиці, запроваджуючи оновлені як зміст, так і форми діяльності, відповідно до потреб освітнього середовища. На їх думку музейна педагогіка — це наукова дисципліна, що поєднує елементи музеєзнавства, педагогіки та психології і розглядає музей як освітню систему. Предметом її вивчення є виявлення закономірностей, принципів, методів роботи музею зі своєю аудиторією, а об'єктом — культурно-освітні аспекти музейної комунікації[5].

З нашої точки зору, музейна педагогіка є міждисциплінарним науковим напрямом, головним завданням якого є залучення потенціалу історико-культурних надбань людства в систему освіти. Перспективною є розробка ме-

тодик роботи з відвідувачами, які змінюють їх роль і позиції у музейно-педагогічному процесі. Основна увага має концентруватись на дитячій та молодіжній аудиторії, а провідною тенденцією — перехід від її епізодичних зустрічей з музеєм до створення багатоступеневої системи музейної освіти.

23–24 листопада 2007 року під час роботи круглого столу "Проблеми і перспективи розвитку музеїв вищих навчальних закладів України" у Державному політехнічному музеї України (директор Н. В. Писаревська) обговорювались проблеми використання потенціалу музеїв в роботі з студентською молоддю[6].

Плідним стало спілкування працівників музеїв та педагогів під час проведення Всеукраїнських музейних фестивалів. Перший Всеукраїнський музейний фестиваль відбувся 7–12 листопада 2005 року у Дніпропетровську і був присвячений 150-річчю від дня народження Д. Яворницького[7], Другий — 18 по 22 вересня 2008 року теж на базі Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького[8]. У його роботі взяли участь зареєстровані державні, громадські, приватні музеї (усіх профілів) та галереї; заклади культури, освіти, виставочні фірми, які здійснюють експозиційну діяльність у галузі культури та займаються дизайнерськими роботами (всього 108 закладів).

Мета і завдання фестивалю: сприяння подальшому розвитку музейної справи, відродженню народних традицій і соціалізації музеїв у розмаїтому поліетнічному світі сьогодення; створення моделі музею III тисячоліття шляхом визначення прогресивних тенденцій, використання комп'ютерних технологій, узагальнення досвіду фахівців та його поєднання із зацікавленнями та запитами суспільства; виховання патріотизму, національної гідності, поваги до віковічних культурних традицій українського народу і національних меншин, що населяють Україну[9].

Основу фестивалю становили конкурси: музейних міні-експозицій на тему "Міжетнічні зв'язки і паралелі в народній культурі", музейних наукових та рекламних видань, мультимедійних і аудіовізуальних програм, рекламно-просвітницьких акцій. Поза конкурсом для учасників було організовано: покладання квітів до могили і пам'ятника Д. І. Яворницького та презентація виставки у його меморіальному будинку-музеї, музейне свято просто неба "Чисті джерела", круглі столи "Музей і діти" і "Музей і туризм: реалії та перспективи", екскурсії по місту та нічний сеанс в музеї "Людина і степ", прес-конференції з учасниками та організаторами фестивалю тощо.

Загалом зібрання, завдяки плідному професійному спілкуванню та обміну досвідом, продемонструвало певний сучасний зріз розвитку музейної справи в державі та музейно-педагогічних технологій зокрема.

Круглий стіл "Музей і діти: дитячі програми, дитячий музей, дитячий музейний центр (сьогодення і перспективи)" відбувся 22 вересня 2008 року. У його роботі взяли участь як представники закладів культури (Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького, Чорноморського історико-краєзнавчого музею Автономної Республіки Крим, Миколаївського обласного краєзнавчого музею, Львівського музично-меморіального музею Соломії Крушельницької, Нетішинського міського краєзнавчого музею, Донецького краєзнавчого музею, 2 обласних художніх музеї з Донецька та Чернівців), так і установ освіти (міжшкільного екологічного центру м. Дніпродзержинська, школи-дитячого садочка "Кияночка", Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського).

Таким чином, при обговоренні питань на круглому столі були представлені всі регіони України, що дає можливість для узагальнення і виокремлення сучасних актуальних проблем співпраці науковців з представниками музеїв та навчальних закладів.

У творчих спільних напрацюваннях працівників музеїв та педагогів можна чітко визначити два напрями. Перший — це форми роботи на базі музеїв: дитячий музей, дитячий музейний центр, експозиції з історії дитинства (наприклад, Музей іграшки), творчі музейні студії та гуртки, тематичні екскурсії, святкові народознавчі акції, майстер-класи, круглі столи для учасників предметних олімпіад, брейн-ринги з обдарованими дітьми, творчі лабораторії молодих дослідників, зустрічі з письменниками, театралізації історичних подій та літературних творів, мультимедійні проекти, створення мультфільмів, освітні програми музею "Музей для дошкільнят", "Музей для школи"; другий — на базі навчальних закладів (дитячі садки, школи, позашкільні та вищі навчальні заклади): система тематичних занять, дидактичні

ігри, ілюстрації творів письменників, перспективні освітні програми, конкурси наукових робіт (спільно з Малою Академією наук), етнографічні музейні уроки, Дні і Тижні музею у школі, пересувні виставки, семінари, тренінги тощо.

У ході діалогу учасників круглого столу були визначені актуальні проблеми розвитку музейної педагогіки в Україні:

Організаційні: музеї і навчальні заклади знаходяться у різних сферах відання, відсутні науково-методичні центри координації їх діяльності, які б забезпечували міждисциплінарні зв'язки, спілкування та обмін досвідом спеціалістів різних профілів, здійснювали моніторингові дослідження, обґрунтовували та пропонували зміни до діючої нормативно-правової бази.

Теоретико-методологічні: актуальними і затребуваними сучасним суспільством є наукові дослідження, які б ґрунтовно аналізували процес становлення музейної педагогіки як комплексної науки, формували основні питання її теорії та забезпечували процес впровадження досягнень музеєзнавства, педагогіки, психології, соціології, культурології у практику через перспективні технології реалізації освітньої функції музею.

Інформаційні: про потенційні можливості музейних зібрань, які не тільки демонструються в експозиціях, а зберігаються у фондах, що мало відомо педагогам. Тому важливо презентувати та широко популяризувати їх усіма можливими шляхами, у тому числі, використовуючи сучасні інформаційні технології та міжвідомчі організаційні, методичні та навчальні заходи.

Кадрові: існуюча система підготовки фахівців, як музеєзнавців, так і педагогів, не приділяє достатньої уваги особливостям роботи з дітьми. Запровадження спеціальних тренінгів і семінарів (за аналогією проекту "Матра"), могли б розширити можливості співпраці музеїв і закладів освіти.

Навчально-методичні: вкрай потрібні — музеєзнавча навчально-методична література; Всеукраїнські та регіональні освітні проекти, як, наприклад, розроблена І. М. Медведєвою програма "Музей для студентської молоді"[10]; розробка та апробація методик співпраці навчальних закладів і музеїв; створення практичних центрів з музейної педагогіки.

Отже, за відсутності в Україні науково-методичного центру у галузі музеєзнавства та музейної педагогіки, питання їх розвитку порушують в основному не науковці, а практики, яким доводиться щоденно враховувати соціокультурологічні реалії сьогодення. Тому доцільним є: проведення науково-практичної конференції на загальноукраїнському рівні з проблем музейної педагогіки, яка б визначила стан, проблеми і перспективи її розвитку та започаткувала формування української наукової школи музейних педагогів; створення при музеях спільних науково-методичних об'єднань працівників музеїв і педагогів, які б розробляли та впроваджували регіональні музейно-освітні програми.

Джерела та література

1 Другий Всеукраїнський музейний фестиваль "Музеї у сучасному поліетнічному світі": каталог учасників / [упор. Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Ю. М. Малієнко]. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 8.

2 Наказ Міністерства освіти і науки України від 05.05.2008 № 368 "Про підсумки проведення огляду музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України".

3 *Козлова І. В.* Музейна педагогіка як засіб громадянського виховання учнів / І. В. Козлова // Завуч. — 2006. — № 15. — С. 2–6.

4 *Вайдахер Ф.* Загальна музеологія: Посібник / Ф. Вайдахер. — Львів: Літопис, 2005. — С. 411.

5 Музейная педагогика: из опыта методической работы / [Под ред. А. Н. Морозовой, О. В. Мельниковой]. — М.: ТЦ Сфера, 2006. — 416 с.; *Столяров Б. А.* Музейная педагогика: история, теория, практика: Учеб. пособ. для студентов / Б. А. Столяров. — М.: Высшая школа, 2004. — 216 с.; *Юхневич М. Ю.* Я поведу тебя в музей: учебное пособие по музейной педагогике / М. Ю. Юхневич. — М.: Рос. институт культурологии, 2001. — 224 с.

6 Матеріали 2-го Круглого столу "Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України". Тези доповідей. / В авт. ред. — 23–24 лист. 2007 р. — К.: Державний політехнічний музей України, 2007. — 92 с.

7 Другий Всеукраїнський музейний фестиваль “Музеї у сучасному поліетнічному світі”: каталог учасників / [упор. Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Ю. М. Малієнко]. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 2.
8 Там само. — С. 9.
9 Там само. — С. 8–9.
10 Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність: матеріали обласної науково-методичної конф., 4–5 верес. 2007 р., Кіровоград. / Ред. Л. А. Гайда. — Кіровоград: видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. — С. 130–131.

Лариса Гайда

Второй Всеукраинский музейный фестиваль и актуальные аспекты развития музейной педагогики

В статье исследуются современные проблемы развития музейной педагогики в Украине, которые рассматривались на Втором Всеукраинском музейном фестивале.

Ключевые слова: *образовательная функция музея, музейная педагогика, детский музей, детский музейный центр, музеи при учебных заведениях.*

Larisa Gayda

Second Allukrainian museum festival and actual aspects of development of museum pedagogics

The modern problems of development of museum pedagogic in Ukraine are explored in the article, which were discussed on the Second Ukrainian museum festival.

Key words: *educational function of museum, museum pedagogic, child's museum, child's museum center, museum at educational establishment.*

VI

ВІТЧИЗНЯНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО:
ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 94 (477) “19”): 008 9 (091)

Тетяна Григор’єва (м. Київ)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАКОНУ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ’ЯТОК СТАРОВИНИ

(продовження; початок в № 1 за 2005 р.; № 1 –4 за 2008 р.)

Розкривається історія створення закону про охорону пам’яток старовини, розглядаються конкретні пропозиції українських науковців щодо збереження історико-культурного надбання.

Ключові слова: *історико-культурна спадщина, пам’ятки археології, архітектури, історії, археологічні, історичні товариства.*

На початку XX ст. урядовці змушені були повернутися до розгляду питань збереження пам’яток старовини. Справа полягала в тому, що Державна рада, розглядаючи питання про ремонт церкви у місті Муромі, звернула увагу на недосконаліcть законодавчих постанов стосовно охорони давніх пам’яток, викладених у Будівельному статуті, де був спеціальний розділ, присвячений правилам проведення ремонту і охорони стародавніх споруд (ст. 181,182, 183). Особливій комісії, створеній у 1902 р., було доручено доопрацювати відповідні статті Будівельного статуту. Так, статтею 181[1] суворо заборонялося руйнувати залишки древніх палаців, укріплень, пам’ятників та інші споруди, що мали художню цінність. Відповідальність за їхній стан покладалася на керівників губерній і місцеву поліцію. Стаття 182[2] конкретизувала завдання, викладені у статті 181. В ній наголошувалося, що ремонту підлягають споруди, в яких збереглися будь-які приміщення, а в решті випадків, коли ступінь руйнації велика, то ремонту підлягають лише уцілілі частини всієї будівлі. Для цього необхідно звертатися до Головного управління шляхів сполучень, котре з обґрунтуванням про необхідність ремонту звертається до Міністерства внутрішніх справ за дозволом на проведення ремонтних робіт. В статті 183 викладені питання фінансування ремонтних робіт, підтримки пам’яток давнини в належному стані, вирішення яких покладалося як на місцеві бюджети, так і за рахунок державної казни[3]. Доопрацювання вказаних статей Будівельного статуту, нормативних пам’яткоохоронних актів, прийнятих в різний час в Росії (1822 р. — № 29105; 1826 р. — № 794; 1827 р. — № 1613; 1837 р. — № 10303; 1848 р. — № 26992; 1854 р. — № 28405 та ін.) були визнані як недостатні в області охорони пам’яток старовини.

Наприкінці 1904 р. Комітет Міністрів доручив Міністерству внутрішніх справ переглянути діючі постанови про збереження стародавніх пам’ятників і споруд і висловити свої пропозиції. У 1905 році на засіданнях Особливої комісії 22 лютого, 7,14, 28, березня та 14 квітня були вироблені “Основні положення заходів збереження пам’яток старовини”. В “Основних положеннях” були визначені види пам’яток, що повинні охоронятися державою. А саме: а) пам’ятки зодчества, живопису, ліплення; б) монументи на честь осіб та історичних подій; в) пам’ятки письма і друку; г) пам’ятки прикладного мистецтва; д) взагалі всі пам’ятки, цінні своєю старовиною, художнім, археологічним чи історичним значенням[4].

У наступних пунктах “Основних положень” викладено, що їх дія поширюється на рухомі і нерухомі пам’ятки, обумовлювалося, що ці положення не поширюються на архіви, котрі є окремою турботою уряду. Визначалося, що поіменний список пам’яток повинен складатися установою, котра буде опікуватися їх охороною, до загального списку пам’яток повинні включатися всі нерухомі визначні споруди після 150-літнього існування. У 5-му пункті “Основних положень” наголошувалось на тому, що “незалежно від того, у підпорядкуванні якої установи (державної, церковної чи громадської) перебуває пам’ятник старовини, на нього поширюється дія “Основних положень”. 6-м пунктом пропонувалося поділити всі пам’ятки на 2-і групи: до першої віднести пам’ятки, що мають археологічне, історичне чи високохудожнє (мистецьке) значення, охорону яких повинен забезпечувати уряд;

до другої групи — решта пам'яток, що підлягає збереженню. Далі розглядалися проблеми підготовки і складання списку пам'яток. Рекомендувалося, що списки пам'яток першої групи повинні складатися центральним органом, на який буде покладена відповідальність за охорону старовини. Утримання їх, при відсутності коштів в установах, у підпорядкуванні яких вони нині знаходяться, повинна проводитися за рахунок чи при частковій підтримці з державної казни. Для виконання функцій охорони пам'яток старовини в країні передбачити мережу місцевих установ на чолі з вищим центральним органом. Пропонувалося (стаття 9) "до місцевих охоронних органів включити існуючі товариства (історичні і археологічні), що мають відношення до охорони пам'яток. Формою такої участі може бути створення ряду окружних установ, які вносять свої висновки та пропозиції нижчим губернським органам. "Основним положенням" визначалися і функції охоронних органів, а саме, наглядового і виконавчого характеру. До наглядових функцій віднесено: виявлення, фотографування, замальовки, складання списків, вивчення пам'яток, нагляд за збереженням, надання пропозицій і висновків відповідним відомствам з питань ремонту і реставрації[5].

Виконавчі функції охоплювали практичні питання — виконання ремонтних робіт, утримання пам'яток старовини в належному стані. У відповідності до статті 11-ї пам'ятки поділялися на дві групи: 1) пам'ятки, що перебувають у користуванні різних установ і відомств, підтримуються їхнім коштом, і 2) пам'ятки, що не використовуються окремими відомствами і підтримуються коштами охоронних органів. Таким чином, на пам'ятки першої групи поширюються лише наглядові функції охоронних органів, а на пам'ятки другої — наглядові і виконавчі функції. Особлива комісія запропонувала до 9-ї статті "Основних положень" проект розподілу імперії на археологічні округи для завідування справою охорони пам'яток старовини в країні. Передбачалося створення 15 округів: Санкт-Петербурзький, Псковський, Віленський, Прибалтійський, Московський, Казанський, Харківський, Київський, Варшавський, Одеський, Кавказький, Оренбурзький, Сибірський, Мінусинський, Туркестанський. На території України пропонувалося створити: Харківський округ на чолі з історико-археологічним товариством, що діяв при Харківському університеті і включав — Харківську, Курську, Воронезьку губернії, область Війська Донського; Київський — на чолі з Історичним товариством Нестора-літописця чи одним із історико-археологічних товариств м. Києва, який включав Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську і Полтавську губернії; Одеський — на чолі з Одеським товариством історії та старожитностей, що охоплював би Херсонську, Катеринославську, Таврійську губернії.

Особлива комісія Міністерства внутрішніх справ по перегляду діючих постанов по збереженню древніх пам'яток і споруд не змогла вирішити всі питання і прийняла рішення вислухати думку компетентних установ.

А саме: 1. Чи доцільно поширювати підготовлені Комісією правила збереження пам'яток старовини на нерухоме майно, що перебуває у приватній власності. При позитивній відповіді визначитися, якою мірою можна обмежувати право приватного власника вільно розпоряджатися належною йому спорудою, а з іншого боку — якою мірою можна надати право охоронному органу втручатися в його розпорядження.

2. Чи доцільно для завідування справою охорони древніх пам'яток створення будь-яких нових місцевих губернських органів, чи може для цієї мети використати нині існуючі, близькі за характером діяльності — губернські вчені архівні комісії, реформувавши їх відповідним чином? Чи можна обмежитися діяльністю одного охоронного органу на декілька губерній, чи визнати за необхідне, щоб кожна губернія мала свій охоронний орган?

3. У випадку визнання доцільним утворення самостійних органів по збереженню пам'яток давнини, яким чином визнати їхній склад? Зокрема, чи доцільно включати до складу цих органів чи реформованих архівних комісій спеціальних консерваторів і кореспондентів за зразком, існуючим в установах західноєвропейських держав, а також чи допускати до роботи представників вільних мистецьких професій?

4. Чи доцільно доручати окружним органам будь-які охоронні функції, окрім висновків з питань ремонту і реставрації древніх пам'яток? Зокрема, чи доцільно доручати окружним установам: а) утримання окремих пам'яток і дослідження їх; б) виконання функцій губернських органів відносно тих губерній, де відповідні установи відсутні?

5. У випадку відмови історико-археологічних товариств взяти на себе обов'язки проектуючих окружних органів, в якій формі і складі повинні бути організовані ці установи?

6. Чи доцільно залучати до співпраці у витратах на справу охорони пам'яток старовини місцеві земські і міські установи і при позитивній відповіді: а) в якій формі ця участь має бути оформлена; б) чи необхідно включати до складу місцевих органів представників земств і місцевих громадських об'єднань; в) чи доцільно, у деяких випадках, безпосередньо передавати самим земствам і містам виконання функцій охоронних організацій?

7. Які заходи і які постанови (кримінального чи цивільного характеру) необхідно прийняти для найкращого досягнення мети — охорони пам'яток старовини? Зокрема, чи доцільно встановити, за прикладом Швейцарії, обов'язкову, через певний проміжок часу (3 роки), перевірку усіх пам'яток старовини, що знаходяться під охороною? б) Чи доцільно встановити будь-які правила про вивіз старожитностей за кордон? в) Чи необхідно включити до законопроекту наступні постанови, підготовлені у 1902 році Особою комісією по перегляду Будівельного статуту:

1. Забороняється руйнувати, розбирати чи змінювати без законного дозволу древні пам'ятки церковної, цивільної чи воєнної архітектури з усіма їхніми приладдями чи залишками, що знаходяться на землях державних, громадських, церковних чи інших установ під відповідальність тієї влади в підпорядкуванні котрої знаходиться пам'ятка чи земля, на якій вона розташована.

2. Якщо пам'ятник визнаний таким, що має археологічне чи історичне значення, знаходиться у приватній власності, то він може бути відчуженим за певну винагороду і переданий до відповідного відомства для утримання у первісному стані.

3. За переміщення, знесення, руйнацію чи видозміну пам'яток давнини, без відповідного дозволу, що передбачений законом, винуватці підлягають тюремному ув'язненню строком від одного до чотирьох місяців. Незалежно від цього, провинець зобов'язаний власним коштом відновити, коли це можливо, знищені частини пам'ятки [6].

Підготовлені Комісією Міністерства внутрішніх справ матеріали були надіслані науковим товариствам, вченим архівним комісіям для ознайомлення і висловлення своїх пропозицій щодо норм організації охорони і збереження старовини. На звернення Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ з України відгукнулися: Полтавська, Таврійська, Чернігівська вчені архівні комісії, Історичне товариство Нестора-літописця.

У відгуку Чернігівська губернська вчена архівна комісія підтвердила, що погоджується з більшістю пунктів, викладених в "Основних положеннях". Стосовно 8 пункту, яким передбачалося створення мережі місцевих установ на чолі з вищим центральним органом, то вона зауважила, що місцеві органи охорони пам'яток повинні підпорядковуватися лише одній вищій центральній установі. Виходячи з цього, ЧГВАК не підтримала, передбачену 9 пунктом, пропозицію створення окружних охоронних органів, виступила проти поділу території імперії на округи, котрі були викладені в додатку "Основних положень". На думку Чернігівської вченої архівної комісії, губернські охоронні органи повинні бути самостійними, а єдиний в імперії вищий центральний орган — об'єднуючим і керуючим, що внесло б в діяльність губернських органів певну згуртованість і планомірність у роботі. Серед невирішених питань зауваження торкалися лише 2-го пункту. Особлива Комісія наполягала на тому, що у кожній губернії повинен бути окремий охоронний орган і для цього можна використати близькі за характером діяльності архівні комісії, відповідним чином реформувавши їх. Бажано було б перетворити Губернські архівні комісії на губернські історико-археологічні товариства чи комітети, комісії з включенням до кола їхніх обов'язків питань вивчення і охорони місцевих пам'яток старовини — рукописів, предметів та речей приватного чи суспільного вжитку (до XVIII століття включно), а також вивчення пам'яток усної народної творчості. До складу губернських організацій повинні входити представники державних і громадських відомств і установ (за призначенням чи обраних), особи з числа місцевих діячів, відомих своєю любов'ю до старовини і бажаючих надати посильну допомогу. Для успішного здійснення губернською організацією заходів по охороні і вивченню місцевих пам'яток старовини необхідна фінансова допомога з боку держави. В зв'язку з тим, що в той час велась робота по підготовці нового Положення про архівні комісії, Чернігівська вчена губернсь-

ка архівна комісія вважала за доцільне об'єднати цей проект з проектом "Основних положень" про охорону древніх пам'яток, реформувавши архівні комісії — у губернські вчені архівно-археологічні комісії, з чітко визначеними правовими засадами, без чого не можливо досягти поставленої мети — збереження пам'яток старовини[7].

У вересні 1905 року "Основні положення" розглянула Таврійська вчена архівна комісія і, в цілому, схвалила їх. Але, враховуючи значну кількість пам'яток, що знаходяться на території губернії, їх важливе історичне і мистецьке значення (древності Херсонесу, Керчі, Феодосії та багато інших), то архівна комісія запропонувала створити окремий округ в межах Таврійської губернії. Відносно "не розв'язаних питань", вона вважала за доцільне поширити правила збереження пам'яток старовини на нерухоме майно, що перебувало у приватній власності. При цьому навела приклади, що в Криму у приватній власності перебувають такі визначні пам'ятки, як залишки палацу Феодоро (Мангуп-Кале), печерні церкви в Мангуп-Кале, Черкес-Кермен із залишками стінопису, чисельні древні споруди в Старому Криму, Ескі-Сараї, катакомби в Керчі, не говорячи про кургани, древні печери, залишки городищ тощо. Більшість власників стародавніх споруд не приділяє їм ніякої уваги, не знає їхньої історичної вартості. Вони гинуть, так були втрачені настінні розписи печерної церкви в селі Улакли; печери — Мангупські, Чуфуткальські. Печери — могили Неаполя Скіфського поблизу Сімферополя перетворені на житло чи сараї місцевими жителями, руїни монетного двору в Ескі-Сараї і такого ж двору і караван-сараю у Старому Криму розібрані власниками на інші будови. Таким же чином були використані руїни стародавньої церкви в селі Орталан. Багато древніх церков у Судакській колонії, поблизу Топловського монастиря, перетворені на амбари, склади для непотребу. На думку членів Таврійської вченої архівної комісії, необхідно зобов'язувати власників стежити за збереженням древніх пам'яток, споруджувати, де це необхідно, огорожі і паркани за власний чи державний кошт, не пристосовувати стародавні споруди під господарські потреби без дозволу і вказівок тих органів, котрим буде доручена їх охорона, не розкопувати курганів, городищ, могил без дозволу і нагляду відповідної установи. Втручання охоронних органів, на думку ТВАК, може складатися з роз'яснень значення пам'яток старовини, вказівок щодо способів їх збереження та притягнення, у крайньому випадку, власника пам'яток до судової відповідальності. Відносно пропозиції щодо реорганізації Губернських вчених архівних комісій, то, визначаючи їх вагому роль у справі охорони пам'яток, ТВАК підтримала пропозицію, що при відповідному реформуванні і фінансовому забезпечені можливе перетворення їх, у майбутньому, на установи охорони та збереження пам'яток. Стосовно Таврійської губернії, висловлювали думку про доцільність створення на її території декількох округів, врахувавши, що Херсонес і Керч знаходяться у підпорядкуванні імператорської Археологічної комісії, а Феодосія, Судак та окремі споруди в Керчі — у підпорядкуванні Одеського товариства історії та старожитностей. Після реформування вчених архівних комісій до складу охоронних установ доцільно включити консерваторів і кореспондентів, залучати до роботи аматорів-дослідників, освічених людей, представників мистецьких професій, вчених, всіх, хто цікавиться пам'ятками, історією краю. Таврійська вчена архівна комісія запропонувала також надати право окружним установам утримувати, зберігати, вивчати окремі пам'ятки старовини, наголошувала на необхідності після реформування архівних комісій вирішити питання музеїв, бібліотек, що повинні стати державною власністю, а не бути у підпорядкуванні різних товариств, в яких вони зараз знаходяться. Щодо покарання за навмисне псування, привласнення, викрадення чи нищення пам'яток давнини, то члени Таврійської вченої архівної комісії вважали, що винуватих необхідно притягувати до суду, бажано було б проводити періодично перевірку пам'яток, що знаходитимуться під охороною. Заборонити, всіма можливими заходами, вивіз предметів старовини за кордон[8].

Полтавська вчена архівна комісія (ПВАК) в зауваженнях до проекту "Основних положень" відзначила, що запланований Київський округ дуже великий за територією, і запропонувала Чернігівську, Полтавську губернії об'єднати в один округ, враховуючи, що ці губернії представляють територію старої Малоросії. Відносно права власника розпоряджатися належними йому древніми спорудами (валами, городищами, визначними курганами тощо), то ПВАК пропонувала ввести обмежен-

ня. Споруди не повинні руйнуватись чи змінюватись без дозволу охоронної установи. Нагляд за древніми пам'ятниками можна покласти на існуючі архівні комісії чи відповідні товариства за умови фінансування їх з державної скарбниці. До складу охоронних установ повинні залучатися представники місцевих установ, в підпорядкуванні яких знаходяться ті чи інші пам'ятки старовини, як-то: земства, духовні відомства і т. п., а також особи, що вивчають старожитності краю, а передбачені "Основним положенням" консерватори (охоронці), кореспонденти повинні бути у кожному повіті. ПВАК вважала за доцільне залучати фінанси міських громадських самоуправлінь, земських установ у формі субсидій для забезпечення охорони пам'яток, при цьому виступила проти надання їм функцій охоронних органів. Разом з тим ПВАК не змогла висловити свою думку стосовно кримінальної відповідальності за руйнацію та нищення пам'яток старовини, пропонувала передати ці питання на розгляд юридичних установ. ПВАК підтримувала пропозиції, викладені в проекті щодо періодичної перевірки стану пам'яток, встановлення необхідних правил вивозу предметів старовини за кордон, заборону розбирати, видозмінювати пам'ятки без дозволу охоронних органів[9].

Історичне товариство Нестора-літописця 25 вересня 1905 року теж розглянуло "Основні положення", підготовлені комісією при Міністерстві внутрішніх справ для перегляду діючих постанов по охороні древніх пам'яток і споруд. Для підготовки пропозицій Товариство створило комісію у складі: В. Б. Антоновича, Г. Г. Павлуцького (голова), М. І. Петрова, Ю. А. Кулаківського, В. З. Завітневича, О. І. Левицького, М. Ф. Біляшівського, В. Т. Георгіївського, М. В. Довнар-Запольського, В. І. Щербини.

В обговорені питання брали участь В. Т. Георгіївський, М. В. Довнар-Запольський, А. А. Дмітрієвський, Ю. А. Кулаковський, Г. Г. Павлуцький, А. М. Лобода. У своїх виступах вони наголошували на тому, що у ряді іноземних держав пам'ятки є предметами національної гордості, особливої турботи. На жаль, у Росії, за поодиноким винятком, пам'ятки знаходяться у повному забутті, розкрадаються, використовуються не за призначенням, відновлюються хижацькими методами і спотворюються. Через ці причини у Південно-Західному краї загинуло багато пам'яток. Історичне товариство Нестора-літописця підтримало справу по упорядкуванню законодавчих нормативних заходів по охороні пам'яток і, в міру своїх можливостей, намагається здійснювати подібні заходи. У складі товариства працює комісія по обстеженню і опису пам'яток старовини, очолювана Г. Г. Павлуцьким, котра проводить пошуки пам'яток давньої дерев'яної архітектури. Обговоривши "Основні положення", Комісія підготувала пропозиції, які торкалися, в основному, питання функціонування Центрального охоронного органу, відносно якого Історичне товариство Нестора-літописця висловило такі побажання:

– Центральний охоронний орган має формуватися з представників наукових установ С.-Петербурга, спеціалістів з археології;

– функції окружних охоронних органів можуть виконувати місцеві історико-археологічні товариства;

– діяльність охоронних органів не повинна обмежуватися ступенем давнини пам'яток і споруд;

– у Київському археологічному окрузі функції окружного органу бере на себе Історичне товариство Нестора-літописця. З цією метою воно налагоджує зв'язки з Губернськими вченими архівними комісіями і Церковно-археологічними товариствами;

– губернії Мінська і Могилевська, на думку товариства, повинні входити до Віленського округу, з яким вони більш тісніше пов'язані своїм історичним минулим і етнографічним складом населення;

– Історичному товариству Нестора-літописця повинна надаватися фінансова допомога на витрати, пов'язані з виконанням охоронних функцій;

– право охорони повинно поширюватися і на пам'ятники, що знаходяться у приватній власності;

– Товариство вважає доцільною участь земських і міських громадських установ у фінансових витратах на охорону пам'яток[10].

Таким чином, проаналізувавши зауваження, що надійшли від наукових установ, що працювали на території України, можна зробити такі висновки. Наукові товариства і Губернські вчені архівні комісії підтримали проект "Основних положень" по перегляду діючих постанов про збереження древніх пам'яток і споруд; визнали за необхідне створення мережі місцевих установ по охороні

пам'яток з Центральним органом на чолі; підтримали ідею поділу імперії на округи і запропонували створити додаткові округи — один чи два у Таврійській губернії, що не підпорядковувалися б Одеському товариству історії та старожитностей; у Київському окрузі виділити Чернігівську і Полтавську губернії, а Мінську і Могилевську губернії віднести до Віленського округу; погоджувалися на реформування Губернських архівних комісій, передачу їм пам'яткоохоронних функцій, обумовивши необхідність їх фінансування з державної скарбниці.

Позитивно відгукнулися і на пропозицію щодо залучення до охорони пам'яток міських громадських установ і земств. Визнали за доцільне проводити періодичні перевірки стану пам'яток давнини, включення до складу охоронних округів консерваторів (охоронців) і кореспондентів; обмежити права приватних власників, запровадити кримінальну відповідальність за самовільну руйнацію чи видозміну пам'яток, заборонити вивезення предметів старовини за кордон без дозволу відповідних установ.

Деякі наукові товариства, як, наприклад, Товариство історії і старожитностей Прибалтійських губерній (Остзейських провінцій), що існувало з 1834 року у м. Ризі, у відгуку наголошувало, що справі охорони пам'яток буде сприяти вивчення історії та історії мистецтв у школах та університетах, підкреслювало, що низький рівень викладання предметів у Росії, порівняно з європейськими країнами, веде до зменшення компетентних осіб, що суспільство вже відчуває нестачу молодих кадрів. Подібна ж ситуація складалася і з підготовкою архітекторів, недостатньо уваги приділялося вивченню історії зодчества, особливостей його розвитку в певних регіонах країни. А те, що нині архітектори стали активно вивчати пам'ятки зодчества, то ця заслуга належить виключно Політехнічному інституту[11].

Московське археологічне товариство у відгуку висловило сумнів відносно охорони пам'яток у Прибалтійському окрузі. На його думку, "німецькі вчені, що сповідують католицьку чи лютеранську віру, не зможуть оберігати і відновлювати православні храми" і пропонувало доручити охорону православних пам'яток одному із сусідніх округів, наприклад, Санкт-Петербурзькому"[12]. Як бачимо, на поверхні імперські прояви були завуальовані турботою про захист культових пам'яток. Відносно зауважень до інших пунктів проекту "Основних положень", то Московське археологічне товариство пропонувало посилити відповідальність власників за вчасну реставрацію споруд, а при відмові виконувати такі роботи вимагати відчуження пам'ятки. У випадку продажі маєтків, де знаходиться зареєстрований пам'ятник, держава повинна мати перевагу перед іншими покупцями. Наголошувало також на необхідності брати під охорону пам'ятки, що перебувають у приватній власності, підтримувало пропозицію про передачу частини охоронних функцій земствам і містам. Певний наголос було зроблено щодо заборони вивезення старожитностей з країни, а продаж колекцій за кордон можна дозволяти лише після того, як держава відмовиться їх придбати. За вивіз старожитностей без дозволу держави пропонувалося передбачати законом штраф чи тюремне ув'язнення, а діяльність скупників, агентів по скупці предметів старовини повинна здійснюватися під наглядом окружних округів[13].

Події російської революції у 1905–1907 рр. на певний строк призупинили роботу урядової комісії по підготовці законодавства про збереження пам'яток давнини. Лише з осені 1908 року при Міністерстві внутрішніх справ передбачалося відновити роботу комісії по підготовці законодавства про збереження пам'яток старовини. Дізнавшись про це, заступник голови комісії по збереженню стародавніх пам'яток Московського археологічного товариства професор, директор Петербурзького архітектурного інституту М. В. Султанов, під час роботи XIV Археологічного з'їзду, що проходив у серпні місяці 1908 р. у м. Чернігові, звернувся до Вченого комітету з'їзду з проханням обговорити заходи по охороні пам'яток і передати їх уряду у вигляді пропозицій з'їзду. За дорученням П. Уварової — голови Московського археологічного товариства, М. В. Султанов підготував перелік заходів по збереженню пам'яток і передав їх на розгляд Вченого комітету з'їзду. Обговорені на засіданнях, редакційно доопрацьовані і доповнені Комісією по збереженню стародавніх пам'яток Московського археологічного товариства та науковими товариствами Росії, ці заходи у 1909 р. були передані урядовій комісії в якості побажань, як проект "Правил охорони стародавніх пам'яток Росії"[14]. Він складався з 14 пунктів, в яких передбачався поділ території

країни на археологічні округи, на чолі з археологічними чи історичними товариствами та вказувалися такі їхні обов'язки: 1) реєстрація пам'яток, 2) турбота про їх збереження, 3) реставрація, поділ на рухомі і нерухомі і маючі мистецьку цінність на три категорії: а) пам'ятки державного значення, б) пам'ятки місцевого значення, в) пам'ятки, що не мають особливої археологічної цінності. Утримання першої групи пам'яток покладалося на установи, в підпорядкуванні яких вони перебувають, а при відсутності коштів в цих установах — за рахунок державної скарбниці; утримання другої групи передбачалося здійснювати за рахунок установ, міст і земств, яким вони будуть підпорядковані.

Пропонувалося у м. С-Петербурзі створити державну установу зі штатом: голова, заступник голови і співробітників (членів), представників археологічних товариств, що очолюватимуть археологічні групи, представників відомств, що нині, у відповідності із законодавством, завідують древніми пам'ятками, як-то: імп. Археологічна комісія, Академія мистецтва, св. Синод, Міністерство внутрішніх справ і т. д. Були виписані їхні обов'язки, передбачалися джерела фінансування (державна скарбниця), а також за рахунок коштів міст і земств. Законодавство запропонували розширити новими положеннями:

– надати уряду право на примусове відчуження нерухомих і рухомих пам'яток старовини;

– ввести цивільну чи кримінальну відповідальність у вигляді штрафу з зобов'язанням відновити, при можливості, зруйноване за власний кошт, або особисте затримання (ув'язнення), ця відповідальність повинна поширюватись на усіх без винятку;

– надати право порушувати позов на притягнення до відповідальності окружним товариствам, що будуть перейматися охороною пам'яток;

– заборонити вивіз за кордон пам'яток старовини.

Окрема стаття була присвячена питанням викладання церковної археології у духовних академіях і семінаріях, включення їх до складу університетських курсів і художніх училищ[15].

В цей час міжвідомча комісія при Міністерстві внутрішніх справ підготувала свій варіант проекту закону про охорону старожитностей і передала до Державної Думи. Представило свій проект і Московське археологічне товариства, відрядивши до Санкт-Петербурга співробітників І. П. Машкова і С. К. Богословського. Розширене обговорення проектів відбулося 4 грудня 1911 р. за участю представників Державної думи, Державної ради, імп. Російського археологічного товариства, імп. Археологічної комісії, імп. Московського археологічного товариства та ін.

З доповіддю виступив археолог, професор кафедри Східної історії Петербурзького університету, голова Східного відділення імп. Російського археологічного товариства М. І. Веселовський, який ознайомив присутніх з загальним станом охорони пам'яток в Росії, з внесеними на розгляд проектами і висловив думку, що між проектами принципових розбіжностей немає, що обидва проекти недосконалі. Він запропонував скористатися вже існуючими установами, що працюють в галузі вивчення і охорони пам'яток, маючи на увазі імп. Археологічну комісію, котру необхідно, на його думку, підкріпити кадрами і коштами.

Представник Московського археологічного товариства І. П. Машков не погодився з висновками доповідача, вказав на існуючі розбіжності поданих законопроектів. Зокрема, підходами, якими користувалося Московське археологічне товариство при підготовці свого законопроекту. Наголошував, що в його основу покладені праці Археологічних з'їздів, доробки міжвідомчої комісії, створеної при Міністерстві внутрішніх справ. З доводами І. П. Машкова не погодився відомий археолог О. А. Спіцин, який підкреслював плідну роботу в області вивчення пам'яток імп. Археологічної комісії, критикуючи при цьому Московське археологічне товариство за невдалі реставраційні роботи останніх років, а представник Державної Ради Штюрмер, запропонував передати справу охорони пам'яток імп. Археологічній комісії[16].

Безперечно, що з такими висновками обговорення не погодилися представники імп. Московського археологічного товариства і звернулися до члена Державної думи М. В. Челнокова з проханням створити спеціальну комісію для обговорення законопроекту про охорону пам'яток і вивести розгляд питання з підпорядкування комісії народної освіти, куди його передала Державна рада. Цю пропозицію підтримав також і голова імп. Археологічної комісії граф О. О. Бобринський.

Наступного дня (5 грудня) представники імп. Московського археологічного товариства зустрілися з головою Державної думи М. В. Родзянко і отримали дозвіл бути присутніми на засіданні Думської комісії під час розгляду проекту закону "Про охорону пам'яток старовини".

Отримавши інформацію про критичні зауваження, висловлені під час обговорення в Петербурзі, поданого імп. Московським археологічним товариством проекту закону про охорону пам'яток, голова товариства П. С. Уварова терміново провела ряд засідань Комісії по збереженню пам'яток старовини. На них були обговорені і прийняті письмові зауваження до законопроекту МВС і розіслані до наукових, археологічних, творчих товариств країни на предмет рецензування. Пропозиції, зауваження щодо його доопрацювання надійшли. В який спосіб цього разу було організовано обговорення проектів закону про охорону пам'яток старовини, розглянемо в наступному номері журналу. (*Далі буде*).

Джерела та література

1 Ст. 181. Строжайше воспрещается разрушать остатки древних замков, крепостей, памятников и других зданий древности, под ответственностью, за нарушение сего начальников губерний и местных полиций 1822 июля (29105); 1826 дек. 31 (794);1827 дек. (1613); 1837 июня 3 (10303); 1848 фев. (26992).

2 Ст. 182. Из зданий сего рода (ст.191) исправляются и починиваются только те, в коих есть какие-либо помещения: в прочих же починиваются и поддерживаются только ворота. В случае необходимости сих исправлений делается представление Главному управлению путей сообщения для сношения с Министерством внутренних дел, с описанием повреждений и ветхости, и с изъяснением для чего именно исправление нужно. 1827 дек.14 (1613); ср. 1854 июля 7 (28405); Ст. 57, 58, 59.

3 Ст. 183. Издержки на исправление и поддержание древних зданий обращаются на счет городов, в коих самые здания и находятся. А на государственное казначейство единственно при недостаточности городских сумм; но в сем последнем случае не иначе как по предварительному представлению планов и смет и испрошиении, всякий раз на отпуск потребной суммы, высочайшего разрешения через Комитет Министров. 1836 марта 31 (9045).

4 Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — М., 1991, — С. 45–51.; Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XXст.). Зб. док. і мат. (упоряд. Т. Ф. Григогр'єва) — К., — 1995. — С. 136–143.

5 Там само.

6 Там само.

7 Общий обзор деятельности Черниговской губернской архивной комиссии за 1905–1908 годы // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 7, — С. 118–121.

8 Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1906. — № 39. — С. 132–134.

9 Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1910, Вып. 8. — С. 186–187.

10 Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца с 27 октября 1904 г. по 27 октября 1905 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1906. — Кн. 19. — Вып. 2. — С. 38–43.

11 Отзыв общества истории и древностей Прибалтийских губерний по вопросу о сохранении памятников старины в России. — Рига, 1909. — С. 23–25.

12 Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — М., 1911. — С. 51–57; Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.). Зб. док. і мат. (упоряд. Т. Ф. Григор'єва) — К., 1995. — С. 145.

13 Там само.

14 Труды XIV Археологического съезда в Чернигове в 1908 г. — М., 1911. — Т. 3. — С. 75–76.

15 По вопросу о сохранении древних памятников, собранных императорским Московским археологическим обществом. — М., 1911. — С. 60–62; Історико-культурна

спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.). Зб. док. і мат. (упоряд. Т. Ф. Григор'єва) — К., 1995. — С. 161–164.
16 Древности. Труды комиссии по сохранению древних памятников императорского Московского археологического общества. — М., 1914 г. — Т. 5. — С. 62–63.

Татьяна Григорьева

Из истории создания Закона о сохранении памятников старины

Расскрывается история создания Закона об охране памятников старины, рассматриваются конкретные предложения украинских ученых касательно сохранения историко-культурного наследия.

Ключевые слова: *историко-культурное наследие, памятники археологии, архитектуры, истории, археологические, исторические общества.*

Tetana Hrygor'eva

The history of creation of the Low preserving the historical monuments

The article describes the history of forming and preserving the historical monuments in Ukraine, the contribution of famous Ukrainian science and cultural leaders in this field, the structure of this manifold work.

Key words: *Ukrainian culture, historical-cultural heritage, archeological, architecture, historical monuments, archaeological, historical organization.*

УДК 94 (477.8) "1921/1939": 304.44+94 (438) "1921/1939": 304.44

Олександр Гаврилюк (м. Луцьк)

ЗАХОДИ ВЛАСТЕЙ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ

У статті висвітлюється історія будівництва та архітектурне обличчя унікальної оборонної споруди середньовічної України — Луцького замку. Характеризується рівень показу у вітчизняній і зарубіжній історіографії сторінок його історії, архітектурних перекомпонувань. Описуються заходи пам'яткоохоронних структур міжвоєнної Польщі, у складі якої перебувало тоді м. Луцьк, з проведення у замку ремонтно-відновлювальних робіт. Простежується внесок у цю справу пам'яткоохоронців Волинського воєводства Ю. Дуткевича та З. Ревського, дослідників Я. Захватовича та Я. Фітцке.

Ключові слова: *Луцький замок, реставрація, Друга Річ Посполита, консерватор, охорона культурної спадщини.*

Архітектурні пам'ятки на території України — невід'ємна складова національної культурної спадщини. Становлячи у традиційному розумінні елемент культури минулого, вони слугують сучасності, виховуючи і єднаючи покоління, сприяючи згуртуванню українського суспільства навколо спільних ідеалів та цінностей. Обов'язок нинішнього покоління українців — зберегти і передати ці пам'ятки для користування у майбутньому. Його виконання можливе лише за умови повсякденної, дбайливої, опертої на досконале правове підґрунтя і достатнє фінансове забезпечення пам'яткоохоронної роботи, що враховує досвід попередніх поколінь пам'яткознавців з пошуку, вивчення, збереження і використання національної культурної спадщини.

Серед архітектурних пам'яток волинської землі особливе місце посідає Луцький замок — один з не багатьох середньовічних замків на території сучасної України, що збереглися до наших днів. Поставши спочатку як дерев'яна споруда на місті давньоруського укріпленого поселення (гроду), що розвивалося і зміцнювалося впродовж X — першої третини XIV століття, з 1340-х років з ініціативи удільного князя Любарта він перебудовується на мурований (цегляний). Виконуючи оборонну функцію, Луцький замок водночас був резиденцією органів державної та регіональної влади Волині, мав риси політичної і духовної столиці, адміністративно-господарського і судового центру краю. По мірі втрати своїх функцій з кінця XVIII століття Замок поступово занепадає і на середину XIX століття перетворюється на мальовничу руїну. Саме з цього часу розпочинається відлік його існування як історичної нерухомої пам'ятки, що триває й донині[1].

Як унікальна архітектурна пам'ятка старовини, Луцький замок викликав і викликає сьогодні подив і захоплення, цікавість до історії, бажання детальніше зазирнути у його минуле, прояснити його сторінки, пов'язані з перебудовами, добудовами, реконструкціями. Замок був і залишається джерелом наукового і творчого натхнення істориків, археологів, краєзнавців, архітекторів, мистецтвознавців, художників, письменників. Окремі сторінки його минулого висвітлювали визначні українські історики XIX — початку XX століть В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, російські дослідники початку XX століття О. Мердер та Г. Лукомський, польські краєзнавці та працівники пам'яткоохоронної сфери другої половини XIX — першої третини XX століть Т. Стецький, А. Войнич, О. Прусевич, М. Орлович, Ю. Дуткевич та ін. Наприклад, відомості про історію та стан Луцького замку на початок 1890-х років подав відомий український історик, археограф та пам'яткознавець О. Левицький у нарисі "Луцька старовина". Праця з'явилася спочатку на сторінках "Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца", а згодом — як окрема книга[2]. Автор зазначив, що йому довелося оглядати залишки Верхньої й Окольної частин Луцького замку, що перебували у непривабливому стані. Причину цього він вбачав у байдужості влади та православних верств суспільства протягом XIX століття до спадщини минулих віків.

У 1930-х роках кілька науково-популярних досліджень про Луцький замок як складову архітектурної спадщини міста написав визначний український дослідник і шанувальник старовини Л. Маслов[3]. Їх критична оцінка — як, до речі, праць попередників і сучасників Л. Маслова про оборонні споруди Луцька — подана у статті Б. Колоска[4].

У другій половині XX — на початку XXI століть історія Луцького замку стає об'єктом вивчення таких науковців, мистецтвознавців, архітекторів, як М. Говденко, О. Годованюк, П. Раппопорт, Г. Логвин, Б. Колосок, Р. Метельницький, Л. Санжаров, М. Малевська, П. Троневич та ін. Однак у їх дослідженнях — за винятком праці П. Троневича — увага акцентується головним чином на історії архітектури цієї пам'ятки фортифікаційного будівництва. Майже нічого не говориться про окремі спроби його ремонту або реставрації, зокрема, ті, що були втілені у 1920–1930-х роках — період, коли Західна Волинь, і Луцьк у тому числі, перебували під владою міжвоєнної Польщі (Другої Речі Посполитої). А між тим без проведених тоді пам'яткоохоронних заходів Замок до здійснення консерваційно-реставраційних робіт 1960–1970-х та 1980–1990-х років дійшов би у незрівнянно гіршому вигляді. Про втілення у життя цих заходів коротко йдеться у вже згаданій книзі П. Троневича[5]. Однак низка моментів цього процесу не знайшла у згаданому дослідженні належного показу. Враховуючи цей фактор, наукову і практичну актуальність теми, у статті висвітлюється маловідомі аспекти пам'яткоохоронної роботи щодо Луцького замку, яка проводилася у 1920–1930-х роках у контексті загальнопольських заходів із збереження і реконструкції давніх оборонних споруд.

Впродовж багатьох століть Луцький замок пережив чимало перебудов, добудов, реконструкцій. Не менше зазнав він і нищень. Час, люди не завжди шкодували його. На 1921 рік — рік офіційного входження Західної Волині, Луцька у тому числі, — до відновленої Польської держави, Замок через численні руйнування і недогляд мав не надто привабливий вигляд. Конституюючи себе європейською державою з багатими політичними і культурними традиціями, Друга Річ Посполита з самих початків власного існування значну увагу почала звертати на збереження і охорону пам'яток, що опинилися у її територіально-адміністративних межах. Важливе місце у її політиці посідали заходи, спрямовані на показ величі й могутності колишньої Речі Посполитої, на культивування настроїв стосовно одвічної приналежності західних етнічних українських земель, в тому числі й Західної Волині, польській історії та культурі. З огляду на ці обставини цілком зрозумілим було відповідне ставлення держави до Луцького замку. Впродовж 1920-х — 1930-х років воно знайшло вияв у розробці та реалізації програми його збереження і часткового відновлення шляхом проведення пам'яткоохоронних робіт.

Початок практичної реалізації зусиль з приведення у належний вигляд залишків Луцького замку припадає на літо 1921 року. Згодом було розроблено кошторис для виконання ремонтних робіт. Він передбачав придбання будівельних матеріалів, підмурівку стін, влаштування дахів, воріт і мощення території. Турботу про Любартів замок (так звучала назва у польських документах), необхідність його збереження і подальшого відновлення висловив відомий польський знавець пам'яток старовини Ю. Лісецький на шостому з'їзді Ради консерваторів (пам'яткоохоронців — *О. Г.*), що проходив у Львові 17–19 вересня 1921 року[6].

Помітний внесок у порятунок споруд замку зробила комісія, яка була створена з ініціативи властей Волинського воєводства для визначення стану Верхнього замку та розробки програми його збереження. Зібравшись на засідання у червні 1922 року, комісія накреслила низку невідкладних заходів, які почали впроваджуватися у життя[7]. Однак на заваді стала нестача грошей. Міністерство фінансів відмовилося виділити необхідні кошти для продовження робіт. Загалом уся пам'яткоохоронна практика міжвоєнної Польщі свідчить, що власне тривала нестача коштів була тією головною перешкодою, яка стояла на заваді повноцінному збереженню та охороні нерухомих об'єктів культурної спадщини. Реальна вартість виділених фінансових засобів ставала ще меншою внаслідок інфляційних процесів, які мали місце в першій половині 1920-х і на межі 1920-х–1930-х років. Не рятували справи добровільні пожертви польської громадськості, спрямовані на збереження і відновлення пам'яток старовини[8].

Це повною мірою відчув на собі і Луцький замок. Не дивлячись на взяття під заставу позики, місто не змогло власним коштом забез-

печити виконання усіх запланованих щодо нього ремонтно-відновлюваних робіт. Замок як визначна пам'ятка історії і мистецтва, включена до загальнопольського інвентарю старожитностей, потребував подальших заходів для охорони. Про це йшлося на дванадцятому загальнопольському з'їзді Ради консерваторів, що відбувся у Західній Волині 20–24 вересня 1927 року[9].

З-поміж багатьох питань на початку роботи з'їзду, який відкрив свої засідання у Луцьку, розглядалися питання охорони місцевого замку. Учасники з'їзду дійшли висновку, що його реставрація не проводилася з часу утворення Волинського воєводства. Тогочасний стан руїн і В'їзної вежі значно погіршився. Консерватори ухвалили рішення: дослідити стан пам'ятки, провести будівельні роботи за напрямком фундаменту через підмурування великого вилому в бічній стіні; внутрішні стіни замку, які мали тріщини, заробити рідким цементом. Опіку над замком могла б взяти місцева громадсько-культурна установа. Констатувалося, що на реставрацію замку потрібно 12 тис. злотих, а тому необхідна допомога уряду Польщі. З'їзд вирішив, що через незначну мистецьку та історичну цінність слід розібрати залишки вірменської церкви, а уцілілу цеглу з її руїн використати на відбудову замку Любарта[10].

Можна вважати, що саме завдяки цьому з'їздові вдалося домогтися певного фінансування відновлювальних робіт, які допомогли зберегти замкові споруди. Як зазначено у звіті відділу мистецтва і культури управління Волинського воєводства за 1928 рік, було проведено ремонт В'їзної вежі. Щоб уникнути саморуйнування вежі, її зміцнили від фундаментів, зняли весь пошкоджений кут і змурували новий з цегли жовтого кольору. У подальшому нагромаджувалися будівельні матеріали і накопичувалися кошти для продовження ремонтних робіт[11].

На необхідність збереження споруд Луцького замку звернув увагу тодішній волинський консерватор Ю. Дуткевич. Розробляючи кошторис фінансування укладання реєстру і відновлення пам'яток старовини Волинського воєводства на 1934 рік на загальну суму 22.600 злотих, він запланував провести подальші охоронні роботи, які стосувалися В'їзної вежі замку[12]. Цей план завдяки фінансовій підтримці Міністерства віровизнань і публічної освіти, до компетенції якого входили збереження і охорона культурної спадщини, був у 1934 році і у наступні роки загалом виконаний. На реставрацію замку Любарта загальнопольська і місцева влада виділила 6.500 злотих[13]. Було підмуровано фундаменти Владичої вежі, виконано нові залізобетонні перекриття двох нижніх ярусів В'їзної, розпочато ремонт склепіння Стирової вежі. Одночасно з пам'яткоохоронними роботами середини 1930-х років на теренах Луцького замку проводилися археологічні дослідження, ініціаторами яких виступали Волинське товариство опіки над пам'ятками старовини — філія Польського краєзнавчого товариства та заснований 1929 року Волинський краєзнавчий музей[14].

Варто зазначити, що Ю. Дуткевичу належить праця "Оборонні замки на Волині", у якій значна увага відведена архітектурним пам'яткам Луцька[15]. Для цієї праці, як для праць польських дослідників загалом, характерним є те, що вона розглядає Волинь як споконвічну польську територію, прагне виправдати панування і культуртрегерську місію Польщі на українських землях в XIV–XVIII століттях. Ю. Дуткевич насамперед звертає увагу на Луцький замок. За його визначенням, Луцький замок, подібно як і Кременецький, є пам'яткою готичної доби і належить до типових середньовічних. Обстеживши географічне розташування Луцького замку, автор доходить висновку, що це був один з південних бастіонів Волині. Вивчивши залишки Окольного замку, Ю. Дуткевич прослідковує єдність системи укріплень, яка в часи Свидригайла відзначалась неприступністю і надійністю, а по його смерті в 1452 році втратила своє значення. Консерватор розглянув і відзначив позитивне в будівничій діяльності щодо замку луцького римо-католицького єпископа XVI століття Ю. Фальчевського, який світським і церковним будівлям надавав оборонного характеру і зв'язував їх із замковими мурами міста. Оригінально пояснює Ю. Дуткевич подібність стилю Луцького і Черського замків. На його думку, князь Любарт був одружений на внучці Тройдена — князя Черського, тому це відбилося на взаємовпливах в архітектурних формах обох замків. Оборонні мури Луцька, як вважав Ю. Дуткевич, стали вагомим чинником проведення в місті з'їзду монархів європейських країн 1429 року.

Новий етап пам'яткоохоронних робіт у Луцькому замку пов'язаний з діяльністю на по-

саді консерватора Волинського воєводства З. Ревського (з 1936 року). З його ініціативи восени 1938 року для обстеження оборонних валів замку Любарта, старовинних споруд чотирнадцяти інших міст Західної Волині сюди прибули спеціалісти відділу архітектури Варшавської політехніки. Очолював їх відомий знавець оборонних споруд середньовіччя Я. Захватович, який розробив план реконструкції Замку. Першим кроком фахівець запропонував провести археологічні дослідження територій, прилеглих до оборонної споруди.

Ідею підтримала комісія з відбудови Замку, створена у тому ж 1938 році. На першому її засіданні в грудні 1938 року було розглянуто і схвалено план реставрації Луцького замку. Роботи передбачалося розпочати в березні 1939 року; вони мали проходити під керівництвом Польського краєзнавчого товариства[16]. При погодженні з воєводським консерватором та оперуючи коштами, виділеними у міському бюджеті 1939–1940-го років на охорону Замку, Товариство приступило — щоправда з невеликим запізненням — до його реставрації. Вона проводилась відповідно до проекту, розробленого Я. Захватовичем. Першим кроком тут стали археологічні обстеження навколо замкової території, зокрема, біля В'їзної вежі. Вдалося виявити вал і рештки дерев'яних оборонних споруд давньоруського укріпленого поселення (гроду), на якому пізніше постав Луцький замок.

Про ці знахідки у статті "Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку" розповів Я. Фітцке — визначний польський археолог, дослідник волинської старовини, директор Волинського краєзнавчого музею протягом 1936–1939 років[17]. Відкриттями, про які також йшлося в статті Я. Фітцке, стали встановлення глибини фундаментів замку, віднайдення слідів ранньослов'янського городища та залишків валів, більш давніх, можливо, неолітичних. Як археолог та історик, Я. Фітцке наголошує на неперервності традицій оборонного будівництва на території давнього городища. Підсумовуючи результати проведених досліджень, вчений зазначає: "Коли вже говорити про реставрацію замку, доречно буде також згадати, що Луцьк має на значних просторах добре збережені рештки міських оборонних мурів, які також вимагають уважної опіки. Приведення замку і валу до необхідного порядку не лише послугує великим туристичним атракціонам, але, що найважливіше, — стане добрим свідченням, що ми не змарнували цих скарбів культури, які, дякуючи лише щасливому збігові обставин, не зникли у часи неволі"[18].

Отже, впродовж міжвоєнного періоду завдяки зусиллям польської влади, дослідників і шанувальників волинської старовини вдалося зберегти від остаточної руйнації цікаву і цінну в архітектурному відношенні оборонну споруду, якою був Луцький замок. Пам'яткоохоронні заходи щодо нього здійснювалися у вигляді поточних ремонтних робіт. Якщо говорити про реставрацію Луцького замку, то спроби цілісного її проведення припали на кінець 1930-х років; однак вони не знайшли логічного завершення через початок Другої світової війни. Сьогодні й надалі існує потреба вивчення усіх деталей пам'яткоохоронних заходів 1920-х — 1930-х років щодо Луцького замку як важливих складових консерваційно-реставраційної діяльності, що дала змогу зберегти для нинішніх і прийдешніх поколінь цінну архітектурну пам'ятку.

Джерела та література

1 *Троневич П. О.* Луцький замок. — Луцьк: ДІКСОН, 2003. — С. 8.

2 *Левицкий О.* Луцкая старина // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1891. — Кн. 5. — Отд. II. — С. 54–90; Його ж: Луцкая старина. — К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1891. — 37 с.

3 *Маслов Л.* Пам'ятки архітектури Старого Луцька. Замок Любарта // Українська нива. — 1934. — 19 серпня; Його ж: Архітектура Старого Луцька. — Львів: Мистецтво, 1936. — 45 с.; Його ж: Любартів замок у Луцьку // Наша культура. — 1937. — № 8–9. — С. 348–354; № 12. — С. 484–494; Його ж: Архітектура Старого Луцька. — Львів: Діло, 1939. — 52 с.

4 *Колосок Б.* Історіографія укріплень Луцька (до 1.09.1939 р.) // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка: Статті. — К.: Українознавство, 1996. — С. 36–60.

5 *Троневич П. О.* Вказана праця. — С. 162–166.

6 Protokol VI Zjazdu Rady Konserwatorów // Archiwum Akt Nowych (далі — AAN). — Zesp. 14 (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego — MWRiOP). — Sygn. 7027. — S. 281–296.
7 Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 158. Луцьке міське управління. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 120–120 зв.; *Троневич П. О.* Вказана праця. — С. 163–164.
8 *Dettloff P.* Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka. — Kraków: UNIVERSITAS, 2006. — S. 62–67.
9 Ibidem. — S. 53.
10 Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України. — Ф. 26. Управління консервації Львівського воєводства, відділ охорони пам'яток культури і мистецтва. — Спр. УК-25.– Арк. 191–192.
11 *Троневич П. О.* Вказана праця. — С. 165.
12 Konserwatorzy wojewódzcy. Sprawy finansowe i organizacja oddziałów sztuki w urzędach wojewódzkich. 1931–1939. // AAN — Zesp. 14. MWRiOP. — Sygn. 7030. — S. 101.
13 ДАВО. — Ф. 46. — Волинське воєводське управління. — Оп. 2. — Спр. 126. — Арк. 101.
14 *Маслов Л.* Архітектура Старого Луцька. — Львів: Мистецтво, 1936. — С. 12; Його ж: Архітектура Старого Луцька. — Львів: Діло, 1939. — С. 13.
15 *Dutkewicz J.* Zamki warówne na Wołyniu // Kalendarz ziem wschodnich na rok 1935 / Pod redakcją W. Wasunga. — Warszawa. — 1934. — S. 227–233.
16 *Дмитрук В., Рудецький П.* Польські дослідники оборонних споруд Луцька міжвоєнного періоду // Zamojsko — wołyńskie zeszyty muzealne. T. II. — Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2004. — S. 200–201.
17 *Фітцке Я.* Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку // *Охріменко Г. В.* Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — С. 96.
18 Там само.

Александр Гаврилюк

Мероприятия властей Второй Речи Посполитой по восстановлению Луцкого замка

В статье освещается история строительства и архитектурный облик уникального оборонительного сооружения средневековой Украины — Луцкого замка. Характеризуется уровень освещения в отечественной и зарубежной историографии страниц его истории, архитектурных перепланировок. Описываются мероприятия памятникоохранительных структур межвоенной Польши, в составе которой находился тогда г. Луцк, по проведению в замке ремонтно-восстановительных работ. Прослеживается вклад в это дело сотрудников памятникоохранительных органов Волынского воеводства Ю. Дуткевича и З. Ревского, исследователей Я. Захватовича и Я. Фитцке.

Ключевые слова: *Луцкий замок, реставрация, Вторая Речь Посполитая, консерватор, охрана культурного наследия.*

Alexander Gavryliuk

Measures and Activities of the Second Rzeczpospolita taken to Restore the Luts'k Castle

The article reflects the construction history and the architectural look of the unique defensive building of the Middle Ages Ukraine — the Luts'k Castle. The degree of the presentation of its history, architectural changes in the local and foreign historiographic documents has been characterized. There have been described the measures taken by the Polish artifacts protective departments in the period between the wars when the city of Lutsk was a part of Poland. A special attention was paid to the rebuilding and restoration work done on the territory of the castle at that time. The contribution of such Volynian artifacts protectors as J. Dutkevich, Z. Revsky and scientists J. Zakhvatovich and J. Fitzke into the preservation process was analyzed.

Key words: *Luts'k castle, restoration, the Second Rzeczpospolita, conservator, cultural heritage protection.*

[93/94:008](477)“1708/1709”

Галина Денисенко, Олена Денисенко (м. Київ)

ПОДІЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ В ПАМ’ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

У статті висвітлюються головні аспекти увічнення подій Північної війни в Україні. Автори акцентують увагу на дослідженні пам’яток історії та культури, пов’язаних з діяльністю гетьмана І. Мазепи, участю українського козацтва у Північній війні. Досліджуються різні види і типи нерухомих історико-культурних об’єктів в Полтавській області в контексті підготовки фундаментального 28-томного видання “Звід пам’яток історії та культури України”.

Ключові слова: *пам’ятки, історико-культурна спадщина, нерухомі пам’ятки, збереження, українські козаки, Північна війна, гетьман, Звід пам’яток історії та культури України.*

В умовах розбудови Української держави, її активної інтеграції до європейського і світового співтовариства значно посилився інтерес суспільства до історичного минулого. Сучасна парадигма наукового розвитку вимагає від істориків залучення широкого спектра наявної джерельної бази, пошуку нових джерел для всебічного, об’єктивного вивчення історії України, багатовікових традицій народу. Коло історичних джерел невичерпне, до нього належить все, що створене людством і дійшло до нас у вигляді конкретних предметів матеріальної і духовної культури.

До специфічного виду історичних першоджерел належать нерухомі пам’ятки історії та культури, які не лише вбирають в себе основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а висвітлюють, доповнюють і уточнюють різні аспекти історичного розвитку, несуть на собі відбиток людської діяльності, фіксують конкретну інформацію. У багатьох випадках пам’ятки являються єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дає змогу відтворити історичний процес, духовне життя суспільства в різні історичні періоди як загалом в країні, так і в кожному окремому регіоні. В умовах глобалізаційних процесів з притаманним їм нівелюванням особливостей кожного етносу, актуальною проблемою сучасності є збереження національних і регіональних особливостей, культурного надбання кожного народу, його власних етнокультурних традицій.

Північна війна 1700–1721 рр., військові баталії на території України, виступ гетьмана І. Мазепи на стороні Шведського королівства, Полтавська битва, наслідки війни для українського народу залишаються актуальними в наш час для об’єктивної виваженої оцінки тих подій, місця українського козацтва, ролі окремих постатей в перебігу історичних подій. Актуальність роботи обумовлюється тим, що в контексті підготовки Зводу пам’яток історії та культури України, Державного реєстру нерухомих пам’яток України важливим є виявлення, вивчення і дослідження історико–культурних об’єктів, з допомогою яких можна якомога повніше реконструювати історичні події того періоду.

Мета цього дослідження показати основні нерухомі пам’ятки історії та культури, пов’язані з подіями Північної війни в Україні, Полтавською битвою, діяльністю гетьмана І. Мазепи.

Протягом тривалого часу вивчення питань, пов’язаних з цими подіями, в історіографії проводилося лише в одному напрямку — прославлення перемоги російської армії на чолі з Петром І над шведами. Зусиллями офіційних імперських істориків була створена легенда, в якій не знайшлося місця Україні, українській історії і її творцям. Однією з перших наукових фундаментальних студій, присвячених українському гетьману І. Мазепі, подіям 1708–1709 рр. є монографія “Мазепа” М. Костомарова, що вийшла друком в 1882 р. Автор у подробицях змальовує постать гетьмана як людини і історичного діяча, викладає історичні події Північної війни на теренах в Україні, запропонувавши періодизацію її на два періоди, акцентує увагу на конкретних датах, історичних місцях, з якими пов’язані перипетії боротьби за державність України, докладно відображає смерть І. Мазепи у с. Варниця по-

близу Бендер, перепоховання його праху в м. Галац (Румунія)[1]. Суттєвою особливістю цієї монографії є те, що в ній присутній параграф "Історичне значення особи Мазепи", що дуже важливо, зважаючи на те, що і через 300 років постать гетьмана продовжує збуджувати уяву нащадків[2], оскільки "Мазепа та все, що з ним було пов'язане, був символом колишніх вольностей, втраченим шансом та одним із способів вираження власної національної ідентичності"[3].

У сучасній історіографії існує думка, що учений змалював постать гетьмана дещо осібно, відсторонену від загального тла минулого, прагнучи репрезентувати його не як історичну особистість, представника національної ідеї, а як людину, пам'ять про яку залишилася у непривабливому вигляді[4]. Прагнучи спростувати російські уявлення про "українців-зрадників", М. Костомаров мимоволі творив новий чи модифікував старий історичний міф, який мав обілити образ малоросійського народу в тодішній громадській думці, звільнити його від суспільного засудження, пов'язаного з постаттю гетьмана[5]. Суперечливість та неоднозначність оцінок українського гетьмана превалювала і в радянській історіографії, в якій низка істориків прихильно сприйняла старий імперський міф про "зраду" гетьмана.

У вітчизняній історіографії кінця XX — початку XXI ст. відновлено історичну правду про політичну діяльність гетьмана, участь у подіях 1708–1709 рр. козацьких полків, подолані фальсифікації імперських російських та радянських тлумачень політики видатного українського державного діяча, об'єктивно відтворені історичні події напередодні, в ході і після Полтавської битви. Незважаючи на великий масив літератури, зустрічається багато дискусійних положень стосовно союзницьких переговорів, причин укладення шведсько-українського союзу. Більшість сучасних українських істориків вважає, що українська еліта у 1708–1709 рр. на чолі з гетьманом І. Мазепою розглядала протекторат Швеції як оборонний у період військових дій проти Росії і хотіла з допомогою шведів здобути ширшу автономію для Гетьманщини. Прагнучи подолати московський диктат, вона обрала той шлях, який не змінював автономію, а давав можливість розвитку і творення власної держави[6]. Події початку XVIII ст. наклали значний відбиток на міжнародне становище в Європі, вплинули на зміну політико-правового статусу та внутрішньополітичного устрою в Україні.

Боротьба за незалежність України велася за допомогою зарубіжних країн, які, в першу чергу, переслідували свої інтереси. Українська еліта, не маючи змоги власними силами домогтися перемоги, заручалася підтримкою однією з держав — Росії, Речі Посполитої, Туреччини чи Швеції, як це було під час Північної війни. Ставлення до українсько-шведського і російського військ населення українських земель було різним — від нейтрального до негативного. Прагнучи досягти своєї мети, українське суспільство розкололося на кілька ворогуючих таборів, кожен з яких зі зброєю відстоював свою мету і свою правду. Тому між різними угрупованнями українського населення відбувалися сутички, які часто супроводжувалися кровопролиттям.

1708–1709 роки стали переломними у справі визвольних змагань українців за свої національні інтереси і незалежність. Полтавська битва, яка стала кульмінацією Північної війни на теренах України, була тріумфом для російської армії і призвела до краху автономістських устремлінь старшинської опозиції на чолі з гетьманом І. Мазепою. Перехід гетьмана на бік Шведського королівства спонукав Російську державу, яка, по суті, стала переможцем у довголітній війні за геополітичне панування в Європі, переглянути своє ставлення до існування української автономії[7]. Перемога росіян під Полтавою ознаменувала крах останньої спроби українських патріотів вибороти незалежність. Вона посилила процес згасання державної ідеї серед козацтва і еліти, втрату ними політичної волі в обстоюванні національних інтересів[8].

Царський уряд приступив до повної ліквідації автономії Гетьманщини та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. Після поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві Лівобережна Україна стала розглядатися російським урядом як одна з провінцій, що дісталася Росії на правах переможця. В Правобережній Україні в результаті подій Північної війни та міжнародних угод, підписаних в її ході, був знищений козацький устрій, і вона остаточно перейшла під владу Речі Посполитої.

Підписавши таємний договір з Карлом XII, Мазепа сподівався на всебічну допомогу союзників і не розраховував, що шведська армія піде в Україну. Замість того, щоб іти на Нов-

город чи Москву, несподівано для всієї Європи та гетьмана І. Мазепи, Карл XII вирушив на українські землі, що не входило в плани українського гетьмана. Частина козацької старшини підтримала вибір І. Мазепи, і 4 листопада (24 жовтня) 1708 р. гетьман на чолі невеликого війська (4–5 тис.) вирушив із гетьманської резиденції у м. Батурин на з'єднання зі шведами. На початку квітня 1709 р. козаки К. Гордієнка (8 тис.) об'єдналися з І. Мазепою, після чого було укладено нову угоду з Карлом XII.

На території України залишилися історико-культурні об'єкти, які несуть в собі значний пізнавальний потенціал для розуміння тих подій, дають можливість реконструювати історичне середовище, в якому знаходилася українська еліта, де ухвалювалися рішення гетьмана та його оточення, що мали значний вплив на подальший розвиток українського державотворення. Це, передусім, пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва, комплексні об'єкти, серед яких важливе місце посідають — оборонні укріплення, фортеці, цивільні й культові споруди, поховання, пам'ятні місця. У відтворенні історичної пам'яті чільне місце належить пам'ятним місцям. Ними можуть бути вулиці, населені пункти, річки, озера, урочища, де відбувалися ті чи інші історичні події. Відновлення історичних явищ і подій у безпосередньому зв'язку з їх територіальною прив'язкою сприятиме відновленню історичної правди і історичної пам'яті про події на конкретній території у певний історичний період. Пам'ятки, пов'язані з подіями, що передували Полтавській битві, розміщені переважно на території Полтавщини і Чернігівщини.

У процесі роботи над 28-томним енциклопедичним виданням "Звід пам'яток історії та культури України" по Полтавській області виявлені пам'ятні місця зустрічі І. Мазепи, Карла XII і кошового отамана Війська Запорозького (Низового) К. Гордієнка у селах Великі Будища, Диканька (Диканьський р-н, Полтавська обл.), Гірки (Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.), де були вирішені питання стосовно приєднання козацьких полків і Запорозької Січі до антиросійського союзу і укладено договір між Україною і Швецією. Оригінали його не збереглися, але дійшли копії договірних статей і рукопис П. Орлика "Вивід прав України", знайдені істориком Ільком Борщаком[9]. Локалізовано територію українсько-шведського табору на мисі Руська коса (Семенів Ріг) біля с. Лупарево (Жовтневий р-н, Миколаївська обл.)[10].

Наміри І. Мазепи обійтись без братовбивчої війни підтверджує факт, що, йдучи від місця переправи через Десну до місця розташування штаб-квартири шведів у с. Гірки, де вона знаходилась від 25 до 30 жовтня[11], козаки не взяли участі у військовій сутичці російського і шведського підрозділів на боці жодної зі сторін[12]. Після переходу гетьмана на бік Карла XII головна шведська квартира була переведена в с. Дегтярівка (Новгород-Сіверський р-н). Дізнавшись про перехід І. Мазепи на бік шведського короля, командування російської армії 30 жовтня 1708 р. на воєнній раді в с. Погребки (Новгород-Сіверський р-н) ухвалило рішення про взяття гетьманської резиденції — м. Батурин — і в разі опору зруйнувати його[13]. 2 листопада 1708 р. російські війська під командуванням О. Меншикова захопили, вщент зруйнували і спалили гетьманську столицю, варварськи винищили все населення, включаючи жінок і малолітніх дітей. Загальна кількість українських жертв за даними різних джерел становила 11–12,5 тис. осіб[14], у тому числі 6–7,5 тис. мирних мешканців і 5–6,5 тис. козаків[15]. Батуринська трагедія 1708 р. — один з ключових моментів тогочасних українсько-російських стосунків. Близько 900 чоловік, запідозрених у прихильності до І. Мазепи чи його оточення, були страчені у центрі м. Лебедин біля Преображенського храму. Серед них були і представники козацької старшини, у тому числі делегація від Запорозької Січі, яка з'явилася на зустріч до царя. Тіла страчених козаків і мешканців міста поховані на кладовищі, відлученому від християнського і відомого під назвою "Гетьманці". Існують дані, що всього в Україні протягом листопада 1708 — липня 1709 рр. страчено близько тридцяти тисяч осіб[16]. За вироками, винесеними у Лебедині, велика кількість прихильників І. Мазепи і членів їх родин були заслані до Сибіру.

Вогнем і мечем пройшли царські війська по українській землі, залишаючи попелища і руїни. Під час каральної експедиції були спалені містечка, що опинилися на шляху російського війська до Запоріжжя — Келеберда, Переволочна, Старий та Новий Кодак, Опішня та ін. Пам'ятне місця покарання козаків, що приєдналися до І. Мазепи, за легендою, існує і на Хортиці — так званій Дурній скелі

о. Дубового (Запорізька обл.)[17]. За наказом Петра І гетьманську резиденцію перенесено до Глухова, а Батурин як адміністративний центр Гетьманщини відродився тільки 1750 р., за часів гетьманування останнього гетьмана України К. Розумовського.

Найбільш відомою подією Північної війни на українських теренах стала Полтавська битва, яка відбулася 27 червня 1709 р. між військами Петра І та союзним військом І. Мазепи і шведського короля Карла ХІІ. Не вдаючись до аналізу ходу Полтавської битви, чисельності армій, слід наголосити, що разом зі шведами у Полтавській битві брали участь козаки на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком та група старшин і козаків Гетьманщини. Для переважної більшості населення Гетьманщини Північна війна була незрозумілою і чужою.

Активними учасниками подій були козаки Стародубського, Лубенського, Ізюмського, Миргородського, Ніжинського, Полтавського, Харківського полків[18]. Важливу роль у подіях 1709 р. відіграла полтавська старшина. Практично вся полкова, сотенна старшина та рядові козаки Полтавського полку підтримали гетьмана І. Мазепу[19]. До складу Полтавського полку входило сімнадцять сотень, серед яких ключове місце в подіях, пов'язаних з Полтавською битвою, зайняли Перша та Друга Полтавські, Білицька, Великобудиська, Кобеляцька, Кишенська, Новосанжарська, Переволочанська, Сокільська, Старосанжарська сотні. Новосанжарська сотня підтримала гетьмана І. Мазепу в його намаганнях звільнити Україну з-під влади Росії і разом із Білицькою, Келебердянською, Кобеляцькою, Кишенською та Переволочанською сотнями спочатку забезпечили коридор, яким запорожці на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком пішли на з'єднання з військами гетьмана І. Мазепи та шведського короля, що знаходилася у Великих Будищах, а пізніше — безпечний відступ союзників з-під Полтави до містечка Переволочна[20]. Під час відзначення 200-річного ювілею Полтавської битви Новосанжарська громада, намагаючись віддати шану подіям 1709 р., спорудила обеліск у м. Нові Санжари. Виготовлений із граніту сірого кольору чотиригранний обеліск із пірамідальним фігурним завершенням встановлено на невисокий цегляний постамент. Під час громадянської війни обеліск зник, в 1965 р. під час будівельних робіт його знайшли і вдруге встановили[21].

Цікаві об'єкти для дослідження — пам'ятні місця розташування козацьких сотень, які взяли участь у бойових діях 1708–1709 рр., фортеці у Веприку, Гадячі, Зінькові, Полтаві, Ромнах та інших містах, рештки яких збереглися до наших днів. Довкола Гадяцької фортеці дислокувалися головні сили українсько-шведської армії, у Роменській фортеці була розташована штаб-квартира шведського короля Карла ХІІ, у Миргородській, Ніжинській — штаб-квартира російського головнокомандувача Б. П. Шереметьєва[22], у м. Нові Санжари знаходилася ставка кошового отамана Запорозької Січі К. Гордієнка[23]. На початок XVIII ст. укріплення Полтавської фортеці складалися із земляного валу, укріпленого дерев'яно-рубленою стіною та рову. Загальна площа фортеці, оточена оборонними спорудами, становила близько 40 гектарів[24]. Крім Полтави, значні фортифікаційні споруди у вигляді рову, валу та палісаду були у всіх сотенних містечках. Частина цих укріплень мали регулярне планування і споруджувалися у вигляді чотирикутника з бастіонами та іншими супутніми укріпленнями. Збереглися залишки Білицької фортеці — вали висотою 2–2,5 м в центрі с. Білики (Кобеляцький р-н, Полтавська обл.)[25]. В с. Маячка — укріплення фортеці сотенного містечка, які складалися з валу та рову із зовнішньої сторони. Ширина рову становила близько 10 м., глибина на сьогодні в різних місцях — від 1 до 2,5 м. Висота збереженої частини валу — 1,5–2 м.[26]

На полі Полтавської битви представлені різні типи пам'яток воєнної історії: оборонні споруди, братські могили російських, шведських і українських воїнів, обеліски. В імперські часи битва увічнювалася як визначна перемога Петра І, в радянські часи пам'ятне місце битви перетворилося на заповідник, основною метою якого було увічнення переможної битви російської армії. З часом оцінка політичних результатів та наслідків битви зазнала істотних змін. Об'єктивно оцінюючи перебіг подій трьохсотлітньої давнини, слід констатувати, що в битві брали участь і українські частини, про які радянська історіографія замовчувала.

Увічнення пам'яті загиблих під час Полтавської битви, спорудження меморіального комплексу відбувалося в декілька етапів впродовж двох століть. Надаючи великого значення перемозі під Полтавою, як одній із самих видатних подій світу, Петро І віддав наказ

щорічно святкувати цю подію. Після смерті Петра I традиція щорічного святкування перемоги у Полтавській битві була забута і відзначалися тільки круглі дати[27]. Увічнення подій розпочалося з встановлення на полі битви колони, яка символізувала перемогу, але невдовзі пам'ятник зруйнувався. 7 липня 1709 р. Петро I видав указ про заснування чоловічого монастиря поблизу Полтави і спорудженням пам'ятника царю, але і цей проект не був реалізований за життя Петра I[28]. На другий день після Полтавської битви відбулося поховання російських воїнів, в одній могилі — офіцерів, в другій — унтер-офіцерів і рядових солдат. Над братськими могилами був насипаний курган і встановлений дерев'яний хрест Після поховання російських воїнів цар віддав наказ поховати всіх загиблих воїнів шведської армії з проведенням відправи протестантським священиком [29]. Але ще довго місцеві жителі знаходили на полі рештки загиблих воїнів шведської армії, яких просто присипало землею. І донині центральна частина колишнього поля Полтавської битви у народі називається "Шведська могила".

Найбільш активно формування комплексу відбувалося у XIX ст. Урочисто відзначалися 100-ліття і 150-ліття Полтавської битви. У зв'язку з наближенням столітнього ювілею Полтавської битви виникла ідея на відзнаку цієї події спорудити в центрі новостворюваного головного майдану міста — Олександрівського — гідний ювілею пам'ятник. Автором планувального рішення майдану став губернський архітектор М. Авросимов, кінцевий проект належить професору Академії мистецтв Тома де Томону. Монумент будувався протягом п'яти років, його відкриття відбулося у червні 1811 р.[30]

Біля в'їзду до Полтави встановлений пам'ятник Слави — чавунна колона висотою близько 11 м і діаметром півтора метра на високому гранітному постаменті. Монумент Слави — це колона тосканського ордера на кубічному постаменті, що стоїть на ступінчастому гранітному стереобаті у вигляді фортеці, в основу якого вмуровані 18 гармат, військових трофей, захоплених росіянами у шведів. Верхня площина стереобата огороджена литою чавунною граткою, декоративні стояки якої виконано у вигляді вкладених у піхви мечів, обернених вістрями до землі, що має символізувати завершення військових дій. На гранях п'єдесталу — композиції із римською атрибутикою, на фасадній стороні бронзовими накладними літерами позначена дата Полтавської битви. Чавунну литу колону вінчає півсфера, на якій — бронзовий позолочений орел із блискавками в кігтях і лавровим вінком у дзьобі. Автором бронзових прикрас на монументі є відомий скульптор-академік Ф. Щедрін. Загальна висота пам'ятника — 17 метрів. Орел обернений в бік поля Полтавської битви[31]. Пам'ятник за своїми мистецькими характеристиками займає гідне місце серед пам'ятників-колон витонченістю пропорцій, прекрасним художнім втіленням задуму, майстерністю виконання і є окрасою міста. В той же час він не тільки пам'ятник слави російської зброї, а й пам'ятка історичної драми для українців.

Одним з найбільш давніх і універсальних видів пам'яток, в якому поєднані функції церкви, пам'ятки, меморіалу і музею є храми, будівництво яких відоме в Україні з часів Київської Русі. Меморіальна функція храму знаходить своє вираження у присвяченні його тому чи іншому християнському святу, в день пам'яті якого відбулася вирішальна битва воєнної кампанії[32]. В 1856 р. у Полтаві була побудована церква св. Сампсонія (битва відбулася в день св. Сампсонія) за проектом архітектора Л. Шарлеманя. На східному фасаді у ніші була встановлена картина із зображенням Петра I під час молитви перед битвою (не збереглася), а нижче прикріплена дошка з наказом Петра I. Розписи в церкві виконані учнями В. Васнєцова під його безпосереднім керівництвом[33]. В 1923 р. церкву було закрито, з 1991 р. — це діючий храм.

Головне і найбільш гуманне завдання храму-пам'ятки — увічнення пам'яті, народного подвигу, воїнської доблесті полеглих воїнів, відзнака воєнних подій. На братських могилах, на полях битв споруджувалися храми, невеличкі каплиці, які виконували роль пам'яток, іноді вони ставали усипальнями, пантеонами слави видатних полководців. В храмах-пам'ятках встановлювалися меморіальні дошки з іменами загиблих, тут зберігалися реліквії, які представляли особливу духовну цінність. В 1894 р. на кошти полтавського мецената, таємного радника І. Судієнка на братській могилі російських воїнів замість дерев'яного хреста встановили гранітний висотою в 7,5 м[34]. Автор пам'ятника — архітектор М. Ніконов, майстер О. Баринов[35]. Хрест встановлений на високому па-

горбі у вигляді усіченого конуса, в якій влаштовано склеп-капличку апостолів Петра і Павла, на стінах розміщені меморіальні дошки зі списками полків російської армії, які брали участь у Полтавській битві.

В історичному передмісті Полтави знаходилася Спасо-Преображенська церква, біля якої розташований цвинтар, де поховано загиблих захисників Полтавської фортеці[36]. Щоб зберегти Спаську церкву від руйнування, в 1837 р. було оголошено збір коштів на її ремонт. На зібрані кошти за проектом архітектора К. Тона над дерев'яною спорудою звели кам'яний футляр. Свого часу в церкві зберігалась бойова шпага коменданта Полтави О. Келіна, але вона давно втрачена. Не зберігся до нашого часу і відкритий в 1778 р. біля Спаської церкви пам'ятник, споруджений на кошти полтавського бургомістра полковника П. Руденка на честь визволення його батька зі шведського полону[37].

Унікальний архітектурний ансамбль створюють збережені будівлі Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, заснованого у 1650 р. Влітку 1709 р. під час облоги Полтави монастир був захоплений шведами, які з його земляних бастіонів обстрілювали міську фортецю. Напередодні Полтавської битви під монастирем при об'їзді шведських аванпостів було поранено короля Швеції Карла XII[38].

Завершення формування меморіального комплексу відбулося на початку XX століття, під час святкування 200-річчя Полтавської битви, хоча в багатьох офіційних документах йшлося про "Полтавську перемогу"[39]. Основна роль у підготовці до святкування в 1909 р. 200-річчя Полтавської битви належала міністру внутрішніх справ П. А. Столипіну, який звернувся до Миколи II і Синоду з проханням виділити кошти на реставрацію Сампсоніївського собору у Санкт-Петербурзі, збудованого в пам'ять Полтавської битви, відзначення пам'ятних місць у Полтаві, проведення урочистостей в столиці Російської імперії, Полтаві та в інших містах. Для підготовки і проведення ювілею був створений тимчасовий комітет, який зібрав понад 120 тис. крб., використані на реставрацію собору в Санкт-Петербурзі і церкви в Полтаві[40].

Питання відзначення 200-річного ювілею Полтавської битви знаходилися в центрі уваги Київського відділу російського воєнно-історичного товариства, створеного в Україні в 1908 р. Київський відділ ІРВІТ ухвалив рішення про відновлення укріплень на Полтавському полі і влаштування урочистостей з нагоди ювілею[41]. Товариство, створене в умовах кризи в суспільстві, пов'язаної з поразкою в російсько-японській війні, подіями демократичної революції 1905–1907 рр., пожвавленням національних рухів, основною метою ставило вивчення і пропаганду воєнно-історичного минулого російського народу, прославлення подвигів російської армії[42]. Це була офіційна організація з яскраво вираженою великодержавницькою політикою по відношенню до інших народів, які проживали на території Російської імперії. Головне своє завдання товариство, засноване під егідою імператора, вбачало у прославленні могутності Російської імперії і її армії. Але, незважаючи на це, діяльність товариства значною мірою активізувала вивчення воєнної історії, воєнних подій, які відбувалися на українських землях.

У ході підготовки до ювілею були проведені реставраційні роботи всіх існуючих пам'яток, споруджено цілий ряд нових. Напередодні святкування ініційоване будівництво пам'ятного знаку на місці страти полтавського полковника І. Іскри і генерального судді Запорозького війська В. Кочубея. Вони належали до промосковськи налаштованої частини козацької старшини і кілька разів сповіщали царя Петра І про наміри І. Мазепи розірвати злуку Гетьманщини з Росією. Однак Петро І не повірив цьому, вони були звинувачені у політичному наклепі і страчені 14 липня 1708 р. біля містечка Борщагівка (нині с. Погребищенського району Вінницької обл.). Постаті І. Іскри і В. Кочубея у російській і радянській історіографії нерідко ідеалізувалися, їм приписувалися високі патріотичні почуття, що в контексті об'єктивного відтворення подій тієї доби не відповідає дійсності. Варто зазначити, що в основі конфлікту між І. Мазепою і В. Кочубеєм лежали особисті стосунки, які певною мірою наклали відбиток і на поведінку В. Кочубея.

У ході підготовки до 200-річного ювілею Полтавської битви населення м. Борщагівка виступило з ініціативою встановити на місці страти колону, увінчану хрестом, а на місці поховання полтавського полковника і генерального судді біля Трапезної церкви на території Києво-Печерської лаври — спорудити надгробок[43]. Ця ідея знайшла підтримку серед членів Київського відділу воєнно-історичного

товариства. Для збору пожертв на будівництво пам'ятника була створена комісія, до якої залучили нащадків страчених козацьких старшин. Пам'ятник І. Іскрі і В. Кочубею планувалося спорудити на одній із київських вулиць, але дискусійним залишалося питання про конкретне місце установки. Директор 1-ї Київської гімназії М. Стороженко очолив спеціальний будівельний комітет із спорудження пам'ятника[44]. 20 травня 1911 р. комісія звернулася до Київської міської думи з проханням про виділення місця для його встановлення. В січні 1914 р. було закінчено укладання гранітного кургану — постаменту для скульптур, для кращого огляду пам'ятника з площі було перенесено телеграфні та трамвайні стовпи. У квітні 1914 р. бронзові фігури і барельєфи, відлиті у Санкт-Петербурзі, були доставлені до Києва і встановлені на Микільській площі в дерев'яному циліндрі до відкриття. Пам'ятник, проект якого був виконаний скульптором П. Самоновим[45], відкрили у 1914 р. на розі вулиць Микільської і Московської. В зв'язку з Першою світовою війною урочистості з нагоди встановлення пам'ятника, які планувалися раніше, були відмінені. В 1923 р. на постаменті встановлено гармату — пам'ятник арсенальцям, учасникам революційних подій. На прикладі цих двох пам'ятників видно, як залежно від влади і політичної кон'юнктури змінювалося трактування історичних подій і героїв.

Під час підготовки до святкування ювілею Полтавської битви було переглянуто відношення до увічнення пам'яті воїнів шведської армії, які загинули в ході воєнних баталій під час Північної війни. В умовах поглиблення світової кризи, створення двох військово-політичних блоків — Антанти (1891–1893, 1904,1907) і Троїстого Союзу (1882, 1891) офіційна влада в Росії докладала значних зусиль до перегляду своєї зовнішньої політики, укріплення воєнних конвенцій з Великобританією і Францією. Використовувалися різні засоби, у тому числі і пропагандистські, для демонстрації цивілізованого відношення до поховань воїнів ворожих армій. Були впорядковані кладовища англійських, французьких та італійських воїнів в Криму, які загинули під час Кримської війни. Російська влада дозволила відзначити пам'ять загиблих воїнів шведської армії на полі Полтавської битви. Через два століття Російська держава спорудила загиблим шведам 9-метровий монумент з написами на двох мовах: "Вечная память храбрым шведським воинам, павшим в бою под Полтавой 27 июня 1709 г.". Це єдиний у нас в країні пам'ятник, встановлений воїнам ворожої армії на кошти російського уряду. Біля с. Побиванка у районі воєнних дій встановлена гранітна брила, привезена зі Швеції, з написом російською і шведською мовами: "В память шведам, павшим здесь в 1709 году, воздвигнут соотечественниками в 1909 году". Автор проекту шведський скульптор Теодор Лундберг. Пам'ятник у вигляді усіченої піраміди неправильної форми на невисокому пагорбі. Верхній край піраміди трішки скошено на північ, що у скандинавських народів символізує тугу[46].

Пам'ятними знаками відзначені місце переправи російської армії через Ворсклу, місця розташування десяти редутів російської армії, які відіграли значну роль на початковому етапі битви. Один з редутів був відновлений у первинному вигляді. У ході Полтавської битви була вперше використана система земляних укріплень[47], коли редути будувалися не суцільною лінією, як це робилося традиційно, а окремими земляними укріпленнями[48]. Про увічнення пам'яті українських воїнів мова не йшла, оскільки для влади всі вони з часів Полтавської битви носили тавро "зрадників".

У 1909 р. поряд з Сампсоніївською церквою відкритий Музей історії Полтавської битви, ініціатором і першим директором якого став викладач історії Полтавського кадетського корпусу І. Ф. Павловський. Під час громадянської і Другої світової воєн Музей був пограбований і лише в 1956 р. його відновили. Музейну експозицію поповнили цінні історичні реліквії з Москви, Ленінграда та музеїв інших міст. Серед експонатів — зразки зброї, бойові стяги російських і шведських полків, карти, особисті речі. Перед Музеєм — бронзова скульптура Петра І, виконана в 1915 р. скульптором А. Адамсоном, постамент — архітектором Д. Воронцовим.

Значно поліпшився стан Музею, охорона та збереження пам'яток, пов'язаних з Полтавською битвою, після створення заповідника в 1981 році. На виконання постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 р. "Про оголошення комплексу пам'ятників історії та культури Поля Полтавської битви державним історико-культурним заповідником". Полтавський обком Компартії України та облвиконком затвердили перспективний план проведення робіт по рес-

таврації пам'ятників, капітальному ремонту будинку-музею, відновленню інтер'єрів колишньої Сампсоніївської церкви, будівництву місць громадського користування, благоустрою території[49]. До складу заповідника увійшов Музей історії Полтавської битви і комплекс пам'яток, пов'язаних з Полтавською битвою. Він є єдиним в Україні, який входить до Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО та включений до всесвітнього туристичного маршруту[50].

Поле Полтавської битви, пам'ятні місця боїв, переправ, розташування сотень, штабів, оборонні споруди, храми, сотні братських могил — це незаперечні факти історії нашої держави, що становлять важливу частину розуміння її розвитку, дають змогу повніше відобразити конкретні події, з'ясувати їх вплив на загальний історичний процес. За часів Російської імперії, а потім і упродовж усієї радянської доби події Північної війни, Полтавської битви реконструювалися лише як перемога російської армії, очолювана Петром І, за лаштунками історії залишалося все, що відображало участь у воєнних подіях українських козаків, Запорозької Січі. Тільки в умовах незалежної України стало можливим об'єктивно оцінити дії тогочасної української еліти, роль гетьмана І. Мазепи, перемогу російської армії і поразку національних збройних сил, дослідити весь спектр пам'яток. Тільки виважені оцінки тогочасних подій сприятимуть охороні всіх об'єктів, незалежно від політичної кон'юнктури та ідеологічних нашарувань. Пізнавальна цінність пам'яток можлива тільки за умови їх збереження і об'єктивного висвітлення подій, з якими вони пов'язані.

Відтворення Батурина як визначного історичного центру України розпочалося влітку 1990 р. за ініціативи чернігівського Товариства української мови імені Тараса Шевченка, яке організувало похід "Дзвін-90". У 1991 р. на території колишнього замку гетьмана Мазепи на Гончарівці насипано пам'ятний курган і встановлено дубовий хрест на згадку про мешканців Батурина, страчених у 1708 р. Неподалік встановлена пам'ятна плита з портретом І. Мазепи і текстом: "Вклонимось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни"[51].

Місто, знищене у 1708 р., досліджують науковці різних країн. З 1995 р. у Батурині щороку здійснюються широкомасштабні наукові дослідження, які використовують специфічні методи археологічної науки. Спочатку тут працювали науковці Чернігово-Сіверської експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського державного університету імені Т. Г. Шевченка, з 2001 р. — Міжнародної українсько-канадської археологічної експедиції. Вдалося виявити і дослідити рештки заміської резиденції І. Мазепи на Гончарівці, міські укріплення. Садиба І. Мазепи на Гончарівці знаходилася за 2 км на південь від центру Батурина і займала мис високої лівобережної тераси. Із заходу та з півдня простягнувся рів та насипаний вал з п'ятьма земляними бастіонами, розташованими приблизно на однаковій відстані один від одного. Площа садиби становить близько 9 га. На краю тераси існує місце, яке у переказах жителів Батурина пов'язується з місцем розташування палацу І. Мазепи. Палац був зруйнований під час подій 1708 р., а упродовж XVIII–XIX ст. розібрано стіни наземного поверху. Наприкінці XIX ст. ще залишалися стіни та стеля підземної частини палацу, які були остаточно розібрані на цеглу в першій половині XX ст.[52]. Тут містилася цегельня і кар'єр, які знищили чверть території замчища та 260 метрів оборонного валу з ровом і центральним бастіоном[53].

У 1993 р. у Батурині на базі нерухомих пам'яток історії та культури створено Державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця", до складу якого увійшли 39 унікальних пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування і природи доби Гетьманщини. У складі заповідника діє місцевий історико-краєзнавчий музей, який міститься в будинку поч. XVIII ст., що належав генеральному судді Гетьманщини (1699–1708) В. Кочубею, рештки земляних валів замку І. Мазепи на Гончарівці, а також палац 1802 р. (архітектор Ч. Камерон) останнього гетьмана України К. Розумовського (1750–1764) та Воскресенська церква-усипальниця К. Розумовського 1803 р.[54], для будівництва якої використано цеглу зі споруд, зруйнованих під час штурму Батурина російськими військами у 1708 р.[55].

Замість підвищеного, частіше всього політизованого інтересу до постаті гетьмана, який спромігся виступити в інтересах власної Вітчизни проти російського царя, поряд з контраверсійними у сучасних вітчизняних і російських дослідженнях з'являється виважена, об'єктивна оцінка І. Мазепи як державного і

політичного діяча[56]. В Батурині здійснюються заходи по увіченню пам'яті І. Мазепи. Однією з перших акцій стало відзначення у травні 1994 р. річниці від дня народження І. Мазепи. 1999 р. відбулась урочиста церемонія поховання урни із символічним прахом гетьмана поряд із могилою К. Розумовського. З цією метою українська делегація прибула до м. Галац у Румунії, де взяла землю на території колишнього монастиря св. Георгія, місця поховання гетьмана[57].

17 серпня 2002 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Комплексну програму збереження пам'яток заповідника, для чого в 2005 р. започатковано благодійний фонд "Гетьманська столиця", який розгорнув широкомасштабні роботи з реставрації і музеєфікації пам'яток. Відбудовується палацово-парковий ансамбль резиденції К. Розумовського, в якому розміститься головний осередок заповідника з Музеєм гетьманства, завершується реставрація Воскресенської церкви, у відреставрованому будинку церковно-парафіяльної школи буде створено археологічний музей, упорядковано територію колишнього Литовського замку. 10 квітня 2004 р. встановлено монументальний гранітний хрест з розп'яттям у пам'ять про жертви батуринської різанини 1708 р. Авторами меморіалу є художник А. Гайдай та скульптор М. Обезюк[58].

2007 р. виданий указ про відзначення та увічнення 300-ліття воєнно-політичного виступу І. Мазепи та укладання українсько-шведського союзу під час Північної війни. Згідно з цим указом передбачалося відзначення пам'яті гетьмана на різних рівнях — від встановлення пам'яток до створення тематичних кінофільмів. Розробляється проект встановлення монументів І. Мазепі в Києві та Полтаві, опрацьовується питання щодо спорудження пам'ятника українському гетьману у Швеції, а шведському королю Карлу XII — в Україні. Одна із вулиць столиці України названа іменем гетьмана І. Мазепи, заснована Міжнародна премія імені гетьмана І. Мазепи, якою за значний внесок у пропаганду історії України нагороджуються політичні та громадські діячі, науковці та митці. 1993 р. на Панянському узвозі у Полтаві відкрито пам'ятник загиблим українським козакам — гранітний хрест, біля підніжжя якого — земля, привезена із зруйнованого Батурина. Пам'ятний знак загиблим у 1709 р. козакам Запорозької Січі має бути споруджений у Нікопольському районі на Дніпропетровщині[59].

На території Полтавської, Чернігівської та інших областей збереглися комплексні пам'ятки архітектури, монументального мистецтва та історії, пов'язані з подіями Північної війни. В той же час пам'ятні місця, пов'язані з територією дислокації військ, розташуванням таборів, найбільш запеклих епізодів битви не зафіксовані і не відзначені. Існує складність із визначенням їх точного місцезнаходження, для чого необхідно залучення широкого кола письмових джерел, використання сучасних методів археологічних досліджень. Ознайомлення з пам'ятками, пов'язаними з подіями Північної війни, їх археологічне дослідження відродять у генетичній пам'яті українців героїчні подвиги їх предків, які змагалися за незалежність своєї батьківщини. Лише об'єктивний та виважений підхід до оцінки подій і персоналій дасть можливість повною мірою використати пізнавальний потенціал пам'яток тієї доби. На часі створення реєстру пам'яток українського козацтва, "Золотого кільця козацької слави" з цілої низки населених пунктів та інших пам'ятних місць, де відбувалися жорстокі бої чи приймалися важливі державні рішення. Значна кількість об'єктів стоїть на державному обліку, але багато унікальних пам'яток потребують виявлення і дослідження, включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, Зводу пам'яток історії та культури України, який є унікальним виданням, що репрезентує національну культурну спадщину.

Джерела та література

1 *Пінчук Ю.* Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. — К., 2009. — С. 242–246.

2 *Н. И. Костомаров.* Мазепа. — М.: Издательство "Республика", 1992. — С. 306.

3 *Бовгиря А.* "Мазепа умер, но мазепинцы живы...": реалії Гетьманщини після полтавської поразки Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 129.

4 *Ясь О.* Історія як міф. "Гетьман-відступник" у рецепції М. Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. —

С. 145–169.
5 Там само. — С. 165.
6 *Павленко Сергій*. Угоди І. Мазепи з С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 181.
7 *Чухліб Т*. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 31.
8 *Смолій В. А., Степанков В.С*. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси: У 2т. — К, 2006. — Т. 1. — С. 271–272.
9 *Павленко Сергій*. Угоди І. Мазепи з С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 179.
10 *Прокопенко Л*. Казачество в Жовтневом районе Корабельного края // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 6. — К., 1997. — С. 29.
11 *Костомаров Н*. Мазепа. — М.: Издательство "Республика", 1992. — С. 247.
12 *Волосков В.Ф*. Полтавська битва: "До" і "Після". — Полтава, 2009. — С. 40.
13 *Костомаров Н*. Мазепа. — М.: Издательство "Республика", 1992. — С. 250.
14 *Павленко С*. Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 376.
15 *Павленко С*. Не батуринська комедія, а трагедія ! // Голос України. — 2007. — 14 квітня. — С. 12–13.
16 *Корнієнко О*. Сумський полк та події Сіверсько-Слобожанського походу Карла XII // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 105.
17 *Демиденко Ольга*. Нерухомі пам'ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепи в Україні // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 253.
18 *Мокляк В*. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — С. 95; *Корнієнко Олег*. Сумський полк та події Сіверсько-Слобожанського походу Карла XII // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 115.
19 *Мокляк В*. Вказ. праця. — С. 97.
20 Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 22.
21 Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 21.
22 *Вечерський В*. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 201; *Костомаров Н*. Мазепа. — М.: Издательство "Республика", 1992. — С. 263.
23 Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 22.
24 *Трегубов В*. Полтавська фортеця: (Фортифікаційне облаштування) // Квартал. — 1999. — Част. 5. — С. 26.
25 *Мокляк В*. Вказ. праця. — С. 99.
26 Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 104.
27 *Званцев П.М*. Собор ратной славы. Из истории Сампсониевского собора в Санкт-Петербурге // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 6. — С. 67.
28 *Волосков В.Ф*. Вказ. праця. — С. 105–106.
29 *Н.И. Костомаров*. Мазепа. — М.: Издательство "Республика", 1992. — С. 303.
30 *Вечерський В*. Вказ. праця. — С. 209.
31 Там само. — С. 210.
32 *Исакова Е*. Храмы-памятники русской воинской доблести. — М., 1991. — С. 3.
33 *Иконников Михаил*. Город под крыльями орла. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 36.
34 *Волосков В.Ф*. Вказ. праця. — С. 104.
35 *Иконников М*. Вказ. праця. — С. 35–36.
36 *Вечерський В*. Вказ. праця. — С. 224–225.
37 *Волосков В.Ф*. Вказ. праця — С. 139.
38 Там само. — С. 225.
39 *Званцев П.М*. Вказ. праця. — С. 67.
40 Там само.
41 Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 119–121.

42 Устав Императорского Русского военно-исторического общества и Положение о местных отделах. — К., 1910. — С. 5–6.
43 ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 4.
44 Там само. — Арк. 3.
45 Там само — Ф.1196. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 33зв., 34 зв.
46 *Иконников Михаил*. Город под крыльями орла. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 37; Волосков В. Ф. Полтавська битва: “До” і “Після”. — Полтава, 2009. — С. 104.
47 *Иконников М*. Вказ. праця. — С. 41.
48 *Гуржій О. І., Чухліб Т. В*. Сто великих постатей і подій козацької України. — К.: Арій, 2008. — С. 310.
49 Охорона, використання та пропаганда пам’яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). — К., 1989. — С. 85.
50 Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Фенікс, 2007. — С. 104.
51 *Вечерський В*. Гетьманські столиці України. — К.: Інформаційно-аналітична агенція “Наш час”, 2008. — С. 192, 196.
52 *Ситий Ю*. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 263.
53 *Вечерський В*. Гетьманські столиці України. — К.: Інформаційно-аналітична агенція “Наш час”, 2008. — С. 298.
54 Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Фенікс, 2007. — С. 168–169.
55 *Вечерський В. В*. Гетьман К. Розумовський і пам’ятки, пов’язані з його діяльністю // Праці Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень. — Випуск 3. — К.: Фенікс, 2007. — С. 204.
56 *Таирова-Яковлева Т*. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 79; Струкевич Олексій. Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу. — Там само. — С. 141.
57 *Демиденко О*. Нерухомі пам’ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепи в Україні // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 253.
58 *Вечерський В*. Гетьманські столиці України. — К.: Інформаційно-аналітична агенція “Наш час”, 2008. — С. 298–299.
59 *Демиденко Ольга*. Нерухомі пам’ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепи в Україні // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 255.

Галина Денисенко, Елена Денисенко

События Северной войны в Украине в памятниках истории и культуры: теория и практика

В статье освещаются главные аспекты увековечивания событий Северной войны в Украине. Авторы акцентируют внимание на изучении памятников истории и культуры, связанных с деяльностью гетмана И. Мазепы, участием украинского казачества в Северной войне. Исследуются различные виды и типы недвижимых историко-культурных объектов в Полтавской области в контексте подготовки фундаментального 28-томного издания “Свод памятников истории и культуры Украины”.

Ключевые слова: *памятники, историко-культурное наследие, недвижимые памятники, украинские казаки, Северная война, гетман, Свод памятников істории и культуры Украины.*

Galina Denysenko, Olena Denysenko

The history and cultural monuments are devoted to the Northern war in the Ukraine: theory and practice

In this article the main aspects of perpetuating of the Northern war in the Ukraine is highlighted. The authors accent their attention at the monuments, connected with the activity of hetman I. Mazepa, participation of Ukrainian Cossacks in the war. The different varieties and types of the immovable history and cultural objects in the Poltavskiy region are studied according to the preparation of fundamental edition in the 28 volumes “The Register of the history and cultural monuments of the Ukraine”.

Key words: *monuments, historical-cultural heritage, immovable monuments, preservation, Ukrainian Cossacks, the Register of the history and cultural monuments of the Ukraine.*

VII
РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

УДК 27–45:31:[2–773] (477–25) "17"

Віталій Дмитренко (м. Полтава)

СІМ'Ї ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ — СПРОБА ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

У статті здійснено спробу проаналізувати основні демографічні показники функціонування інституту сім'ї в середовищі парафіяльного духовенства за даними сповідних розписів.

Ключові слова: *парафіяльне духовенство, сім'я, сповідний розпис, демографія.*

Історико-антропологічний підхід до вивчення минулого, що останнім часом набуває поширення в українській історіографії, сприяє підвищенню уваги до проблем вітчизняної соціальної історії. Однією з них є питання існування інституту сім'ї в традиційному домодерному суспільстві на території Гетьманщини. Тому інтерес до неї не випадковий. З іншого боку, повноцінний аналіз сім'ї неможливий без урахування особливостей її існування в різних соціальних групах. У цьому контексті особливо цікавою видається ідея розглянути функціонування сім'ї у середовищі парафіяльного духовенства.

Наш інтерес саме до цієї соціальної групи зумовлений головним чином малодослідженістю священицької сім'ї. Перші спроби проаналізувати цю проблему були здійснені істориками церкви П. Знаменським та Є. Крижанівським ще наприкінці XIX ст. Проте вони зосередили свою увагу переважно на юридичних та моральних аспектах існування цього інституту серед духовенства[1]. У подальшому, впродовж усього радянського періоду, ця тема, як неактуальна, була поза сферою наукових інтересів істориків. Чергове зацікавлення нею розпочалося в Україні порівняно недавно. Серед робіт, в яких вивчається шлюбно-сімейні відносини в ранньомодерному українському суспільстві взагалі й в священицькому середовищі зокрема, потрібно назвати розвідки Ю. Волошина та О. Сакала[2].

За основне джерело свого дослідження візьмемо сповідні розписи. Цей різновид церковного обліку населення являє собою книги, в яких фіксувалося відвідування парафіянами сповіді та причастя. Запроваджені на початку XVIII століття, вони, вже на кінець 1730-х років стали звичайним явищем на території Гетьманщини. Згідно з імператорським указом 1737 р. запис парафіян у них проводився посімейно. До того ж книги щорічно оновлювалися, що робить їхню інформацію доволі репрезентативною. Використаємо сповідні розписи окремих парафій Пирятинської протопопії, за період з 1758 по 1797 рр. Зараз ці розписи зберігаються у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області. На їхній основі спробуємо проаналізувати структуру, визначити населеність і статеве співвідношення в священицьких родинах, встановити кількість дітей у них, дослідити циклічність народжувань.

Для вирішення першого завдання скористаємося апробованою в історичній демографії класифікацією, яку свого часу запропонував британський дослідник П. Ласлетт. Він виділив три основні типи сім'ї: проста, розширена та складна. Проста сім'я (нуклеарна) складається з однієї шлюбної пари з дітьми або без них, розширена — з шлюбної пари та родичів, котрі не становлять при цьому шлюбних пар, складна (мультифокальна) об'єднує декілька простих сімей[3]. За її допомогою проаналізуємо структуру сімей парафіяльних священиків церкви Покрови Пресвятої Богородиці села Приходьки.

Як видно зі сповідного розпису 1758 р., священиком Покровської церкви тоді був о. Іван Павлович Криницький. До складу його родини входили дружина, Марія Іванівна, та двоє неодружених синів — Василь і Лев[4]. Таким чином, згідно з класифікацією Ласлетта, їхня родина — зразок простого типу сім'ї. Однак уже за десять років ситуація змінилася. Священиком, після смерті батька, став молодший син — Лев. На той час він уже був одруженим і мав дружину — Феодосію Петрівну й дочку Марію. Разом із ними мешкала і його мати, вдова попадя Марія Криницька. Стар-

ший син, Василь Криницький, на той час зі своєю сім'єю проживав окремо. У розписі він значиться значковим товаришем Лубенського полку[5]. Отже, сім'я Криницьких набуває форми родини розширеного типу. Такою вона залишалася до 1789 р. й збільшувалася лише за рахунок народження нових дітей.

Після смерті о. Лева Криницького, у 1789 р., на парафію призначили молодого священика — Павла Андрійовича Маценко-Петраковского. На вимогу парафіян він одружився зі старшою дочкою покійного священика — Марією Львівною й став жити в родині Криницьких разом з тещею, вдовою Феодосією Криницькою та її дітьми[6]. Як бачимо, структура родини не змінилася — вона й далі залишалася розширеною. Ситуація перемінилася у 1795 р., коли одружився старший син покійного священика — Микола Львович Криницький. Він разом із дружиною та сином залишився жити в родині разом з сім'єю зятя та своїми неодруженими братами й матір'ю[7]. Тобто, у даному випадку, структура родини змінилася — вона перетворилася на складну, мультифокальну. Таким чином, за увесь розглянутий період структура родини постійно змінювалася — перетворившись з простої на розширену, а потім на складну.

Щоб зрозуміти, наскільки зміни в родині Криницьких були унікальними чи типовими, проаналізуємо структури сімей священиків інших сіл цієї ж протопопії — Грабарівки та Харківців. Парафіяльні церкви в обох селах були названі на честь Святого Архістратига Михаїла (Михайлівські). Згідно зі сповідним розписом села Грабарівки за 1758 р. парафіяльним священиком був там о. Федір Данилів. Його родина складалася з дружини, Феодосії Іванівни, та двох дітей: старшої доньки Єфросинії та сина Лук'яна. Поряд, в окремому дворі, мешкала родина його попередника — померлого священика Стефана Бакановича. Вона складалася з вдови, попаді Євдокії Григорівни, та двох її синів: старшого Дмитра і молодшого Петра[8]. Таким чином, обидві сім'ї за своєю структурою були простого типу.

Як і в першому випадку, за десять років ситуація суттєво змінилася. У родині отця Федора з'явилася ще одна донька, а його син Лук'ян одружився й мешкав разом із власною сім'єю у батьківській хаті. У родині вдови також відбулися зміни: Дмитро за той час теж одружився, причому на Єфросинії Даниловій. На момент перепису у них уже народилося двоє дітей. Молодший син Петро залишився холостяком[9]. Наступний розпис, 1778 р., так само вказує на зміни в аналізованих родинах: отець Федір овдовів і передав парафію своєму синові Лук'янові. У сім'ї останнього народився син. Родина вдови-попаді також змінилася: у Дмитра народилося ще два сини й донька. Одружився й молодший, Петро[10]. Сповідний розпис 1787 р. фіксує лише одне священицьке домогосподарство. Очевидно, це сталося внаслідок смерті вдови-попаді та її старшого сина. Головою об'єднаної родини став священик Лук'ян Федорів. Її чисельність зросла за рахунок народження у о. Лук'яна ще двох доньок, а також повернення овдовілої сестри Єфросинії разом із чотирма своїми дітьми. Разом з ними став жити й Петро Баканович з дружиною. Дітей у цій сім'ї не було[11]. Отже, як бачимо, дві нуклеарні сім'ї поступово набули ознак розширеного типу. Спершу вони породичалися між собою, а згодом об'єдналися у рамках одного домогосподарства, що привело до утворення складного типу сім'ї, яка включала в себе три нуклеарні.

Обов'язки парафіяльного душпастиря в с. Харківцях у 1758 р. виконував о. Андрій Костецький. Його родина складалася з дружини, Ірини, та доньки. Разом із ними мешкала ще й теща священика — стара попадя Меланія Тимофіївна, разом із п'ятьма дітьми. В окремому дворі жила ще одна вдова-попадя Меланія Данилівна Ненадська разом із трьома своїми дітьми. Старша з них — Марія, також була вдовою з трьома дітьми[12]. Отже, обидві родини на той час були розширеними. Сповідний розпис 1768 р. засвідчив зміни, що відбулися як у керівництві парафії, так і в структурі обох родин. У сім'ї о. Андрія народилося ще троє дітей. Разом із ними продовжувала проживати його теща з дітьми. Слід зауважити, що старша з них, Мотрона, була заміжня, але разом зі своїм чоловіком Кіндратом теж мешкала в родині матері. Син попаді Меланії — Петро Ненадський на той час теж став священиком. Він жив разом із дружиною Тетяною та дочкою. Разом із ними мешкали його мати та молодша сестра[13]. Таким чином родина Андрія Костецького перетворилася на складну, а сім'я Петра Ненадського залишається розширеною. Її структура й надалі не змінювалася. Лише чисельно вона скоротилася після заміжжя сестри[14]. Зате в родині Костецьких вона змінилася вже у 1782 р., коли помер о. Андрій[15]. Сповідний розпис 1789 р.

фіксує у родині вдови-попаді Ірини Костецької трьох синів. Разом із ними проживає ще й зять Климентій Пивоваров. Ні Мотрона зі своїм чоловіком, ні теща з дітьми у розписі не згадуються[16]. Ймовірно, вони залишили родину священика й почали жити окремо. Таким чином, бачимо, що структура сім'ї Костецьких зі складної перетворюється на розширену.

Підсумовуючи проведений аналіз, зауважимо, що структура досліджуваних нами сімей не була сталою й зазнавала постійних трансформацій. Такі зміни, зазвичай, відображають шлях від простого типу сім'ї до складної. У деяких випадках ці перетворення відбувалися безпосередньо, а у деяких проходили через стадію розширеного типу. Лише одного разу складна сім'я перетворилася на розширену. Очевидно, можемо говорити про закономірність процесів перетворення структури сім'ї з одного типу в інший.

Для визначення населеності й статевого співвідношення в родині, використаємо сповідні книги с. Гурбинці. Одразу зауважимо, що дані розпису не охоплюють всього хронологічного періоду, який ми обрали для аналізу. За досліджуваний період обов'язки парафіяльних священиків у селі виконували, почергово, троє осіб. Сповідні розписи засвідчують, що родина першого з них — Сидора Маркова, складалася з дружини та шістьох дітей. Отож, загальна її чисельність становила вісім чоловік. За статевою ознакою п'ять із них були чоловіками, а три, відповідно, жінками. Серед дітей було чотири хлопця і дві дівчини. Виходячи з того, що на 1758 р. старшому з синів — Матвію, було чотирнадцять років, можемо визначити, що народився він у 1744-му році. Інші діти народжувалися відповідно: у 1748-му, 1749-му, 1750-му, 1755-му та 1763-му роках. Їхній матері — Христині, на 1758-й р. виповнився тридцять один рік. Отже, на момент народження старшого сина їй було сімнадцять. Останню свою дитину вона народила у тридцять вісім років. Таким чином, циклічність народжуваності коливалася у межах від одного до десяти років. Причому, її пік припадає на вік від двадцяти одного до двадцяти трьох років, коли жінка народжувала щорічно.

Інший ієрей — Василь Іваницький, мав родину, яка складалася із шести чоловік. За статевою ознакою вона поділялася рівномірно на трьох чоловіків та трьох жінок. З чотирьох дітей було двоє хлопчиків та дві дівчинки. Старша дитина народилася у 1765-му році. Наступні відповідно: у 1767-му, 1769-му та 1771-му роках. Їхній матері — Марині, на момент народження первістка, як і в попередньому випадку, виповнилося вісімнадцять. Останню дитину вона народила у двадцять чотири. Отож, циклічність народжуваності становила тут два роки. На жаль, ми не можемо встановити, чи зростала б сім'я й надалі, адже невдовзі після народження останньої дитини помер отець Василь. Відповідно до даних розписів це сталося між 1772-м та 1779-м роками. Тобто, на момент смерті його вік був між сорока одним та сорока семи роками.

Священик Юхим Лебединський мав сім'ю, що складалася з семи осіб. Згідно зі статевим співвідношенням вона складалася з чотирьох чоловіків та трьох жінок. Дітей було п'ятеро — три хлопці та дві дівчини. Найстарша з них, Домна, народилася у 1781-му році. Наступні у 1784-му, 1788-му,1790-му та 1792-му роках. Свого первістка попадя Марія народила, коли їй виповнилося сімнадцять. Остання ж дитина народилася, коли їй було вже двадцять вісім. Таким чином, циклічність народжуваності становила у цій родині два роки. Щоправда, як у цьому, так і в попередньому випадках, ми не володіємо інформацією, чи помирали у цих родинах новонароджені діти, що, в свою чергу, теж впливало на циклічність народжень. Загальновідомо, що репродуктивним вік жінок вважається в межах 15–49 років[17].

Підсумовуючи вищесказане, можемо стверджувати, що населеність священицьких родин у цій парафії коливалася у межах шести — семи осіб. Число дітей варіюється від чотирьох до шести. В усіх родинах простежується відносна статева рівновага з незначною перевагою чоловіків. Циклічність народжувань у більшості священицьких сімей становила два роки. Репродуктивний вік жінок коливався у межах від сімнадцяти до двадцяти восьми років. Народження дитини після тридцяти було, очевидно, винятком.

Для того щоб з'ясувати, наскільки отримані результати були типовими, спробуємо зіставити їх із даними по інших парафіях. Розглянемо родини в селах Круча, Митченки й Харківці. Сповідні розписи с. Круча охоплюють період від 1758-го до 1789-го рр. За цей час обов'язки парохів у селі виконувало двоє — у 1758-му році ієреєм був о. Леонтій Дудчевський. На той час йому виповнилося

тридцять сім років. У розписові він значиться вдівцем, який мав трьох дітей — двох доньок та сина[18]. Таким чином, у родині було четверо осіб: двоє чоловіків і двоє жінок. Виходячи з віку дітей, можемо стверджувати, що народилися вони у 1751-му, 1754-му та 1755-му рр. Тобто циклічність народжувань коливалася тут від року до трьох. На жаль, через відсутність даних про матір встановити межу репродуктивного віку неможливо.

Наступник о. Леонтія, священик Артем Василів, був одруженим й мав сімох дітей. Загальна чисельність родини становила дев'ять чоловік. Щоправда, двоє з його дітей померли малолітніми. Статеве співвідношення: п'ять чоловіків та чотири жінки. Перша дитина, очевидно, була народжена у 1753-му р. Наступні: у 1762-му, 1765-му, 1767-му, 1769-му, 1771-му та 1774-му відповідно. Підрахунки показали, що першу дитину мати народила у тринадцять років, а останню у тридцять три. Циклічність народжуваності у більшості випадків становила два роки. Виключенням був лише час між народженням першої та другої дитини[19].

Сповідні розписи с. Митченки охоплюють період з 1758-го по 1793-й рр. За цей час у селі змінилося двоє парафіяльних священиків. Перший з них, Михайло Василів, мав дружину та чотирьох дітей. Статеве співвідношення було на користь чоловіків — чотири до двох. Серед дітей було три хлопці та одна дівчина. Первісток побачив світ, імовірно, у 1738-му р. Інші народилися: у 1739-му, 1743-му та 1747-му рр. Тож циклічність народжень коливається від одного до чотирьох років. Першу дитину мати Ірина народила десь у двадцять п'ять років. Останню в тридцять чотири. У розписах, після 1770-го р., згадок про священика Михайла немає. Отож помер він, мабуть, після шістдесяти восьми років[20].

Його син і наступник — Леонтій Михайловський, був одружений і мав дочку. Чисельність родини становила три чоловіки і в статевому плані тут переважали жінки. Донька народилася у 1777 р. Її матері на момент народження виповнилося дев'ятнадцять. Можливо, у родині були б ще діти, але десь між 1782-м та 1786-м роком отець Леонтій помер.

Сповідні розписи с. Харківці охоплюють період з 1758-го по 1799-й р. За цей час там було два священики, певний час вони навіть ділили парафію. Один із них, Андрій Костецький, мав дружину та шістьох дітей. Загальна чисельність родини становила вісім осіб. Статеве співвідношення було рівним. Старша донька, Параска, народилася, очевидно, у 1757-му р. Інші у 1760-му, 1763-му, 1765-му, 1771-му та 1780-му. Таким чином, циклічність народжування становила тут від двох до дев'яти років. Первістка їхня мати Ірина народила у двадцять років, а останню дитину в сорок один. Найбільша інтенсивність народжуваності припала на вік між двадцятьма та тридцятьма трьома роками[21].

Родина іншого священика — Петра Ненадського, складалася з дружини та шістьох дітей. Тобто, її чисельність була вісім осіб. Щоправда, двоє дітей померли малолітніми. Статеве співвідношення було рівним, чотири на чотири. Перша дитина, дочка Мотрона, народилася у 1765-му р. Інші діти: у 1768-му, 1771-му, 1775-му, 1777-му та 1780-му рр. відповідно. Свого первістка мати Тетяна Іванівна народила у двадцять років. Останню ж дитину у тридцять п'ять. Циклічність народжуваності в родині становила три-чотири роки[22].

Таким чином, мінімальна чисельність проаналізованих священицьких родин становила три особи, а максимальна — дев'ять. Середня ж чисельність сімей духовенства коливалася у межах шести-восьми осіб. Статеве співвідношення було або рівним, або з невеликою перевагою чоловіків. Перевага жінок траплялася рідко. Кількість дітей в описаних родинах варіювалася у межах від трьох до шести осіб. Причому, у більшості випадків їх було від чотирьох до шести. За статевим співвідношенням тут також переважали хлопці. Репродуктивний вік жінок становив сімнадцять — тридцять років. Приклади народження дитини у тринадцять та після тридцяти були, скоріше, винятком. Середня циклічність народжувань коливалася в межах одного — трьох років. Зазвичай жінки народжували раз на два роки. Загалом, наведені вище результати збігаються з аналогічними показниками по інших групах тогочасного суспільства. До того ж вони вкладаються в загальну демографічну картину ранньомодерного соціуму.

Яке бачимо, матеріали сповідних розписів дають змогу дослідити функціонування інституту сім'ї в цій соціальної групи. Це, у свою чергу, уможливлює краще зрозуміти логіку його розвитку й сприяє поглибленню наших уявлень про нього.

Джерела та література

1 *Знаменский П*. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. — Казань. 1873; *Крыжановский Е*. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке — К., 1890. — Т. I.
2 *Волошин Ю*. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII ст. (на прикладі слободи Демянки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. — 2005. — № 1–2. — С. 64–83; *Сакало О*. Домогосподарство сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. — 2008. — № 1–4. — С. 168–174.
3 *Ласлетт П*. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века. — Москва, 1979. — С. 132–157.
4 Державний архів Полтавської області (Далі — ДАПО). — Ф.801. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 11.
5 Там само. — Спр. 225. — Арк. 1.
6 Там само. — Спр. 1000. — Арк. 1.
7 Там само. — Спр. 1299. — Арк. 1.
8 Там само. — Спр. 7. — Арк. 1.
9 Там само. — Спр. 202. — Арк. 1.
10 Там само. — Спр. 575. — Арк. 1.
11 Там само. — Спр. 892. — Арк. 1.
12 Там само. — Спр. 17. — Арк. 1.
13 Там само. — Спр. 229. — Арк. 1.
14 Там само. — Спр. 712. — Арк. 32.
15 Там само. — Спр. 743. — Арк. 1.
16 Там само. — Спр. 998. — Арк. 33.
17 *Архангельский В. И*. Репродуктивный возраст, репродуктивный период // Демографический энциклопедический словарь. — Москва, 1985. — С. 370.
18 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 628. — Арк. 1.
19 Там само. — Спр. 763. — Арк. 1.
20 Там само. — Арк. 58.
21 Там само. — Спр. 13. — Арк. 1.
22 Там само. — Спр. 994. — Арк. 25.

Виталий Дмытренко

Семья парафияльного духовенства второй половины XVIII века — попытка историко-демографического анализа по материалам исповедных росписей Пирятинской протопопии Киевской епархии

В статье проанализированы основные демографические показатели функционирования института семьи в среде приходского духовенства за данными исповедных росписей.

Ключевые слова: *парафияльное духовенство, семья, исповедные росписи, демография.*

Vitaliy Dmytrenko

Priest's families of the second half of XVIII century — endeavour of historical demography analyses on the basis of confession register of Pyriytynskoiy protopopii Kiev's bishopric

In the article analyses the family structure and the main demography indices in environment of priests of the second half of XVIII century on the basis of confession books on the territory Pyriytynskoiy protopopii.

Key words: *priests, family, confession register, demography.*

УДК 314.14 (477.53) “17”

Олена Замура (м. Полтава)

СМЕРТНІСТЬ У ПРИРОДНОМУ РУСІ НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА СОРОЧИНЦІ У XVIII СТ. (за даними метричних книг Миколаївської церкви)

У цій статті на основі даних метричного обліку населення підраховано й проаналізовано показники природного приросту населення в м. Сорочинці, з’ясовано співвідношення коефіцієнтів смертності залежно від віку та статі померлих. Увагу акцентовано на відмінностях смертності дітей і дорослих.

Ключові слова: *метрична книга, природний приріст населення, природний рух населення, вікова група, народжуваність, смертність.*

Головним чинником, який забезпечує існування людського суспільства, є безперервний процес відтворення населення. Його основні елементи: народжуваність і смертність, за показниками яких визначають тип відтворення населення, притаманний тій чи іншій соціальній спільноті.

Панівним, для аграрного суспільства раннього Нового часу, вважається традиційний тип[1]. Його особливості, порівняно із сучасним (раціональним) типом, зумовлені взаємодією специфічних санітарно-гігієнічних умов існування людини й функціонуванням системи певних культурних регуляторів, коли моделі поведінки індивідів, практично в усіх сферах життя, визначає традиція, норми якої не потребують раціонального пояснення[2]. Для з’ясування питання про те, як вище згадані чинники працювали в українському соціумі XVIII ст., звернемося до вивчення смертності як одного з визначальних параметрів природного руху населення.

Дослідження смертності в ранньомодерному соціумі неможливе без даних церковного обліку населення, який у той час вели парафіяльні священики та їхні помічники. Саме на них лежав обов’язок оформлення метричних книг. Інформація про шлюби, хрещення й поховання, записана до цих книг, і стала для сучасних дослідників основним джерелом дослідження народжуваності, шлюбності й смертності в українському соціумі XVIII ст. Використовуючи їх, спробуємо з’ясувати динаміку смертності на прикладі однієї парафії. Розглянемо дані метричних книг парафії Святого Миколая містечка Сорочинці, яка належала до Сорочинської протопопії Київської єпархії (у 1776 р. цю протопопію підпорядкували Переяславсько-Бориспільській єпархії)[3].

Використане джерело — це дві книги обсягом 71 та 87 аркушів, зміст яких фіксує кількість народжень, шлюбів та смертей у Сорочинцях впродовж 1741–1786 рр. Сторінки, що стосуються обліку смертей, оформлені у вигляді таблиці, розділеної вертикальними лініями на сім граф, куди по порядку записано номер події, її дату, інформацію про покійного (ця графа є найширшою). Далі йдуть дві графи, в яких записано дані про чоловіків, — зроблено позначку про приналежність до чоловічої статі й зазначено вік покійного. Завершують таблицю дві аналогічні графи для жінок. Записи здійснені скорописом XVIII ст.

Слід, очевидно, погодитися із думкою про те, що метричні книги XVIII ст., як джерело для дослідження демографічних процесів, мають ряд недоліків, перш за все, через недосконалість заповнення формуляра[4] й неналежного обліку жінок та немовлят[5]. Конкретніше про проблеми, з якими ми зіткнулися при опрацюванні метричних книг Миколаївської церкви, згадаємо нижче.

Розпочнемо зі з’ясування загальних даних метричного обліку населення містечка Сорочинці. Протягом досліджуваного періоду з 1741 р. по 1786 р. в ньому народилося 1187 осіб (642 хлопчики й 545 дівчаток) й померла 1091 особа (567 чоловіків і 524 жінки) *(див. табл. 1)*. Загалом же із 46 років, протягом яких вели облік народжень і смертей, лише в 19 випадках зустрічається від’ємний приріст, тобто народжувалося менше, ніж помирало. Один раз народжуваність дорівнювала смертності й відповідно для 26 років приріст був додатній.

На жаль, у метричній книзі за 1741–1763 рр. вік померлих жінок відмічали недовго — лише упродовж 1741–1746 років. Через

Таблиця 1

Смертність і народжуваність населення м. Сорочинці по роках
(за даними метричних книг Миколаївської церкви)

Рік	Народилося			Померло			Коеф. прир. приросту	Рік	Народилося			Померло			Коеф. прир. приросту
	ч.	ж.	Разом	ч.	ж.	Разом			ч.	ж.	Разом	ч.	ж.	Разом	
1741	11	12	23	10	9	20	0,1 %	1764	15	14	29	9	12	21	0,2 %
1742	9	12	21	9	5	14	0,2 %	1765	12	16	28	5	6	11	0,5 %
1743	15	6	21	9	5	14	0,2 %	1766	10	13	23	7	15	22	0
1744	10	12	22	11	15	26	– 0,1 %	1767	13	9	22	11	14	25	– 0,1 %
1745	12	7	19	15	8	23	– 0,1 %	1768	15	10	25	7	16	23	0,1 %
1746	6	9	15	8	11	19	– 0,1 %	1769	7	9	16	18	10	28	– 0,4 %
1747	22	11	33	15	10	25	0,2 %	1770	8	7	15	16	16	32	– 0,5 %
1748	9	6	15	16	16	32	– 0,5 %	1771	8	7	15	11	18	19	– 0,1 %
1749	19	18	37	10	18	28	0,2 %	1772	16	7	23	16	10	26	– 0,1 %
1750	15	11	26	6	8	14	0,3 %	1773	11	9	20	11	14	25	– 0,1 %
1751	13	8	21	14	12	26	– 0,1 %	1774	11	10	21	17	9	26	– 0,1 %
1752	16	14	30	13	8	21	0,2 %	1775	12	14	26	24	12	36	0,3 %
1753	16	18	34	6	5	11	0,6 %	1776	15	12	27	13	10	23	0,1 %
1754	15	17	32	22	21	43	– 0,3 %	1777	20	10	30	9	16	25	0,1 %
1755	10	15	25	11	16	17	0,2 %	1778	16	11	27	18	12	30	0,1 %
1756	13	10	23	6	18	24	– 0,1 %	1779	20	13	33	12	7	19	0,4 %
1757	17	10	27	5	7	12	0,4 %	1780	14	17	31	16	13	29	0,1 %
1758	12	2	14	9	7	16	– 0,1 %	1781	24	14	38	18	11	29	0,2 %
1759	15	9	24	12	5	17	0,2 %	1782	20	21	41	15	18	33	0,2 %
1760	11	10	21	12	8	20	0,1 %	1783	15	26	41	18	14	32	0,2 %
1761	11	9	20	8	12	20	0	1784	20	23	43	23	19	42	0,1 %
1762	11	10	21	5	11	16	0,2 %	1785	17	12	29	12	10	32	– 0,1 %
1763	10	8	18	9	14	23	– 0,1 %	1786	25	27	52	10	14	24	0,7 %
Разом	298	234	532	251	228	479	1,6 %	Разом	344	311	655	316	296	612	1,8 %

це ми будемо оперувати тільки даними другої книги (1764–1786 рр.), в якій відмічено вік усіх зареєстрованих покійниць. У таблиці, складеній на основі записів цієї метричної книги, наведені дані, які показують, що протягом цього 23-річного періоду народилося 655 осіб (344 хлопчики й 311 дівчаток), а померло 612 осіб (316 чоловіків і 296 жінок) *(див. табл. 2)*.

Серед них зареєстровано 2 довгожителі: 90-річні Данило Ханко, який помер 10 грудня 1773 року[6], й Федір Сульженко (помер 8 грудня 1775 р.)[7]. Наскільки точно визначив їхній вік парафіяльний священик, коли робив запис, сказати важко, адже, обидва народилися ще задовго до впровадження метричного обліку населення на території Гетьманщини[8]. Отже, звіритися з даними метрики він не міг, а тому, ймовірно, користувався усними свідченнями односельців та родичів, які навряд чи були достовірними хоча б через те, що люди ранньомодерного часу мало переймалися точністю обрахунків й свого, й чужого віку[9].

Таким чином, поряд із неналежним обліком жіночої смертності ще одним недоліком джерела можна вважати й неточність визначення віку серед представників старшого покоління. Врахуємо це, проводячи свої обрахунки.

Тепер перейдемо до вивчення смертності. Серед зареєстрованих у третій частині сорочинської метричної книги за 1764–1786 рр. більшість померлих становили маленькі діти віком до чотирьох років — їх 252 особи або 41,2 % від загальної кількості *(див. рис. 1)*. Хлопчиків померло більше (134 особи), ніж

Таблиця 2

Смертність дітей у віці до 5 років (1764 — 1786 рр.)

Рік	Чоловіки	Жінки	Всього
1764	5	4	9
1765	2	3	5
1766	3	9	12
1767	5	5	10
1768	2	6	8
1769	10	5	15
1770	7	8	15
1771	5	6	11
1772	5	3	8
1773	3	8	11
1774	4	1	5
1775	5	4	9
1776	9	4	13
1777	6	5	11
1778	8	6	14
1779	9	1	10
1780	10	7	17
1781	4	5	9
1782	8	7	15
1783	9	8	17
1784	9	9	18
1785	6	2	8
1786	-	2	2
Всього	134	118	252

дівчаток (118 осіб). Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що хлопчиків, зазвичай, народжується більше, ніж дівчат. Біологічною сталою є "вторинне співвідношення статей", що в демографічній науці позначає співвідношення живо народжених хлопчиків і дівчаток. Ця цифра становить 105–106 народжень хлопчиків на 100 народжень дівчат[10].

У наступній віковій категорії: 5 — 9 років число померлих різко знижується. Кількість втрат у ній була відчутною, але набагато меншою, ніж серед наймолодших, — 74 особи (або 12,2 % від загальної кількості померлих). Переважали дівчата — 40 осіб проти 34 хлопців. Серед підлітків частка померлих у порівнянні з молодшими віковими групами була незначною — 23 особи або 4 % від загальної кількості. Так само перевага за дівчатами (13 осіб проти 10 хлопців).

Як бачимо на рис. 1, в усіх наступних вікових категоріях статеве співвідношення померлих досить рівномірне. Впадає в око незначне піднесення смертності серед жінок віком 20–24 роки (1,7 % жінок проти 0,8 % чоловіків) й 30–34 роки (3,5 % жінок проти 1,1 % чоловіків) *(див. рис. 1)*. Серед дорослих чоловіків найбільша частка померлих спостерігається у віці 45–49 років (3,2 % відсотки проти 2,3 % у жінок). У осіб, які померли після 60 років, найчисельнішою була категорія 60–64 роки (2,8 % чоловіків і 2,4 % жінок).

Таким чином, більше половини померлих у 1764–1786 рр. — діти віком до 15 років. Із них 29,1 % становили хлопчики, а 28,3 % — дівчатка. Частка дорослих осіб становила 28,8 % від усіх померлих (15,1 % чоловіки, а 13,7 % — жінки), а осіб похилого віку — 13,8 % (7,05 % чоловіків і 6,75 % жінок).

Отже, в містечку Сорочинцях найвищий рівень смертності виявився серед дітей наймолодшої вікової групи — від 0 до 4 років. За статевим співвідношенням серед померлих пе-

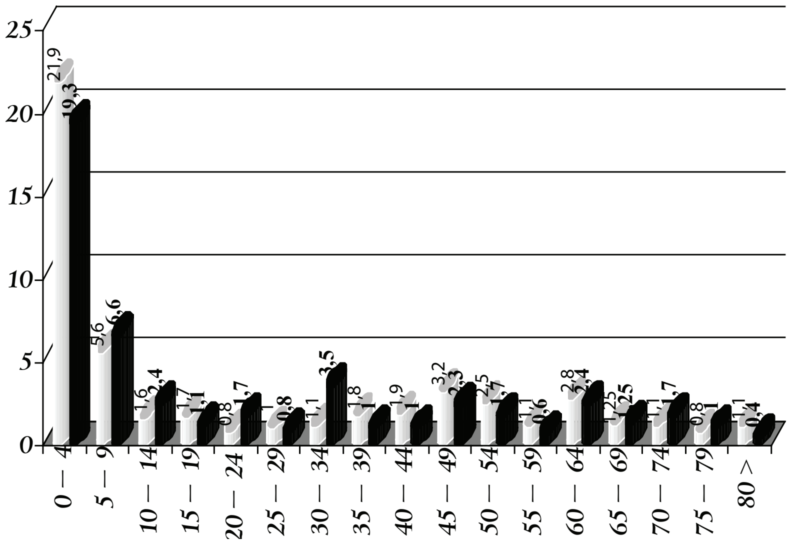

Рис. 1. **Розподіл померлих у м. Сорочинцях протягом 1764–1786 рр. за статтю та віковими групами (%)**

реважали чоловіки (51,25 % проти 48,75 % у жінок). Якщо перший феномен можна пояснити традиційно високою смертністю серед немовлят і дітей першого року життя[11], то причиною другого може бути як істотний недооблік жінок, так і перевага чоловіків в загальній структурі населення містечка.

Тепер спробуємо проаналізувати вищеназвані дані метричних книг, застосувавши методи історичної демографії. Для цього підрахуємо коефіцієнти народжуваності, смертності й природного приросту населення. Зауважимо, що для проведення такого аналізу нам необхідна інформація про загальну кількість населення в містечку. У зв'язку з цим скористаємося даними з Опису Київського намісництва, згідно з яким у 1787 р. у Сорочинцях проживало 3633 особи[12].

На жаль, у Описі не має інформації про розподіл населення за статями, тому ми не зможемо вирахувати коефіцієнти смертності для чоловіків і жінок окремо. Крім того, підрахунок коефіцієнтів народжуваності й смертності потребує даних про середнє населення, яке вираховується шляхом знаходження середнього арифметичного від числа населення на початок і на кінець досліджуваного періоду. Однак і таких даних у нас, на жаль, не має. Через це використаємо цифру 3633 як середнє населення, тим більше що, на думку класиків сучасної історичної демографії, Л. Анрі та А. Блюма, це цілком допустимо[13].

Отже, загальний коефіцієнт народжуваності є відношенням кількості народжених протягом року до середньої чисельності населення. Виражається в проміле[14]. Протягом 1786 р. (останній рік, за який ми маємо записи у метричній книзі) у Сорочинцях народилося 52 дитини *(див. табл. 1)*. Таким чином коефіцієнт народжуваності в містечку становив 52:3633 = 0, 014 ‰.

Коефіцієнт смертності визначається аналогічно й теж в проміле. Протягом 1786 р. померло 24 особи. Отож співвідношення становить 24:3633= 0, 007 ‰.

Коефіцієнт природного приросту — це різниця між коефіцієнтом народжуваності й смертності, яку прийнято виражати у відсотках. Цей показник для Сорочинців становить 0,7 % на рік. Таким чином природній приріст в Сорочинцях за 1786 р. був додатнім.

Згідно з даними табл. 1, природний приріст в Сорочинцях за 46 р. склав 3,4 %. При цьому необхідно зауважити, що хоча цей відсоток дещо занижений, бо ми працювали з приблизним показником середнього населення, він вказує на загальну тенденцію до зростання населення містечка за рахунок переваги народжуваності над смертністю.

Спробуємо також на основі наших даних обрахувати вірогідність доживання малолітніх дітей до 5-річного віку. Для цього використаємо методику, запропоновану Л. Анрі та А. Блюмом[15]. Суть її полягає в тому, що кількість дитячих смертей у віці до 5 років за певний період ділять на кількість народжень за цей же період. Потім цю ж саму кількість смертей ділять на кількість народжень

протягом періоду такої ж тривалості, що розпочався на 5 років раніше. Середній показник цих результатів є коефіцієнтом доживання новонародженого до п'яти років.

Як ми вже відмічали, наше джерело має ряд недоліків, тому ми можемо підрахувати вірогідність для дитини дожити до п'ятиріччя, спираючись лише на дані для періоду 1764–1786 рр. Отже, згідно з нашими підрахунками протягом 23 років (з 1764 р. по 1786 р.) у м. Сорочинцях померло 252 дитини віком до 5 років *(див. табл. 2)*. За цей же період відбулося 655 народжень, а протягом періоду 1759–1781 рр. — 554 народжень *(див. табл. 1)*.

Вірогідність доживання дітей до 5-річного віку вираховується так: (252:655+252:554):2= =0,420.

Отже, результат становить 420 на 1000, тобто із 1000 новонароджених виживали й досягали п'ятирічного віку приблизно 420 осіб. Таким чином, більше половини дітей народжених живими в Сорочинцях не переживали періоду першого дитинства. Для порівняння за даними підбірки ООН від 2007 р. в середньому по світу вірогідність дожити, щоправда до 15 років, для народжених живими становила 905 осіб на 1 000[16]. У розвинених країнах цей показник був навіть дещо вищим — 988 осіб на 1000, а в найменш розвинених регіонах (Центральна Африка, наприклад) — 752 особи на 1 000[17].

Дослідники демографічних процесів в ранньомодерному суспільстві наголошують на тісному зв'язку підйомів і спадів смертності із сезонними змінами пір року, від яких посвоєму страждали представники різних вікових категорій[18].

Розглянемо, як це відбувалося у Сорочинцях *(див. рис. 2)*. Як бачимо, підйом смертності дітей молодше двох років у Сорочинцях припадав на зимові місяці. Потім, у квітні, цей показник різко знижувався, щоб пізніше, влітку, підскочити й плавно знизитися восени. Крива наступної вікової категорії (2–4 роки) відображає плавне протікання процесу без різких спадів і підйомів.

На рис. 2 видно, що діти віком від 5 до 14 років частіше помирали ранньої весни та восени, при цьому крива демонструє тенденцію до спаду смертності влітку й взимку. Показники смертності працездатного населення та людей похилого віку на рис. 2 відображають синхронні підвищення й спади відповідно взимку й влітку, що характерно для ранньомодерних суспільств узагалі[19].

У цілому ж стосовно сезонної смертності в Сорочинцях майже для кожної вікової категорії (окрім наймолодших) простежується тенденція до зниження її рівня влітку. Що, очевидно, слід пояснити впливом погодних умов на перебіг хвороб, типових для сільського населення у ранньомодерну добу[20].

За даними Ц. Кукльо, дорослі в сільській місцевості Речі Посполитої протягом XVIII ст. найбільше потерпали від хвороб дихальних шляхів (туберкульозу, ангіни, запалення легень)[21], які загострюються в холодну пору року. У той же час на рис. 2 можна побачити, що в Сорочинцях смертність працездатного населення і людей похилого віку збільшувалася саме взимку й ранньої весни.

Натомість маленькі діти в основному помирали через інфекційні хвороби (віспа, коклюш, кір) та захворювання травного тракту, спричинених незадовільними санітарними умовами проживання й харчування[22]. Остання обставина може пояснити підйом дитячої смертності влітку в Сорочинцях (*див. рис. 2*),

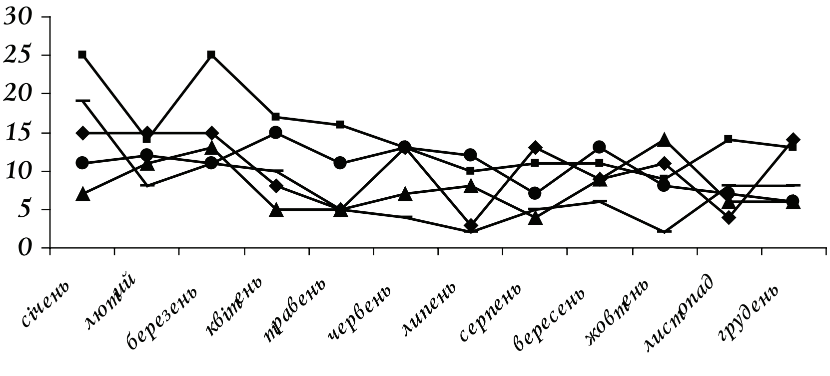

Рис. 2. **Сезонна смертність відповідно віку в м. Сорочинці у 1764–1786 рр.**

коли спека спричиняла псування харчів, передусім молока, і води, а після зимових холодів з'являлися комахи, які переносили різні інфекції[23].

Таким чином, застосувавши методи історичної демографії у нашому дослідженні, ми визначили коефіцієнти природного приросту для містечка Сорочинці, які засвідчили: високий рівень дитячої смертності, низьку вірогідність доживання дитини до 5 років, залежність смертності різних вікових категорій населення від сезонних змін пір року. З'ясувалося, що, незважаючи на дуже високий відсоток дитячої смертності, населення Сорочинців зростало, отже, регуляція природного руху населення відбувалася притаманним традиційному суспільству способом, коли висока дитяча смертність коригувала високу народжуваність.

На основі вище зазначеного можемо зробити висновок, що спади й підйоми смертності в Сорочинцях відповідали моделі сезонної смертності, поширеній в Центральній і Східній Європі ранньомодерної доби.

Джерела та література

1 *Вишневский А. Г.* Воспроизводство населения и общество. — М.: Финансы и статистика, 1982. — С. 59.
2 *Вишневский А. Г.* Демографическая революция. — М.: Статистика, 1976. — С. 32.
3 *Пархоменко В.* Очеркъ исторіи Переяславско-Бориспольской епархіи (1733–1785 гг.) въ связи съ общим ходомъ малороссійской жизни того времени. — Полтава: Электрич. Типо-Литогр. Торговаго Дома И. Фришбергъ и С. Зороховичъ, 1908. — С. 19.
4 *Дмитренко В.* Офіційне законодавство та повсякденна практика ведення метричних книг на території Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархії у XVIII ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. — Кн. 1. — Львів: Логос, 2009. С. 314–320.
5 *Сердюк І.* Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Матеріали за 3-а международна научна практична конференція, "Наука и образование без граница". — 2007. Том 12. История. София. "Бял ГРАД — БГ" ООД, 2007. — С. 17–21.
6 Метрическая книга о родившихся, бракосочетавшихся и умерших (3 января 1741 — 20 сентября 1763 г.). Николаевская церковь с. Сорочинцы // Державний архів Полтавської області. — Ф. 1011. — Оп. 1. — Спр. 177. — арк. 24 зв.
7 Там само — арк. 31 зв.
8 *Дмитренко В.* Аналіз формулярів метричних книг Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій XVIII ст. // Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології. — Одеса: Удача, 2009. — С. 192–195.
9 *Романова О.* Сповідальні книги Київської метрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. — 2008. — № 4. — С. 122–148.
10 *Муромцева Ю. І.* Демографія: Навч. посіб. — К.: Кондор, 2006. — С. 62.
11 *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XIX в. в.): В 2-х т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб.: "Дмитрий Буланин". — С. 185.
12 Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.: описово-статистичні джерела. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 272.
13 *Анри Л., Блюм А.* Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. — М.: РГГУ, 1997. — С. 186.
14 Там само.
15 Там само. — С. 78.
16 Вероятность для 15-летнего дожить до 60 лет в развитых странах — 863 на 1000, в развивающихся — 797 // доступно http: // demoscope.ru/weekly/2009/0365/barom04.php>
17 Там само.
18 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. — S. 410.
19 Там само. — S. 411.
20 Там само. — S. 415.
21 Там само.
22 Там само. — S. 410.
23 Там само

Елена Замура

Смертность в естественном движении населения городка Сорочинцы в XVIII веке (по данным метрических книг Николаевской церкви)

В статье на базе данных метрического учета населения подсчитаны и проанализированы показатели естественного прироста населения в г. Сорочинцы, выяснено соотношение коэффициентов смертности в зависимости от возраста и пола умерших. Внимание акцентировано на отличиях смертности детей и взрослых.

Ключевые слова: *метрическая книга, естественный прирост населения, естественное движение населения, возрастная группа, рождаемость, смертность.*

Olena Zamura

Mortality rate and the natural movement of population in Sorochintsy township of XVIII century (on the basis of register metric books of the Mykolayivska church)

In this article the indexes of natural population growth in Sorochyntsy are calculated and analyzed. The coefficients of mortality rate are correlated according to age and sex of the dead. Attention is accented on the differences of mortality among children and adults.

Key words: *register metric book, natural population growth, age group, birthrate, mortality rate, natural movement of population.*

УДК: 392.12:314,1“16”

Ігор Сердюк (м. Полтава)

БАБА-ПОВИТУХА У РАННЬОМОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень)

На основі історико-демографічного аналізу даних Румянцевського опису міста Стародуба та етнографічних матеріалів вивчається місце і роль повитух у ранньомодерному соціумі, їх чисельність, вік, заняття, прибутки. Співставляється інформація статистичного джерела і етнографічних досліджень.

***Ключові слова**: баба, Генеральний опис Малоросії, діти, пологи, Стародуб.*

У сучасній українській історичній науці відбуваються активні процеси розробки і засвоєння нових теоретичних засад, методологічних підходів і методик дослідження. У зв’язку з цим вчені радіють появі нових проблем, напрямків, або ж, навпаки, констатують кризу в історіописанні[1]. Історики-постмодерністи, на теоретичному рівні заперечуючи можливості достовірного знання про минуле, на практиці намагаються його реконструювати. Хоча такі реконструкції, на думку голландського теоретика історії Франка Анкерсміта, є скоріше інтерпретаціями, оскільки сьогодні кількість фахівців, що вивчають минуле, перевищує загальну кількість істориків від Геродота до 1960 року[2].

Значне число фахівців збільшує чисельність підходів до тлумачення джерела, знаходить нові об’єкти і окреслює нові напрями досліджень. Сьогодні українські історики все більше уваги приділяють історії повсякдення, ментальності, тілесності, уявлень, історичній антропології, демографії, гендерним дослідженням тощо. Історія все більше поєднується з іншими дисциплінами, і дослідник до традиційних історичних методів додає методи соціології, етнології, антропології, психології, географії[3]. Цього не уникнути як у дослідженнях на зразок праць Фернана Броделя*, так і при вивченні життя та світоглядних уявлень якого-небудь “українського Менокйо”**.

Особисто нас цікавить ранньомодерна доба, а конкретніше — демографічні характеристики міського населення Лівобережної України в другій половині XVIII ст. Застосовуючи методи демографії до аналізу статистичних джерел, ми можемо визначити показники народжуваності, плідності, шлюбності, смертності, однак ці показники потрібно інтерпретувати. Тобто треба дослідити демографічну поведінку людей, які жили більш ніж за два століття до нас, їхнє ставлення до життя і смерті, моральні і суспільні норми, традиційну поведінку і девіації тощо. Оскільки цифри не дають інформації про це, ми звертаємось до тодішньої літератури, мистецтва, фольклору, етнографічних даних. З іншого боку, застосування методик на зразок демографічних може знадобитися і при вивченні проблем, що традиційно належали до царини народознавчих студій.

Керуючись цим підходом, ми спробуємо дослідити таке явище, як бабування у ранньомодерному міському суспільстві Лівобережної України. В умовах велетенської дитячої смертності та відсутності лікарського нагляду від

* Маємо на увазі його узагальнюючу працю з економіки доіндустріальної Європи “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.”, або ж масштабне дослідження “Что такое Франция?”, у якому видатний французький історик розглянув минуле своєї країни “в свете различных наук о человеке”. Див. докл: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. — К.: Основи, 1995. — 543 с.; Його ж. Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи, ч. 1. — Пер. с фр. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. — 244с.

** Італійський мельник Доменіко Скандела на прізвисько Менокйо був спалений інквізицією, як єретик. Він став головним героєм праці Карло Гінзбурга “Сир і хробаки” [8], яка вважається взірцем мікроісторичних досліджень. Відомий італійський історик за даними матеріалів двох судових процесів, документів про господарську діяльність мельника, переліком прочитаних ним книг і рядками, написаними Менокйо, дослідив його світогляд, почуття, фантазії, потяги. За висловом автора він частково реконструював “народну культуру”. Див. докл.: Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. — М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. — 272 с.

діяльності повитух значною мірою залежала не лише успішність пологів, а й те, чи виживе дитина у перші дні після народження, а також життя матері. Єдину допомогу їм могла надати баба, так у той час називали жінку, яка хоч раз приймала пологи. Наприклад, за словником В. Даля один з варіантів тлумачення цього терміна — "*повитуха, повивальная babка*"[4]. У довіднику "Знаки української культури" баба — "*... жінка, що приймала дітей під час пологів...*"[5]. В різних регіонах України повитух могли називати по-різному. У північних районах говорили "*баба*", "*бабка*", в Середньому Подніпров'ї — "*пупорізка*", "*породільна*"[6].

Особливості бабування вивчалися у етнографічних студіях другої половини XIX — поч. XX ст. Здебільшого бабі не присвячувалося окремого дослідження, наприклад, Марко Грушевський розповідав про бабування у контексті вивчення дитинства[7], у цьому ж ракурсі баба фігурує у статтях Миколи Сумцова[8]. Етнографи І. Беньковський[9], А. Малинка[10], В. Ястрєбов[11] писали про бабу, вивчаючи обрядовість, пов'язану з народженням дитини. Це ґрунтовні, вагомі дослідження, однак вони не розповідають, скажімо, про чисельність бабів в населенні, число пологів, які їм, ймовірно, доводилося приймати. Етнографічні студії вказують суспільні вимоги до бабів, однак не говорять, наскільки вони відповідали таким вимогам, зрештою, вони оперують даними другої половини XIX ст., які, незважаючи на консерватизм тогочасних звичаїв, могли змінитися за сто років. Якщо ж говорити про останні історичні дослідження, то баба фігурує у праці Володимира Маслійчука, присвяченій дітовбивству. Український історик відмітив важливу роль баби не лише в акті пологів, а й у подальшій долі дитини і матері[12].

Оскільки повитухами були жінки, серед статистичних джерел другої половини XVIII ст. ми вибрали те, яке обліковує поряд з чоловічим і жіноче населення — Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Це перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився у 1765–1769 роках за указом Катерини II. Його організацією та проведенням на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим.

Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення різних сторін життя населення Лівобережжя другої половини XVIII ст. 969 книг опису зосереджують відомості про 3,5 тис. населених пунктів і їх жителів[13]. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині[14]. Щоправда, поселення по-різному представлені в джерелі, оскільки документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. У своїй статті спробуємо проаналізувати матеріали Генерального опису Стародуба — значного полкового міста, економічного і адміністративного центру, опис якого зберігся порівняно добре, крім того, дане джерело чітко виділяє повитух з решти жіночого населення вказівкою "баба", яка робилася перед ім'ям жінки.

Матеріали перепису міста Стародуба знаходяться у книгах 71, 72, 73, 74, 78, 81, 82, 124, 147, 148а, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ у фонді № 57. Дослідники опису поділяють його документи на три групи: 1) матеріали про проведення і організацію опису у полках; 2) відомості про міста, населення і домогосподарства; 3) документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти, тощо[15]. Для вивчення демографії населення міст, найбільш корисними є матеріали другої групи, які складаються з чернеток та чистовика.

Чистовики, що містяться у книзі 148а, датуються 1766 роком. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до нього на лицьовому боці наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі — окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі "чини та імена" вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність. Нижче записувалися дружина і діти — спочатку хлопці, потім — дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити. У джерелі чітко простежуються родинні зв'язки мешканців двору. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку.

У чистовому варіанті опису міститься демографічна інформація про 4210 жителів Стародуба, з них налічуємо 2015 чоловіків і 2195 жінок. Терміном "баба" у джерелі позначено вісім жінок різного віку, які становили 0,4 % жіночого населення міста. Тобто бабів у місті було небагато і вони повинні були встигнути на всі міські пологи.

За нашими підрахунками в той час у місті відбувалося мінімум 166 пологів на рік, тобто в середньому по 20 на бабу, однак очевидно, що вони користувалися різним попитом і мали різний авторитет. Наймолодшою з них була "*баба Прасковья Миронова*", якій на час перепису виповнилося 23 роки. Вона була здоровою, наймалася по півроку за один рубль, харчі і одяг[16]. Можливо, вона не мала великого досвіду чи взагалі прийняла пологи випадково. Малоймовірно, щоб її кликали жінки старші, ніж вона сама. Наступною за віком була наймичка військового товариша тридцятирічна "*баба Мотрона Иванова*"[17]. Щодо іншої жінки привертає увагу формулювання "*баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова*". При цьому у дворі дітей не записано, самій Ірині виповнилося 45 років[18]. Наймичкою була і "*баба Ховроня*", якій на час перепису виповнилося 50 років[19]. Решта "бабів" були літнього віку: у міщанської вдови Домни "*живёт на пропитании баба Прасковья Иванова дочь*" — 60 років "*дряхла*"[20]. Шістдесятирічна баба Устина — "*слепа и глуха*"[21]. Дряхлими були вісімдесятирічні Мотрона[22] та Анастасія Денисиха[23].

Ми звертаємо увагу на вік і стан здоров'я бабів, бо малоймовірно, щоб сліпа і глуха Устина приймала пологи. Мотрона та Анастасія були старими і слабкими, Параска Іванова була дряхлою. Отже, на час перепису фізично здоровими були чотири жінки, з яких одній виповнилося лише 23 роки і яка не мала достатнього досвіду. Тому ймовірно, що основну "акушерську практику" у Стародубі здійснювали 3–4 баби, які могли приймати 55 і більше пологів на рік.

Вік нам цікавий і у тому аспекті, що термін "баба" ототожнюється зі старістю, причому не лише сьогодні. За етнографічними розвідками Марка Грушевського на межі XIX–XX ст. бабами ставали жінки 45–50 років, які самі вже перестали народжувати, якщо ж баба таки народжувала дитину, то з неї всі сміялися, а дитину називали "бабинець"[24]. Отож український етнограф називає дві необхідні якості повитухи — зрілий вік, який означає досвід, і народження власних дітей: "*баба повинна бути досвідчена, знаюча, стара жінка*"[25]. Це було важливою умовою, оскільки баби здебільшого не передавали свої знання, а отримували їх молодими під час власних пологів. Микола Сумцов писав, що бабою могла вважатися жінка, яка народила дівчинку[26]. За дослідженнями А. Малинки бабувати йшли ті, хто вже не міг мати дітей, здебільшого жінки літнього віку[27].

Генеральний опис, як джерело, що бере на облік населення незалежно від віку і статі, та вказує на родинні стосунки переписаних осіб, певною мірою дає змогу нам перевірити "наявність" власних дітей у бабів. У цьому аспекті документ теж суперечить етнографічним даним, оскільки подає безпосередню вказівку про дітей лише однієї баби з восьми. Вже знайома нам Анастасія Денисиха проживала разом зі своєю сорокарічною дочкою (вдовою) Марфою та онукою Іриною. Останній на момент перепису виповнилося 16 років, тобто коли народилася Ірина, Анастасії Денисисі було 64 роки[28]. Можливо, саме вона бабувала на пологах у власної дочки Марфи. Відмітимо, що Денисиха була єдиною бабою, яка, за даними опису, відповідала основним критеріям названим етнографам: мала літній вік і дочку, однак на час перепису була дряхлою.

У решті випадків відомостей про дітей джерело не подає, вони могли вирости і жити окремо чи податися у найми. В даному ракурсі привертає увагу Параска Миронова. У свої 23 роки вона вже була бабою, проте дітей з нею не записано, відомостей про її чоловіка теж немає, хоча вона мала б бути заміжньою (інакше її записали б як дівку)[29]. Діти Параски (якщо вони були) не досягли повноліття*, і мали б жити з нею, або ж могли податися у найми чи в учні і жити у дворі господаря. Якщо Параска Миронова була немісцевою, то діти могли залишитися у селі, з якого вона прийшла, та джерело не вказує місце її народження, хоча зазвичай така вказівка подається.

Діти тридцятирічної Мотрони Іванової не могли залишитися в селі, бо вона походила зі

* Навіть якщо Параска одружилася у 13 років (мінімальний шлюбний вік для дівчат за Литовським статутом — розд. 6, арт. 1, та розд. 5, арт. 9. Див.: Литовський Статут 1588 р. [Електронна версія]. — Режим доступу: http://starbel.narod.ru/statut1588.htm]), то на час проведення опису її дітям було не більше 9–10 років.

Стародуба, однак вказівки про них у джерелі немає[30]. Зрештою, вони могли померти малолітніми і у зв'язку з цим припущенням постає питання, чи могла бабувати жінка, яка народила дітей, однак ці діти померли?

Якщо породілля кликала бабу, щоб отримати бодай якусь допомогу при пологах, то для чого це було потрібно самій бабі? Адже вона ризикувала життям матері і дитини. За дослідженнями Марка Грушевського "*більше бабують вони через те, що їм щось перепаде та й пошана їм од хазяїв і од людей*"[31]. Отже, перевагою бабування була винагорода (матеріальний фактор) і пошана. З іншого боку, А. Малинка, характеризуючи неодмінні риси баби, писав: "*...главное она должна быть богатой и щедрой...*"[32]. Поглянемо, наскільки актуальними вони були для стародубських бабів.

Очевидно, що матеріальна підтримка їм була потрібна, бо чотири з них були наймичками і заробляли до 2,5 рубля на рік, ще троє жили "*на пропитании*"[33]. Ці жінки не мали власної хати і мешкали у дворах своїх господарів на "*одеже и харчах хозяйских*". Анастасія Денисиха жила разом з дочкою-вдовою і онукою, які заробляли собі на життя пряжею, їхнє господарство трималося виключно на жіночих руках, і малоймовірно, щоб приносило стабільний прибуток[34]. Тобто матеріальний стан усіх стародубських бабів, відмічених у описі міста, був поганим і міг бути покращений за рахунок бабування. Платня за акушерські послуги залежала від матеріального становища сім'ї породіллі. Зазвичай вона надавалася у вигляді дарунків, наприклад, полотном на запаску і хлібом[35].

Роль баби в житті новонародженого не обмежувалася актом пологів, вона була важливим компонентом обрядовості, вірувань та забобон, пов'язаних з дитиною. Тому частування і подарунки баба могла отримати на родинах, хрестинах, зливках, похрестинах[36], пострижинах[37]. Наприклад, на зливках у містечку Мрин було прийнято частувати бабу горілкою, дарувати їй сім паляниць і ситець на спідницю[38]. У Волинській губернії в XIX ст. у першу купіль дитині кидали срібні гроші, які забирала собі баба[39].

Участь у пологах та низці важливих обрядів, за етнографічними розвідками, могла забирати багато часу, тим більше якщо повитуха приймала значу кількість пологів. Стародубські баби були наймичками, і у зв'язку з цим постає запитання, як ставилися їхні господарі до бабування своїх робітниць, адже їх могли покликати до породіллі в будь-який час, навіть під час виконання якихось важливих робіт. Можливо, це враховувалося в оплаті праці таких жінок, навіть молодші з них і здорові отримували 2–2,5 рубля на рік, тоді як інші наймички за даними джерела заробляли в середньому на 1–2 рублі більше[40].

Отож бабуванням у Стародубі займалися бідні жінки, які могли мати з цього додаткові засоби до існування. В європейських містах це було окремою професією. Наприклад, у Лондоні XVIII ст. повитухи навіть видавали на продаж брошури з порадами для вагітних, згідно з тогочасними моральними нормами вони повинні були надавати однакову допомогу бідним і багатим жінкам незалежно від гонорару. Однак на ділі бідна жінка могла залишитися без допомоги повитухи, як про це зазначає Морін Воллер: "*многие бедные женщины умирали просто потому, что не испытывали вмешательства повивальных бабок*"[41].

У польському місті Торунь діяльність акушерок оплачувалася громадою. В міському бюджеті, починаючи з XV ст., існувала певна квота, що йшла на утримання лікарів і повитух. У 1761 році на утриманні міста була ціла медична служба: головний міський лікар, три лікарі, хірург, наглядач міських лазень, три повитухи[42]. Ці повитухи були постійними, заробляли на життя акушерством і, вочевидь, мали хоч якісь фахові знання та перебували під контролем головного лікаря, ймовірно, що вони мали цілком виправдану монополію на приймання пологів[*].

У цьому відношенні породіллям і новонародженим Стародуба пощастило менше, оскільки їм доводилося мати справу з бабами, які навряд чи якось контролювалися полковим лікарем. Їхня діяльність скоріше залежала від міських пліткарок, які могли розповсюджувати відомості про невдалі пологи та повитух-невдах. Таку бабу з часом могли перестати кликати, і тоді вона втрачала "пошану од людей".

Дії баби, що ґрунтувалися переважно на власному досвіді та забобонах, могли як допомогти, так і зашкодити. Навіть лондонські бабки-повитухи, які у XVIII ст. повинні були

[*] Ми не маємо аналогічних відомостей про Стародуб, але, наприклад, у бюджетах Києва середини XVIII ст. видатків на лікарів і повитух не зафіксовано. Див.: Молчановскій Н. Бюджеты г. Кіева въ срединэ XVIII в. / Н. Молчановскій // Киевская старина. — 1898. — №1. — С. 64–98.

отримати ліцензію на практику, за дослідженням Морін Воллер, часто ставали причиною смерті своїх пацієнток та дітей[43]. Ймовірно, що бабу могли звинуватити у смерті дитини, наприклад, за українськими народними віруваннями, повитусі-покійниці в домовину клали пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала, коли бабувала[44].

Етнографи кінця XIX — початку XX ст. відмічали часом абсолютну безпорадність повитух, які весь спосіб лікування переймали від інших баб, з якими самі мали справу, коли народжували. Така баба пильнувала лише, щоб усе робилося згідно зі звичаєм, тому пологи часто закінчувалися нещасливо [45].

Якщо ж пологи закінчилися вдало, то на бабу чекала "пошана", яка могла виявлятися у подарунках, наприклад, у містечку Мрин батьки новонародженого з року в рік на другий день Різдва і Великодня носили бабі паляниці, ковбасу, паски, крашанки[46]. Така увага була необхідна, бо, за народними віруваннями, баба впливала на подальшу долю вже навіть дорослої людини[47]. На неї могли скаржитися за те, що не дала щастя й долі, наприклад, у пісні, записаній П. Чубинським, хлопець перелічував обставини, які зробили його нещасним:

"А я хлопець несчастлівый...
Чи такая баба брала, —
Щастя долі не вгадала..."[48]

Щастя людини залежало від правильних дій баби під час пологів, у традиційному суспільстві в різних народів вважалася щасливою дитина, що народилася в "сорочці" або в "чепці". Правильним було його зберегти для дитини, наприклад, засушити і зашити в полотно чи одяг. Цей талісман мав велику силу, дарував славу, звільняв від війська тощо[49]. У Німеччині повитухи крали "сорочку" для своїх дітей[50], англійські адвокати купували її перед важливими справами, такі ж звичаї існували і в Росії, тому баба могла залишити "сорочку" дитині чи вкрасти її на продаж, або ж для інших (якихось магічних) цілей.

Набуття більшої суспільної ваги, поряд з матеріальною вигодою, могло бути ще однією метою бабування. На нашу думку, сам факт фіксації і застосування терміна у обліковій документації свідчить про певний суспільний статус баби. Очевидно, що особа, яка подавала відомості переписувачам (господар двору чи сама баба) вважала за необхідне вказати, що та чи інша жінка є бабою. Схоже, що і писарі вважали цю інформацію досить важливою, щоб внести до чистовика перепису. Особи, записані у описі Стародуба як баби, були наймичками, бідними, слабкими тощо і могли бабуванням збільшити свою суспільну значущість. Потрібно відмітити, що джерело не вказує станову приналежність бабів, хоча робить це щодо інших мешканців міста, не називаються вони і вдовами, хоча, наприклад, Анастасію Денисиху з високою долею ймовірності ми можемо назвати вдовою*. Отже при переписі важливіше було записати жінку як баба, аніж вдова, козачка чи міщанка.

Значимість баби була пов'язана і з її можливим впливом на потойбічне життя. Прийнявши пологи, баба могла сама, без священика, охрестити дитину, що вродилася слабкою чи з вадами і могла померти. У такому разі повитуха виконувала одне з найважливіших церковних таїнств, якщо ж дитина залишалася нехрещеною і помирала, то після смерті вона ставала нявкою, русалкою і не могла потрапити до раю. Дитину, що вижила, потім "по-справжньому" хрестили у церкві.

Вивчення бабування, на нашу думку, ілюструє плідність поєднання квантитативних, історико-демографічних методик з методами етнографії. Дослідження статистичних джерел у поєднанні з матеріалами етнографічних розвідок дає змогу по-новому підійти до вивчення вже відомих проблем. Щодо обраної нами, то аналіз матеріалів Генерального опису Стародуба дав змогу визначити число бабів у місті та їх частку в жіночому населенні, висловити припущення щодо числа пологів, які їм доводилося приймати. Джерело подає інформацію про вік бабів, стан їх здоров'я, заняття і розмір прибутків. Така інформація, разом з даними етнографії, уможливлює детальніше визначити роль і місце акушерки в українському суспільстві ранньомодерного часу, простежити мотиви, які спонукали жінок зайнятися "акушерською практикою", розглянути відповідність матеріалів статистичних документів і етнографічних розвідок.

* Баба Анастасія Денисиха мала дочку Марфу, щодо якої немає вказівки "незаконнонароджена", отже, Марфа народилася у законному шлюбі. Враховуючи вік баби — 80 років, і середню різницю у шлюбі між подружжям за даними Генерального опису Стародубського полку — 4,6 року на користь чоловіків, можемо припустити, що її чоловік помер. Крім того, Денисиха жила у своїй хаті разом з дочкою, а з огляду на можливий вік її чоловік не міг податися у найми, а мав би жити разом з ними. Див.: ЦДІАК — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 420 зв.

Джерела та література

1 *Волошин Ю*. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс / Юрій Волошин // Історична пам'ять. — 2007 — № 1. — С.15.

2 *Яковенко Н*. Вступ до історії / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2007. — С. 222–224.

3 Там само. — С. 205.

4 *Даль В*. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4 / Владимир Даль. — М.: Русский язык, 1978. — Т. 1. А–З. — С. 32.

5 *Жайворонок В*. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віктор Жайворонок. — К.: Довіра, 2006. — С. 20–22.

6 *Гаврилюк Н*. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев) / Наталия Гаврилюк. — Киев: "Наукова думка", 1981. — С. 67.

7 *Грушевський М*. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський — К.: Либідь, 2006. — 256 с.

8 *Сумцовъ Н*. О народныхъ воззреніяхъ на новорожденного ребенка / Николай Сумцов // Журналъ министерства народнаго просвещенія. — 1880. — № 11. — С. 68–94.

9 *Беньковскій И*. Поверья и обрядности родинъ и крестинъ / Иван Беньковский // Киевская старина. — 1904. — № 10. — С. 1–3.

10 *Малинка А*. Родыны и хрестыны / А. Малинка // Киевская старина. — 1898. — № 5. — С. 254–286.

11 *Ястребовъ В*. Обрядовое постриженіе детей / В. Ястребов // Киевская старина. — 1895. — №.10. — С. 1–2.

12 *Маслійчук В*. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. — Харків: Харківський музей приватної садиби, 2008. — 128 с.

13 Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Покажчик населених пунктів. — К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. — 184 с.

14 *Когут З*. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут // <http: // litopys. narod. ru/coss5/koh06. htm>

15 *Литвиненко М.А*. Джерела історії України XVIII ст. — Харків: Видавництво Харк. ун-ту, 1970. — С. 110.

16 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі — ЦДІАК). — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 574 зв.

17 Там само. — Арк. 218 зв

18 Там само. — Арк. 226 зв.

19 Там само. — Арк. 330 зв.

20 Там само. — Арк. 200 зв.

21 Там само. — Арк. 571 зв.

22 Там само. — Арк. 448 зв.

23 Там само. — Арк. 240 зв.

24 *Грушевський М*. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу… — С. 34.

25 Там само. — С. 33.

26 *Сумцовъ Н*. Культурные переживания / Николай Сумцов // Киевская старина. — 1889. — № 10. — С. 29–30.

27 *Малинка А*. Родыны и хрестыны… — С. 256–260.

28 ЦДІАК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 420зв

29 Там само. — Арк. 547 зв.

30 Там само. — Арк. 218 зв.

31 *Грушевський М*. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу… — С. 32.

32 *Малинка А*. Родыны и хрестыны… — С. 256.

33 ЦДІАК — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 200 зв.

34 Там само. — Арк. 420 зв.

35 *Грушевський М*. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу… — С. 34.

36 Там само. — С. 53–69.

37 *Ястребовъ В*. Обрядовое постриженіе детей… — С. 1–2.

38 *Малинка А*. Родыны и хрестыны… — С. 267.

39 *Беньковскій И*. Поверья и обрядности родинъ и крестинъ… — С. 1–3.

40 У Стародубі в цей час наймані робітниці отримували здебільшого 3,5–4,5 рубля на рік. Див.: ЦДІАК — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — 610 арк.

41 *Уоллер М*. Лондон. 1700 год / Морин Уоллер; [пер. с англ. М. В. Пановой, Т. П. Церр]. — Смоленск: Русич, 2003. — С. 58–63.

42 *Gorny K*. Ze studiow nad stosunkami ludnosciowymi Torunia w XVIII w. / Kazimierz Gorny // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Spoleczne. —

Torun, 1977. — Historia. XI. — S. 84–85.
43 *Уоллер М*. Лондон. 1700 год... — С. 58–69.
44 *Жайворонок В*. Знаки української етнокультури... — С. 20–22.
45 *Грушевський М*. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу... — С. 34.
46 *Малинка А*. Родыны и хрестыны... — С. 285.
47 *Сумцовъ Н*. О народныхъ воззреніяхъ на новорожденного ребенка... — С. 88–89.
48 Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ. Матеріалы и изследованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. V. Песни любовные, семейныя, бытовыя и шуточныя. — СПб.: тип. Майкова, 1874. — С. 34.
49 *Грушевський М*. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу... — С. 39.
50 *Сумцовъ Н*. О народныхъ воззреніяхъ на новорожденного ребенка... — С. 79.

Игорь Сердюк

Баба-повитуха в раннемодерном обществе
(за данными статистических источников и этнографических исследований)

На основании историко-демографического анализа данных Румянцевской описи города Стародуба и этнографических материалов изучается место и роль повитух в раннемодерном социуме, их численность, возраст, занятия, заработки. Сопоставляется информация статистического источника и этнографических иследований.

Ключевые слова: *баба, Генеральная опись Малороссии, дети, роды, Стародуб.*

Igor Serduyk

The midwife in the early-modern society
(based on statistic sources and ethnographical investigations)

The place and role of midwives in the early-modern society, their quantity, age, incomes and work are studied using Starodub's description and ethnographical sources. The information of the statistic sources and ethnographical investigations are confronted.

Key words: *midwives, General description of Malorossia, children, childbirth, Starodub.*

VIII
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК: 94 (47.477)

Олександр Черемісін (м. Херсон)

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТЬ

У статті розглядаються питання, пов'язані з діяльністю органів місцевого самоврядування Південної України кінця XVIII — першої половини XIX століть. Подається коротка історіографія вивчення історії місцевого самоврядування. Наводиться огляд джерельної бази досліджень з історії муніципалітетів. Характеризується роль органів місцевого самоврядування в житті місцевих громад регіону. Ставляться проблеми для подальших досліджень в цьому напрямі.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, муніципалітет, історичні джерела.*

Проблематика міських досліджень в галузі діяльності органів місцевого самоврядування завжди була важливим напрямом в історичних дослідженнях. Стійкий інтерес до багатоплановості історії роботи муніципалітетів з'явився ще у XIX столітті завдяки роботам Г. Ге[1], Н. Комарницького[2], К. Смольянінова[3], Д. Горловського[4] та інших. Підвищена зацікавленість сучасних науковців проблематикою діяльності органів міського самоврядування пов'язується з публікацією великої кількості монографічних досліджень, проведеннями наукових конференцій, захистом дисертацій.

Із розбудовою української державності гостро постало питання створення нової соціально-політичної системи. За цих умов активізувалась зацікавленість дослідників досвідом діяльності систем міського самоврядування наприкінці XVIII — на початку XX століть. Істотно розширюється жанрова розмаїтість у цій сфері. Об'єктами уваги сучасних дослідників стали демографічні процеси, різні проблеми соціально-економічного і культурного розвитку українських міст та інші.

Одним із перспективних напрямів регіональної історії муніципалітетів останнім часом стало вивчення самоврядування українських міст в період другої половини XIX — початку XX століть. Так, наприклад, у дисертаційних дослідженнях В. Горбачова[5], О. Головка[6], О. Марченко[7], Г. Плаксій[8], Т. Щерби[9], Л. Цибуленко[10] у проблемно-хронологічному ключі розглядаються питання стосовно формування, структури і компетенції органів місцевого самоврядування, бюджетної політики, діяльності у господарській і культурній сферах та інші аспекти діяльності самоврядних структур.

Найпоширенішим методом досліджень місцевого самоврядування залишається вивчення окремих випадків на прикладі окремих регіонів. Проблеми виявлення закономірностей і відмінностей в регіональних дослідженнях діяльності місцевого самоврядування, так само, як і аналіз адміністративної політики в різних регіонах України, поки залишаються відкритими. Дослідження регіонального законодавства обмежуються суто юридичною стороною справи, не стосуючись політологічних аспектів законотворчості і правової практики.

На жаль, досліджень з історії південноукраїнських органів місцевого самоврядування кінця XVIII — першої половини XIX століть не так вже й багато. Публікації в основному мають публіцистичний характер. У певному плані цей недолік компенсують праці Л. Левченко[11], Ю. Крючкова[12], В. Циберт[13] та інших, в яких розглядаються питання становлення та розвитку місцевого самоврядування Півдня України, взаємовідносин адміністративної влади з органами місцевого самоврядування.

Тому перед нашим дослідженням ставиться завдання здійснити огляд джерелознавчої бази з історії органів місцевого самоврядування, спробувати узагальнити роль південноукраїнських муніципалітетів в житті місцевих громад, визначити подальші перспективи у вивченні історії діяльності органів місцевого самоврядування кінця XVIII — першої половини XIX століть.

Наймасовішою з історії місцевого самоврядування є група джерел, що зберігається в центральних та обласних архівах України і Росії. Так, розкриттю змісту правових норм,

покладених в основу діяльності міських Дум, їх юридичного статусу, компетенції, характеру виборчих прав, взаємовідносин Дум із губернськими представницькими органами сприяють матеріали, які надходили від губернаторів і зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву: 1261–1283–1286 рр. Звіти губернаторів Херсонської губернії містять статистичні дані з діяльності органів місцевого самоврядування та оцінку їх ефективності очима адміністративних урядовців, в оглядах Херсонської губернії зберігається матеріал із формування та розвитку міської власності[14].

Фонди Російського державного історичного архіву містять значну кількість матеріалів за різними напрямами: діяльність інститутів самоврядування, здібності управлінських кадрів, пошук шляхів поліпшення роботи, багато інформації щодо питань реформування органів самоврядування з метою їх ефективної, раціональної та узгодженої роботи. Представлені оціночні відомості губернського правління щодо ефективності та придатності інститутів самоврядування.

Звітно-господарська діяльність органів місцевого самоврядування — це інформація визначення джерел надходження коштів у міські бюджети, недобори, значна кількість юридичних роз'яснень щодо господарських обов'язків місцевих органів; відомості про стан сільського господарства на міських землях. Узагальнюючі повідомлення про необхідність регулювання органами місцевого самоврядування роботи промислових закладів, великий за обсягом матеріал містить інформацію про стан господарської кон'юнктури в містах Новоросії досліджуваного періоду.

Міські думи у процесі діяльності послугувалися не тільки актовими регулюючо-правовими документами, а й численними власними документами довідкового характеру. Можна вирізнити такі їх підвиди: протоколи, журнали засідань дум, звіти, доповіді, службові листи, заяви, скарги. Вони сформувалися в результаті взаємодії Дум з іншими державними, самоврядними установами та органами. Основний масив інформації такого характеру почерпнуто з обласних архівосховищ (Одеського, Миколаєвського).

Фонд 4 — Одеська міська дума (Державний архів Одеської області), складається з 9 відділів і містить більше 1750 документів діяльності Одеської міської думи. Усі документи, що зберігаються у цьому фонді, можна умовно поділити на кілька категорій: а) протоколи засідань міської Думи містять інформацію у справах формування та структури Думи, порядок формування бюджету міста, стягування недоборів, благоустрою міста; б) укази сенату і Херсонського губернського правління містять інформацію зі справ управління міською власністю; в) листування з питань розподілу міською Думою міських земель містять інформацію про земельні відносини; г) документи про роботу міської Думи містять інформацію про прийняття і виключення гласних із думи[15].

Фонд 3 — Головний статистичний Комітет Новоросійського краю містить численні зведення про стан міського господарства, участь у його управлінні органів місцевого самоврядування.

Фонд 2 — Канцелярія Одеського Градоначальника містить звіти одеських градоначальників про стан і діяльність міської Думи. Представлена також інформація про службовців органів місцевого самоврядування, зберігається інформація про участь міської Думи в роботі цехів і ремісничих майстерень, про обов'язки міської Думи в роботі промислових закладів.

Миколаївська міська Дума представлена у фонді 222 (Державний архів Миколаївської області) 1.886 од. Зб. з них 755 документів містять матеріали діяльності органів міського самоврядування за досліджуваний період. У них зосереджено інформацію про фінансове становище міського господарства, яка представлена документами про прибутки та витрати міського бюджету, розвитку муніципального виробництва, еволюції муніципальної земельної власності і управління нею, стосунки з питань управління з приватними власниками та державними установами місцевого і центрального рівня, питання формування і розподілу функцій в установах місцевого самоврядування.

Фонд 280 — Миколаївський міський магістрат і фонд 239 — Миколаївський міський статистичний комітет, у яких зосереджена інформація звітно-господарської діяльності органів місцевого самоврядування, стан міського господарства та перспективи розвитку. Слід зазначити, що головний обсяг матеріалів зосереджено саме в місцевих архівах. За цими матеріалами можна простежити етапи становлення і головні напрями розвитку міського

господарства, формування системи бюджетних надходжень, їх динаміку та структуру[16].

Таким чином, документи обласних архівосховищ становлять певну кількість одиниць зберігання — документи господарчого, торговельного відділень. Тут виявлено справи, що розкривають діяльність Дум періоду 1785–1870 років, дають свідчення про розвиток міст. Їх також об'єднує спільність походження, змістовне навантаження і функціональна спрямованість. Справи фондів зазначених архівів містять списки гласних Дум, складу комісій, балотувальні листи, дані про різнобічну діяльність Дум у галузях міського господарства.

Саме в них зосереджено важливу інформацію щодо господарської діяльності органів міського самоврядування, напрямів розвитку виробництва, використання міських земельних і водних угідь. За цими матеріалами можна чітко виявити суспільно-громадську функцію міського самоврядування в загальних процесах реформування суспільства і держави кінця XVIII — середини XIX століть та його роль в інтеграції міської економічної структури до економічного простору регіону як повноправного суб'єкта.

Вивчено також опубліковані документи щодо влаштування міських справ, які торкаються питань організації міського самоврядування, що "розкривають із середини" міське життя, містять певну критику авторів діяльності органів управління. До вказаної категорії належать опубліковані журнали засідань міських Дум.

Для українських міст, у яких формувалося громадське господарство, важливе значення мали допоміжні матеріали узагальнюючого характеру, які сприяли діяльності Дум — будівельні правила, межові акти, правила коробочного збору, правила погашення недоборів та інші.

Опубліковані документи дають змогу всебічно охарактеризувати міське громадське управління. Серед документів великою групою представлені матеріали бюджетно-фінансової діяльності дум, в яких відклалися циркуляри та інструкції центральної та губернської влади. Ці документи дали змогу розглянути міське громадське управління в безпосередній практичній діяльності.

Так як преса є частиною дійсності, то звернення в роботі до матеріалів преси допомагає реальніше уявити хід минулого, орієнтуватися в подіях. У періодиці публікувалися матеріали щодо діяльності міського самоврядування на ниві благоустрою, статистичні матеріали, історичні описи. Вони мають загальну цінність як джерела, що несуть змістовне навантаження. У них найперше друкувалися офіційні матеріали щодо міського самоврядування, подавався аналіз фінансово-економічної діяльності міст, дані про розвиток господарства, більш яскрава інформація та фактаж про склад гласних, результати виборів, конкурсні оголошення. Вони мають велике значення при вивченні регіональної історії.

Таким чином, опрацьоване коло неопублікованих та опублікованих матеріалів, документи фондів державних архівів, бібліотек свідчать, що у розпорядженні дослідника щодо проблеми міського громадського самоврядування в Україні є широка, досить репрезентативна джерельна база, комплексний аналіз якої дає змогу більш глибоко і всебічно проаналізувати становлення і розвиток міських Дум в південноукраїнському регіоні, спробувати розкрити роль органів місцевого самоврядування в житті міських громад та визначити подальші перспективи у вивченні історії діяльності органів місцевого самоврядування кінця XVIII — першої половини XIX століть.

Міські громади південноукраїнських міст досліджуваного періоду об'єднувались в станові громадські організації. Тому, якщо вести мову про роль органів місцевого самоврядування в житті міських громад, то ми будемо це робити через призму діяльності станових міських організацій, на які покладались обов'язки вирішення наболілих питать місцевого життя.

У процесі консолідації підприємницького (купецького) населення міст органи самоврядування були ефективною організацією для низки певних проектів (якщо також прийняти до уваги, що до складу міських Дум входило найбільше саме купецького населення, і міськими головами ставали майже постійно саме купці, а, наприклад, в Одесі навіть були створені династії міських голів), але з іншого боку значна залежність місцевого самоврядування від адміністрації регіону сковувала підприємницьку ініціативу, робила проблематичним рішуче здійснення будь-яких розробок[17].

Купецькі громади південноукраїнських міст були різнотипними, мали свої слабкі і сильні сторони у взаємодії місцевого населен-

ня та органів самоврядування. У взаємодії громад та міських Дум складався різний баланс сил, що у деяких випадках відбивав суперечливість приватних інтересів підприємців із загальноміськими справами (так, наприклад, було багато випадків, коли гласні міських Дум, обрані серед купців, не приходили на засідання, мотивуючи це необхідністю вирішення приватних справ).

Однак в цілому система роботи купецьких громад з органами самоврядування була певним чином злагодженою, чому сприяло посилення економічної значимості й організованості підприємців. Створені за підтримки міських Дум біржові комітети постійно співробітничали з гласними міст, спільно обговорювали різні господарські проекти, розподіляли роботи щодо їхнього виконання. Прикладом постійного співробітництва представницьких організацій була торгівельна справа. До середини XIX століття купецькі громади та органи самоврядування виступали єдиним фронтом з найважливіших питань. Відбувалось одночасне порушення клопотань. Відряджені в столицю міські представники могли виступати перед урядом одночасно і від імені міста, і від імені біржовиків. Міські управління звертались в купецькі управи з проханнями надати необхідні зведення з торгівельно-промислових питань або з проханнями кредитування; у свою чергу міські Думи йшли назустріч устремлінням підприємців, підтримували різні їх починання, надавали міську землю для торгівельно-промислових нестатків, будували нові об'єкти тощо[18].

Входження до складу органів місцевого самоврядування найбільшої кількості купців призводило до виникнення небажаних колізій, що проявлялося в протиріччях інтересів міста і підприємців. Позначалося це тим, що купці, які становили кістяк представницьких міських установ, виступали як торгівельні партнери, кредитори міст, постачальники і підрядчики. У таких випадках на перший план виходив захист власних інтересів, а не інтересів міст, захищати які їх уповноважували виборці і з інших станів[19].

У цілому органи місцевого самоврядування займали особливе місце в системі представництва інтересів купецьких громад. Як органи місцевої влади, міські Думи були тією ланкою, що пов'язувала купецькі громади і державну владу, сприяючи реалізації інтересів торгівельно-промислового населення. Їх керівна роль в органах місцевого самоврядування залишалась незмінною. В умовах Південної України, де дворян проживало не так і багато, саме купецтво було найбільш значимою соціальною верствою, що залучалася для управління містами.

Звернення до дослідження ролі місцевого самоврядування в житті міщанських громад дає змогу простежити процеси, що охоплювали значну частину городян. Південноукраїнські міста володіли рядом особливостей історичного і соціального розвитку, що впливало на специфічні риси міщанства цього регіону. Органи місцевого самоврядування постійно контролювали міщанські громади через старост. Постійно вимагали звіти про кількість членів міщанських громад, їх поведінку і заняття, збір податків і повинностей, стягнення боргів, рекрутські справи, проводили розгляд різних клопотань тощо. Крім того, актуальними були питання опіки, покарання окремих міщан за погану поведінку. Як і для багатьох наших сучасників, для міщан XIX століття гостро поставало питання про звільнення дітей і інших родичів від військової повинності. З тих пір причини мало змінилися: нездатність відправлятись до служби у зв'язку з розумовими і фізичними недоліками[20].

Таким чином, органи місцевого самоврядування контролювали різні сфери життя членів міщанських громад, особливо у сфері податкових питань.

Одночасно з цим органи місцевого самоврядування майже не займались висловленням інтересів ремісників, незважаючи на їх представництво в органах місцевого самоврядування. Ремісничі громади звітували перед муніципалітетами один раз на рік про кількість випущеної продукції, кількість робітників, вносили до бюджетів міст гільдійську повинність, мали почесні звання та інші другорядні права. Не було єдиного органу, що контролював би промислове життя міст. В основу Ремісничого Статуту[21], що регламентував взаємовідносини ремісничих громад з органами місцевого самоврядування, було закладено принцип колегіального самоврядування, "самооподаткування" (самофінансування). Однак у реальному житті цей статут, за виразом Д. Дриля, залишався "...цілком мертвою літерою"[22].

Таким чином, у Південноукраїнських містах ремісничі громади залишалися в першій половині XIX столітті відносно далекими від

діяльності місцевого самоврядування і безкорисливі для економічної і соціальної постановки ремісничої промисловості. Роль органів місцевого самоврядування у житті ремісничих управ зводилась до обтяжування ремісників зайвими витратами і ускладнювала їхню діяльність різними формальностями.

Серед перспектив на подальші дослідження можна вирізнити такі проблеми: аналіз взаємовідносин органів місцевого самоврядування з органами державного управління в рамках адміністративної політики в регіоні; характеристика в галузі охорони здоров'я та медичного обслуговування населення; охорона навколишнього середовища та взаємовідносини з правоохоронними органами тощо.

Джерела та література

1 *Ге Г. Н*. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890). — Николаев: Русская тип., 1890. — 122 с.

2 *Комарницкий А*. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края // Годичный акт в Ришельевском лицее. — Одесса, 1849. — 21 июня. — С. 3–70.

3 *Смольянинов К*. История Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса. — Т. 3. — 338 с.

4 *Горловский Д. Н*. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. — Херсон:. Тип О. Д. Ходушиной, 1896. — 97 с.

5 *Горбачев В. П*. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис. ... канд. юрид. наук / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. — Харків, 1995. — 160 с.

6 *Головко О. М*. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: Дис. ... канд іст. наук / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. — Харків, 1997. — 189 с.

7 *Марченко О. М*. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 1997. — 180 с.

8 *Плаксій Т. М*. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX — на поч. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кременчуцький державний політехнічний ун-т. — Кременчуг, 2001. — 239 с.

9 *Щерба Т. О*. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 223 с.

10 *Цибуленко Л. О*. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX — на початку XX століття: монографія. — Херсон: Айлант, 2003. — 160 с.

11 *Левченко Л*. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаїва у XIX ст. / Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обл. краєзн. конф. — Миколаїв: Атол, 2000 — С. 100–103.

12 *Крючков Ю*. История Николаева от основания до наших дней. — Николаев 1996. — 299 с.

13 *Циберт В*. Становлення органів самоврядування міст Південної України в останній чверті XVIII — середині XIX століття // Наукові праці історичного факультету запорізького державного університету. Випуск 16. — Запоріжжя: "Просвіта". — 2003. — С. 30–34.

14 Російський державний історичний архів. — Ф. 1263–1286. — Оп. 2–6. — Спр. 14 — 1045.

15 Державний архів Одеської області. — Ф. 2–4. — Оп. 1–120. — Спр. 1–1740.

16 Державний архів Миколаївської області. — Ф. 222; 239; 228. — Оп. 1. — Спр. 13–775.

17 Державний архів Одеської області. — Ф. 2–4. — Оп. 1–120. — Спр. 1–1740

18 Російський державний історичний архів. — Ф. 1263–1286. — Оп. 2–6. — Спр. 14 — 1045.

19 Державний архів Миколаївської області. — Ф. 222; 239; 228. — Оп. 1. — Спр. 13–775.

20 Державний архів Одеської області. — Ф. 2–4. — Оп. 1–120. — Спр. 1–1740.

21 Устав ремесленный // Свод законов Российской империи. — СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. — Т. XI. —

С. 349–374.
22 *Корсак К.* О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства в Западной Европе и России. — М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1861. — С. 94–95 с.

Александр Черемисин

Местное самоуправление Южной Украины конца XVIII — первой половины XIX веков

В статье рассматриваются вопросы, связанные с деятельностью органов местного самоуправления Южной Украины конца XVIII — первой половины XIX века. Дается краткая историография изучения истории местного самоуправления. Рассматривается источниковедческая база исследований по истории муниципалитетов. Характеризируется роль органов местного самоуправления в жизни городского населения региона. Ставятся проблемы для дальнейших исследований в данном направлении.

Ключевые слова: *местное самоуправление, муниципалитет, исторические источники.*

Alexander Cheremisin

Local government of Southern Ukraine of the end XVIII — first half XIX centuries

In given article questions connected with activity of local governments of Southern Ukraine of the end XVIII — are considered first half XIX centuries. The short historiography of studying of history of local government is given. The source study base of researches on history of municipalities is considered. The characteristic a role of local governments in a life of urban population of region. Problems for the further researches in the given direction are put.

Key words: *local government, municipality, historical sources.*

УДК 94 (477.51) + 94 (092)

Олександр Рахно (м. Чернігів)

"ІСТОРІОГРАФ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ" (О. І. ХАНЕНКО)

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху, громадської та наукової діяльності голови Чернігівської губернської земської управи у 1870–1874 рр. О. І. Ханенка. Визначено основні віхи біографії, схарактеризовано його роботу у губернському земстві, громадських та наукових інституціях у другій половині XIX ст.

Ключові слова: *Олександр Ханенко, земство, гласний, голова губернської земської управи, історик.*

Олександр Іванович Ханенко (1816–1895) — відомий громадський діяч Чернігівщини, історик та збирач старожитностей і стародруків. Тривалий час його життєвий шлях, багатогранна діяльність в органах місцевого самоврядування, громадських організаціях регіону та на історичній ниві не були предметом спеціального дослідження. В сучасній українській історіографії з'явилися публікації, у яких досліджено родовід О. І. Ханенка, опубліковані деякі його біографічні дані та проаналізовано ряд праць історика[1]. Втім, його службова, громадська й наукова діяльність не знайшли належного висвітлення в науковій літературі і потребують подальшого дослідження. Ця стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

О. І. Ханенко народився 12 липня 1816 р. у с. Городище Стародубського повіту Чернігівської губернії в українській дворянській родині козацько-старшинського походження[2]. Його стародавній рід походить по прямій лінії від брата гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка, Лаврентія. Відомий своєю освіченістю військовий й політичний діяч Гетьманщини, генеральний хорунжий Микола Ханенко (1691–1760) був прадідом Олександра Івановича. Дід О. І. Ханенка, підполковник Іван Миколайович, був першим предводителем дворянства Погарського повіту, в якому володів разом зі своїм братом Василем, флігель-ад'ютантом і "відомим улюбленцем імператора Петра III", значними й багатими маєтностями[3].

Батько О. І. Ханенка, Іван Іванович (1787 — до 1851), також відзначився на військовій службі. Він був кавалерійським офіцером, брав участь у битвах російських військ з арміями Наполеона у 1805–1814 рр., у тому числі під Аустерліцем (1805), Прейсіш-Ейлау (1807), Смоленськом і Бородіном (1812), а в 1814 р. у складі російського війська перебував у Франції. Був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня з бантом. І. І. Ханенко вийшов у відставку у 1816 р. у чині штабс-ротмістра. Мати Олександра — Катерина Іванівна Третьякова була поміщицею с. Лісконог Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. Окрім Олександра, подружжя мало ще синів Івана (1817–?), Михайла (1818–1853) і дочок Олену, Катерину та Анну[4].

Отже, О. І. Ханенко виховувався у шляхетній родині козацького походження в атмосфері любові до української минувшини та власного роду, що мало значний вплив на формування його світогляду.

Навчався він спочатку, ймовірно, у Московському благородному пансіоні. Вищу освіту здобував у Московському університеті на словесному відділенні, але не закінчив повного курсу і був відрахований "по прошению".

7 липня 1835 р. О. І. Ханенко розпочав службу в канцелярії чернігівського цивільного губернатора, але вже 13 жовтня 1836 р. був звільнений з посади за власним бажанням і деякий час перебував у відставці. 14 травня 1837 р. О. І. Ханенко був призначений канцеляристом, а з 1 лютого 1839 р. — помічником столоначальника Санкт-Петербурзького Головного архіву Міністерства іноземних справ. 31 січня 1840 р. він був звільнений з посади "согласно прошению" "по болезни и домашним обстоятельствам"[5].

Вийшовши у відставку, О. І. Ханенко зайнявся своїм чималим господарством. Йому належало 2945 дес. землі в Суразькому і 4000 дес. у Стародубському повітах Чернігівської губернії. У цих маєтках йому належали також 836 душ чоловічої статі кріпосних селян, два млини, дві гуральні та ін. О. І. Ханенко мав також власний будинок у губернському центрі[6]. Був одружений з Катериною Іванівною

Гундіус (?–1898). Подружжя мало синів Олексія (1840–?), Олександра (1850–1901), Костянтина (1851–1900) та доньку Анастасію (1845–1898)[7].

Починаючи з 40-х років XIX ст., О. І. Ханенко постійно обирався на різні громадські посади. Зокрема, 10 жовтня 1840 р. дворянством Стародубського повіту він був обраний на посаду депутата Чернігівського дворянського зібрання, на якій перебував протягом наступних трьох років. Водночас з 16 березня 1841 р. по 3 жовтня 1846 р. за призначенням Міністерства народної освіти О. І. Ханенко був почесним наглядачем Погарського повітового училища. Він піклувався про збільшення бібліотеки училища і допомагав коштами учням та вчителям. З листопада 1845 р., згідно обрання дворянством, він був затверджений чернігівським губернатором на посаді предводителя дворянства Суразького повіту і перебував на ній до 14 травня 1849 р.[8]

За умов підготовки селянської реформи 2 липня 1858 р. О. І. Ханенко був обраний членом Чернігівського губернського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян, працював на цій посаді до закриття комітету 22 лютого 1859 р. і проявив себе прихильником скасування кріпосного права.

16 липня 1860 р. дворянство Чернігівської губернії обрало його членом щойно створеної Чернігівської межової палати. На цій посаді він перебував декілька трирічних термінів[9]. Заслуги його були відповідним чином відзначені. 7 грудня 1867 р. "член от дворян Черниговской межевой палаты" колезький асесор О. І. Ханенко був нагороджений орденом св. Станіслава 2 ступеня[10].

На початку 60-х років XIX ст. він перебував на посаді члена Чернігівського губернського у селянських справах присутствія. Водночас він брав участь у багатьох громадських заходах. Зокрема, О. І. Ханенко мав безпосереднє відношення до відкриття у Чернігові жіночої гімназії. Він входив до складу Тимчасового комітету, створеного з ініціативи губернатора князя С. П. Голіцина, для обговорення питання про заснування в Чернігові жіночої гімназії. Перше його засідання відбулося 13 березня 1865 р. [11]. За короткий час Комітет провів необхідну організаційну роботу, і 15 жовтня того ж таки року шестикласна Чернігівська жіноча гімназія відкрила свої двері [12]. У наступні роки О. І. Ханенко був дійсним членом "Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Черниговской женской гимназии" і підтримував його щорічними грошовими внесками.

18 червня 1865 р. він був затверджений директором Чернігівського "попечительного о тюрьмах комитета". З 7 липня 1867 р. по 7 вересня 1876 р. О. І. Ханенко був директором Чернігівського дитячого притулку [13]. Залишивши посаду директора, він тривалий час був дійсним членом Чернігівського губернського попечительства дитячих притулків, щорічно жертвував кошти на їх потреби.

Він мав неабиякий авторитет серед дворянства губернії, яке обирало О. І. Ханенка на виборні посади у дворянському самоврядуванні. Зокрема, 4 червня 1875 р. дворянство Чернігівської губернії обрало його другим кандидатом на посаду предводителя дворянства Стародубського повіту та депутатом Чернігівського губернського дворянського зібрання [14]. Водночас він був членом губернської училищної ради, багатьох наукових, громадських і благодійних установ губернії.

У лютому 1876 р. О. І. Ханенко вступив на службу до Міністерства державних маєтностей, і 22 січня 1877 р. був призначений управляючим державними маєтностями Пензенської губернії. Звідти 12 березня 1879 р. був переведений на таку ж посаду в Чернігівську губернію[15]. На цій посаді О. І. Ханенко отримав 15 травня 1883 р. чин дійсного статського радника[16]. Державними маєтностями Чернігівської губернії він управляв до 12 грудня 1883 р., коли був звільнений з посади і "причислен согласно прошению к тому министерству"[17].

О. І. Ханенко і надалі обіймав різні громадські посади. Зокрема, 25 травня 1884 р. Чернігівським губернським зібранням дворянства він був обраний депутатом для розкладки приватних дворянських повинностей по Стародубському й Суразькому повітах і 16 червня того ж таки року був затверджений на цій посаді чернігівським віце-губернатором [18].

О. І. Ханенку довелося запроваджувати в Чернігівській губернії земську реформу. З 7 липня 1864 р. по 23 червня 1865 р. він за посадою члена Губернського у селянських справах присутствія перебував у складі очолюваного губернатором князем С. П. Голіциним Чернігівського тимчасового губернського комітету, заснованого для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи 1864 р. Поряд з іншими членами Ко-

мітету він здійснював необхідні заходи щодо організації в губернії органів місцевого самоврядування — земських установ [19], а згодом постійно обирався повітовим і губернським земським гласним. Вперше губернським гласним він був обраний 5 липня 1865 р. у Стародубському повітовому земському зібранні. Того ж таки дня він був обраний до спеціальної комісії, що розробляла інструкцію Стародубській повітовій земській управі [20].

Протягом п'яти трирічних термінів 1865–1876 і 1895–1897 рр. він обирався гласним Стародубського повітового і Чернігівського губернського земських зібрань. У 1871–1873 і 1883–1885 рр. такі ж повноваження йому довірили виборці Чернігівського повіту [21]. У зв'язку з тим, що О. П. Карпінський 30 жовтня 1870 р. склав з себе обов'язки голови Чернігівської губернської земської управи, 1 листопада того ж таки року були проведені вибори нового голови. Губернське земське зібрання переважною більшістю голосів (26 проти 6) обрало О. І. Ханенка головою губернської земської управи. Головою він переобирався ще 9 грудня 1871 р. (36 проти 24) і залишався керівником виконавчого органу губернського земства протягом наступних трьох років, до 14 грудня 1874 р.[22]. На цій посаді він зробив чимало корисного для населення Чернігівської губернії у різних галузях діяльності земства. Втім, на прийняття радикальних рішень, які б зачіпали привілеї дворянства, О. І. Ханенко був неспроможний. Сучасник О. І. Ханенка ліберальний земець І. І. Петрункевич, зокрема, згадував: "Мне помнится, что именно в то время произошла и большая перемена в составе губернской управы, председателем которой был избран Александр Иванович Ханенко, человек, пользовавшийся репутацией образованного, безупречно честного, неглупого, богатого барина, но менее всего способного нести то бремя, которое требовалось в данный момент. Несмотря на все личные достоинства А. И. Ханенка, он не был тем человеком, который требовался для того, чтобы проводить в земстве не дворянскую, а земскую, т. е. демократическую политику и вести борьбу как с губернатором Панчулидзевым, сменившим добродушного и честного кн. Голицына, так и с министром Валуевым и гр. Толстым, душившим всякое проявление свободы и просвещения" [23].

Службова й громадська діяльність О. І. Ханенка належним чином була відзначена владою. Він був нагороджений орденами св. Володимира 3 та 4 ступеня, св. Анни и св. Станіслава 2 ступеня, бронзовою медаллю на Андріївській стрічці у пам'ять війни 1853–1856 рр., срібною медаллю на Олександрівській стрічці за працю по звільненню селян від кріпосної залежності [24].

О. І. Ханенко підтримував дружні стосунки і вів листування з відомими громадськими діячами, письменниками, ученими В. Б. Антоновичем, Л. І. Глібовим, О. М. Лазаревським, О. Ф. Кістяківським, М. І. Костомаровим, П. О. Кулішем та ін. У колі знайомих О. І. Ханенко користувався репутацією освіченої, бездоганно чесної і щирої людини, яка завжди прийде на допомогу. У 1867 р. він, зокрема, допоміг письменнику Л. І. Глібову влаштуватися на посаду завідувача Чернігівської земської друкарні.

О. І. Ханенко тривалий час був дійсним членом та помічником голови Чернігівського губернського статистичного комітету, членом-співробітником Російського географічного товариства. Він був особисто знайомий з чернігівським архієпископом Філаретом Гумілевським і брав участь у підготовці "Историко-статистического описания Черниговской епархии" (Чернігів, 1873–1874) [25].

О. І. Ханенко дбайливо ставився до документів родинного архіву і прагнув зробити їх надбанням дослідників. Зокрема, зусиллями О. І. Ханенка були підготовлені до друку рукописи щоденника його прадіда М. Д. Ханенка й передані для публікації О. М. Бодянському та О. М. Лазаревському. У 1888 р. він готував до публікації "Фамильные документы из рода Ханенков" [26].

О. І. Ханенко з великою енергією відшукував і збирав усе, що стосувалося історії краю, не шкодував коштів на придбання історичних джерел, писав та друкував свої твори. Обговорення його історичних праць здебільшого відбувалося на засіданнях Чернігівського губернського статистичного комітету, і після такої апробації вони друкувалися на сторінках "Черниговских губернских ведомостей, "Черниговских епархиальных известий", "Записок Черниговского губернского статистического комитета" та окремими відбитками. Зокрема, 16 листопада 1865 р. на засіданні Комітету був заслуханий уривок з твору дійсного члена О. І. Ханенка "Историко-статистические очерки северо-восточной части Черниговской губернии", який містив "Историко-статистичес-

кое описание заштатного города Погара": "Комитет постановил: принимая во внимание интерес статьи и новизну фактов, в ней сообщенных, напечатать статью эту во втором выпуске Записок Черниговского губернского статистического комитета" [27].

О. І. Ханенко був талановитим істориком. Йому належить ряд праць, присвячених історії Лівобережної України. Зокрема, працюючи у Чернігівській межовій палаті, він познайомився з документами, присвяченими історії межування і написав змістовний "Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии" (Чернігів, 1864). Друге, доповнене видання цієї книги побачило світ у 1870 р.[28].

Ряд його творів присвячено історії північних регіонів Чернігівської губернії [29], церковним діячам [30], іншим історичним проблемам [31]. Його праця "Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ черниговский и новгород-северский. Историко-биографический очерк", користувалася особливою популярністю серед населення і витримала не менше п'яти видань.

До того ж він був відомим колекціонером і зібрав чимало стародруків XVII–VIII ст. О. М. Лазаревський згадував, що О. І. Ханенку "посчастливилось, между прочим, сберечь порядочное собрание книг, по-видимому, такого же любителя, каким был и сам — бунчукового товарища Андрея Дунина-Борковского (сына генерального обозного), которое он нашел в одном из приобретенных им имений. Библиотека А[лександ]ра И[ванови]ча подобрана была им, в течение долгой его жизни, вообще хорошо, при чем более всего в ней — книг богословских и исторических"[32]. За його багатогранну діяльність по збереженню історичної й культурної спадщини сучасники називали О. І. Ханенка "історіографом Чернігівської губернії"[33].

О. І. Ханенко помер після тривалої і важкої хвороби на 80-му році життя 4 липня 1895 р. у Чернігові і був похований 6 липня на погості Чернігівського Єлецького монастиря[34].

Після смерті О. І. Ханенка родинний архів, бібліотека перейшли до його сина Олександра Олександровича (1850 — 1901) — тюремного інспектора, а потім міського голови Чернігова. У липні 1895 р. він подарував декілька історичних експонатів з батьківської колекції музею Чернігівської губернської архівної комісії[35].

Отже, О. І. Ханенко відіграв помітну роль у громадському й науковому житті Чернігівської губернії. Виконуючи обов'язки голови Чернігівської губернської земської управи, перебуваючи у складі багатьох благодійних організацій, він зробив чимало корисного для покращення соціально-економічного та культурно-освітнього рівня населення Чернігівщини, а його історичні праці і сьогодні продовжують цікавити як фахівців, так і краєзнавців.

Джерела та література

1 *Модзалевський В. Л.* Малоросійський родословник / Упоряд. В. Томазов. — К. — СПб., 2004. — Т.5. — Вип.3. — С.49–51; *Герасименко Н. О.* Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського // Український історичний журнал. — 2009. — № 3. — С.92 — 108.
2 *Модзалевський В. Л.* Малоросійський родословник. — К. — СПб., 2004. — С. 51.
3 Л. А. Александр Иванович Ханенко. (Некролог) // Киевская старина. — 1895. — Т.50. — № 9. — С.367.
4 *Модзалевський В. Л.* Малоросійський родословник. — К. — СПб., 2004. — С.49–51.
5 Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 127. — Оп. 14. — Спр. 2020. — Арк. 2761.
6 ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 14. — Спр. 2020. — Арк. 2760 зв.
7 *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. Т. II. Части 3, 4, 5, 6 и приложения. — СПб., 1901. — Т.2. — Ч. 6. — С. 210 — 211.
8 ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 14. — Спр. 2020. — Арк. 2761–2762.
9 Действительный статский советник Александр Иванович Ханенко (Некролог) // Черниговские губернские ведомости (далее — ЧГВ). — Часть неофициальная. — 1895. — № 495. — 6 июля. — С. 1.
10 ЧГВ. — Часть официальная. — 1867. — № 49. — 3 декабря. — С.281.
11 Журнал заседания Временного комитета, учрежденного для обсуждения вопроса об устройстве в Чернигове женской гимна-

зии, № 1, марта 13 дня 1865 года // ЧГВ. — Прибавление. — 1865. — № 13. — 28 марта. — С. 45–46.
12 Объявление // ЧГВ. — Прибавление. — 1865. — № 48. — С. 287.
13 Журнал заседания Черниговского губернского Попечительства детских приютов, № 16, декабря 23 дня 1867 года // ЧГВ. — Прибавление. — 1868. — № 11. — 17 марта. — С. 15.
14 Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ. — Часть официальная. — 1875. — № 24. — 15 июня. — С.4–5; Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ. — Часть официальная. — 1875. — № 31. — 3 августа. — С. 3.
15 Действительный статский советник Александр Иванович Ханенко (Некролог)... — С. 2.
16 Отдел второй, местный // ЧГВ. — Часть официальная. — 1883. — № 21. — 22 мая. — С.749.
17 Служебные перемены // ЧГВ. — Часть официальная. — 1883. — № 52. — 31 декабря. — С.1654.
18 Служебные перемены в Черниговской губернии. По Министерству внутренних дел // ЧГВ. — Часть официальная. — 1884. — № 24. — 24 июня. — С. 553–554.
19 ДАЧО. — Ф. 776. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 1 зв., 83 — 85.
20 Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. — Чернигов, 1865. — С. 162, 164.
21 Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с. с.). Составил по поручению губернской земской управы С. В. Сотников. — Чернигов, 1902. — Вып. 1. — С. 36, 38.
22 *Холмский А. И.* Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882. — Одесса, 1884. — С. 590–591.
23 *Петрункевич И. И.* Из записок общественного деятеля. Воспоминания / Под редакцией проф. А. А. Кизеветтера / Архив русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном. — Берлин, 1934. — С. 83–84.
24 Действительный статский советник Александр Иванович Ханенко (Некролог)... — С.2.
25 Богословский Н. Еще памяти Александра Ивановича Ханенко // ЧГВ. — Часть неофициальная. — 1895. — № 591. — 11 октября. — С. 2.
26 *Герасименко Н. О.* Указ. праця. — С.98.
27 Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета, № 22, ноября 16 дня 1865 года // ЧГВ. — Прибавление. — 1865. — № 49. — 5 декабря. — С. 308.
28 Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии / Сост. А. Ханенко. — Чернигов, 1870. — 127 с.
29 *Ханенко А. И.* Город Погар. Историко-статистический очерк. — Чернигов, 1871; Його ж. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии. — Чернигов, 1887; Його ж. Описание местностей Черниговской губернии в пределах бывшего Стародубского полка. — Чернигов, 1890.
30 *Ханенко А. И.* Святитель Феодосий Углицький. — Чернигов, [1868]. — 45 с.; Його ж. Краткие сведения о жизни и подвигах святителей Кирилла и Мефодия // ЧГВ. — Часть неофициальная. — 1885. — № 13. — 7 апреля. — С 117–119.
31 *Ханенко А.* Рассказы генерала Кутлубицкого о временах императора Павла I // Русский архив. — 1866. — С. 1301–1331; Його ж. Рассказы о старине // Русский архив. — 1868. — С. 1070 — 1079; Його ж. Городня — место жидотрепания XVIII в. // Киевская старина. — 1883. — Т. 5. — № 1. — С. 208 — 210; Його ж. Археологическая находка в Чернигове // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — № 5. — С.174 — 178;
32 Л. А. Александр Иванович Ханенко (Некролог) // Киевская старина. — 1895. — Т.50. — № 9. — С.367–368.
33 *Богословский Н.* Еще памяти Александра Ивановича Ханенко // ЧГВ. — Часть неофициальная. — 1895. — № 591. — 11 октября. — С. 2.
34 Некролог // ЧГВ. — Часть неофициальная. — 1895. — № 494. — 5 июля. — С. 1.
35 Местные известия // ЧГВ. — Часть неофициальная. — 1895. — № 498. — С. 1.

Александр Рахно

“Историограф Черниговской губернии” (А. И. Ханенко)

Статья посвящена анализу жизненного пути, общественной и научной деятельности председателя Черниговской губернской земской управы в 1870–1874 гг. А. И. Ханенко. Определены основные этапы жизненного пути, дана характеристика его работы в губернском земстве, общественных и научных институциях во второй половине XIX в.

Ключевые слова: *Александр Ханенко, земство, гласный, председатель губернской земской управы, историк.*

Alexander Rakhno

“The historian of the Chernigov province” (O. I. Khanenko)

The article is devoted to the analysis of O. I. Khanenko's life, scientific and social activity. Oleksandr Khanenko was a zemstvo-councilor and the chief of Chernihiv province zemstvo executive committee in 1870–1874. The main milestones of his life and activities as a member of Chernihiv province zemstvo, scientific and public institutions of the second half of 19th century have been defined.

Key words: *Oleksandr Khanenko, zemstvo, glasnyi, chief of province zemstvo executive committee, historian.*

УДК 94(477.51) “1860–1919”

Людмила Вовчук (м. Миколаїв)

ПРАКТИКА КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ У ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ (друга половина XIX — початок XX ст.

Стаття розкриває основні напрями роботи, привілеї та імунітети дипломатичних представників на Півдні України наприкінці XIX — на початку XX століть.

Ключові слова: *консул, консульська служба, імунітет, привілеї, консульство, дипломатичні представництва, Південь України.*

Консульська служба має багаторічну історію. Її виникнення було пов’язане з потребами держави в розвитку зовнішньої торгівлі і торговельного мореплавання. Протягом багатьох століть головними завданнями консульської служби було обслуговування інтересів своєї країни у сфері бізнесу і надання заступництва підданим, що перебувають у Росії.

Праці, яка б комплексно висвітлювала питання, якого торкається автор, до сьогодні не існує. У той же час, ще в дореволюційні часи з’явилися праці, які висвітлюють загальні аспекти зазначеної теми. Серед них можна назвати праці І. Блюнчлі, А. Вейнера, Д. Наумова, О. Сафронової та низку інших. Вони дають загальне уявлення про правову базу діяльності консульського інституту у цивілізованому світі, розкривають основні функціональні сфери консулів.

За радянських часів також з’являлися загальні праці, що розкривають основи консульської служби, але історії іноземних представництв у Російській імперії вони не торкаються.

В останні два десятиліття інтерес до інституту консулів пожвавився. Було створено низку робіт краєзнавчого характеру: провідного наукового співробітника Миколаївського краєзнавчого музею Г. Чередниченко[1] та декілька публікацій у пресі[2], які мають історико-публіцистичний характер.

У XVIII ст. найважливішою консульською функцією є сприяння розвитку торгівлі. Однак обов’язки державного торговельного комісіонера зникли зі сфери діяльності консула. До його обов’язків входило: спостерігати за торговельним ринком, повідомляти про зміни в ньому, які могли завдати шкоди інтересам торгівлі, стежити за доброякісністю привізних товарів, а також за тим, щоб заборонені до вивозу товари не попадали на ринок держави, надсилати інформацію про розвиток російської промисловості і здійснювати контроль над дотриманням трактатів.

Іншим важливим і новим напрямом консульської діяльності стало спостереження за честю державного прапора і надання сприяння приватному і військовому мореплаванню своєї держави. У цій сфері консул був зобов’язаний інформувати шкіперів, екіпаж і пасажирів корабля про місцеві закони і звичаї; опікуватися хворими і похованням померлих; сприяти поверненню матросів, що втекли; допомагати екіпажу судів у випадку аварії корабля[3].

Загальна регламентація консульської діяльності відбувається на початку XIX ст. У Росії вона пов’язана із прийняттям першого консульського статуту 1820 р.[4], де консульські функції дістали розгорнуте визначення. Оскільки Консульський статут Російської імперії ґрунтувався на кращих зразках західного міжнародного права, то на його основі й розглянемо основні функції консулів європейських країн.

Головним обов’язком консула стало забезпечення дотримання “прав і вигід Російського народу взагалі по торгівлі й мореплаванню” (ст. 1), тобто має своє продовження захист торговельних інтересів своєї країни.

Найважливішою функцією консула було надання заступництва підданим його країни, які могли виявитися в місці його резиденції. Але в цьому випадку іноді консули зустрічалися з випадками шахрайства. Так, у березні 1874 року до англійського віце-консула в Миколаєві Г. А. Стівенса прибув жебрак у лахмітті. Назвавшись підполковником Грейгом, британським підданим, він попросив допомоги, яку йому й було надано: йому дали три рублі (досить значна на той час сума), купили одяг і нагодували. При цьому “приймаючи п. Грейга за англійського підданого, п. Сті-

венс і його родина допомагали йому"[5]. Спроби знайти роботу для Грейга виявилися безуспішними, тому що останній виявився шахраєм і пройдисвітом. Згодом Грейг написав Миколаївському військовому губернаторові М. А. Аркасу про те, що Стівенс йому винен нібито 150 руб., що по свідченню Стівенса було абсолютною неправдою[6].

Інший випадок відбувся в листопаді 1867 року, коли британський підданий, уродженець міста Мальти, Олександр Тальяферро, вступивши у змову з власником такелажного магазину Адміралтейства підпоручиком Юрасовим, намагався незаконно вивезти 16 підвід з такелажем. Однак афера не вдалася.

Юрасова був заарештовано, а відносно Тальяферро у великобританське консульство надійшов запит з канцелярії військового губернатора про можливість притягнення його до суду з вимогою — не видавати йому паспорт на виїзд за кордон.

З консульства негайно надійшла відповідь: "Олександр Тальяферро є доторканною особою по справі про протизаконне відпускання йому власником такелажного магазину Юрасовим такелажу, а тому паспорт на виїзд Тальяферро нині за кордон не може бути виданий". На жаль, поки йшло листування, шахрай, залишивши місце проживання, втік від правосуддя[7].

Консул повинен був стежити за відносинами між купцями, надавати їм допомогу у "випадках нещастя, заступлення у випадках подій і в усіх обставинах допомагати їм радами й іншими послугами, захищати їх самих, судна їх, власність, права і волю" (ст.16).

Крім того, консули іноземних держав повинні були бути присутніми при проведенні всіх урочистих подій і релігійних свят у місті, а також представлятися губернаторові на парадах[8]. Хоча, як свідчив генерал-губернатор, "...консули, що перебувають у Миколаєві, і консульські агенти, а також їх родини у високоурочисті дні не завжди присутні на молебнях в [Адміралтейському] соборі"[9].

Консулам було надано право реєстрації актів громадянського стану. Вони могли видавати свідоцтва про народження, про одруження, про смерть російським підданим, що перебували в їхньому консульському окрузі (ст.9). Консул мав право і на юрисдикцію у відношенні підданих Росії, яка в країнах Європи й Америки обмежувалася їхніми торговельними суперечками. Консульський статут оголошував консула головним посередником "в усіх позовах і сварках по справах торговельних і до торгівлі стосовних". Йому необхідно намагатися забезпечувати припинення "миролюбним образом усіх суперечок і незгод, що можуть відбутися між тими, що оселилися в місці його перебування або приїжджаючими туди торговельними людьми російськопідданими" (ст.55).

Основною функцією консула залишалася охорона комерційних інтересів своєї держави і його громадян. Консул повинен був стежити "за точним дотриманням трактатів" Росії з державою його перебування, намагатися "підсилити, полегшити і поширити взаємні торговельні зносини" (ст. 47–48). У його безпосередні обов'язки входило щотижня надсилати до департаменту зовнішньої торгівлі повідомлення про ціни на різні товари, про вексельний курс, про споживчий попит, про іноземний імпорт й експорті товарів у місці його перебування, про нові торговельні угоди держави акредитації. При цьому інформація, що відправлялася, повинна була супроводжуватися аналізом торгово-економічної ситуації в окрузі (ст. 50–51). Крім того, раз у рік консулові необхідно було представляти в департамент зовнішньої торгівлі "загальний огляд дій і руху торгівлі у всьому просторі його округу" (ст. 50).

Детально визначалися в першому консульському статуті й обов'язки консула у сфері торговельного судноплавства. Йому необхідно було мати "точні відомості про всі прихожі в порти його відомства Російські судна і що відходять звідти" (ст.16); стежити за тим, щоб ніхто не зловживав національним комерційним прапором. Прибулі до місця призначення консула шкіпери торговельних судів повинні були являтися в консульську установу для перевірки їх корабельних паперів і під час стоянки вважати консула своїм безпосереднім начальником. Під поліцейською владою консула перебував увесь екіпаж комерційного судна. Він розглядав суперечки й конфлікти, що виникали на кораблі між хазяїном, шкіпером і матросами, керуючись правилами Статуту мореплавства, виданого Людовіком XVI в 1681 р. (ст.54). При цьому консул мав право накладати дисциплінарні стягнення на весь екіпаж. Без участі консула заборонявся продаж суден. Саме він давав дозвіл на здійснення такої угоди, попередньо перевіривши наявність документів, що надавали це право. У випадку аварії корабля обов'язком консула було

надання всілякої допомоги потерпілим. Він повинен був “прийняти під піклування людей і вантаж і намагатися про їхнє збереження всіма способами” (ст. 26). Розслідувавши обставини аварії, йому необхідно було “скласти формальний протокол про втрату корабля й вантажу, ґрунтуючись на докладних письмових показаннях шкіпера й корабельних служителів” (ст. 28). Копії протоколу з додатком опису врятованих речей відправлялися в департамент зовнішньої торгівлі й власникам корабля й вантажу.

Так 13 березня 1874 року англійський корабель “Red Sea” з вини російського лоцмана сів у трьох милях від Очакова на мілину. У результаті чого, просидівши на мілини, корабель поніс значні збитки, й шкіпер і капітан пароплава Вільям Петерсон зажадали відшкодувати йому збитки, звернувшись до англійського віце-консула в м. Миколаєві Г. А. Стівенса[10]. У результаті останній звернувся зі скаргою й рапортом до Миколаївського генерал-губернатора М. А. Аркаса[11].

Губернатор доручив гідрографічній частині Чорноморського флоту розслідувати інцидент, на що остання відповіла: “...попереджувальні знаки в Дніпровському лимані в той час, коли став на мілину пароплав “Ред Сі”, остаточно ще не були встановлені, і про це не було опубліковано. Отже, навігація не була відкрита” і, пише у своєму листі від 27 березня 1874 р. до віце-консула Стівенса М. А. Аркас, “...я не знаходжу ніяких підстав визнати кого-небудь із підвідомчих мені осіб винним, до якого Ви могли б звернутися з вимогою поповнити збитки й затрати”[12]. Таким чином, вимоги консулів не завжди виконувалися, а питання вирішувалося тільки після остаточного розслідування інциденту.

Також відмову одержало прохання австроугорського консульського агента А. Кулісіча, направлене губернаторові в червні 1888 р. Суть його полягала в наступному: “Товариство мореплавства Австро-Угорського Ллойда, — писав у своєму листі агент компанії, — прагнучи полегшити торгівлю, знайшло зручним посилати в місцевий порт свої поштові пароплави за вантажем хліба, по призначенню австрійських та італійських портів Середземномор’я й Адріатичного моря.

Тому що пристань навантаження мала, має можливість причалювати дуже обмежена кількість суден, тим часом як інші повинні чекати черги. Цей стан речей приносить збиток нашим поштовим пароплавам внаслідок запізнення на призначений час відповідних ліній.

На підставі цього представник вищевказаного товариства, що підписався нижче, має честь звернутися до Австро-Угорського консульського агентства із проханням сприяти перед місцевою владою, щоб на підставі існуючих трактатів між Російською імперією й Австро-Угорщиною наші поштові пароплави користувалися в Миколаївському порту... певним місцем, де б можна було причалювати”[13]. Консул, одержавши лист, направив його Миколаївському Військовому губернаторові із проханням “зробити належне розпорядження”, але одержав відмову у зв’язку з відсутністю вільних причалів[14].

В іншому випадку вимога англійського віце-консула була більш успішною, але й значно менш обтяжливою для місцевої адміністрації. 8 січня 1880 р. віце-консул Вільям Георг Вагстаф звернувся до губернатора із проханням про видачу дев’ятьом англійським пароплавам свідоцтв, що вони були затримані льодом у Дніпрово-Бузькому лимані і зазнали серйозних збитків не з вини капітана, а винятково з погодних умов[15]. Відповідно свідоцтво, необхідне для одержання компенсацій від страхових фірм, їм було видано.

Розвиток торгово-економічних і військово-політичних зв’язків Росії в середині XIX ст. викликав тенденцію, спрямовану на розширення і поглиблення консульських функцій, що знайшло відбиття в Консульському статуті 1858 р.[16] Сутність консульських функцій зводилася до заступництва російських підданих, що перебували в консульському окрузі, і захисту інтересів своєї держави в сфері торгівлі й мореплавання.

Обов’язки консула в галузі охорони прав громадян держави, що представляється, у новому Консульському статуті Росії були розширені й уточнені. Консул оголошувався опікуном і піклувальником “малолітніх дітей і вдов російських підданих, що вмерли в його окрузі”, повірником у справах спадкування, третейським суддею в суперечках між російськими підданими, реєстратором актів громадянського стану й нотаріусом.

Так, у вересні 1876 року в м. Миколаєві помер грецький підданий Андрій Іванович Анаргіро, після якого залишився капітал у Миколаївських банках на суму близько 16 тисяч рублів[17].

У результаті відсутності на місці прямих спадкоємців грецький віце-консул у м. Миколаєві Зігомала 20 вересня 1876 року звернувся до Миколаївського військового губернатора про передачу в його розпорядження всього майна померлого, ґрунтуючись на Конвенції Греції з Росією від 12 червня 1850 р. (§§ 12, 13), які говорять: "...консули, віце-консули й консульські агенти Росії в Греції й Греції в Росії, або, через брак таких, обопільні дипломатичні місії будуть мати право, по смерті співвітчизників їх, що не залишили заповіти і не призначили виконувачів заповіту, виконати по своєму обов'язкові або на вимогу сторін, обряди, необхідні для охорони вигід спадкоємців, попереджаючи про те місцеве начальство..."[18]. У результаті військовий губернатор М. А. Аркас дав розпорядження Банку не перешкоджати видачі капіталу грецькому віце-консулові Зігомала.

Істотним нововведенням Консульського статуту 1858 р. стало досить чітке визначення нотаріальних обов'язків консула. Консулові було надане право здійснення нотаріальних актів російських підданих і посвідчення своїм підписом і печаткою консульства різних документів (заповітів, доручень, протестів, вірності копій, дійсності підписів й ін.) (ст. 2, 16–18, 80).

У портових містах за консулами зберігалися додаткові обов'язки в сфері охорони торговельного судноплавства, головною серед яких залишалося забезпечення "недоторканності всіх прав, наданих відповідними трактатами російському прапору й торгівлі" (ст.47). У цілому консульські обов'язки в даній області відповідали тим, які були закріплені в першому Консульському статуті. Новим була заборона укладання договору грошової позики під заставу корабля або вантажу (бодмерея) без згоди хазяїна або консула. Уточнювалася поліцейська влада консула над екіпажем торговельного судна, що перебував у місці його резиденції. За консулами зберігався обов'язок "спостерігати за внутрішнім порядком на торговельних судах і розбирати сварки, що можуть відбутися між шкіпером і екіпажем" або хазяїном, опікуючись "про припинення їх миролюбним шляхом". Якщо примирення досягти не вдалося, то консул мав "право робити суд, у якості судді першої інстанції... сообразуючись із Російськими законами" (ст. 99–106).

Консули могли зажадати арешту іноземних підданих своєї країни (наприклад, матросів), направивши відповідну вимогу поліції. У такому випадку поліція брала їх під арешт у присутності консула на загальних законних підставах, але не більше ніж на одну добу, після чого арештованого передавали консулові[19].

Новим для Консульського статуту стало визначення обов'язків консула у відношенні російських військових судів і їх екіпажа. У число консульських обов'язків входило надання всілякої допомоги при закупівлі продовольчих припасів для екіпажа корабля, ремонті судна, контактах з місцевими владою й ін. (ст. 20–46).

Функції консулів в області захисту інтересів торгівлі і мореплавання залишилися колишніми. Консули зобов'язані були постійно інформувати владу про все, що могло відбитися на торгівлі і мореплаванні (про видання нових законів, що стосуються торговельної сфери, про укладання нових міжнародних договорів, про зміну тарифів, підвищення і зниження цін на промислові і продовольчі товари і т. п.); регулярно представляти загальні нариси торгово-промислового становища консульського округу; аналізувати розвиток тут російської торгівлі, пропонуючи заходи для її поліпшення.

Положення Консульського статуту не вичерпували всього спектра консульських функцій. На практиці консулам доводилося виконувати розпорядження уряду, далеко не пов'язані зі специфікою консульської служби.

Остання чверть XIX — початок XX ст. характеризувалися і низкою своєрідних рис в економічному розвитку Росії. Прискорений розвиток промисловості з високим ступенем її концентрації, зміцнення ринкових відносин у сільському господарстві, зрощування банківського і промислового капіталу приводили до активного прагнення російських приватних компаній до виходу на зовнішній ринок і, відповідно, загального пожвавлення міжнародної торгівлі.

Тим часом становище світової торгівлі того періоду також змінилося. На міжнародному ринку з'явилися нові країни, що загрожували похитнути традиційні шляхи експортно-імпортних операцій, ускладнилася конкурентна боротьба, змінився характер міжнародних торговельних договорів, в основу яких почали лягати сепаратні угоди зі значно більшими, ніж колись, конвенційними поступками. За цих умов без допомоги держави підприємцям на зовнішньому ринку було не обійтися.

З метою підтримки приватного бізнесу в 1891 р. російський уряд встановлює протекціоністський митний тариф, виділяє підприємцям значні субсидії, а також намагається розробити програму надання сприяння російській зовнішній торгівлі. Саме тут знову згадують про консулів. У 1895 р. при Міністерстві внутрішніх справ була заснована комісія, завданнями якої стали з'ясування причин падіння цін на російську сільськогосподарську продукцію і пошук виходу із ситуації, що створилася. Комісія дійшла висновку, що основну допомогу в ситуації, що склалася можуть зробити російські консули. Вона звернулася в міністерство закордонних справ із пропозицією розширити консульські функції в області нагляду "за становищем і обстановкою збуту продукції російського сільського господарства, а також за умовами іноземних імпортних ринків". Перелік консульських обов'язків у цій сфері формулювався комісією дуже докладно. Консули повинні були здійснювати "нагляд за хлібними вантажами, що приходили з Росії на іноземні ринки", вивчати умови хлібної торгівлі в довірених їм округах, репрезентувати звіти "по всіх частинах хлібної торгівлі", які планувалося опубліковувати в спеціальному виданні[20].

Міністерство закордонних справ у свою чергу звернулося циркуляром до консулів із проханням розібратися в причинах падіння цін на продукцію сільського господарства й відповісти, наскільки можливе виконання консулами покладених на них міністерством внутрішніх справ обов'язків. Відповіді консулів були проаналізовані. Вони сходилися в тому, що "обов'язки консулів не обмежуються одними заняттями по торговельній частині", тому що по чинному законодавству консули — офіційні захисники прав і інтересів підданих, нотаріуси, "збирачі відомостей по санітарній частині, статистиці, суднобудуванню, юриспруденції, залізничній справі, судноплавству, фінансам, податкам, сільському господарству і т. п.". Крім того, відзначали консули, "вивіз складається не з одного хліба". Великими статтями російського експорту "є мед, худоба, гас, вовна, сало, шкіри, метал", а інтереси російського ввозу страждають від відсутності за кордоном представників російських комерційних фірм. До думки консулів прислухалися, і в 1894 р. височайше затвердженою думкою Державної ради були засновані "посади комерційних агентів міністерства фінансів за кордоном". Компетенція ж консулів у питаннях захисту інтересів російського експорту залишилася колишньою[21].

До початку XX ст. торгово-економічне суперництво провідних країн світу підсилилося. З метою захисту торгово-промислових інтересів провідних країн Європи ухвалювалися рішення про розширення консульських функцій у торгово-економічній сфері.

У коло питань, що поручалися консулам, увійшли:

1) сприяння й заступництво торгівлі і мореплаванню, інформувати як уряд, так і приватних осіб про стан торгівлі і промисловості й у консульському окрузі і, по можливості, відстоювати доступ туди вітчизняним виробникам;

2) опікуватися про інтереси своїх підданих у Росії й у потрібних випадках надавати своїм підданим захист;

3) спостерігати за правильним виконанням місцевими властями міжнародних договорів, наполягати на їхньому дотриманні і доносити МЗС про всяке їхнє порушення;

4) діяти на правах нотаріусів при здійсненні актів;

5) свідчити законність актів і документів, які повинні одержати законну силу у своїй країні і засвідчувати своїм підписом і печаткою консульства власноручністю підписів іноземних влади і приватних осіб на різного роду документах;

6) давати на прохання приватних осіб і урядових закладів свідчення, що засвідчують факти й обставини, а також видавати й свідчити паспорти підданим своєї країни й іноземцям;

7) завідувати спадщинами своїх підданих у тих країнах, з якими укладені спадкоємні конвенції;

8) сприяти торговельним і військовим судам;

9) виконувати різного роду доручення МЗС й ін. урядових закладів;

10) збирати на користь своєї скарбниці мита за здійснення консульських дій і інші збори.

Наприклад, МЗС Росії вводило нові спеціальні функції консула в торгово-економічній сфері. Консули зобов'язані були "вивчити місцеві економічні, торговельні й промислові умови й вжити заходів до того, щоб бути постійно обізнаними: 1) про фірми його округу товарів, що займаються привозом, з Росії, або

таких, які могли б їх звідти привозити; 2) про причини, які викликають більший успіх іноземних товарів на даному ринку перед російськими; 3) про виникаючих у його окрузі нових виробництвах; 4) про шляхи повідомлення і розвиток їх у портах його округу; 5) про поліпшення в портових пристанях; 6) про розвиток телеграфів і телефонів; 7) про стан сільського господарства, урожаї хлібів і успіхах суміжних із сільським господарством виробництві; 8) про скотарство, вивіз і привіз худоби"[22].

Одним із напрямків роботи дипломатичних представників було висвітлення основних подій на місцях їх перебування. Особливо дана робота посилилася у період Першої світової війни. Здебільшого консули повідомляли про різноманітні місцеві заворушення, гуманітарні операції та інші місцеві події, які на їх погляд вимагали особливої уваги. Так, 14 листопада 1917 року консул США в Одесі Рей направив телеграму до Секретаріату США, в якій повідомляв, що ситуація в місті залишається незмінною, оскільки революційний комітет Одеси не може погодитися співпрацювати з місцевою владою. Інший яскравий приклад — це телеграма Рея, яка була направлена 18 грудня 1917 року та стосувалася повідомлення щодо гуманітарної допомоги сільському населенню Південної Росії, яке на той час потерпало від голоду. Дана телеграма містила повідомлення і про закриття банків, про позиції українського уряду, про ситуацію населення в цілому[23].

Така різноманітна й складна діяльність вимагала від консулів знань російського права, міжнародних договорів, законів держави їх призначення. Вітчизняні закони "про нотаріальну частину, цивільні й карні закони, закони торговельні й про торговельне мореплавання, про військову повинність, про паспорти, про векселі, про гербовий збір і митні" повинні були бути вивчені консулами, відзначалося в циркулярі, у тій мірі, щоб їх дії "відповідали вимогам закону і щоб вони могли давати авторитетні роз'яснення особам, що звертаються до них за допомогою і порадою"[24].

Дослідивши це питання, можна дійти висновку, що консульська служба, яка має багаторічну історію, відіграла велику роль у розвитку зовнішньої торгівлі і торговельного мореплавання на Півдні України наприкінці XIX — на початку XX століть. Адже саме інститут консулів є одним із найдавніших інститутів міжнародного права. Своєю появою він зобов'язаний розвиткові міжнародних економічних зв'язків, що потребували правового захисту.

Виникнення дипломатичної служби Росії було пов'язане з потребами держави в розвитку зовнішньої торгівлі та торгівельного мореплавства. Протягом двох віків основними завданнями дипломатичної служби були обслуговування інтересів Росії в сфері бізнесу та надання покровительства російським підданим, які в той час знаходилися за кордоном. Сучасні консульські органи є продуктом тривалої історичної еволюції, у джерел якої стояли інтереси торгівлі й мореплавання.

За період з 60-х років XIX століття до початку Першої світової війни на Півдні України діяли консульські представники Великобританії, Франції, Іспанії, Австро-Угорщини, Італії, Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Греції, Румунії, Сербії, Туреччини, Японії, Китаю, Португалії, Данії, Персії, Бельгії, Швеції і навіть Бразилії. Тобто у регіоні діяли представництва більше 20-ти держав.

Потрібно зазначити, що за весь час існування консульських установ Одеса, Миколаїв та Херсон досягли значного розвитку в торговельній та морській сферах. Також іноземні представники, які проживали на теренах даних міст стимулювали їх внутрішній розвиток, сприяючи будівництву різних заводів, фабрик, залізниць тощо.

Джерела та література

1 *Чередниченко Г.* Иностранные консульства в Николаеве как культуро-историческое явление XIX–XX столетий // Краєзнавчий альманах. — Миколаїв, 2004. — № 1 — С. 61–67; *Чередниченко Г.* Европа, каторую мы растеряли // Николаевские новости — 2004. — 17–23 мая — С. 3; *Чередниченко Г.* Консульський квартал // Николаевские новости. — 2004. — 24–28 мая. — С. 3.

2 *Барчак А. П.* Це було, було... // Південна правда (Миколаїв). — 1991. — 30 квітня. — С. 3; За квартиру консул должен // Родной причал (Николаев). — 2000. — 13–19 сентября (№ 37).

3 *Сафронова Е. В.* Становление и развитие

консульской службы Российской империи в XVIII — начале XX века. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — С. 74.
4 Устав для консулов Его Императорского Величества, пребывающих в Европе и Америке. — СПб.: Троппау, 1820. — 13 с.
5 Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 9466. — Арк. 6–7.
6 Там само. — Арк. 1, 6–7.
7 *Барчак А. П*. Вказ. праця.
8 ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 8512. — Арк. 1–2.
9 За квартиру консул должен // Родной причал — 2000. — 13–19 сентября (№ 37).
10 ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 9501. — Арк. 7–7-об.
11 Там само. — Арк. 4–6.
12 Там само. — Арк. 11–11-об.
13 Там само. — Спр. 12137. — Арк.2–2-об.
14 Там само. — Арк. 1, 3.
15 Там само. — Спр. 10620, арк. 1–1-об.
16 Устав для российских консулов в Европе и Америке. — СПб., 1859. — 59 с.
17 ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 9878. — Арк. 1.
18 Там само. — Арк. 1–1-зв., 5–5-зв.
19 Там само. — Спр. 9914. — Арк. 3.
20 *Сафронова Е. В*. Вказ. праця. — С. 81–83.
21 Там само. — С. 83.
22 Там само. — С. 85–86.
23 Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia (in three volumes). Volume II. — Washington: United States Government Printing Office, 1932. — P. 648, 653, 671.
24 *Сафронова Е. В*. Вказ. праця. — С. 86.

Людмила Вовчук

Практика консульских учреждений в Южном регионе (вторая половина XIX — начало XX века)

Статья раскрывает основные направления работы, привилегии и иммунитеты дипломатических представителей на Юге Украины конца XIX — начала XX веков.

Ключевые слова: *консул, консульская служба, иммунитет, привилегии, консульство, дипломатические представители, Юг Украины.*

Ludmyla Vovchuk

Practice of consular institutions in Southern region (second half of XIX — beginning of XX centuries)

Article reveals the basic directions of work, the privileges and immunities of diplomatic representatives in the South of Ukraine of end XIX — beginning of XX centuries.

Key words: *consul, consular service, immunity, privileges, consulate, diplomatic representatives, South of Ukraine.*

УДК 94(477.74):929 Ковальчук"1875/1938"

Тарас Вінцковський (м. Одеса)

ДОЛЯ ОДНОГО ОДЕСЬКОГО ПРОСВІТЯНИНА (ЛЕВ ПОЛІКАРПОВИЧ КОВАЛЬЧУК)

Запропонована стаття присвячена життєвому шляху одного з найвідоміших в Одесі першої третини XX ст. освітянина, театрала, члена "Просвіти", "Українського клубу", громадсько-політичного діяча періоду національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Досліджуються особливості формування світоглядних орієнтирів Л. Ковальчука, його професійної майстерності та складної долі в епоху комуністичної диктатури.

Ключові слова: *Л. В. Ковальчук, Просвіта, школа, національно-демократична революція 1917–1921 рр., театр.*

Буремні часи, які переживає будь-який народ за свою історію, завжди висувають на перший план харизматичні особистості. Вони у критичній ситуації, за рахунок непересічних якостей, отримують можливість максимально мобілізувати внутрішні інтелектуальні та психологічні ресурси й консолідувати навколо себе найбільш політично активну частину суспільства, формуючи у такий спосіб типологічно подібну групу лідерів, задіяних у політичній, військовій, громадській, культурній чи іншій системі координат. Такою постаттю в історії Одеси початку XX століття був Лев Ковальчук, який передусім проявив себе на освітянській ниві як до 1917 року, так і в добу революції. Але, разом з тим, займав високі посади у представницьких організаціях одеських українців, за що у період "великого терору" 1930-х рр. розрахувався найдорожчим — власним життям. До сьогоднішнього дня про нього можна відшукати тільки поодинокі згадки у науковій літературі[1] та одну публіцистичну статтю в одеській періодичній пресі[2].

Втім розпочнемо з витоків. Лев (Леонтій) Полікарпович Ковальчук народився 21 лютого 1875 р. у Кам'янці-Подільському в родині, яка походила з села Слобідка Межирівська Літинського повіту Подільської губернії (за іншими даними, у самому селі Слобідка). Греки-негоціанти, проїжджаючи через рідне місто юнака, звернули увагу на здібності 11-річного юнака до навчання і привезли його до Одеси, де 16 серпня 1886 р. віддали "на науку" до місцевого Грецького приватного комерційного чоловічого училища, яке розташовувалося на вул. Коблевській, буд. 27 (Стадницького)[3]. Оскільки в Російській імперії впритул до початку XX ст. українців як окремий народ не визнавали, то й Л. Ковальчук 15 червня 1894 р., отримав атестат про закінчення училища, як 18-річний "родом русский, русско-подданый, внесенный в списки учеников означенного училища... за № 3371, прослушал все преподаваемые в сем училище науки и на выпускном испытании удостоился общей оценки: очень хорошо (*відповідник звичної четвірки — Т. В.*). Поведение оказал: большой похвалы достойное". З 12 предметів найбільших успіхів досяг у вивченні Закону Божого, російської мови та географії. Найважче давалася грецька мова, з якої отримав єдину оцінку нижче "4" — "3,5". Що в цілому дало середньостатистичний показник "4,3"[4].

Навчання у Грецькому училищі дало можливість не тільки отримати документ, що надавав путівку в життя, але й прищепило любов до педагогічної справи, яка стане визначальною на багато років уперед. У 1914 р., стисло характеризуючи власну педагогічну діяльність за 19 попередніх років, він зазначав: "Чувствуя с раннего возраста влечение к педагогическому труду, я начал заниматься частными уроками, по рекомендации директора (*Сінодія Пападімітріу*[5] *— Т. В.*), с четвертого класса (четырнадцати лет)"[6]. Не важко здогадатися про мрії юнака на порозі дорослого життя. Він мріяв про здобуття професії вчителя, але, утримуючи батьків, братів і сестер, не мав можливості отримати вищу освіту. Тому намагався поповнювати інтелектуальні скарби самоосвітою, багато читав, користуючись книгами і конспектами брата-студента, відвідував вечірні заняття та публічні лекції в університеті протягом п'яти років. Проте вищої освіти до кінця життя так і не здобув, хоча слухав лекції не тільки філологів та істориків, але й професорів математики, природознавства і медицини[7].

Мрії частково втілилися в реальність у 1895 р., коли Л. Ковальчук став викладачем в тому самому Грецькому чоловічому училищі, де здобував середню освіту. Щоправда, є деякі розбіжності в датах. За іншою версією педагогічна діяльність розпочалася 16 серпня 1897 року в якості вихователя старших класів і "письмоводителя"[8], що скоріше відповідає дійсності, бо підтверджується свідоцтвом навчального закладу. Молодому педагогу доручили викладання російської мови, арифметики та каліграфії у трьох відділеннях підготовчого класу тільки з 1899/1900 н. р. До його обов'язків протягом усіх трьох років входили також секретарювання в педагогічній раді й завідування бібліотекою. Там він працював до 10 червня 1900 р., після чого перейшов на роботу до училища 1-го розряду (пізніше гімназії) Олексія Петровича Ровнякова по вулиці Пушкінській, будинок 20, з яким доля з'єднала на наступні 5 років. Це виглядає досить дивно, враховуючи, що прощання з рідним училищем відбулося без конфлікту, а у відповідному свідоцтві містилися виняткова позитивні характеристики[9].

Атестат, виданий О. Ровняковим Л. Ковальчуку, був виписаний у такому самому схвальному тоні. Він малює перед нами професійний портрет викладача російської мови й помічника класовода, який супроводжується епітетами "добросовісне ставлення", "блискучі здібності вчителя і вихователя", "майстер своєї справи" тощо. Не будемо ставити під сумнів дані оцінки, не маючи під рукою перехресних джерел, але звернемо увагу на ті оцінки, що дають змогу виділити певні вміння та риси характеру. Директор підкреслював, що Лев Полікарпович ніколи не підвищував голос, впливаючи на учнів виняткова своєю бездоганною моральністю. Володів рідкісною якістю декламатора, що додає зацікавленості в уроках. За усі 5 років роботи, з 15 серпня 1900 р. по 15 серпня 1905 р. не пропустив жодного уроку, заміняючи по потребі вчителів історії та географії[10]. Таких людей, як правило, називають вчитель за призначенням. 12 березня 1903 р. після успішного складання іспиту з російської мови й вдало проведеного пробного (відкритого) уроку на тему "О подлежащем" отримав нарешті офіційне свідоцтво з підписами Попечителя Одеської навчальної округи Сольського і правителя канцелярії К. Добрицького й дозвіл на приватну педагогічну практику[11]. Й майже відразу, з 21 березня став членом педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті[12].

Після передачі О. Ровняковим своєї приватної 8-класної гімназії Н. Аргєєву і Н. Ступпо Л. Ковальчук ще протягом року працює там викладачем російської мови та історії, де проявив себе найкращим чином, завоювавши любов учнів, з якими будував стосунки за принципом взаємної довіри. Цікаво, що у 5-му класі, в якому довелося бути класним керівником, успішність з усіх предметів сягнула 100 %. Скрізь, де він працював, колеги відмічали ідеальну дисципліну на уроках та завзятість у всіх справах, які йому доручали[13].

Протягом оглядового періоду в молодого викладача поступово визріло непереборне бажання мати власний навчальний заклад. Не виключаємо, що його не все могло влаштовувати у навчальному процесі попередніх гімназій і хотілося запропонувати дещо іншу традицію середнього навчання в Одесі. Якими б не були наші міркування, залишається фактом те, що після 4 липня 1906 р. він вже не працював у приватній чоловічій гімназії Н. Аргєєва і Н. Ступпо, а 3 вересня 1906 р. відкрив "Приватне чоловіче училище 2-го розряду Л. П. Ковальчука" у будинку по вулиці Херсонській, 40, у кількості трьох класів (одного підготовчого й двох основних). Сам засновник став у ньому вчителем російської мови, маючи свідоцтва повітового і домашнього вчителя[14]. Про антураж навчального закладу залишив згадку режисер В. Галицький: "...Шкільне подвір'я було викладене базальтовими доріжками та засаджене чахлими деревцями. У центрі — звичайний для одеських дворів "італійський" колодязь... Урочистість кабінету, важкі штори, портрет царя, стіл з величезним письмовим прибором..."[15]

До професійної стежини ми ще повернемося, а зараз хотілося б згадати, що у 1905 р. в Російській імперії розпочалася революція, яка прискорила процеси національного самоусвідомлення і посприяла утворенню різноманітних культурницьких організацій. Звичайно, що передусім мова йде про "Просвіти". Звістка про згуртування одеських українців не застала Л. Ковальчука зненацька. Він, попри сильні русифікаторські тенденції в освітніх закладах, де навчався і працював, ніколи не забував свого походження. Тому в числі перших зголосився стати учасником товариства, заснованого явочним порядком 3 листопада

1905 р. І. Луценком, С. Шелухиним, І. Бондаренком та Е. Клюге[16], якому судилося залишити по собі яскравий слід театрально-мистецьких і лекційно-просвітницьких заходів. Статут "Просвіти" було затверджено 25 листопада 1905 р., а власне діяльність товариства розпочалася після перших загальних зборів, що відбулися через місяць, 27 грудня. На зібранні були присутні 52 члена "Просвіти", які обрали "виділ" для загального керівництва справами. З-поміж 10 очільників знаходимо й Л. Ковальчука. Вважаємо не зайвим назвати усіх поіменно, позаяк більшість з них не один рік відігравали ключову роль у суспільно-політичному та культурному житті Одеси. Головою виділу обрали І. Луценка, заступником С. Шелухина, скарбником О. Фисака, секретарем Ф. Гаврилка, іншими керівниками були М. Клименко, М. Комаров, І. Липа, Д. Сигаревич, А. Фисун. Кандидатами П. Зелений, П. Климович, П. Кухта і Ф. Шульга[17].

Л. Ковальчук не став найпліднішим лектором серед просвітян, виступивши за 1906–1907 рр. тільки 5 разів з рефератами про С. Руданського (30 вересня 1906 р.), П. Гулака-Артемовського (14 жовтня 1906 р.), українського байкаря Л. Глібова (2 грудня 1906 р.) та ін. Зате повністю і з душею віддавався театральним виступам. Він найчастіше декламував вірші й навіть двічі (усього — 6), як член драматичної секції під керівництвом Я. Пономаренка, організував вистави, що відбулися у театрі "Гармонія". Беручи безпосередню участь у подіях на сцені, Лев Полікарпович як актор українського аматорського театру взяв для себе псевдонім Гайдук-Артемовський[18]. Театральне дійство настільки його захоплювало, що він за першої нагоди до нього долучався. І на багато років потому проніс ці почуття у своєму серці.

У 1906 р. він стояв на чолі літературно-наукової секції одеської "Просвіти" й працював з такими відомими діячами, як М. Комаров, А. Ніковський, Х. Ящуржинський та інші. Його лекції слухали відомі одеські вчені Є. Щепкін, Е. Фон-Штерн, К. Сапєжко, В. Істрін, Б. Ляпунов, нерідко дозволяючи користуватися домашньою бібліотекою. Десь у цей час, або на рубежі століть, Л. Ковальчук, маючи художні здібності, закінчив театральну школу, що допомагало згодом ілюструвати художні твори. Й що особливо важливо, як член "Просвіти", зумів отримати дозвіл на викладання української мови у власному училищі як окремої дисципліни[19].

Як відомо, одеська "Просвіта" проіснувала недовго. Вже у 1909 р. під тиском влади, яка була незадоволеною розгортанням українського культурного простору, відтак національного самоусвідомлення, просвітяни змушені згорнути власний проект й шукати інші форми самореалізації. Майже відразу після закриття "Просвіти" (процедура закриття розпочалася 13 листопада 1909 року), 11 січня 1910 р. група місцевих українців, переважно колишніх просвітян, подала прохання на ім'я Одеського градоначальника генерал-майора І. Толмачова дати дозвіл на реєстрацію одеського "Українського клубу" (*для зручності паралельно будемо використовувати назву "Клуб" — Т. В.*), про що у свій час писали одеські дослідники[20]. У канцелярії градоначальника статут вивчали близько місяця і 6 лютого у спеціальний перелік товариств під № 85 було внесено запис про офіційно зареєстрований клуб з вищезазначеною назвою[21].

На першому засіданні одеського "Українського клубу" 11 квітня 1910 р. були обрані "старійшини" у такому складі: Іван Луценко (голова), Яків Пономаренко (заступник голови), Іларіон Немировський (секретар), Фердинанд Андереп (скарбник), М. Белінський, Михайло Комаров, Архип Кравченко, Олексій Панченко, Ф. Перепелиця, Ф. Шульга. А Лева Ковальчука, разом з Іваном Різниченком, Федором Нестурхом, Костянтином Литвиненком та П. Росновським, обрали кандидатами в старійшини. До слова, у ревізійній комісії, що складалася з 5 осіб (І. Липа, А. Кузнєцов, А. Погибка, А. Писак, І. Іващенко) бачимо близького родича Лева Полікарповича. Іван Михайлович Іващенко був чоловіком сестри Ірини Полікарпівни, з якою у них, за декілька років до описуваних подій, народився син Микола, достатньо відомий у радянські часи танцюрист, артист Одеського театру опери і балету. Для повноти картини додамо перелік кандидатів у ревізійну комісію — Михайло Базилевич, Р. Клісіґ, В. Данилевський[22]. Канцелярія "Клуба" спочатку знаходилася в помешканні Ф. Андерепа по вулиці Новосельського, 65. Але незабаром вони переїжджають на квартиру І. Луценка. Щоправда, засідання відбувалися і в інших приміщеннях — вул. Преображенська, 25; Соборна площа, 1[23].

"Клуб", існуючи винятково на внески своїх членів та невеликої господарської діяльності,

за великим рахунком займався тими самими справами, що й "Просвіта". Він, на аматорському рівні, під керівництвом диригента Д. Коханського розвивав театрально-хорове мистецтво, влаштовувалися літературні вечори, зберігалися традиції віршованих декламацій за безпосередньої участі Л. Ковальчука (Гайдука-Артемовського) тощо. Останній особливо полюбляв творчість Т. Шевченка, декламуючи його твори "Як би ви знали паничі", "Гайдамаки", "Перебендя", "Минають дні", "Катерина", "Наймичка". Влада, як і раніше, ретельно стежила за діяльністю "Клубу", не допускаючи відступу від затверджених програм. Тому вимагала обов'язкового подання конспектів лекцій, як наприклад 26 лютого 1912 р. перед виступом П. Клепацького на тему "Т. Г. Шевченко як апостол любові, братерства і правди", та присутності делегованого градоначальством чиновника на зібраннях. Важливим елементом контролю визнавалася російська мова, якою слід було подавати усю звітну документацію. Коли перший голова "Одеського українського клубу" І. Луценко 7 травня 1911 р. подав річний звіт про заходи товариства до канцелярії Одеського градоначальника українською мовою, у відповідь прийшла грізна реляція "…на будущее время надлежит представлять Г. Градоначальнику отчет о деятельности клуба, составленный не на **малороссийском наречии** (*виділено мною — Т. В.*), а на общегосударственном, т. е. на русском языке"[24].

На початку 1912 р. керівництво "Клубу", з невідомих для нас причин, вирішило обрати нове правління, що було зроблено 14 лютого того ж року. На пропозицію І. Луценка старшини мали таємним голосуванням сформувати президію одеського "Українського клубу". В результаті голосування новим очільником товариства став О. Панченко, а його заступником Л. Ковальчук. Скарбником тепер мав бути М. Попандопуло й писарем В. Боровик. Вже на наступному зібранні старшини ухвалили сфери відповідальності нового керівництва, за яким Л. Ковальчук мав взяти до своїх рук кураторство за виставковою та концертною справами[25].

"Секція" Л. Ковальчука виявила неабияке бажання реалізувати дані природою творчі таланти. За якийсь рік-півтора учасники аматорського театру спромоглися поставити цілих 22 вистави, з-поміж репертуару якого назвемо тільки деякі: "Шельменко-денщик", "Драма без горілки", "Батраки", "Пошились у дурні", "За двома зайцями" тощо. Двічі демонструвалися глядачам "По Ревізії", "Бувальщина", "Вечорниці", "Зимовий вечір", "Мати Наймичка". Окрім самого Л. Ковальчука (Гайдука-Артемовського), на таких вечорах були задіяні І. Радіна, Е. Гальська, О. Петриківська, В. Борзаковський, О. Каріоті, Д. Гаузбрандт та інші[26]. Брав участь Л. Ковальчук у роботі ще й "Одеського Літературного артистичного клубу", де знову захоплював слухачів читанням віршів українського Кобзаря[27].

Починаючи з 25 квітня 1912 р., щосереди збирався на творчі вечори Літературно-науковий гурток, де не тільки читалися вірші, але й обмірковувалися напрями та тенденції у світовій літературі. Доповідачами виступали, як правило, найавторитетніші постаті одеської української громади. Так І. Луценко читав реферат на тему "Рама й початок арійської культури", В. Чехівський двічі розповідав про класика української музики М. Лисенка. Брав участь в роботі гуртка як лектор відомий журналіст, майбутній міністр УНР А. Ніковський. Лев Полікарпович, як завжди, повністю занурювався у своє улюблене театралізоване сприйняття світу, тому на різдвяні збори гуртка готував реферат про "Колядки"[28].

Припускаємо, що Л. Ковальчук проявив себе у вказаних іпостасях як один з найактивніших і послідовних діячів. Адже у поліцейському таємному повідомленні від 16 листопада 1913 р. він вже фігурує як голова ради старійшин "Клубу". Усього до ради входило 9 осіб, з яких тільки новий голова залишився з першого складу, ставши одним з наймолодших старшин. Його колегами по управлінню товариством стали Іван Іващенко (36 років), Пржемислав Конопацький (67 р.), Микола Попандопуло (34 р.), Павло Алетьян-Поповський (32 р.), Антон Крижанівський (61 р.), Павло Черепахін (64 р.), Микола Попов (40 р.) і Адольф Закрочимський (38 р.). Останній працював в Бульварній поліцейській дільниці, отже, міг бути вимушеним або свідомим джерелом інформації для контролюючих органів. Звертаємо увагу на примітку до звіту "Сведений о судимости и **компрометирующих** (*виділено мною — Т. В.*) в чем либо вышеуказанных лиц не имеется. Помощник начальника сыскной части"[29].

Пильна увага до одеського "Українського клубу" не була випадковою. Як колись "Про-

світа", так тепер дане товариство дратувало своїм "малоросійством" високе начальство, бо постійно стимулювало почуття національної гідності, руйнувало ментальні рамки "единорусского народа". Такі організації трактувалися як ненадійні, що можуть стимулювати "мазепинство". Отже, 4 листопада 1913 р. Одеський градоначальник І. Сосновський прийняв рішення внести на розгляд "Присутствия по делам об обществах" питання про закриття "Клуба", доручивши провести ревізію роботи товариства. На підставі наказу № 1595/І поліція підготувала вищевказаний звіт, датований 13 листопада. Ще через три дні, 16 листопада Л. Ковальчук отримав оголошення про те, що 20 листопада в "Присутствии" буде слухатися справа про закриття "Клубу". У документах не знаходимо мотиваційної частини рішення, але недвозначною підказкою є примітка "екстрено"[30], та й оперативність, що допомогла вкластися у термін від 4 по 20 листопада, зайвий раз засвідчує, одеський "Український клуб" видавався небажаним міською владою для подальшого існування.

Тепер повернемося до професійних занять Л. Ковальчука. Варто відзначити, що освітянська стежина так само не виглядала устеленою квітами. Як остаточно стало зрозуміло, Л. Ковальчука не задовольняв статус створеного ним навчального закладу. Отже, він розпочав тривалу і наполегливу роботу за підвищення рівня училища. У 1908 р. внаслідок відкриття четвертого класу училище перебралося у більше приміщення на вулиці Софіївській, 22[31], де знаходилося тривалий період часу і було помешканням родини Ковальчуків[32]. Підставою для висунення клопотання про вищий ранг було й постійне зростання учнів. Так у 1911/1912 навчальному році їхня загальна кількість обраховувалася як 118. З них тільки 36 християн. Враховуючи особливості етнічного складу населення Одеси, не важко здогадатися, що іншими були діти єврейських міщан. У 1912/1913 н. р. число учнів зросло до 189 (51 християнин), у 1913/1914 н. р. вже 215 (57 християн), а у 1914/1915 н. р. спостерігалося скорочення до 168 учнів (43 християнина)[33].

В училищі Л. Ковальчука частина учнів (15–20 осіб), як правило християн, навчалися безкоштовно. По закінченні 4-го класу училища вступали до 5-го класу державних гімназій, а найбільш талановиті (близько 10 випускників) до університету[34]. Отже, після 8-річного досвіду управління навчальним закладом, Лев Полікарпович звернувся (не вперше) до Директора народних училищ Херсонської губернії з проханням перейти до 5-річної системи навчання. Вирішення питання залежало від звіту інспектора, який ревізував Приватне чоловіче училище Л. Ковальчука 28 листопада, 1 грудня, 8–10 грудня 1914 року, з висновком про відносні успіхи. Перевірялася насамперед постановка навчально-виховної роботи. Цього разу інспектор дає позитивну характеристику змін, зазначаючи у своєму звіті від 31 грудня 1914 р., що "замечено стремление к исправлению указанных недочетов, каковое стремление до некоторой степени увенчалось успехом, хотя и незначительным… И полагаю возможным разрешить Л. Ковальчуку открыть пятый класс…". Врешті-решт, 23 січня 1915 р. попечитель Одеської навчальної округи Гофмейстер повідомляв директора народних училищ Херсонської губернії про дозвіл Л. Ковальчуку перетворити його навчальний заклад у середній з курсом 6-класної чоловічої державної прогімназії. З тим, щоб 5-й клас відкрили з початку наступного навчального року, а 6-й у 1916/1917 н. р[35].

В архівосховищі збереглися цікаві звітні дані від 1915 р. про Приватне чоловіче училище Л. Ковальчука, з яких ми знаємо, що протягом 9-ти років існування навчального закладу він інвестував у нього понад 15000 карбованців. Орендна плата за приміщення становила 3500 крб., у той час коли деякі інші школи і училища, з більшою кількістю учнів й відповідно орендованою територією, сплачували 2000 крб. Окрім класичних предметів, в училищі викладали музику, співи та гімнастику, були посади вихователя і лікаря, щоправда з послугами за окрему платню. Судячи з, до певної міри, пафосних, але від того не менш щирих рядочків "…любя всей душой то дело, которому посвятил свою жизнь, я отдаю ему все свои силы и средства, заботясь только об его улучшении…", або "…Двадцать четыре года домашнего обучения и репетирования учеников всех классов различных учебных заведений и почти восемнадцать лет трудной и весьма ответственной школьной работы дали мне достаточный опыт, доказательством чего могут служить и отзывы моих бывших начальников. Теперь у меня цель одна: принести на пользу Родины всю свою энергию и силы, служа тому делу, которое люблю, к которому чувствую призвание и которому уже

отдал свои лучшие годы", Л. Ковальчук від усього серця вболівав за своє духовно-професійне пристанище, називаючи, для більшого ефекту перед ревізорами, "безправним навчальним закладом", якому, щоб рухатися вперед, необхідно долати нові висоти[36].

Вразливість позиції Л. Ковальчука визначалася й відсутністю диплома про вищу освіту. Напередодні 1915/1916 н. р. попечитель Одеської навчальної округи поставив питання про неможливість, за таких умов, не тільки викладати російську мову, але і обіймати директорську посаду. Зважаючи на отримання нового рангу училища, Лев Полікарпович не збирався складати повноваження, тим більше йому було притаманне неабияке почуття самоповаги, яка інколи навіть переходила у самовпевненість. Він 29 вересня 1915 р. розпочинає листування з попечителем з проханням дозволити йому тимчасово залишатися завідувачем гімназії та викладачем, посилаючись на 18-річну натхненну працю і особливо на те, що паралельно проходить повний університетський курс. Педагог запевняв, що у разі потреби звернеться до міністра освіти для отримання дозволу скласти державний іспит. Наполегливість Л. Ковальчука не пройшла марно. Резолюція попечителя була лаконічною — дозволити до 1 липня 1916 р.[37], але чи продовжилися подібні перемовини напередодні відкриття 6-го класу, простежити за документами нам не вдалося. Проте, зважаючи на відсутність диплома про вищу освіту, задіяність у "Просвіті" та "Одеському українському клубі", претензії до забезпечення училища необхідними навчально-методичними матеріалами і врешті-решт дозвіл на продовження освітньої діяльності, треба визнати за Л. Ковальчуком серйозний педагогічний хист.

Таким чином, крок за кроком Лев Полікарпович добивався професійного визнання, розширяв власне чоловіче училище, поглиблював і вдосконалював навчальний процес, займався самоосвітою. Втім роки до революції були вдалими і результативними не тільки як для освітянина, але й людини. Він одружився з викладачкою німецької мови прибалтійською німкенею Валлі-Маргот (Валентина Миколаївна) Лілле, яка була на 11 років молодшою за чоловіка. У подружжя Ковальчуків народилося троє дітей. У 1909 р. Всеволод (помер у 1976 р.), а ще через рік Ігор (помер 1967 року), які не пішли за прикладом батьків до освітянських звитяг. Старший син став згодом кінооператором, а молодший інженером. Тільки довгоочікувана донька Галина (1916–1985 рр.) певною мірою продовжила батьківську справу, ставши піаністкою. У 1940-х роках вона з чоловіком виїхала до Мюнхена[38].

У непросту, хоч і плідну творчу працю Л. Ковальчука у 1917 р. втрутилася революція (*до речі, Перша світова війна не позначилася у видимий спосіб на його родині — Т. В.*), яка змінила усталений спосіб життя. Перед ним постали нові виклики, які диктувалися падінням попередніх політико-ідеологічних пут, руйнуванням табуйованих у імперські часи смаків та уподобань, як, наприклад, любов до рідної мови. Тепер можна було, не побоюючись переслідування, як у просвітянську епоху, коли його помешкання обшукували особливо прискіпливо[39], присвятити себе "українській справі". Звичайно, він не залишив педагогічну діяльність, але тепер училище Л. Ковальчука стало чимраз частіше згадуватися як місце проведення найрізноманітніших заходів української громади Одеси.

Проаналізувавши наративні джерела, маємо усі підстави вважати, що на початках Лев Полікарпович не брав участі в організації та діяльності Українського Керівничого Комітету, першої в місті політичної організації місцевих українців, на чолі з Сергієм Шелухиним. Не був він помічений серед членів культурницької організації "Українська Хата", лідером якої був Михайло Гордієвський, що особливо виглядає дивно, проте не будемо зовсім категоричними у даному твердженні[40]. Й тільки 12 травня 1917 р. гімназія (саме так тепер називався навчальний заклад) Л. Ковальчука стала місцем проведення перших зборів українців, службовців поштово-телеграфних установ[41]. Протягом року вільні аудиторії й учнівські класи виступали місцем зібрань інших категорій громадян. Так, тут організовувалися курси української мови і планувалися курси географії України[42], а 26 листопада 1917 р. відбулося Українське церковне віче, на якому постановили обрати тимчасову комісію (комітет), яка мала б зайнятися підготовкою і скликанням найближчим часом нового масштабнішого віча. А Л. Ковальчук, разом зі священиками Деньгою (*можливо, Федір Деньга. — Т. В.*), А. Гриневичем, А. Вишенським і мирянином Литвинським увійшов до даної комісії[43]. Схоже на те, що Лев Полікарпович став до публічного церковного життя не тільки з власної ініціативи,

але й за пропозицією Одеської української вчительської спілки, створеної 30 травня 1917 р. й очолюваною В. Чехівським. Бо за газетним повідомленням 12 грудня остання в союзі з тимчасовою комісією (комітетом) та іншими, не вказаними організаціями, оголосили про створення Єпархіальної церковно-української православної ради, де головою був єпископ Миколаївський Алексій, а заступником Л. Ковальчук[44].

Але загалом у добу Центральної Ради досліджувана постать не демонструвала виключної активності у громадсько-політичному житті. Міркуємо, що це було пов'язано винятково з його професійною діяльністю, яка продовжувала заповнювати основний робочий час, і за революційних перемін відійшла у тінь та не викликала такої уваги суспільства, як у мирні часи. Отже, не висвітлювалася достатньою мірою у засобах масової інформації. Втім саме в освітянській площині для Л. Ковальчука сталася неприємна, можливо, навіть драматична, подія. 27 березня 1918 р. на засіданні Одеської української вчительської спілки відбулися вибори кандидатів до Одеського комісаріату з народної освіти. Близько 60 присутніх вчителів віддали свої голоси В. Чехівському, Б. Комарову, П. Клепацькому і В. Лященку (Лашенку ?), натомість проігнорували Л. Ковальчука, начебто залишивши з нульовим показником[45]. Здається, крім конфлікту всередині спілки, пояснити цю колізію неможливо. Але встановити причини бойкоту Л. Ковальчука з боку освітян тільки належить з'ясувати.

Вже наприкінці "центральнорадівської" епохи у березні 1918 р. Л. Ковальчук став членом Одеської української міської ради, й, не виключено, згодом навіть головою[46], хоча цей факт потребує додаткових доказів. Вона утворилася у день повернення приморського міста під юрисдикцію УНР за допомогою німецьких і австро-угорських військ. Отже, ця рада була заснована 14 березня 1918 р. за активної участі членів усіх українських демократичних організацій і партій, а також виконавчого комітету гайдамацьких куренів й виконавчих комітетів рад військових депутатів[47]. За рекомендаціями українських соціалістичних партій та організацій було обрано 56 членів ради, які зі свого складу повинні були висунути комісарів у справах міста[48].

Одеська українська міська рада до певної міри мала виконувати функції Херсонської Української губернської ради, що існувала у 1917 р., тільки на локальній території. Принципова різниця між ними полягала у тому, що перша з самого початку вважалася тимчасовим органом на період до формування нової системи влади. Одним з першочергових завдань на той час стала реорганізація системи управління. Цим питанням якраз опікувалася Одеська українська міська рада, яку з перших днів очолював військовослужбовець Йосип Пшонник, будучи одночасно тимчасовим військово-окружним комісаром[49]. Отже, Л. Ковальчук міг замінити його на посаді за декілька тижнів. З іншого боку, наступні газетні повідомлення не виділяють особливу роль директора гімназії, що є очевидним контраргументом.

У квітні 1918 р. низкою організацій було піднято питання про реорганізацію Одеської української міської ради, яка після утворення Головного Крайового Комісаріату опинилася на периферії політичного життя регіону. На засіданні ради 2 квітня її активіст Бабій виніс на розгляд присутніх дискурс про роль цієї організації в житті української громади на той момент. Було вирішено обрати комісію, яка зареєструє всі місцеві українські політичні та культурницькі організації, щоб кожна з них виділила свого представника в раду. Поповнена у такий спосіб рада змогла б тимчасово продовжити свою роботу як національна культурно-просвітницька організація до тих пір, поки настане можливість організувати перепис усього українського населення за етнічною ознакою. Лише тоді новий склад ради мав бути переобраним[50]. На 5 квітня у Воронцовському палаці призначалося засідання президії і членів комісії (*не вказано якої — Т. В.*) української ради у складі: Бабій, Лев Ковальчук, Іван Липа, Нестор (?) Осмоловський, Моржановський, Шамраїв, Михайло Гордієвський, Кубряченко, Дмитро Бузько, Петров, Старенький. Але, судячи з усього, того дня члени ради не зуміли зібратися. Адже перше засідання комісії по реорганізації ради було перенесено на 7 квітня. Комісія просила виконавчі комітети всіх українських організацій і гуртків терміново до 16 квітня надіслати наступні відомості: назва гуртка чи організації, кількість членів в ній, її адреса[51]. Ці відомості були необхідні для представництва в раді.

Існування однієї "неформальної" організації виявилося недостатнім для частини ук-

раїнської громади міста. Тому 28 квітня з ініціативи кількох осіб (Е. Темницького, О. Стрижевського, Й. Караванського, Г. Тягла) відбулося організаційне засідання, де було оголошено про відновлення діяльності одеського "Українського клубу", який, як пам'ятаємо, виник ще 1910 року, але через посилення утисків з боку царату призупинив своє існування у 1913 році. Його завданням стало "об'єднання усіх інтелігентських сил, які співчувають українському рухові". У рамках клубних зібрань передбачалася організація лекцій, концертів, художніх вечорів, видання журналів[52]. Втім "Український клуб" не встиг, або не зміг, офіційно зареєструватися. До цього справа дійде згодом. У той час Л. Ковальчук протягом декількох місяців наче не помічається сучасниками, на відміну від інших членів Одеської української міської ради чи "Клубу". Тільки на початку червня 1918 р. він повертається з небуття, коли властиво згадується як чинний голова української ради з заступником А. Гриневичем, секретарями А. Клочком і А. Миколюком, студентом Новоросійського університету[53].

В оглядовий період Л. Ковальчук недвозначно ототожнюється з потужним одеським осередком Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), очолюваної давніми побратимами з "просвітянських" часів І. Луценком та В. Боровиком (при цьому достеменно не відомо, чи він формалізував свої стосунки з УПСС шляхом вступу до партійних лав). А приватна гімназія та квартира на вулиці Софіївській, 22, стала чи не головним місцем проведення партійних заходів[54]. Втім, не тільки партійних. На 3 липня було призначено організаційне засідання одеського осередку Українського національно-демократичного союзу[55], створеного 21 травня 1918 р. (як бачимо, в Одесі підготовчий етап суттєво запізнився) у Києві рядом партій, як, наприклад, УПСС, Української партії соціалістів-федералістів, Української демократично-хліборобської партії, Української трудової партії і т. д., з метою гарантування збереження української державності перед загрозою реставрації російського правління. Оприлюднені дані якнайкраще засвідчують політико-ідеологічні переконання Л. Ковальчука. Він позиціонувався не тільки як переконаний прихильник повної, без обмежень, самостійності України, але й як противник гетьманської диктатури. Вочевидь, враховуючи партійну приналежність, він мав би бути критиком політики обох українських політичних режимів, в тому числі Центральної Ради. Проте документально підтверджених матеріалів для таких висновків у нас немає. Зате, ставши апріорі на таку точку зору, можна пояснити, чому навесні того ж року, очолюючи Одеську українську міську раду, він, що не виключено, якщо проаналізувати кількість згадок у джерелах, самоусунувся від активної громадсько-політичної діяльності. Зрештою, цей епізод потребує додаткового вивчення.

Тим часом головування Л. Ковальчука в українській раді добігало кінця. 6 липня 1918 р. на зібранні виконавчого комітету ради було переобрано президію, яка тепер мала наступний вигляд — голова П. Климович, заступники Е. Темницький і П. Базилевич, скарбники Г. Лішенко та О. Фисак. На старих місцях залишились тільки секретарі А. Клочко й А. Миколюк[56]. Здавалося б, слід поєднати в один ланцюжок щойно описані події початку липня і дійти висновку, що робота Лева Полікарповича не влаштовувала членів ради, а глибше й однопартійців, особисто І. Луценка. Однак вже наступного дня, 7 липня, у гімназії Л. Ковальчука Одеська українська міська рада з новим керівництвом на чолі проводить збори представників кооперативних інституцій з головуванням І. Луценка[57]. Отже, причини відставки варто шукати в іншому. Або у бажанні знову більше зосередитись на освітянській праці, або елементарною втомою від постійної напруженої роботи в українській раді. Але нам видається, що найближчою до істини є версія про бажання Лева Полікарповича докласти зусиль до відновлення одеського "Українського клубу".

Дійсно, на межі червня — липня 1918 р. ініціативна група на чолі з І. Липою, А. Стрижевським й іншими подала документи на реєстрацію "Клубу"[58]. А в останні дні серпня після тривалої перерви міська влада оформила документи на діяльність товариства, до якого увійшло багато представників інтелігенції, як, наприклад, проректор Новоросійського університету В. Лазурський[59].

Є ще один неабиякий факт, що дозволяє дати відповідь на поставлені вище запитання про відставку Л. Ковальчука з посади голови української ради. У тому самому місяці, й фактично тими ж особами, в Одесі було відкрито "Українську театральну студію", директором якої став якраз В. Лазурський. А се-

ред учасників аматорської студії знаходимо Л. Ковальчука, М. Слабченка, режисера "побутового театру" Горського, режисера кіностудії Хандженкова Ценіна, артиста Чернявського, трохи пізніше доньку В. Боровика Галину[60]. Отже, спостерігаємо навдивовижу промовисту картину. Пройшовши через різноманітні випробування у вирі громадсько-політичного протистояння, на середину 1918 р. для Лева Полікарповича набула стрункості знайома з дореволюційної епохи тріада уподобань — гімназія, театр і "Український клуб".

Судячи зі слів В. Мошинського, Л. Ковальчук повністю віддавався театру. Він протягом року надав приміщення своєї гімназії для проведення репетицій та вистав, а сам викладав акторам українську мову і літературу, мистецтво декламації. Автор спогадів детально описує методику досвідченого педагога і театрала: "...Українську мову викладав докладно, з вивченням граматики, з письменними завданнями, з граматичним і синтаксичним обговоренням, — взагалі так, як вивчається основно мову. Новим було те, що проф. Ковальчук častenько вживав порівняння з російською та польською мовами, щоб підкреслити багатство української мови і показати, що вона не діялект, як це намагалися "доказувати" москалі, а зовсім окрема, самостійна й багата мова"[61]. Так само ретельно передаються нюанси викладання дисципліни "мистецтво декламації", яка вважалася однією з основних. Зі спогадів дізнаємося, що Л. Ковальчук був не тільки хорошим декламатором, але чудово знав теорію і вмів навчити інших, на що здатен не кожний педагог. Його методика складалася з послідовного проходження окремих сходинок від найпростішого до найскладнішого — спочатку артисти ознайомлювалися з пунктуацією вірша, потім визначали місце наголосу в слові, далі шукали в кожному реченні головне слово, "начебто ставили вірш на ноти", й нарешті підходили до інтерпретації усього тексту. Так само до справи підходили й інші викладачі. Як робить висновок В. Мошинський, театральна студія скоріше нагадувала університетський факультет театрального мистецтва з дворічним курсом навчання[62].

Протягом 1919–1920-х рр. Л. Ковальчук, на відміну від багатьох соратників і однодумців, залишався у місті, яке стало йому рідним. Займався улюбленими гімназично-театральними справами під захистом члена Української партії комуністів (боротьбистів) А. Миколюка[63], що давало можливість уникнути небажаних запитань або переслідувань з боку більшовицького режиму. Його подальша кар'єрна мозаїка мала такий стислий вигляд. Протягом 1919–1921 рр. праця в Одеському державному театральному інституті й паралельно у 1920–1922 рр. в Одеській трудовій школі залізничників. Далі з 1922 р. по 1926 р. він був співробітником Одеського державного театрального технікуму й ще з 1924 р. по 1929 р. — Одеської хімпрофшколи (вул. Новосельського, 87). Як і всьому суспільству, йому довелося перебудовуватися, пристосовуватися до нових умов існування, коли відбувався злам старої державної, а з нею і освітянської системи. У більшовицькій практиці не було місця приватній власності, отже, гімназію слід було закрити. Тепер його таланти використовували в межах програми РКП(б) по "коренізації/українізації" партійно-державного апарату. Він викладав українську мову співробітникам всіляких закладів[64].

У 1927 р. Л. Ковальчук планував відсвяткувати 30-річний ювілей власної педагогічної діяльності, запросивши на нього відомих в Одесі освітян, наприклад М. Слабченка, з яким був давно знайомий. Нам не відомо, чи урочистості таки відбулися, однак знаємо, що український вчений-історик не лише відмовився брати у ньому участь, але відверто скептично трактував роботу викладача Одеської хімпрофшколи, вважаючи, що той є "білоручкою", який у царські часи скоріше вислужувався перед попечителем навчальної округи, аніж по-справжньому працював[65]. Ситуація до певної міри нагадувала березень 1918 р., адже М. Слабченко теж тоді входив до вчительської спілки. Втім, до слів академіка варто ставитися критично, бо усі попередні оцінки педагогічних талантів Л. Ковальчука були прямо протилежними. Ймовірно, ситуацію слід пояснювати, виходячи з нюансів міжособистих стосунків освітян.

Але справжні випробування настали наприкінці 1930-х років. Третього березня 1938 р. Л. Ковальчука у власній квартирі (вулиця Пироговська, 3, кв. 1) було заарештовано й 6 травня 1938 р. за постановою "трійки" при УНКВС по Одеській області за звинуваченнями по статтям 54–10, 54–11 Кримінального кодексу УРСР прийнято рішення про його розстріл. У родині Ковальчуків тривалий період часу не було прийнято навіть згадувати про арешт Лева Полікарповича. Як у багатьох

радянських сім'ях тоталітарне минуле відбилося на рефлексі самозбереження, тому рідні Л. Ковальчука, потрапивши у трагічну ситуацію, хотіли вберегтися від можливих неприємностей. Принагідно зазначимо, що Валлі-Маргот пережила чоловіка лише на 2 роки. До долі рідного батька/діда нащадки змогли повернутися тільки в роки відлиги та реабілітації засуджених. Втім перший досвід виявився вдалим лише частково. У 1961 р. на світ з'явилося свідоцтво Одеського ЗАГСу про Л. Ковальчука, за яким він начебто помер від інфаркту 23 вересня 1941 р. Й тільки у 1989 р. було офіційно визнано, що Лева Полікарповича розстріляли 14 червня 1938 року. Згідно зі статтею 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років" Л. Ковальчук 21 квітня 1989 р. був реабілітований[66].

Підводячи риску під життєписом одеського освітянина і театрала, акцентуємо увагу на схожості його долі з багатьма іншими земляками. Він, вийшовши з універсальної в своєму роді організації "Просвіта", назавжди зберіг у серці любов до рідного слова, культури, зразків високого мистецтва. Радо вітав пошуки співвітчизників нових форм об'єднання зусиль в культурницьких і громадсько-політичних організаціях, беручи у цьому безпосередню участь, бо вірив у історично здорову націю, здатну без стороннього втручання консолідуватися. Але якщо в добу революції зазначені риси були характерними для "знакових" фігур, то в епоху комуністичної модернізації це стало міткою неблагонадійності. Відтак визначало подальшу трагічну долю сотень тисяч співгромадян. І насамкінець наведемо напрочуд влучну думку відомого київського історика О. Реєнта, висловлену щодо іншої наукової проблеми в монографії "Перечитуючи написане", але в той самий час вона може слугувати рефлексією на дослідницькі орієнтири автора запропонованої розвідки: "...Та все ж спотворена історія, ніби крізь довгий летаргічний сон, уривками повертається вже у нових образах і вимірах, очищена й освячена кров'ю тих, хто поліг у боях, чи носить незагоєні фізичні й душевні рани з вікопомних часів".

Джерела та література

1 Наприклад: *Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т.* Одеса на зламі століть (кінець XIX — початок XX ст.). — Одеса, 1998. — 232 с.
2 *Зинько Ф.* Крест под рубашкой // Слово. — 1999. — 10 сентября.
3 Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 1536. — Арк. 5; Особистий архів Майї Ігорівни Ковальчук.
4 ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 1536. — Арк. 4.
5 Пападімітріу Сінодій Дмитрович (1856–1921), мовознавець, літературознавець, фахівець з грецької філології. Див.: Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Одеса, 2000. — Т. 3. — С. 392–394.
6 ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 1536. — Арк. 2.
7 Там само.
8 Там само.
9 Там само.
10 Там само. — Арк. 8.
11 Там само. — Арк. 5.
12 Летопись ИФО. — Одесса, 1910. — Т. 9. — С. 11.
13 ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 1536. — Арк. 7.
14 Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы. — 1911. — Ч. I. — С. 161; ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 1536. — Арк. 1, 2, 7.
15 Див.: *Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т.* Вказ. праця. — С. 146–147.
16 ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 285. — Арк. 126.
17 Отчот українського товариства "Просвіта" в Одесі за 1906 рік. — Одеса, 1907. — С. 3.
18 Отчот українського товариства "Просвіта" в Одесі за 1906 рік. — Одеса, 1907 — С. 7, 8; Українське товариство "Просвіта" в Одесі. Отчот за 1907 рік. — Одеса, 1908. — С. 4; Особистий архів Майї Ігорівни Ковальчук.
19 ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 1536. — Арк. 2; Отчот українського товариства "Просвіта" в Одесі за 1906 рік. — Одеса, 1907. — С. 11; Циркуляр Одесского учебного округа. — 1906. — № 12. — С. 810;

Одесские новости. — 1906. — 25 ноября.

20 *Самойлов Ф. О., Скрипник М. О., Ярещенко О. Т.* Вказ. праця. — С. 99.

21 ДАОО. — Ф.2. — Оп. 7. — Спр. 379. — Арк. 1, 4.

22 Там само. — Арк. 13; Особистий архів Майї Ігорівни Ковальчук.

23 ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 379. — Арк. 13, 14, 15.

24 Там само. — Арк. 20, 21, 22.

25 Там само. — Арк. 53.

26 Там само.

27 Там само. — Спр. 320. — Арк. 161.

28 Там само. — Спр. 379. — Арк. 53.

29 Там само. — Арк. 72.

30 Там само. — Арк. 29.

31 ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 1536. — Арк. 1.

32 ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 379. — Арк. 72.

33 ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 1536. — Арк. 1.

34 Там само.

35 Там само. — Арк. 9, 10, 11.

36 Там само. — Арк. 2, 16.

37 Там само. — Арк. 14.

38 Особистий архів Майї Ігорівни Ковальчук.

39 Див.: *Петришина Л. В.* Документи ДАОО про участь жінок у просвітянському русі // Архів. Документ. Історія. Сучасність. — Одеса, 2001. — С. 151.

40 *За словами родичів, маючи на руках трьох малолітніх дітей, Лев Полікарпович часто виїздив до навколишніх сіл за продуктами. Тому не завжди залишався час на громадську діяльність.*

41 Українське Слово. — 1917. — № 6.

42 Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса, 1900–1920. Люди… События… Факты… — Одесса, 2004. — С. 347.

43 Родная страна. — 1917. — 29 ноября.

44 Там само. — 13 декабря.

45 Родная страна. — 1918. — 30 марта; Вільне життя. — 1918. — 31 березня.

46 Там само.

47 Одесский листок. — 1918. — 15 марта.

48 Там само.

49 Там само. — 14 марта, 15 марта.

50 ДАОО. — Ф. 16. — Оп. 94. — Спр. 89. — Арк. 24.

51 Одесские новости. — 1918. — 3 апреля; Вільне життя. — 1918. — 5 квітня.

52 Вільне життя. — 1918. — 13 квітня.

53 Вільне життя. — 1918. — 8 червня; *Мошинський В.* Український державний театр ім. Т. Шевченка в Одесі й театральна студія ім. М. Кропивницького // Визвольний шлях. — 1966. — Книга 11. — С. 1252.

54 Вільне життя. — 1918. — 28 червня.

55 Там само. — 3 липня.

56 Там само. — 9 липня.

57 Там само.

58 Одесская мысль. — 1918. — 3 июля.

59 Вільне життя. — 1918. — 30 серпня, 6 вересня.

60 Мошинський В. Вказ. праця. — С. 1251, 1259.

61 Там само. — С. 1252, 1254, 1257.

62 Там само. — С. 1254.

63 Там само. — С. 1252.

64 Особистий архів Майї Ігорівни Ковальчук.

65 Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / Упорядник В. Заруба. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 267.

66 ДАОО. — Ф. р. 8065. — Оп. 2. — Спр. 6470. — Арк. 17, 18, 25.

Тарас Винцковский

Судьба одного одесского просвитянина (Лев Поликарпович Ковальчук)

В указанной статье автор рассказывает о жизненном пути одного из известнейших в Одессе первой трети XX века педагога, члена общества "Просвита", "Украинский клуб", театрального и общественно-политического деятеля периода национальной революции 1917–1921 гг. Исследуются особенности формирования мировоззренческих ориентиров Л. Ковальчука, его профессионального мастерства и сложной судьбы в эпоху коммунистической диктатуры.

Ключевые слова: *Ковальчук, Просвита, школа, революция, театр.*

Taras Vintskovs'kyy

The fate one of prosvityanyna of Odesa (Lev Polikarpovych Koval'chuk)

En the specifical article the author talkeol about the course of life one of the wellknoun pedagogue, member of society "Prosvita","Ukrainian club", theatrical and social and politikal figure period the national revolution 1917–1921 years first a thirol twenty century en Odesa. The features of formation world outbook points d. Kovalchyk are exploring now and his professional mastery and the hard fate en the era of the communist dictatorship.

***Key word:** Koval'chyk, Prosvita, shool, revolution, theatr.*

УДК 94(477.83/.86):929 Загайкевич "192/193"

Андрій Півень (м. Львів)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА В ПЕРЕМИШЛІ

Проаналізовано громадсько-політичну діяльність Володимира Загайкевича в роки національно-визвольних змагань, партійно-політичну діяльність в УНДО, визначено його ставлення до чільних проблем українського державотворення.

***Ключові слова:** віче, "Просвіта", УНДО, Повітовий народний комітет.*

Володимир Загайкевич — провідний громадсько-політичний діяч Перемишльського краю 20–30-х рр. XX ст. Він народився у 1876 р. у Тернополі. Навчаючись у місцевій гімназії, активно включився в громадсько-політичне життя краю, проводячи просвітницьку роботу серед українського населення. Продовжуючи навчання в університетах Львова, вступив в студентське товариство "Академічне братство", а згодом у Відні став членом товариства "Січ".

Повернувшись на Батьківщину, В. Загайкевич у 1907 р. відкрив адвокатську канцелярію в Перемишлі, де на той час активно працювали філія "Просвіти", товариства "Віра", "Народний дім", "Руська щадниця". Його приїзд значно пожвавив суспільно-політичне життя у краї. Історик Микола Андрусяк так оцінив цю подію: "Як знаменний бесідник і правник він зразу розгорнув живу культурно-освітню, політичну і економічну діяльність у Перемишлі й повіті, продовжуючи працю старшої генерації з Цеглинським у проводі"[1].

Впродовж 1909–1914 рр. адвокат очолював філію "Просвіти" у Перемишлі. Водночас він очолював товариство "Народний Базар", яке було зареєстроване "з обмеженою порукою". Архівні документи свідчать, що загальні збори цих організацій без вагань висловлювали довіру своєму голові.

8 травня 1910 р. відбулися довірочні збори товариства "Міщанська каса", на яких виступив В. Загайкевич. Він відзначив, що більшість перемишльської інтелігенції не розуміє значення цього товариства. Проте, за дуже короткий період існування, "Міщанська каса", — зазначав доповідач, — "придбала понад 150 членів з-поміж наших ремісників, дрібних промисловців і зарубників і станула на так сильнім ґрунті, що можна її зачисляти до найпевніших кредитових інституцій"[2]. У своїй доповіді не оминув В. Загайкевич також проблеми організації народної школи в Перемишлі з українською мовою викладання. Його міркування знайшли відображення у підсумковій резолюції загальних зборів, у якій зазначалося, що створення української школи — першочергове питання для національних сил. В. Загайкевич також активно включився у партійну роботу, виступаючи на вічах у повіті, що скликалися Українською народно-демократичною партією[3].

У 1910 р. після вбивства українського студента Адама Коцка краєм прокотилася хвиля мітингів і віч, у яких особлива роль відводилася В. Загайкевичу. Так, 10 липня 1910 р. він виступив на публічному вічу українців Перемишля в справі заснування народної школи з українською мовою викладання. На його думку, зважаючи на негативну позицію щодо цього питання бургомістра д-ра Долінського, така школа повинна була б фінансуватися із приватних фондів[4].

Після виборів 1911 р. В. Загайкевич став заступником посла Григорія Цеглинського, виступав на вічах від його імені. Передчасна смерть останнього відкрила шлях В. Загайкевичу до Державної Ради. На своєму першому вічі в якості посла 1 грудня 1912 р. в Перемишлі він зазначив, що буде "в якнайтіснішій звязи з виборцями і для них працювати"[5]. Проаналізувавши зовнішньополітичну ситуацію, він відзначив, що у випадку війни Австрійської і Російської імперій перед українцями відкриється шлях до об'єднання в одну державу.

24 травня 1914 р. Перемишльщина переживала хвилю національного піднесення, що пов'язано із відзначенням 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. На урочистості прибули січові коші й сокільські гнізда Перемиського та сусідніх повітів (Добромиль, Мостиська), що утворювали один виборчий округ В. Загайкевича. Останній, як повітовий кошо-

вий у сокільському однострою на коні з булавою в руках перевів перегляд чот "Січей" і "Соколів". Після того очолюваний ним похід з січовим оркестром рушив вулицями міста. У поході в богослужінні брали участь перемишльські українські школи, товариства і делегати всіх читалень "Просвіти" з повіту. Кінні січові чети замикали похід.

Урочистості, присвячені роковинам каменяра, стали одним із перших величавих, зразково організованих походів українців Перемишльського повіту, що, в свою чергу, свідчило про зростання національно-політичної свідомості.

Роки Першої світової війни не сприяли українському національно-культурному піднесенню у Перемишлі. В. Загайкевич був покликаний до війська, де впродовж 1915–1916 рр. був авдитором при т з. в. "Sud-Armee-Oberkommando" в Стрию. Саме тоді він врятував від смерті багатьох українців, насамперед селян, безпідставно звинувачених у зрадництві Австрії. У 1917 р. його звільнено із війська, зважаючи на депутатський мандат. У тому ж році він виголосив у Державній раді промову, присвячену звірствам мадярських гонведів над українським населенням Галичини.

У жовтні 1918 р. В. Загайкевич став членом Української Національної Ради, а з листопада — очолював повітову раду Перемишля, за розпорядженням якої українські збройні загони у ніч із 3 на 4 листопада 1918 р. зайняли місто. Після захоплення Перемишля польським військом В. Загайкевича заарештували.

Звільнившись із ув'язнення, починаючи із 1920 р., відомий громадсько-політичний діяч поринув у політичне життя краю, очоливши редакцію "Українського голосу". У своїх статтях він детально проаналізував причини поразки національно-визвольних змагань. Він усвідомлював, що не одна партія, а всі партії разом можуть зберегти українську державність, що "не Наддніпрянці або Галичани зокрема в силі збудувати українську державу, тільки що спільними силами можемо це зробити…"[6]

В. Загайкевич виступав за створення у Перемишлі нової організації, яка б об'єднала всі політичні сили на одній платформі, якою могли бути: 1. "Поміч жертвам наших злиднів"; 2. "Оборона наших найпримітивніших прав людських і національних під фірмою Окружного Горожанського Комітету"[7].

Проте на перших зборах Горожанського Комітету, за словами В. Загайкевича, "внесено небажаний фермент, який зовсім не причиниться до консолідації наших сил і який міг би в кругах нашої духовної інтелігенції викликати враження пізнаного знехтовання"[8]. Джерело цього ферменту він вбачав у церковній політиці, направленій на ізоляцію духовенства від громадського руху. У Горожанському Комітеті поряд з В. Загайкевичем працювали І. Жовнір, д-р Вітошинська, Цеглинський, А. Сабат.

На переконання В. Загайкевича, перемишльське духовенство мало багату традицію громадської і культурно-національної праці. Саме митрополит Андрей Шептицький.

Починаючи із 1922 р., відомий громадсько-політичний діяч все більше переконувався у необхідності орієнтації на власні сили. 4 червня 1922 р. він писав: "Бита з усіх боків українська державна думка збувається поволи всяких надій на посторонню поміч… поки що надія тільки на власні сили…"[9]

Після утворення Українського національно-демократичного об'єднання В. Загайкевич став одним із найактивніших її членів.

Під час виборчої кампанії 1928 р. до сейму і сенату, УНДО покладала значні надії на організаторські здібності В. Загайкевича в Перемишлі, що входив разом із Добромилем і Сяноком до 48 виборчого округу. Він усвідомлював важливість плебісциту для українського населення краю, адже: по-перше, необхідно було засвідчити перед цілим світом характер українських земель під владою Польщі, щоб "доказати, що земля, на якій ми живемо, є українською землею"; по-друге, важливо обрати репрезентативний склад українських парламентарів, що донесуть до громадськості зловживання польської адміністрації у краї. Тим самим українці отримали б трибуну, "з якої лунало б важне слово в обороні природних насущних прав українського народу, з якої проголошено би перед цілим світом важне обвинувачення проти нашого поневолення, з якої падали б зазиви для боротьби за основне право нації"[10].

Президія ЦК УНДО наполягала, щоб у краї був створений спільний блок УНДО із УСДП і УСРП, проте без Української партії праці (УПП). Очолити такий блок пропонували В. Загайкевичу за умови, що професор Гонтарський (другий у виборчому списку, представляв УСДП) буде кандидувати за списком

УНДО і складе заяву, у якій зобов'яжеться у випадку обрання його послом вступити до українського національного клубу[11]. Розподіл інших місць у списку безпосередньо залежали від порозуміння цих двох громадсько-політичних діячів. Проте подальші події, а саме наростання конфронтації між двома провідними українськими політичними силами, звели нанівець попередні домовленості, через що спільна участь у виборчій кампанії виявилася неможливою. Представником українців від Перемишльського повіту у сеймі Польщі став В. Загайкевич.

Сеймова робота забирала практично увесь вільний час відомого громадсько-політичного діяча. Тільки у травні 1929 р., під час закриття сесії, він відбув посольські звіти в Перемиськім та Добромильськім повітах і на Сянничині. У своєму звіті до ЦК УНДО з цього приводу він зазначав: "Сянничина — повіт гарний, але доволі запущений, а тепер вмоглась і поширилась там робота кацапів-москвофілів, яка нашій національній праці сильно загрожує. Для того, покликуючись на рішення ЦК УНДО і Парляментарної Репрезентації, якими приділено працю в тих повітах, є ще котромусь з послів чи сенаторів, прошу о зарядження, щоби котрий з цих десигнованих вже послів чи сенаторів або який інший з товаришів обняв політичну працю в Сяніччині так, що вели б ми її рівночасно в ріжних околицях після пляну, розробленого Василем Блавацьким і Василем Подубинським в Сяноці"[12]. В. Загайкевич наголошував на невідкладності політичної агітації серед місцевих мешканців, зазначаючи, що "справа є тим важнійша, що ходить тільки не о сучасну хвилю, але о утвердження націоналізму і становиська нашої партії в Сяніччині"[13].

Зважаючи на прохання перемишльського сенатора, ЦК УНДО і Клуб парламентської репрезентації направили йому на допомогу двох партійців для політичної пропаганди політичної платформи УНДО у 48 окрузі. Проте, за словами В. Загайкевича, "з цего рішення нічого не вийшло і я в політичній організації території мойого виборчого округа не маю від нікого найменшої помочі"[14]. Він констатував, що в інших округах на бори із громадськістю приїжджали по декілька послів, на відміну від Перемишльщини.

Не отримавши допомоги, В. Загайкевич вдруге звернувся до ЦК УНДО із цим же проханням. Він рекомендував: 1. У Сяніччині скликати тільки довірочні збори за поіменними запрошеннями, порозумівшись із Блавацьким або ж Подубинським; 2. На Романівщині звернутися до окремих осіб, зокрема о. Юліана Боберського (Яблоніца Польська), о. Василя Мигаля (Дешно), о. Михайла Величка (Воля Нижня), о. Жемпонського (Завадка Риманівська), о. Теофіла Кміцикевича (Поляни Суровичні); 3. Звернути увагу на те, що Безпартійний блок співпраці з урядом у багатьох місцевостях краю проводив збори, на яких агітував за те, щоб "нарід у всіх справах звертався не до своїх послів, тільки прямо до староства, яке всі потреби людей заспокоїть"[15].

Загалом варто відзначити надзвичайну активність повітового народного комітету. Так, для прикладу в період із 16 березня по 8 грудня 1931 р. ним організовано 5 посольських віч в Перемишлі, 4 довірочні наради, 19 посольських віч у повіті, 185 організаційних поїздок до сільських комітетів та 17 довірочних нарад у повіті. На більшості посольських вічах виступав В. Загайкевич.

19 лютого 1932 р. у будинку Народного Дому відбувся повітовий народний з'їзд, основна мета якого — підведення підсумків попередньо проведеної партійно-політичної роботи у повіті. На з'їзді були заслухані звіти повітового проводу і посла В. Загайкевича. У своїй доповіді останній охарактеризував діяльність парламентської репрезентації, на конкретних статистичних даних показав негативні тенденції, що зародилися в політичному житті Польщі, які, на його думку, спричинені блокуванням проурядових партій у Безпартійному блоці співпраці з урядом[16].

Разом з тим з'їзд оголосив протест проти таких урядових законопроектів, як про частинну зміну територіальної самоуправи, про військову колонізацію українських і білоруських земель, про державні і приватні школи тощо. Зібрання "за... патріотичну і успішну працю над поправою політичної і господарської долі українських мас" висловило повну довіру послу В. Загайкевичу, як зрештою і повітовому проводу партії.

7 грудня 1933 р. відбувся черговий повітовий народний з'їзд. В. Загайкевич, проаналізувавши роботу однопартійців за попередній рік, відзначив, що в роботі повітового народного комітету прослідковується два напрями діяльності — загальнонаціональна праця і партійна. Остання значно поступається першому визначальному чиннику. Чільний пові-

товий діяч не оминув жодної ділянки суспільно-політичного життя краю.

В. Загайкевич наголосив, що впродовж року повітовий народний комітет провів 10 засідань. У Перемишлі відбулося два віча, присвячені організаційним питанням та в справі шкільного плебісциту. Разом з тим у повіті відбулося 16 довірочних нарад, у справах громадських виборів здійснено 60 поїздок. Свій звіт В. Загайкевич завершував словами: “Праця увінчається успіхом тоді, як загал нашого населення зрозуміє свідомість політичну на полі націоналізму, та вступить як один до політичної організації, а тоді здобудемо свою кращу будучність”[17].

На повітовому з’їзді 31 травня 1935 р., який відкрив посол В. Загайкевич, обговорено суспільно-політичну ситуацію у краї, обрано новий склад повітового народного комітету. Зібрання відвідав делегат ЦК УНДО В. Кузьмович.

Одноголосним рішенням В. Загайкевича було обрано головою з’їзду. До президії також увійшли: о. Андрій Борисевич, Леонтина Менцінська, Михайло Нoджак, Іван Чупель. Тоді ж перемишльський посол виголосив організаційний реферат. Під знаком консолідації місцевих національних сил відбулися вибори до повітового народного комітету. До його складу, зокрема, увійшли: о. Малецький Онуфрій — голова, В. Загайкевич, М. Зятикова, адвокат Рибак, Д. Греголинський, М. Хробак, Станимір, С. Біян та ін.

У подальшому В. Загайкевич відійшов від активного політичного життя. Повітовий народний з’їзд 24 березня 1936 р. висловив йому подяку “за… невсипущу працю на освітньому, економічному й політичному полі”. На цьому з’їзді обрано новий склад повітового комітету, який очолив Микола Рибак. Із “старих” у ньому залишилися В. Загайкевич, о. Андрій Борисевич, Біян, В. Войтович тощо[18].

Впродовж 1939–1944 рр. відомий громадсько-політичний діяч працював президентом апеляційного суду у Кракові. У післявоєнний час проживав у Німеччині, де і помер у 1949 р.

Без сумніву, Володимир Загайкевич був одним із найвизначніших громадсько-політичних діячів Перемищини у першій половині XX ст., його знало кожне село із численних віч, зборів, здвигів. Саме йому довіряли українці Перемишльського краю найважливіші національні обов’язки.

Джерела та література

1 *Андрусяк М*. Перемишль в історії України до 1918 р. // Перемишль — західний бастіон України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі зладжений редакційною колегією під проводом проф. Б. Загайкевича. — Нью-Йорк, 1961. — С. 61.
2 Допись // Перемиський вісник. — 1910. — 13 мая.
3 *Соляр І*. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича // Перемишль і черемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції. Перемишль, 14–15 листопада 1998 р. — Перемишль-Львів, 2001. — С. 55.
4 Віче в справі школи в Перемишли // Перемиський вісник. — 1910. — 22 липня.
5 Повітове віче в Перемишли // Перемиський вісник. — 1912. — 6 грудня.
6 На порозі Нового року // Український голос. — 1921. — 16 січня.
7 Шкідливий фермент // Український голос. — 1921. — 13 лютого.
8 Там само.
9 Сумерок орієнтації // Український голос. — 1922. — 4 червня.
10 *Загайкевич В*. Одною лавою — спільним фронтом! — Львів-Перемишль, 1928. — С. 3.
11 ЦДІАУ у м. Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 1.
12 ЦДІАУ у м. Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 4.
13 Там само.
14 Там само. — Арк. 5.
15 Там само. — Арк. 4–5.
16 *Соляр І*. Перемиський повітовий комітет УНДО // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції. Перемишль, 11–13 квітня 2002 р. — Перемишль-Львів, 2003. — С. 127.
17 Там само. — Арк. 8.
18 Там само. — Арк. 10–11.

Андрей Пивень

Общественно-политическая деяльность Владимира Загайкевича в Перемышле

Проанализирована общественно-политическая деятельность Владимира Загайкевича в годы национально-освободительного движения, партийно-политическая деятельность в УНДО, определены его отношения к главным проблемам украинской государственности.

Ключевые слова: *вече, "Просвита", УНДО, Уездный народный комитет.*

Andriy Piven'

Socio-Political Activities of Volodymyr Zahaykevych in Peremyshl'

The socio-political activities of Volodymyr Zahaykevych during the years of national-liberational struggle and his political party activities in the Ukrainian National-Democratic Union (UNDO) are analyzed, his attitude to the key problems of Ukrainian state-building is clarified.

Key words: *mass meeting (viche), Prosvita, UNDO, county people's committee.*

УДК 328.126:929 Левицький “1928/1930”

Богдан Лаврук (м. Львів)

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ЛЕВИЦЬКОГО (1928–1930)

Проаналізовано діяльність голови УНДО Дмитра Левицького у період виборчої кампанії 1928 р., його працю в посольському сеймі у 1928–1930-х рр.

Ключові слова: *Дмитро Левицький, УНДО, виборча кампанія.*

З ім’ям Дмитра Левицького найтісніше пов’язана політична історія Західної України у 1920–1930-х рр.: начальний редактор газети “Діло” (1923–1925), співзасновник і перший голова Українського національно-демократичного об’єднання (1925–1935), голова Української парламентської репрезентації у польському сеймі (1928–1935).

Громадсько-політична діяльність Дмитра Левицького в українській історіографії ще не стала предметом спеціального дослідження. У наукових працях О. Зайцева, М. Кугутяка, І. Соляра, М. Швагуляка та ін. лише епізодично згадується постать Д. Левицького в контексті національно-визвольних змагань західних українців у міжвоєнний період XX ст.

Метою цієї статті є аналіз парламентської діяльності Д. Левицького у польському сеймі в 1928–1930-х роках.

Джерельною базою даного дослідження є неопубліковані документи, що знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (резолюції з’їздів, засідань керівних органів партії, інформаційні звіти і донесення польських інституцій влади про політичне життя), стенографічні протоколи засідань сейму, а також матеріали тогочасної періодики.

Нестабільна політична ситуація у Польщі, протиборство санаційного і ендецького таборів вплинули на перебіг виборчої кампанії 1928 р., що відігравала особливу важливу роль в житті Західної України. У Східній Галичині у ній взяла участь переважна більшість українських політичних партій, найвпливовішою із яких було Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО), очолюване Дмитром Левицьким.

УНДО, беручи участь у виборах, поставила перед собою максимальні завдання: 1. Засвідчити характер українських земель під Польщею, виявити перед цілим світом: чия ця земля, хто творить на ній величезну більшість, і хто повинен бути господарем тієї землі; 2. Здобути повноправну, ніким не заперечувану, безсумнівну репрезентацію українського народу; 3. Здобути вільну трибуну для оборони природних і основних прав української нації. Проте український політикум розумів, що за умови більшості польських політичних партій у Сеймі, не варто сподіватися справедливого вирішення українського питання парламентським шляхом.

Реалізація поставлених завдань відбувалася двома шляхами: створенням блоку непольських народів і організаційним оформленням українського блоку. Уже в листопаді 1927 р. у Варшаві розпочалися переговори про відновлення Блоку національних меншин Польської держави, у яких взяв участь Дмитро Левицький. Завдяки спільним зусиллям керівників єврейської, німецької, білоруської делегацій 28 листопада 1927 р. цей Блок було утворено. 16–18 січня 1928 р. на заключній нараді, представники непольських народів узгодили склад державного списку, який очолив Дмитро Левицький.

Консолідація українських політичних партій проходила набагато складніше. Незважаючи на те, що 12 листопада ЦК УНДО постановив “йти до виборів під гаслом спільного виборчого блоку українських національних угруповань і дати від себе ініціативу до створення такого внутрішнього національного блоку українських національних угруповань”[1] ця ініціатива була прохолодно сприйнята іншими політичними силами, які усвідомлювали, що УНДО прагне очолити пропонований блок українських політичних партій.

Утопічність планів УНДО стала очевидною уже після перших звернень до інших політичних сил. Так, 14 грудня 1927 р. було надіслано листа голові УСРП Леву Бачинському з обґрунтуванням необхідності національного блоку[2]. З подібною ініціативою УНДО звернулося також до Селянського союзу і діячів ко-

лишньої УСДП. Проте жодна політична партія не відгукнулась на пропозиції, запропоновані Д. Левицьким та його політичною силою. Таким чином, спроба утворити єдиний виборчий фронт не знайшла підтримки в інших політичних партій, що побоювалися гегемонії УНДО. Чільні діячі партії констатували: "У верхах до об'єднання не дійшло. Але це не означає, що об'єднання не буде в низах серед українських виборчих мас. Ми є глибоко переконані і певні того, що всі українські виборці об'єднаються при виборах в одну свідому цілість під блакитно-жовтим прапором Українського національно-демократичного об'єднання. Без огляду на те, до якої партії вони до цього часу належали"[3].

Проте, незважаючи на критичні випади опонентів та невдачі, пов'язані із консолідаційними процесами, УНДО вдалося заручитися підтримкою Союзу української націоналістичної молоді, керівники якого 16 січня 1928 р. закликали українську молодь голосувати за УНДО, як за "партію, що стоїть на націоналістичній платформі"[4], а також греко-католицького духовенства і його Української християнської організації (УХО). Після напружених переговорів із керівником холмсько-волинського Сельсоюзу П. Васильчуком, ця політична структура також висловила свою підтримку УНДО.

2 лютого 1928 р. УНДО опублікувало відозву до українського народу, в якій, видаючи бажане за дійсне, зазначалося: "До виборів об'єдналося Українське національно-демократичне об'єднання з усіма патріотичними організаціями Галичини, Волині, Холмщини, Полісся, Підляшшя. Всі, що ставлять інтерес загальнонародний вище інтересу вузького йдуть до виборів під блакитно-жовтим стягом Національного об'єднання"[5]. Варто підкреслити, що українські політичні партії боролися не стільки із польськими політичними силами, скільки між собою. Так, УНДО відзначала: "Ми і тільки ми створили правдиво український національний фронт і його несемо у виборчі маси"[6].

За підсумками виборчої кампанії до сейму було обрано 46 українців з Галичини, Волині і Полісся. 11 українців увійшли до сенату, з них дев'ять представляли УНДО, один — УСРП, один — Сельроб (правицю). Вісім сенаторів було обрано з Галичини (сім — з УНДО, один — УСРП), один — з Волині (Сельроб), два — з державного списку УНДО[7]. Щодо УНДО, то партія одержала 23 мандати в сеймі і 9 у сенаті. Проте на північно-західних українських землях ундівці не отримали жодного мандату. Двох послів до сейму в спілці з УНДО провів холмсько-волинський Сельсоюз.

41 посол і всі сенатори були кандидатами від українських партій, опозиційних до Польської держави, п'ять українців було обрано за списком Безпартійного блоку співпраці з урядом. Більшість послів і сенаторів належала до самостійницького табору. Таким чином, незважаючи на відсутність порозуміння між українськими політичними силами, українці отримали значну кількість мандатів у сеймі. Один із провідних діячів УНДО І. Кедрин-Рудницький відзначав, що "поляки були здивовані і прикро заскочені, що так багато українців отримали посольські і сенаторські мандати — при всіх тих перешкодах і фальшуваннях, що їх робили польська поліція і польські виборчі комісії"[8].

Після завершення виборчої кампанії 1928 р. близько половини членів ЦК і майже вся президія УНДО одержали посольські і сенаторські мандати. Як і напередодні виборів, Д. Левицький виступив з ініціативою утворення спільного українського клубу. З такою пропозицією ЦК УНДО звернулося до УСРП, запропонувавши три варіанти співпраці: 1. Утворення одного спільного клубу; 2. Спілка двох клубів із збереженням внутрішньої автономії; 3. Порозуміння при виборах президії сейму та сенату і парламентських комісій. Остання пропозиція ситуативного характеру була схвалена керівниками УСРП[9].

Не знайшовши в черговий раз порозуміння з українськими політичними силами, УНДО утворило спільний українсько-білоруський клуб, до якого увійшли 25 українських послів зі списку № 18, один посол (Зубрицький) зі списку № 22 і 4 білоруси — разом 30 послів. Президія Українського клубу була одночасно президією Українсько-білоруського клубу. Головою став Дмитро Левицький, заступниками — Володимир Целевич і Сергій Хруцький, секретарем — Іван Блажкевич[10]. Проте 7 листопада 1928 р. білоруси покинули лави українсько-білоруського клубу[11].

9 березня 1928 р. Д. Левицький виголосив у сеймі програмну декларацію Українського клубу. У ній він зазначив, що, незважаючи на те, що боротьба за самостійну українську державу завершилася поразкою, "найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є неза-

лежна, соборна Українська національна держава на всіх українських землях. Тому всі міжнародні акти, якими споконвічні українські землі: Східну Галичину разом з Лемківщиною, Холмщину, Волинь, Підляшшя і Полісся передано Польщі, а саме: трактат укладений в Ризі 18 березня 1921 р. і рішення Ради послів у Парижі 14 березня 1923 р. як акти, які насилують право українського народу на самовизначення, уважаємо де-юре неправосильними. А вступаючи до польських Законодавчих палат, будемо і цим шляхом йти до здійснення найвищого права української нації"[12]. Заява була розкритикована низкою політичних сил, зокрема Сельробом-лівицею, які звинувачували УНДО в прислужництві польському табору. Однак у своїй промові 30 травня 1928 р. голова УНДО Д. Левицький спростував закиди, відзначивши неминучість об'єднання українських земель в одній державі: "Розвиток подій у колишній Російській імперії від весни 1917 р. незаперечно свідчить, що мусить прийти до відірвання українських земель від усякої державної спільності з російським землями і що мусить прийти до виникнення незалежної української держави. А логіка історії каже, що ніколи 30-ти мільйонна материнська держава не зречеться 6-ти мільйонів своїх земляків, відділених вузенькою річкою від материнського кореня… Партія, яку я репрезентую, веде боротьбу за цю мету легальними засобами"[13].

Українські політичні сили, представлені у сеймі, були солідарні в одному питанні — необхідності створення української держави в її етнічних кордонах, проте шляхи вирішення цієї проблеми були різними. Так, разом із білорусами, українці бойкотували урочисте засідання сейму 10 листопада 1928 р., що присвячувалося десятиліттю відновлення Польської держави. 9 листопада 1928 р. вони надіслали маршалові сейму листа, у якому зазначали: "У зв'язку з урочистістю десятиліття Польської держави українські і білоруські посли і сенатори в польських Законодавчих палатах заявляють, що гасло самовизначення нації здобуло собі під час війни право громадянства. Ми також з радістю вітали факт визволення польського народу як доказ, що ідея самовизначення здійснена на практиці, однак відроджена Польща не визнала принципових прав самовизначення нації і приєднала частину українського і білоруського народів, які також прагнули до своєї незалежності. Тому ми, представники українського і білоруського народів у Польських Законодавчих палатах, не тільки не можемо брати участі в урочистості десятиріччя існування польської держави…, але при цій нагоді вважаємо необхідним підкреслити, що незламно стоїмо на позиції права самовизначення української і білоруської націй на всіх етнографічних землях"[14].

Перебуваючи в меншості, розрізнені українські політичні сили не могли істотно впливати на політичне життя у країні. У зв'язку із такою критичною ситуацією, виступаючи у сеймі, Д. Левицький відзначив: "Кажуть нам, що ми вміємо тільки критикувати, але не висуваємо позитивної програми. Це не відповідає дійсності. Передусім ми ведемо українську політику, але при цьому в ставленні до польської держави не оперуємо виключно негативами. Позитивні наші домагання містяться в цілій низці докладно і сумлінно опрацьованих внесень і законопроектів у культурній і господарській галузях. Ці внесення не мають характеру замаху, змови чи "ірреденти" і не мають навіть взагал нічого спільного з політикою"[15]. Заява голови УНДО була розкритикована Левом Бачинським, який зауважив: "Характерно, що навіть славне своєю "антидержавністю" УНДО знизило тон в теперішніх дебатах… Ще один крок — і пан Дмитро Левицький готовий задовольнитися культурною автономією в межах польської держави".

Наступ польських сил в культурно-освітній сфері змушував УНДО, як найбільш впливову парламентську силу, шукати виходу із складного становища. Д. Левицький продовжував пропагувати ідею об'єднання українських партій.

27–28 листопада 1929 р. відбулася українсько-білорусько-литовська конференція, в якій взяли участь такі політичні партії, як УНДО, УСРП, УСДП, УСС, білоруські християнська демократія, Селянський союз та Православне об'єднання і Литовський національний комітет. УНДО представляли 13 послів і сенаторів, зокрема вся президія Українського клубу на чолі із Д. Левицьким. Мета конференції — вироблення спільної тактики на парламентській арені та за її межами. Спільна робота завершилась створенням Комітету порозуміння, який, однак, не відіграв помітної ролі.

Однією із проблем, що постала на заваді порозуміння між українськими політичними си-

лами, стало ставлення до СРСР. Так, позицію УНДО у сеймі висловив Д. Левицький, який відзначив, що, “будучи партією національною і демократичною, ми є ворогами комуністичного інтернаціоналізму і більшовицької диктатури, проти якої повстає відвічне замилування українського народу до демократичної волі”. Голова УНДО заявив про невідворотність проголошення незалежної української держави: “Чи вигідно це для Польщі, чи не вигідно, незалежна українська держава постане, і розпадеться неподільна російська держава. Сучасний державний устрій Союзу Радянських Республік є останнім етапом до повного відривання України від Росії...”. Разом з тим Д. Левицький підкреслив: “Ми є найзапеклішими противниками всякої інтервенційної політики, яка б штучним способом мала прискорити українську незалежність над Дніпром”[16]. Після цієї промови голова Раднаркому УРСР В. Чубар в офіційному виступі звинуватив Д. Левицького у співпраці з міжнародним капіталом, який прагне до знищення Радянського Союзу.

Проте випади радянської влади на УНДО не тільки не послабили критики більшовизму, а й набрали більш гостріших форм. Так, Українська парламентська репрезентація 14 листопада 1929 р. оприлюднила маніфест, у якому зазначалося: “Комуністична диктатура на Великій Україні провела в осені ц. р. черговий, цим разом дуже нагальний і масовий наступ на представників української інтелігенції, зокрема на визначних діячів української науки й літератури, на українську молодь середніх і вищих шкіл, на діяльність представників українського селянства і робітництва. Завдання цього наступу є ламання всього національного українського руху та дискредитування його при допомозі політичних монстрпроцесів і накінець відстрашення від нього населення при допомозі кривавих екзикуцій над його провідними діячами. Словом — на всій території Великої України котиться грізна хвиля червоного терору, жертвою якого падуть найкращі сини нашого народу”.

У січні 1929 р. Клуб ББСУ представив проект змін Конституції, які передбачали обмеження прав парламенту і зміцнення президентської влади. Українські політичні сили не приділяли цій проблемі надто великої ваги, оскільки, за словами Д. Левицького, “найбільш істотні, ліберальні положення діючої конституції досі практично не застосовувалися до українців або явно применшувалися”. Він підкреслив, що “це, однак, не означає, що боротьбу на зміну устрою ми вважаємо внутрішньою справою польського суспільства... Як демократична партія і згідно з демократичним характером цілого українського суспільства ми виступаємо проти також практичних поглядів, оскільки парламентська трибуна є останнім легальним засобом, яким ми володіємо в боротьбі за наші слушні права в польській державі”.

Крім внутріполітичної боротьби з польським режимом, Д. Левицький активно використовував зовнішньополітичні методи боротьби з владою. Так, виступаючи на Конгресі національних меншин 28 серпня 1928 р., голова УНДО підкреслив, що український народ не є меншиною в жодній з держав, де він живе, а творить абсолютну більшість на заселеній ним території. Він відзначив, що “український народ не погоджується з фактом включення його до чужих державних організацій”. В своїх інтерв’ю іноземним часописам Д. Левицький зазначив, що українці не можуть бути лояльними до польської держави, оскільки “прагнуть до власної держави”[17], що, цілком закономірно, викликало шкал критики на його адресу зі сторони польських ЗМІ.

Опозиційна діяльність Д. Левицького не залишилася не поміченою також польською владою. У ніч із 9 на 10 вересня 1930 р. поліція заарештувала групу колишніх послів-українців, серед яких слід виділити О. Вислоцького, О. Когута, І. Лещинського, Д. Паліїва, В. Целевича. Наприкінці жовтня — на початку листопада 1930 р. ув’язнено Д. Левицького та чотирьох його заступників, групу колишніх послів і сенаторів та інших провідних діячів. Отже, напередодні нових виборів український блок фактично опинився без політичного проводу.

Таким чином, після завершення виборчої кампанії 1928 р. Українське національно-демократичне об’єднання, очолюване Д. Левицьким, здобуло переконливу перемогу на виборах. Голова УНДО доклав чимало зусиль задля консолідації українських політичних сил, що були представлені в парламенті, що, однак, не принесло бажаних результатів. Значно більших успіхів досягнуто при створенні блоку непольських народів у парламенті.

Джерела та література

1 Діло. — 1927. — 25 листопада; *Зайцев О. Ю.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) // Український історичний журнал. — 1993. — № 1. — С. 74.
2 ЦДІАУ у Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 94.
3 Діло. — 1928. — 17 січня.
4 Діло. — 1928. — 21 січня.
5 Там само; Діло. — 1928. — 2 лютого; Свобода. — 1928. — 5 лютого.
6 Діло. — 1928 — 2 лютого.
7 *Соляр І. Я.* УНДО: перший період діяльності (1925–1928). — Л., 1995. — С. 62.
8 *Кедрин І.* Життя — події — люди: спомини і коментарі. — Нью-Йорк, 1974. — С. 167.
9 Діло. — 1928. — 15 квітня.
10 *Зайцев О. Ю.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922 — 1939) // Український історичний журнал. — 1993. — № 1. — С. 75.
11 *Соляр І. Я.* УНДО: перший період діяльності (1925–1928). — Л., 1995. — С. 63.
12 Діло. — 1928. — 31 березня.
13 *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918–1939). Т. 1. — Київ-Івано-Франківськ: Плай, 2002. — С. 403.
14 Sprawy narodowosciowy. — 1928. — № 5.
15 Діло. — 1929. — 11 грудня.
16 Діло. — 1928. — 2 червня.
17 ЦДІАУ. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 840. — Арк. 5–6.

Богдан Лаврук

Парламентская деятельность Дмитрия Левицкого (1928–1930)

Проанализирована деятельность председателя УНДО Дмитрия Левицкого в период избирательной кампании 1928 г., его деятельность в польском сейме в 1928–1930-х гг.

Ключевые слова: *Дмитрий Левицкий, УНДО, избирательная кампания.*

Bohdan Lavruk

Parliamentary Activities of Dmytro Levytskyy (1928–1930)

The activities of the head of the Ukrainian National-Democratic Union (UNDO) Dmytro Levytskyy during the period of the 1928 electoral campaign, and his work in the Polish Sejm in 1928–1930 are analyzed.

Key words: *Dmytro Levytskyy, UNDO, electoral campaign.*

УДК 94:329.71](477.83–25) “192/193”

Ігор Соляр (м. Львів)

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ПРОГРАМНІ ОРІЄНТИРИ НАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ М. ЛЬВОВА (1920–1930-ті рр.)

Проаналізовано основні етапи діяльності Народної організації українців м. Львова, напрями політичної, культурно-просвітницької діяльності.

Ключові слова: *Народна організація українців м. Львова, УНДО, організаційно-політична діяльність.*

Народна організація українців м. Львова (часто — Організація українців м. Львова) (далі — НОУЛ) перебувала у першій половині 1920-х рр. під впливом Української народно-трудової партії (далі — УНТП), а з 1925 р. — під впливом Українського національно-демократичного об’єднання (далі — УНДО).

Після ухвали Ради Амбасадорів держав Антанти 14 березня 1923 р. про приєднання Східної Галичини до Польщі, польські власті всіляко перешкоджали політичній організації українців м. Львова. Зокрема, з лютого по травень 1924 р. було відхилено 12 заяв на скликання віча місцевими польськими властями. За цих умов ННОУЛ обрала тактику проведення справоздавчих віч українських послів до польського сейму, організації тематичних віч (найчастіше присвяченим освітнім питанням). 25 травня у Львові було скликано шкільні віча, організовані послом Борисом Козубським за ініціативою Шкільного Комітету. У першій половині дня відбулось віче в будинку Музичного інституту ім. Лисенка для батьків шкільної дітвори із західної частини міста. Його відкрив голова НОУЛ Іван Ліщинський, а головою віча обрано С. Біляка. У півторагодинній промові посол С. Козубський охарактеризував становище українського шкільництва у межах Польщі (в Східній Галичині, Волині, Холмщині, Підляшші, Поліссі), подав до відома заходи Української парламентської репрезентації (УПР), спрямовані проти польської освітньої політики. Подібний реферат посол повторив у другій половині дня на вічу у Народному домі у Львові для українців східної частини міста. На обох вічах висловлено запити українців, які, як підкреслював часопис “Діло”, “доповнювали образ лихоліття української школи”[1].

Як вище зазначено, з 1925 р. НОУЛ стала міською організацією Українського національно-демократичного об’єднання на рівних правах із повітовими Народними Комітетами цієї партії.

НОУЛ ділилась на осередню народну організацію (далі — ОНО) та, їй підпорядковані, місцеві відділи — дільницеві народні організації (далі — ДНО), обмежені територією і часом діяльності, які визначала старшина ОНО.

Метою НОУЛ “було: а) організувати українське населення міста на національній основі і дбати про піднесення його освітньо-культурного, політичного і господарського стану; б) боронити права українського населення міста”. Для її здійснення вона користувалась відповідними засобами: згуртуванням своїх членів; зміцненням в них почуття обов’язку українського громадянина; скріпленням й координацією діяльності існуючих українських установ і професійних організацій, збереженням їх національного характеру та заснуванням нових; організацією виборів до законодавчих, самоуправних та громадянських установ; проведенням народних віч, маніфестацій, свят, обходів, парадів, відчитів, викладів тощо[2].

Матеріальними засобами НОУЛ були членські внески, а також — визначені ухвалою ЦК УНДО, — “датки і дари”. Загальні збори ОНО могли, згідно правильника, з огляду на місцеві відносини, змінити суму членських внесків. Зібрані фонди йшли, передусім, на покриття біжучих видатків ОНО, а потім вже — на інші цілі. У міру можливості ОНО “гонорувала” працю своїх співробітників. Членські внески збирали уповноважені інкасанти.

Щоб стати членом НОУЛ, необхідно було до канцелярії організації написати відповідну заяву (дозволялось передати заяву іншою особою). Канцелярія відносно кожного кандидата питала думку ДНО, а коли її в якійсь місце-

вості не було — рішення про прийняття узалежнювалось від поруки двох членів НОУЛ. Могли зголошеному відмовити у прийомі в члени без подання причини. Прийняття в члени ухвалювалось на засіданні старшини і вимагало затвердження Центрального Комітету УНДО. Прийнятий в члени зобов'язаний був протягом 14 днів після засідання старшини виплатити членський внесок. Членом НОУЛ міг бути тільки "українець національних переконань"[3].

Член НОУЛ мав право брати участь і виступати на загальних зборах організації; вибирати і бути обраним до старшини ДНО і ОНО, бути делегатом Народного з'їзду УНДО; користуватись безплатно канцелярією "Правної поради", домагатись політичного захисту в разі потреби. Член НОУЛ зобов'язаний був підкорятись постановам загальних зборів і старшини ДНО і ОНО, брати участь у житті організації, передплачувати українську національну пресу та сплачувати вчасно членські вкладки.

Органами НОУЛ були: загальні збори ОНО; її старшина, президія, голова, референти, контрольна комісія, мировий суд; загальні збори ДНО, її старшина, президія, голова, референти та контрольна комісія.

Загальні збори ОНО мали відбутись кожного року в листопаді. Скликала їх президія, повідомляючи щонайменше за 14 днів управу партії про дату, місце і порядок денний загальних зборів та запрошувала всіх поіменно та письмово. Право участі і голосу на загальних зборах ОНО мали голова і члени старшини, їх заступники члени контрольних комісій ОНО і ДНО, члени мирового суду ОНО; представники УНДО; члени ЦК УНДО, що мешкали у Львові; члени Української Парламентської Репрезентації (далі — УПР), вибрані в місті або делеговані Президією ЦК УНДО; представники, вибрані по одному на 50 членів на загальних зборах ДНО (де не було ДНО, там право участі в загальних зборах мали місцеві члени НОУЛ)[4].

Порядок денний загальних зборів передбачав розгляд таких питань: відчитання і прийняття протоколу із попередніх загальних зборів; звіти з діяльності старшини, поодиноких референтів і скарбника; пропозиції планів діяльності і бюджету на наступний рік; дискусію, ухвалу бюджету; "уділення абсолюторії" уступаючій старшині на внесення контрольної комісії; вибори голови, 14 членів і 5 заступників старшини; контрольної комісії з 3 членів і 2 заступників; мирового суду із 3 членів і 2 заступників; внески і побажання зборів НОУЛ[5]. (Надзвичайні загальні збори ОНО скликувала її Президія, в міру потреби, або ЦК партії, визначаючи їм порядок денний). Загальні збори проводив голова, а в разі його відсутності — один із його заступників або делегат ЦК партії. У 1920–1930-х рр. головами НОУЛ були: Іван Ліщинський (1922–1925), Амброз Березовський (1925–1934) і Степан Біляк (1933–1939).

Уконституювання старшини ОНО наступало на першому засіданні, яке скликувала голова ОНО найпізніше — 8 днів після загальних зборів ОНО, — і відбувалося в той спосіб, що старшина вибирала з-поміж себе двох заступників голови, секретаря і його заступника, скарбника, референтів організаційних, культурно-освітніх, політичних, господарських справ, суспільної опіки та правної поради. 20 грудня 1933 р. на загальних зборах НОУЛ членами осередньої старшини обрано Амброзія Березовського, о. Леонтія Куницького, Агатона Добрянського, Василя Жовніра, Миколу Матвійчика, Богдана Бородавка, Омеляна Терлецького, Антоніну Конратову, Дениса Городянського, Іларіона Боцюрківа, Любомира Макарушку, о. Володимира Яценківа, Івана Кульчицького, Петра Гоїма, а заступниками — Михайла Волянського, Миколу Дорожинського, Володимира Котецького, Івана Бучка, Дамяка Рая. На загальних зборах 5 квітня 1936 р. склад старшини частково змінився: вибули — Антоніна Конратова, Денис Городянський, Іларіон Боцюрків, Любомир Макарушка, Петро Гоїм, — а на їх місце обрано Зеновія Решталовича, Романа Криштальського, Михайла Тараньку, Івана Польового, Василя Зайця, Степана Похмурського і Филитину Бородієвич. Проте склад заступників старшини повністю змінився: у 1936 р. ними обрано: Петра Петрика, Василя Васильківа, Івана Свірського, Миколу Топольницького, Івана Бучка, Івана Стевчака. На референтів, як правило, призначались вибрані члени старшини. У виняткових випадках, якийсь реферат (відділ) призначався заступникові старшини. Одному членові старшина могла призначити два різні реферати[6].

Вибір і уконституювання старшини вимагало затвердження ЦК УНДО. Коли це не відбулося до 14 днів, вони визнавались нелегальними. У такому випадку, скликались нові за-

гальні збори ОНО, а потім відбувалося нове конституюче засідання старшини.

Інші засідання старшини ОНО скликувала президія обов'язково раз у два місяці, а в міру потреби — частіше, запрошуючи на них членів старшини та їх заступників, а також кооптованих членів та членів контрольної комісії та мирового суду. Засідання провадив голова, а в разі його відсутності — один із заступників. Порядок денний засідання передбачав розгляд таких типових питань: відчитання і прийняття протоколу із попереднього засідання; відчитання доручень ЦК партії; звіти президії, скарбника і поодиноких референтів; звіти із діяльності ДНО; обговорення плану подальшої діяльності, дискусія та ухвали; внесення, запити і побажання. Відповідно до потреби, президія і старшина могла порядок денний засідання змінити. Засідання вважалось легітимним, коли на ньому були присутні 7 членів, крім голови. Рішення приймались абсолютною більшістю голосів. (У випадку рівності голосів — вирішував провідник засідання)[7].

Президію ОНО становили голова, його заступники, секретар, скарбник, організаційний референт. Завданнями президії були: скликання загальних зборів і засідання старшини ОНО, а в міру потреби — ДНО, скликання у 8-денний термін звітів із загальних зборів конституючого засідання старшини ЦК партії і затвердження або відмова затвердження вибору і уконституювання старшини ДНО у термін до 14 днів; прийняття звітів із загальних зборів і засідань старшини та президії ДНО і подання до відома старшині ОНО на засіданні; прийняття заяв вступу в члени і передання їх старшині до ухвали, а ЦК партії — до затвердження; видання директив діяльності старшині ДНО; полагодження біжучих справ; скликання і проведення щоквартально інформаційних сходин голів і секретарів ДНО; висилання делегатів на засідання старшин ДНО.

Голова ОНО проводив загальні збори і старшини та президії; приймав доручення від ЦК УНДО і відповідно інформував про них старшину чи президію; перевіряв і координував діяльність поодиноких референтів. Заступники допомагали голові в його діяльності, переймали по черзі обов'язки голови на випадок відсутності останнього.

Секретар ОНО вів протоколи загальних зборів і конституючого засідання старшини; виготовляв за дорученням голови повідомлення, запрошення, а також — необхідні листи і підписані президією, висилав їх за адресами. Скарбник ОНО завідував фондами, робив виплати, згідно із ухваленими через старшину списком видатків; складав касовий звіт на засіданнях старшини і на загальних зборах.

Для поглиблення праці НОУЛ старшина поодиноким своїм членам доручала вище названі реферати, які очолювали референти, вибрані з членів старшини. При рефератах утворювались секції, які складались щонайменше з 3 людей. (Могла бути довільна кількість вибраних членів старшини, або їх заступників. Як виняток могли залучатись до секції також кооптовані члени-фахівці.) Референти та їх секції виконували функції на ціле місто. Їм підпорядковувались відповідні референти та їх помічники дільницевих організацій.

Референти задавали напрям діяльності відповідним дільницевим референтам, слідкували за виконанням дорученої їм роботи; скликали, хоча би раз у квартал, підпорядкованих собі референтів та їх помічників ДНО на спільні засідання для обговорення актуальних біжучих проблем, здавали звіти з діяльності на засіданнях старшини[8].

Організаційний референт вів акцію для приєднання нових членів НОУЛ і запрошував їх до організаційної роботи; організовував українські установи, співпрацював з ними, закладав нові, готував народні віча, маніфестації, свята, обходи, наради, сходини та організаційні відчити.

Культурно-освітній референт пов'язував тісний зв'язок з усіма культурно-освітніми установами міста, гармонізував (координував) життя установ і їх членів; підтримував занепадаючі культурно-освітні товариства, допомагав у творенні нових, організовував освітні відчити, вів пропаганду щодо поширення української преси і читання книжок.

Референт суспільної опіки займався долею безробітних українців міста, нав'язував зв'язок з існуючими українськими допомоговими комітетами, співпрацював з ними та давав поштовх до заснування нових; звертався за згодою президії до міських і державних властей та українських інституцій в питаннях допомоги українцям, що її потребували; організовував допомогу для хворих та інвалідів.

Політичний референт організовував вибори до держаних, самоуправних і міських установ; звертався до відповідних державних

інституцій для усунення зловживань, що траплялись під час виборчих кампаній, організовував відчити на політичні теми; впорядковував політичну бібліотеку.

Господарський референт утримував зв'язок з українськими і чужими господарськими установами Львова; обдумував способи, що вели зменшення безробіття та поліпшення господарського стану українців міста; вишукував корисні ринки збуту для товарів, організовував господарські централі; слідкував за розвитком господарських установ міста, давав почин заснуванню нових установ, кооперативів, кас, спілок, фабрик і т. п.; організовував господарські відчити.

Референт правничої поради реєстрував всі закони, розпорядки, вів разом із своїми помічниками канцелярію правної поради для членів народної організації і давав їм безплатну правну пораду; організовував відповідні відчити[9].

Контрольна комісія брала участь у засіданнях старшини із дорадчим голосом, перевіряла діловодство і стан каси ОНО; здавала звіт на загальних зборах організації.

Загалом, керівництво НОУЛ і рядові її члени дотримувались цього правильника у своїй діяльності, за винятком дотримання дат скликання загальних зборів, засідань старшини.

Наприкінці 1926 — на початку 1927 рр. НОУЛ перебувала в епіцентрі політичного протистояння ЦК УНДО і радянофільської групи "Рада", яка перебувала під впливом Євгена Петрушевича. Захопивши наприкінці 1926 р. керівництво НОУЛ, "радянці" 27 березня 1927 р. на загальних зборах НОУЛ заявили про перетворення її у політичну організацію радянофільського характеру. У відповідь ЦК УНДО 30 березня 1927 р. розпустив НОУЛ і скасував усі ухвали її загальних зборів.

Проте члени Ради НОУЛ не підкорились рішенням ЦК УНДО і продовжували свою діяльність. На загальних зборах організації 10 квітня 1927 р. було обрано новий склад Ради НОУЛ на чолі з Левом Петрушевичем, ухвалено політичну платформу. НОУЛ проголошувалась політичною організацією, яка "згуртовує в собі членів без огляду на їх партійну і станову приналежність". Визначаючи мету НОУЛ — організацію українців в усіх ділянках національного життя, вона також виступила з ініціативою творення подібних організацій в усіх західноукраїнських містах з перспективою їх об'єднання у Союз українських народних організацій міст. Однак польські власті 30 квітня 1927 р. заборонили діяльність радянофільської НОУЛ[10].

У 1934 р. не відбулись загальні збори тому, що в УНДО відбувались дискусії ("деякі потрясіння" — за словами звіту Ст. Біляка), і недоцільним було збори скликати.

Запізнення із відбуттям з'їзду (15 квітня 1936 р.) залежало не від централі, а від дільниць, які в зазначені терміни не провели своїх загальних зборів. Під натиском і повною технічною допомогою загальні збори провели тільки шість дільниць (Личаків, Богданівка, Городецька, Клепарів, Замарстинів, Середмістя), а чотири (Знесіння, Левандівка, Галицьке та Жовківське передмістя) так і не спромоглися за 2 роки провести збори. У кожній із цих дільниць були різні причини "занедбань", але їх об'єднувала одна — брак відповідальних людей для політичної роботи. За словами С. Біляка — "внутрішня сварня товариств, чи радше голов товариств, посилена агітація симпатиків укр[аїнського] неонаціоналізму — спричинили організаційний застій".

У НО була заведена книга полагоджень справ, яка свідчила про її багатогранну діяльність.

На перешкоді роботи НОУЛ в 1934–1935 рр. були польські власті, а також акції ОУН. Молоді націоналісти ідентифікували роботу НОУЛ з опортунізмом. Вони самі не брали участі в міській роботі і намовляли своїх знайомих, родичів покидати ряди НОУЛ, називаючи її прибудівкою угодовецького табору. Їх вперта боротьба із УНДО негативно відбивалася на успіхах міської організації, а місто вимагало спеціальної рівноваги та збірної праці[11].

Однією з найвідоміших акцій НО було складання списку українців м. Львова. Закон забороняв проводити статистику приватним одиницям, але дозволялось парохіяльним урядам проводить люстрацію своїх парохіян. Парохіяльні уряди та українські установи сприяли цій акції, в т. ч. й матеріально. За два місяці чотирма членами НОУЛ переписано 9000 громадян. Державна поліція арештувала двох з них. У зв'язку з цим акцію перепису припинено. Звершення українських духовних властей до польських властей в справі люстрації вірних, не дивлячись на дозволи закону, були безуспішними. Влада поставила справу так, що перепис можуть робити парохи самі, а помічниками можуть бути дяки. Спробу зро-

бити "переписчиків" дяківськими кандидатами не вдалося реалізувати.

Згідно з попередніми підрахунками Городоцька дільниця налічувала 14 тис. українського населення (на родину процентово припадало по 2 дітей). Із 9 тис. було 2 тис. безробітних. Результати перепису НОУЛ із відомих причин тримали в таємниці.

В інших дільницях перепис проводили парохіяльні уряди різними засобами. На спеціальну увагу заслуговує Середмістя (Преображенська парохія), якій вручив "переписчик" Гірний 900 українських родин. До повного порядку довів список о. Яценків на Клепарові. Цікаво, що в єпархіяльному шематизмі до 1931 р. була вписана цифра 900 українських душ на Клепарові, після перепису — о. Яценків знайшов 2200 українців.

Перевірка українського населення у Львові давала НО "дуже поважний субстрат для дальшої політичної праці".

При певних невдачах перепису НОУЛ вдалось до іншого засобу — надрукувала 4000 люстраційних листків, розділила їх у відсотковому відношенні між дільницевими старшинами з метою перевірки членами старшин ДНО українських родин на місці. Але лише 3 дільниці (Клепарів, Знесення і Богданівка) виконали доручену роботу, а інші — або злегковажили, або не мали відповідних людей[12].

НОУЛ вважала за відповідне провести реєстрацію безробітних. Мета — дати цифру українських безробітних для публічного відома. На заклик відгукнулась переважно провінція. Львів дуже слабо відгукнувся.

Впорядкувавши зібраний матеріал, НО двічі зробила сходини із зареєстрованих безробітних та утворила комітет для боротьби з безробіттям на чолі з Остапом Луцьким. Комітет виготовив статут, який воєводство відкинуло із поясненням про існування державного товариства боротьби з безробіттям. НОУЛ у 1933–1936 рр. реально допомогла безробітним сумою 150 дол. і 200 обідами за 1933–1936 роки.

Популярними і достатньо високого рівня були виклади громадянського знання, програму яких склав Омелян Терлецький. Степан Біляк надавав велику увагу їм, бо вірив, що започаткована акція дасть почин до закладання (на зразок Західної Європи) народного університету.

НО вважала також доцільним організацію українських радіоабонентів, але відповідний статут польські власті відкинули (навіть в часи нормалізації).

Вибори до міської ради Львова були одним з основних напрямків діяльності НО. Постійна зміна виборчого законодавства, перерозподіл виборчих округів, зміна відповідних термінів, таємні розпорядження адміністративних властей, "нечувані сикатури українських виборців, це продумані засоби адміністративних властей, які намагались доказати, що "українці не є силою, з якою належало б числитись". Проте НО не зупинялось перед названими перешкодами, а обирали виборчий комітет і проводила ту чи іншу виборчу акцію.

На вибори до міської ради 1934 р. НО зібрала 2800 дол., організувала 68 нарад та 14 віч, де промовляли та пояснювали виборчу техніку С. Біляк, А. Добрянський, С. Хруцький, О. Луцький, М. Рудницька, З. Пеленський, М. Волошин та ін[13].

Аналізуючи результати виборчої акції 1934 р., С. Біляк підкреслював: "При підрахуванні нами відданих українцями голосів виходило, що в семи округах мали ми певне право дістати радних, бо зібрано майже 8 тис. голосів. Вибрано одного радного на Богданівці. У виборчій акції ми виказали максимум, серед існуючих відносин, енергії, справности і організованости".

Щодо поведінки польських властей, то голова НО заявив, що вона не "містила у собі випробуваних державницьких кратеріїв, був це примітивний об'яв нерозсудливого шовінізму, який поглибив в широких масах нашого населення недовір'я до існуючого законодавства. Ці вибори були найкращим приміром як не належить правити чужоплемінним населенням".

Щоб увійти в усі клітини міського життя, НО не оминула поважної групи 150 фахівців з кулінарно-гастрономічної галузі (цукорників, пекарів, кельнерів, буфетовців та ін.), які ще не асимілювались. Зроблено зусилля організуватись їм у формі кооперативу "Місто", але із-за несовісної дирекції, він перейшов через 6 місяців у руки приватного власника цекарні Підсадочного — колишнього січового стрільця.

Особливу увагу звертала НО на політичне вишколення своїх членів. У домівці централі щочетверга відбувались двогодинні огляди преси та обговорення політичних рефератів за участю керівництва УНДО — В. Мудрого, В. Целевича, Л. Макарушки, В. Кузьмовича та ін.

Подібна робота проводилась і на дільницях. У 1934–1935 рр. заслухано 40 рефератів чисто політичного характеру: на Знесенні — 4 (Біляк, Кузьмович, Жовнір, Добрянський), на Клепарові — 9 (Біляк, Жовнір, Бачинський, З. Пеленський), Жовківському передмісті — 7 (Кузьмович, Біляк, Добрянський, Бачинський), на Городоцькому передмісті — 2 (Біляк, Добрянський), Личакові — 6 (Біляк, Целевич, Макарушка, Добрянський), Богданівці — 5 (Біляк, Добрянський), Левандівці — 7 (Біляк, Пеленський, М. Рудницька)[14].

Виступи на просфорах і свячених делегати НО використовували також для організаційно-політичної пропаганди.

Високий рівень безробіття змусив НОУЛ організувати спочатку Український міський фонд, а пізніше — "ця акція зросла до ідеї утворення Українського Національного фонду". Ініціатором його виступили: Добрянський, Яцкевич, О. Пеленський, Кабарівський та ін.

Джерела та література

1 Діло. — 1924. — 7 травня.
2 [Правильник Народної організації українців міста Львова] // ЦДІАУ у м. Львові. — . 344. — оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 1.
3 Там само. — Арк. 6.
4 Там само. — Арк. 8.
5 Там само. — Арк. 9.
6 [Звіт НО за 1934–1935 рр.] // ЦДІАУ у м. Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 2.
7 [Звіт НО за 1934–1935 рр.] // ЦДІАУ у м. Львові. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 3.
8 Там само. — Арк. 4.
9 Там само. — Арк. 4.
10 Там само.
11 Там само. — Арк. 5.
12 Там само.
13 Там само. — Арк. 7–8.
14 Там само. — Арк. 8.

Игорь Соляр

Организационные принципы и программные ориентиры
Народной организации украинцев г. Львова (1920–1930-е гг.)

Проанализированы главные этапы деятельности Народной организации украинцев города Львова, направления политической, культурно-просветительской роботы.

Ключевые слова: *Народная организация украинцев города Львова, УНДО, организационно-политическая деятельность.*

Ihor Solyar

Organizational Principles and Programmatic Goals
of the National Organization of Ukrainians of Lviv (1920s–1930s)

The main stages of activity of the National Organization of Ukrainians of Lviv and its political and cultural-educational work are analyzed.

Key words: *National Organization of Ukrainians of Lviv, UNDO, organizational-political activities.*

УДК 94(477)351.853

Олександра Веселова (м. Київ)

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ГОЛОДОМ 1932–1933 РОКІВ

У статті на основі документів архівів та документів усної історії — свідчень людей, які пережили геноцид голодом 1932–1933 років в Україні і вижили, та очевидців порівняльним методом показана адекватність змісту документів усної історії і архівних. Це підтверджує цінність свідчень як вартісних історичних джерел.

***Ключові слова**: усна історія, геноцид, свідчення очевидців, архівні документи.*

За 20 років дослідження теми геноциду українського народу голодом, скоєного тоталітарним комуністичним режимом, опубліковано чимало документів усної історії у збірниках спогадів-свідчень очевидців найстрахітливішої народної трагедії, людей, які пережили голодове лихоліття й вижили.

Більш ніж за п’ять десятиліть замовчування, репресій, заганяння у свідомість населення ленінсько-сталінської ідеології “дрібнобуржуазності і меншовартості” годувальника країни — селянства, яке найбільше постраждало від голодомору, кілька поколінь науковців на спомини прадідів, дідів і батьків не завжди зважали. А носії пам’яті про ті жахливі події тільки потайки пошепки розповідали нащадкам про страшне лихо з настійливим попередженням-проханням мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала геноцид українського народу голодом. Однак пам’ять про жах людомору зберегли тисячі й тисячі людей.

Багато скептиків не задіювали в дослідження цих цінних документів як історичних джерел. “Свідчення очевидців голодомору побачили світ на Заході через кілька років після трагедії. Серед перших були праці, ґрунтовані на свідченнях західних дослідників, таких як Е. Амменде в книзі “Чи мусить Росія голодувати?” (німецькою мовою, 1935) та В. Чемберлейн у книзі Е. Ляйонса “Ми охоплюємо світ” (англійською мовою, 1935). В українській діаспорі від двадцятої річниці Голодомору виходили друком спогади свідків трагедії та наукові праці, що спиралися на них. Згадати б тільки двотомник “Біла книга чорних діл Кремля” (англійською мовою, 1953) та свідчення очевидця О. Воропая “В дев’ятім колі” (1953), — зазначав професор Торонтського університету В. Ісаїв[1]. З 1986 по 1990 рр. науковою роботою Міжнародної Комісії з дослідження голодомору, Комісії Конгресу та Уряду США керував науковець Дж. Мейс. Діяльність Комісії ґрунтувалася на свідченнях очевидців та наукових дослідженнях. Вислідом її роботи став “Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні”. А головним підсумком — визнання голодомору геноцидом українського народу[2].

“В Україні збирались та публікувались свідчення очевидців голодомору від початку політики “гласності”. Велика заслуга у цьому належить дослідникам В. Маняку та Л. Коваленко, які записали близько шести тисяч свідчень про голод-геноцид та інші насильства над народом, багато з яких опубліковано у книзі “33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал” (1991)[3]. На жаль, передчасна смерть обох дослідників перервала цю працю. Читаючи ці свідчення, можна виразно зрозуміти, що суть історії — не висохлі документи чи гола статистика, це живі люди та їхні переживання, часами втіха, а здебільшого — біль”[4].

В Україні ентузіасти-дослідники голоду-геноциду — автори-упорядники збірників-свідчень Б. Ткаченко, В. Рудий, Ю. Авраменко, Т. Поліщук, М. Булда, Ю. Мицик, Т. Демченко, І. Магрицька, Г. Капустян, П. Ящук та ін. за останні 15 років підготували книги свідчень людей, які пережили неймовірно жахливий голод і вижили[5].

Визначний дослідник голодомору 1932–1933 рр. в Україні Дж. Мейс у вступі до двотомника П. Ящука “Портрет темряви” (1999) стверджував: “Історичні події своєрідно переломлюються в свідомості кожної особистості. Я, можливо, як ніхто інший, знаю: важливість усних свідчень очевидців і водночас необхідність уважного прискіпливого відбору, пильного дослідницького ока до них. На Заході існує значна наукова література, що стосується проблеми усних свідчень, як історич-

ного джерела, про те, як пам'ять змінюється через фільтрацію пізніших досвідів. Але коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, які займаються захистом людських прав, як, наприклад, члени "Міжнародної амністії", переконливо засвідчує, що жертви не брешуть... Щирість та відвертість розповідей не можуть не вражати"[6].

Свідчення тих, хто вижив у голодоморному вирі, дають можливість побачити й усвідомити його причини й наслідки, технологію творення геноциду.

Як й архівні документи, свідчення, розкриваючи причини геноциду, показують, що злочин геноциду щодо українського народу здійснювався московським центром радянської імперії — СРСР. З'ясовано вже основні характерні особливості голодомору. Він був штучний, рукотворний, породжений тоталітарним режимом за відсутності в Україні власної держави. Голодовий мор став наслідком масової форсованої насильницької колективізації, розкуркулення селянства, політичних репресій проти республіканського, обласного, районного керівництва, голів колгоспів, селянства України — рядових колгоспників і одноосібників, цілковитого пограбування села.

Зазначені засоби слугували проведенню конфіскаційної хлібозаготівельної політики, через механізм якої, в основному, і відбувалося творення голоду. Директиви щодо організації й здійснення хлібозаготівель йшли безпосередньо від Й. Сталіна — Секретаря ЦК ВКП(б), всі важелі керівництва держпоставками сільськогосподарської продукції, насамперед зерна, знаходилися в його руках. Вказівки "батька народів" та його найближчих соратників з верхівки компартійно-державної влади: В. Молотова, Л. Кагановича та ін. стосовно практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР, як правило, за підписом Сталіна, який уособлював владу у комуністичній імперії, його особистих директив, настанов-вимог В. Молотова, Л. Кагановича та ін. призвідців голоду-геноциду.

У колоніально залежній Україні беззаперечно мали виконуватись й реалізовувались директиви партійно-радянського уряду СРСР щодо організації голоду-геноциду Компартією (більшовиків) України та її радянським урядом, очолюваними С. Косіором, П. Постишевим, В. Чубарем та ін. Владна вертикаль, каральний апарат, постійно перебуваючи під пресингом московського центру, домагалися шляхом жорстокого терору проти селянства здачі усього наявного у колгоспах і населення продовольчого, страхового, насіннєвого, фуражного зерна. Як підкреслив В. Василенко, "план винищення українських селян був замаскований під надмірні плани хлібозаготівель"[7].

Про хлібозаготівлі, вивіз у хлібозаготівлю усього наявного в колгоспах і у колгоспників й одноосібників хліба містять відомі численні документи. Про це ж — розповіді свідків таких дій влади. Прослідкуємо за змістом свідчень:

"Восени 1932-го до Рубанки прибув уповноважений з Недригайлова з метою викачати із села продукти харчування. По дворах нишпорили спеціальні представники. У залік хлібозаготівлі до зернини виміталися продовольчі, фуражні та насіннєві фонди. Крім хліба, вивозилася картопля, насіння городини, буряків, м'ясо, птиця. Одне слово, все те, що можна було їсти. Як наслідок, за півроку село спустіло. На вулицях, у дворах чи то й серед поля можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Беззахисними та невинними жертвами стали діти. Все більше і більше хат залишалося без господарів. Лише щоденне рипіння погано змащених коліс нагадувало, що ще не всі мерці вивезені до могил. Виживав хто як міг.

Поменшало на подвір'ях собак, котів. Вони теж, подейкують очевидці, "пішли" до казана", — розповідав І. Бойченко (с. Рубанка Недригайлівського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.). "До кожного двору доводили план — скільки вивезти зерна в державу. А вивезеш — знову план новий дають. У нас зайвого зерна не було, бо ж 8 ротів, план батько не виконав, і сталінські прихвосні почали перекопувати все піками в хаті і біля хати, шукати ями з зерном. Зерна не знайшли, а забрали все, що можна було їсти — буряки, гарбузи, квасолю. Забрали й корову. Почався в хаті голод. Менші діти все плакали і просили їсти. Ми були як скелети, оброслі якимось мохом. Спочатку менші повмирали, решта лежала й чекала смерті. А посеред села стояв великий

гамазей, в ньому було сховано тисячі тонн зерна, яке охороняла озброєна варта. Куди його вивезли, те зерно, ніхто не знав. А цим же зерном можна було врятувати не одне село", — свідчила П. Буваленко (с. Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)[8].

Позбавлення українських селян продуктів харчування призвело 1931 р. до голодування, 1932 — до голоду, 1933 р. — до масової смертності селян України. За даними різних дослідників, голодомор поглинув від 5,5 до 10 млн людей.

Хоча ЦК ВКП(б) та Радянський уряд оголосили про "успішне завершення колективізації", плануючи голод-геноцид в Україні, дали таємну вказівку на її продовження, тобто посилення розкуркулювання вже не "куркулів", а "середняків" і "бідняків", що звались "одноосібниками", не бажаючими вступати до колгоспів. З метою подальшого застосування репресій стосовно розкуркулення й колективізації з Кремля надійшла секретна телеграма, яка нещодавно була введена автором цієї статті до наукового обігу. Телеграма секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна до ЦК КП(б)У з поправкою про терміни завершення в СРСР колективізації: "Повідомляється наступна поправка до телеграми, надісланої вам 14 січня про річницю смерті Леніна: лозунг за завершення в основному в 1932 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР слід читати так: "за завершення в основному в 1932–1933 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР" (підкреслено — *О. В.*). 20.I.1932. Секретар ЦК Й. Сталін. Телеграма адресована до: "Харків, ЦК КП(б) України. Серія "Г". Нац. ЦК, крайкомам та обкомам"[9].

Отримавши телеграму, ЦК КП(б)У негайно дав вказівки обкомам про посилення репресій щодо колективізації, розкуркулювання та хлібозаготівель в усій країні. "Розкуркулювали не тільки заможних, а й бідних, у кого тільки мав бути хліб. Кривава мітла вимітала так, що й миша не могла знайти бодай зернинки. Люди передбачали в цьому смерть, почали ховати, в кого що було. Але це не давало гарантії на порятунок, тому що спеціальні бригади ходили по подвір'ях і по городах, металевими прутами вишукуючи сховане будь-де," — свідчив Т. Мазур (с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.). "Був план до двору. Хто його не виконував — того розкуркулювали" (М. Каневський, с. Новоберислав на Херсонщині).

"У той час батько і мати лишилися на селі як "одноосібники", а я виїхав до Казахстану. 1932 р. батька засудили на 3 роки за невиконання хлібоздачі, хату і господарство продали за 300 крб., а його самого відправили до Полтави у в'язницю. На запитання батька до суду, який же він куркуль, коли він все життя працював в наймах, суддя відповів: "Хоть вы и не кулак, так ваш дом выглядит по-кулацкому", — спогадує І. Мельниченко (с. Нова Кочубеївка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

Розкуркулення супроводжувалось репресіями, грабунками, розбоями, знущаннями, побиттям, вбивствами... За нездачу зерна людей арештовували, заганяли в концтабори, тюрми місцеві, північні й сибірські. Морили голодом, холодом, умертвляли, вивозили в Сибір. "Була розкулачена і моя сім'я. Батька, Тетієвського Якова Петровича, як куркуля, били, посадили в тюрму. Нас, голих, босих повикидали з наших осель на вулицю, провіривши, чи не залишилось чого їстівного. Даже повитягали глиняні горшки з печі, повиливали страву з них... Все продавали на торгах. Це — геноцид щодо розкулачених", — запевняє Г. Юраш, яка пережила голод в с. Чичиркозівка Звенигородського р-ну на Київщині.

Витворювались все нові й нові методи позбавлення сільського населення продуктів харчування. Один з численних засобів творення геноциду — на урядовому рівні створення й організація дій так званих буксирних бригад. Уповноважені, "активісти" насильно забирали під час подвірних обшуків у селян продукти, заготовлені на зиму, нерідко били і навіть вбивали людей. Численні архівні документи й свідчення селян, які пережили голод-геноцид й вижили, підтверджують це ганебне явище. Так, Г. Цимбал із с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл. згадувала: "По селах ходили "активісти" і забирали в людей все, що можна їсти, а обкрадені люди помирали". "Наша сусідка від голоду покінчила життя самогубством. Один чоловік, в якого уповноважений з райкому партії забрав останню торбинку з зерном, напав на того, щоб відібрати своє зерно, то той уповноважений холоднокровно застрелив його і сказав, що селянин був "контрою". У вбитого зостались жінка і четверо дітей-сиріт", — свідчила М. Денисенко з

с. Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровщини.

Уповноважених з хлібозаготівель затверджували у найвищих парторганах. А бригади активістів-буксирів були створені за постановою та інструкцією РНК УСРР "Про застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба" від 11 листопада 1932 р.[10]. Тим, хто робить закиди дослідникам, заявляючи, що самі по собі активісти грабували своїх же односельців, необхідно прочитати в архіві такий і подібні документи за 1932 р., як "Список районів, до яких надіслано буксирні бригади з колгоспників. Та й сама назва "буксири" офіційна, а зовсім не народна. От вам і "свої", але слуги чи пристосуванці компартії, розкуркулювачі. "Обшуки в хатах та господарствах селян здійснювали уповноважені з району у присутності представників місцевої влади. Звичайно ті, що з району приїздили, то все забирали силою, нікого не жаліли", — свідчила В. Бондарчук (с.Івниця Андрушівського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.). Ф. Біленко (м. Тальне Київської (нині Черкаська) обл.) згадував: "Сільських "активістів" забути неможливо. Це були узаконені розбійники та злодії в особі голови колгоспу Мотрі Пироженко, комсомольського заправила Спотикайла та голови сільради. Їм односельці дали влучні прізвиська: Спотикайлові — Цуцик, голові сільради — Джус. Про них так співали:

Ще не вмерла Україна,
А прийдеться вмерти.
Петро Джус — комуніст
Доведе до смерти.

Майже чотири роки у війну я був в'язнем фашистського концтабору у Маутхаузені. Але гіршого концтабору, як голодовка 1933 року, я у своєму житті не бачив". "В нас було 7 пудів ячменю, берегли на насіння мішечок проса. Картопля була закопана, гіллякими накрита. Все навантажили на підводу "буксири" й вивезли. Наклали заготівлю — 109 пудів хліба. Щодня їздила "червона валка", вишукували хліб і забирали все до грама", — згадувала М. Ковалишина з Вінниччини. "Вважаю, що голод був викликаний не неврожаєм, а тим, що у людей все відібрали", — констатувала Г. Удовицька (Башкирова) з Дніпропетровщини. Якби не забирали харчі, то люди були б живі".

Партійні органи, спеціальні уповноважені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів партії з держзаготівель суворо вимагали здачі хліба без врахування справжнього стану з наявністю зерна в господарствах. Найпоширенішими були звинувачення обласного, районного, сільського керівництва, а найбільше — селян у "приховуванні зерна", його "розбазарюванні, "розкраданні", "саботажі хлібозаготівель", "антидержавній діяльності" тощо. Місцеві керівники в свою чергу у невиконанні плану хлібозаготівель звинувачували голів колгоспів. Для так званої "допомоги" відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його відсутність після вилучення "заготівельниками", на місця додатково направлялися уповноважені та представники вищих партдержорганів. "А люди приходили до сільради. Питали, що їм їсти. Їм відповідали: "Вам землю дали, її і їжте". Люди й справді в розпачі пробували їсти землю", — згадувала Г. Баштаненко (с. Жабокряківка на Харківщині).

Телеграма ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У з оголошенням постанови ЦК ВКП(б) про добровільне здавання державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого хліба від 1 січня 1933 р. вимагала:

...б) стосовно колгоспників, колгоспів й одноосібників, що уперто продовжують ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, будуть застосовуватись найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів й кооперації та зміцнення суспільної соціалістичної власності). Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін"[11]. Постановою ж ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності наказували: "... Застосувати як захід судової репресії в справах про охорону колгоспів та колгоспників від насильства й загроз з боку куркульських та інших антирадянських елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням у концентраційному таборі. ...3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у цих справах. Голова ЦВК Союзу РСР *М. Калінін,* Голова РНК Союзу РСР *В. Молотов (Скрябін)*, Секретар ЦВК Союзу РСР *А. Єнукідзе*[12].

Про виконання цих директив компартії читаємо у свідченнях. Так, М. Балановський (м. Умань Київської (нині Черкаська) обл.), голод пережив у с. Городниця Уманського р-ну Київської обл.) згадує: "На нашому кутку, що утворювався трьома суміжними вули-

цями, було одинадцять хат, у двох з них родини вже вимерли повністю, в інших дев'яти родинах померлих було вже по одному, по двох, а то і по трьох. Тільки в одній із одинадцяти, де проживав Марко Лещенко, ще ніхто з голоду не помер. А Москва суворо продовжувала вимагати хліба і смерті. У черговий приїзд з Умані в село продовольчого загону, до складу якого входили озброєні енкаведисти та сільські комнезамівці, обшукуючи обійстя Марка Лещенка, знову і знову нічого з продовольства не знаходили. Розлючений енкаведист, який був у кашкеті з червоним околишем і наганом, що звисав у нього з пояса, з піною на губах кричав: "Де зерно, віддай, бо розстріляю всіх?! Чому з твоєї родини до сих пір ніхто не помер?" Такими були вимоги комунобільшовиків: "Зерна і смерті!" Повимітали буквально все, що для життя потрібно було. Хто це робив? Члени партії. Це обов'язково! Ніякого співчуття у них не було: "Нас заставили. Ми повинні виконати завдання". І все... Для комуністів ми були зовсім чужими. Ми їх проклинали...", — свідчив Я. Вербицький (м. Балаклія Харківської обл.). "В 30-х роках був штучний голод, а в селах забирали зерно, м'ясо, яйця, та й загалом продовольство! Пам'ятаю, в 1933 р. поїхав я в село на Різдво, а там якраз судили двох селян за те, що ховали хліб. Я їх добре знав, ріс з ними в одному селі. Пам'ятаю, комісія якась приїхала з прокуратурою, по 10 років дали їм. Один тоді встав і говорить: "Я революцію робив, воював за свою землю, а тепер що ж получаю за це?" У нього вдома залишилось четверо дітей, жінка й батьки. Їжі нема, живності теж нема. Багато років потому я зустрів Івана — того комсомольця, який арештовував і судив їх. Я запитав, чому він це зробив, не пожалів дітей, забрав останнє. Так він послався на партію, мов, вона веліла", — ось такий висновок Гната Григоровича (прізвища він не назвав, голод пережив у с. Котівка на Дніпропетровщині).

Однією з найпоширеніших репресій влади для творення геноциду було занесення сіл на "чорну дошку". За компартійним рішенням, введення "чорних дощок" було заплановано начебто "з метою переборення куркульського спротиву у виконанні планів хлібозаготівель". В листопаді 1932 р. секретар ЦК КП(б)У Косіор за прикладом Сталіна особисто звернувся листом до секретарів ряду обкомів компартії України з пропозицією назвати села для занесення на "чорну дошку"[13]. "Встановити занесення на "чорну дошку" колгоспів, особливо злісно саботуючих здачу хліба за державним планом. Обкомам систематично перевіряти результати проведення цього заходу, щоб посилити хлібозаготівлі", — зафіксовано у прийнятій 11 листопада 1932 р. постанові ЦК КП(б)У і особисто підписаній Косіором[14]. Ця партійна постанова не публікувалася. В "Довідці Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель" від 2 грудня 1932 р. підпунктом першим є "Занесення на "чорну дошку" по всіх областях України сіл, районів, колгоспів, репресії до керівного складу та службових осіб в колгоспах, застосування репресій до твердоздавців та одноосібників, застосування товарових репресій. Вказана також кількість застосованих репресій. А вже 6 грудня постановою Раднаркому УСРР й ЦК КП(б)У за підписами Косіора й Чубаря на "чорну дошку" занесено по 2 села в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях[15]. Це — документи з архівів. А далі — свідчення:

"У Дніпропетровській області "очорнили" колгоспів 85, на Північ виселили 105 сімей, засудили 154 одноосібники, відібрали землю в 22 селянських родин. У Київській області станом на 6 грудня 1932 року 51 колгосп потрапив на "чорну дошку", на 3 897 382 карбованців були оштрафовані селянські господарства. У Красноградському районі Харківської області за невиконання плану хлібозаготівель 228 чоловік потрапили за ґрати, а десятьох із них було розстріляно. У Томашпільському районі Вінницької області до відповідальності притягли керівників колгоспів, які самоправно давали печений хліб на громадське харчування...

Для посилення наступу на селянство Сталін посилає в Україну другим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишева, одночасно залишивши його другим секретарем ЦК ВКП(б). Терор набрав нової сили. З наведених мною фактів видно, хто саме був натхненником і організатором геноциду проти українського народу в 1932–1933 роках. Це — комуністичні вожді. І їх треба судити навіть посмертно", — вважає П. Вакулюк (с. Верхівня на Житомирщині, де пережив голодомори 1932–1933 та 1946–1947 років). "Мій рідний дядько, Василь Андрійович Масляк, командир Радянської Армії, приїхав 1933 року з Далекого Сходу у відпустку додому. На кордоні з Україною його зустріли "заградітєльниє отряди". "На Украіну не-

льзя, — сказав йому старший. — Давім хохлов", — засміявся він, сприйнявши мого кирпатого й вилицюватого дядька за свого. Вищий чин і рішучий характер дозволили дядькові прорватися в Україну. Те, що побачив він, який пройшов усю війну, не міг пізніше описати словами. Навколо 12-тисячного козацького села Устивиця Великобагачанського району (Харківської (нині Полтавська) обл.) теж стояв "заградітєльний отряд", а люди їли людей! На запитання дядька у офіцера, коли знімуть військову облогу, вгодований командир сказав, що це відбудеться не раніше, "как здохнєт послєдній хохол". Залишилося менше 3 тисяч людей", — розповідав П. Масляк (м. Київ). Наруга над людьми, які під "чорною дошкою" були пограбовані й поставлені в умови неможливості купити продукти харчування, призводила до вимирання. Знущання в радянському "гетто" набули разючих масштабів. "У тяжкі дні голодомору в Соколівці головою сільської ради був Василь Сулима, який дуже чітко і жорстоко виконував настанови більшовицької верхівки. Це він одного дня під час жнив почав безпідставно звинувачувати старшого колгоспника, який молотив колгоспне збіжжя, Романа Наженка, у бойкотуванні жнив. А коли Наженко почав заперечувати, голова сільради Сулима вихопив з кобури нагана і вистрелив у невинного хлібороба. Через кульове поранення в шию Романа Наженка паралізувало, і він невдовзі помер. А як же люди? А люди мовчали. Їм заборонено було будь-що говорити про цей випадок цілих сімдесят п'ять років тоталітарної системи управління державою" (Ф. Бублик з с. Соколівка Васильківського р-ну Київської обл.). "Я заміж вийшла в 24 роки. Тяжко працювала в колгоспі. В 1930 році родила меншу дочку, Маню, а на другий день погнали мене в'язати снопи. І не відпускали навіть дитину погодувати, як на панщині. Кажуть: "В'яжи, куркульський корінь!" (Я. Маляр. с. Радсело Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.).

"Під час голодомору 1932–1933 рр. я проживала в с. Гаврилівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл. Був у нас страшний голод. Серед люду говорили, що на село наклали "чорну дошку"... Вимерла половина села", — свідчила Я. Пушна. Від голоду й репресій дуже сильно страждали сім'ї з малими дітьми, діти. Свідчить Т. Якименко (с. Будищі Лисянського р-ну Київської обл.): "40-річний селянин Норенко мав жінку та 5 дітей. Серед січневих морозів до нього прийшла група активу на чолі з уповноваженим — росіянином. Він наказав забрати все, аж до печеного хліба включно. Ніякі зойки і плач родини не допомогли: забрали все, що було рухоме і нерухоме і вигнали з власної хати з дітьми від 2-х до 13 років. Батько дітей не вивів. Тоді росіянин взяв дітей і по одному викинув через вікно у сніг, а хату замкнув. По селу був наказ: "Хто пустить вигнанців до себе в хату, тому завтра буде те ж саме". Батько з матір'ю забрали дітей, пішли в ліс недалеко від села і там, у проваллі, батько викопав печеру, щоб оселитися, хоч і це було невільно. За пару днів Норенка заарештували. Незабаром ці діти загинули від холоду і голоду. Осамітнена, виснажена, убита горем мати покинула печеру, її труп лежав горілиць на скутій льодом річці. Такий був кінець цілої сім'ї. І скільки ще знищено таких сімей в Україні!.."

В той час, коли в Україні лютував повальний голодовий мор, не припиняючись, йшов вивіз зерна на Захід. Якщо 1930 р. експортовано за кордон 4,8 млн т хліба, то 1931-го — 5,2, 1932-го — 5,1 млн т.

Вивезення сільгосппродуктів з України відбувалося одночасно із забороною виїзду з України виснажених голодом селян. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у зв'язку з втечею селян в пошуках хліба видав директиву "у зв'язку з масовим виїздом селян за межі України" для усіх обкомів й облвиконкомів, уповноваженому наркомшляху "(т. Лаврищеву)" та... ДПУ негайно дати вказівки усім залізничним станціям про припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВК'ів про право виїзду, чи промислових і будівельних організацій про те, що вони завербовані на ті або інші роботи за межі України[16]. Українським селянам заборонили виїздрятування від голоду з України. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами від 22 січня 1933 р. підкреслювала:

"... ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР приписує крайкому, крайвиконкому й ПП ОДПУ Північного Кавказу не допускати масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші краї і в'їзд на територію з України.

ЦК ВКП(б) і Раднарком приписують ПП ОДПУ Московської обл., ЦЧО, Західної обл., Білорусії, Нижньої Волги й Середньої Волги — арештовувати "селян" України й Північного Кавказу, що пробралися на північ, і піс-

ля того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, оселяти останніх в місця їх проживання. ЦК ВКП(б) і Раднарком приписують ДПУ Прохорову дати відповідні розпорядження по системі ТВ ДПУ за підписами голови РНК СРСР В. Молотова й Секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна"[17]. Шлях до спасіння українським селянам було закрито.

А ось що пишуть про вивіз зерна та виїзд хліборобів з України свідки: "Голод підкрадався поступово. Ще в 1932 р. все зерно прямо з-під молотилки вивозилось в м. Марганець на станцію, вантажилось у вагони й кудись відправлялось. Навіть солома, котру молотили повторно, теж вивозилась (Р. Бородкіна, с. Добра Надія Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.). А О. Биков, який під час голоду служив у Радянській армії, розповів про "надлишки" хліба в "країні будованого соціалізму": "Народився я в м. Корець Рівненської області. В 1932–1933 рр. відбував військову службу на кордоні між Польщею і Радянським Союзом. Тому про голод знав лише по чутках, що іноді доходили і до нас. Але про це заборонялося відкрито говорити. Іноді з польського кордону до нас приходили обози допомоги, які польський прикордонний корпус пропускав, а нам було наказано повертати їх назад, заявивши, що це на Україні нікому не потрібно: "Колхозники живуть заможньо, так що і самі кому завгодно допоможуть при потребі". Але ж ми (солдати), добре знали, що там повальний мор. Знали також, що з одеського порту відправляється за безцінь за кордон борошно у мішках з написом: "Излишки УССР". Годували нас добре, і про всі жахи голоду я дізнався, коли переїхав з дружиною в с. Веселий Гай Магдалинівського р-ну Дніпропетровської області у 1936 р.".

Селяни були позбавлені можливості пересування задля врятування від голодної смерті. Україна була перетворена на резервацію, де судили, а нерідко і вбивали за колоски, зібрані голодуючими колгоспниками і дітьми як на колгоспних полях, так і на власних присадибних ділянках. Майже нормою при масовій смертності, вимиранні сільських кутків, а нерідко сіл, стали трупоїдство й людоїдство. УСРР перетворилась на могилище, в якому опинилися мільйони безневинно убієнних українських селян та їхніх дітей. Голодомор породив масове сирітство. За владними наказами в Україну направляли доприселенців з Росії, Білорусії, ін. регіонів СРСР. "... Навесні 33-го року вночі прийшли комсомольці-активісти, палками поштрикали усі можливі місця схову, відкопали хліб і увесь забрали. Вимели все-все: й картоплю, й буряки, й гарбузи... Сім'я залишилася без продуктів харчування зовсім. І мої рідні почали помирати. Першим помер брат Григорій, затим — Іван, потім — мама. Мою сестричку Оленку вкинули в яму живою, аби не приїжджати ще раз. Сьогодні — от я її бачила, а завтра — вона вже в ямі. Щоб спастися, батько поміняв хату на 2 пуди вівса. І поїхав на заробітки в Білорусію. Повернувся, щоб і нас туди забрати, — розповідає А. Глуховська (у дівоцтві Цегельна) з Києва, яка пережила голодомор в с. Скибинці Тетіївського району Київської області. — На той час живими тільки й остались батько та я. Пішли ми в Тетіїв, щоб купити квитки й виїхати. Батько був дуже слабкий, ледь ходив. На вокзалі його забрала міліція. За те, що хотів квитки купити, бо тоді квитки на поїзди без вказівок влади не продавали. Мене від батька просто відкинули... І повернулася я в своє село. Якщо те можна назвати харчуванням, то їла я листя з липи та акації, калачики... Ночувала на холодній печі розваленої хати. Йти не було куди... Під час моїх поневірянь хотіли мене навіть з'їсти. Тоді таке явище було досить поширене. Мій батько, як одноосібник, мав діляночку землі, на якій посіяв збіжжя. На своєму, батьківському, полі, я нарвала колосочків, щоб утамувати голод. На біду, мене побачив об'їждчик. Схопив і тягнув мене кілометри зо три до сільради. Вкинув у підвал. Три доби я там просиділа без їжі й води. Як мене випустили, не пам'ятаю... ...У школі стало легше, але довго ще з опухлих ніг текла сукровиця... А трохи згодом мені сказали, що в селі організували приют для сиріт. Пішла я в приют. Там нас, дітей, було до двох десятків. Спали на соломі. Я спала на лавці. Варили нам пшоняний суп. Двічі на день: вода водою. І 400 г хліба. Помагала я тітці Варці, яка там працювала. Це вже нас спасало і спасло. Була в тому приюті дівчинка років 12–13, уся сива. Казали люди, що батьки її були трупоїдами. Наш куток в селі майже весь вимер. Розповідали, що одна жінка з'їла двох своїх діток. Дай Боже, щоб голодоморна трагедія, штучно створена комуністичним режимом, ніколи не повторилася", — сумно зітхнула жінка.

ЦК збирав дані з усіх областей стосовно різного роду репресій. Як зразок однієї з них —

неопублікована поки що телеграма Косіора уповноваженому ЦК з відміткою "таємно вручити в закритому пакеті" від 3 грудня 1932 р.: "Прошу коротко повідомити, як виконуються директиви ЦК: Перше: Застосування репресій до колгоспів, одноосібників, які не виконують план хлібозаготівель, позбавлення завезення товарів, натурштрафи, припинення видачі натуральних авансів колгоспникам, повернення незаконно розданого хліба, вилучення розкраденого, судові репресії й ін[ше]. Друге: Про боротьбу зі спекуляцією й узагалі торгівлею хлібом, зокрема, поза базарами, виловлювання спекулянтів... Третє: Які результати проведення усіх цих заходів на хід хлібозаготівель".

Репресивними засобами творення геноциду було виселення як "куркулів", так і цілих хуторів, сіл, станиць, населених, в основному, українцями. "Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, усіх жителів за винятком дійсно відданих радвладі й не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників й заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцями, працюючими в умовах малоземелля й на непридатних землях в інших краях, передавши їм усі землі й озимі посіви, будівлі, інвентар й худобу виселених", — йшлося в антиукраїнській постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та західних областях", підписаний Головою РНК СРСР В. Молотовим і Секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним[18].

За тотальної викачки зерна колгоспники майже нічого не отримали на трудодні. В умовах посилення репресій й заборони продажу хліба на ринку через масовий голодний мор села знелюднювалися. А призвідці геноциду голодомором, маючи у своєму розпорядженні виконавчий апарат, постійно розробляли нові засоби його витворення, збільшували тиск на села шляхом занесення на "чорні дошки", відрядження уповноважених в райони, села, а членів ЦК й уряду в області.

Одним з репресивних заходів держави проти населення була заборона продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Від цього здача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Українські селяни та їхні діти, виснажені голоднечею, ставали дистрофіками, помирали. Повільні темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли — репресії посилювалися. ЦК КП(б)У в постанові від 18 листопада 1932 р. "Про заходи з посилення хлібозаготівель..." наказував: "застосовувати натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса"[19]. Причому, накладання натурштрафу не звільняло господарство від повного виконання встановленого хлібозаготівельного завдання. ЦК закликав поєднувати масову роботу з "умілою репресією" проти "злісних контрактантів, утаювачів хліба", проти "розбазарювачів колгоспних хлібних й фуражних фондів". В Буринському районі Сумської області, приміром, було засуджено "за невиконання хлібозаготівлі" з початку кампанії до 1 січня 1933 р. до позбавлення волі: куркулів за статтею 58 (ч. ІІ) 16 осіб, до позбавлення волі від 3 до 5 років — 6 осіб, від 5 до 7 років — 10...".

Навіть зерно, вирощене на присадибних ділянках селян, наказувалось зараховувати як нібито видане їм на трудодні, а лишки начебто виданого хліба — на виконання плану хлібозаготівель[20].

Антинародною, сатанинською, довготривалою стала акція, цинічно й жорстоко, смертельно для українських селян підготовлена владою. Після збору врожаю 1932 р. хліборобам видали зерно на трудодні, а через деякий час влада (своїм же рішенням), оголосила, що цей хліб селянам видано "незаконно". Постановою Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 р. вимагалося "негайно організувати повернення "незаконно розданого хліба і направити його на виконання плану хлібозаготівель"[21]. (Підкреслено. — *О. В.*). "У 1932 році врожай був гарний. Людям було роздано по 3 кг хліба (зерна) за трудодень, а восени цього ж року цей хліб та увесь інший, який був у людей, забрали як нібито розданий "незаконно", — свідчив М. Борульник із с. Орестопіль Покровського р-ну Дніпропетровської обл.: "Організовував роботу активістських загонів голова сільської Ради — Рогожин. В хатах забирали все їстівне. Руйнували печі, долівки в хатах, конюшні, всі місця, де можна було сховати зерно. До бригад активістів із згаданих входили: Мазченко Яків, Соломка Корній, Гонтар Степанида. На кінець осені — початок зими голод почав сильно проявлятись. На по-

чаток 1933 р. смертність зросла в кілька разів".

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 29 грудня 1932 р. з участю Кагановича прийняло рішення про вислання на північ 700 сімей з 20 — 25 сіл основних відстаючих районів, "злісних елементів і куркулів" (без сімей) кількістю 700 осіб, про посилення репресій щодо "злісних нездавців хліба одноосібників"; застосувати розпродаж усього їхнього майна, а також позбавлення повністю усієї садибної землі та всіх будівель. Щодо Харківської області цього заходу застосувати, приміром, до 1000 господарств, по Дніпропетровської області — 500 господарств"[22]. З Чернігівської області рішенням політбюро ЦК ВКП(б) виселено 300 сімей[23]. Відразу ж комуністи почали виконання рішення вождів у всіх областях УСРР: "Одного разу в нашу хату прийшов з сільради якийсь дядько й об'явив, що нас висилають. Щоб ми збирались на такий-то час, вірніше, на скільки днів узяли харчування, а у нас ні хліба, ні муки, ні крупи — нічого не було. Але взнали про це наші колишні сусіди: напекли хліба й із хліба насушили сухарів й провели нас в далеку дорогу. Проводжали за село, плакали. 6 сімей везли на станцію, і, пам'ятаю, що дуже багато йшло народу за нами, а комсомольці — молоді хлопці відганяли їх, й тільки в одного була якась гвинтівка, а решта — з палками. Сьому сім'ю привезли вечером, коли ми були вже в вагоні. Це був дід Віктор Супрун... Вночі нас привезли до Путивля. У їдальні ми пообідали — 1 відро супу на вагон. А потім нас повезли на північ. Скільки днів нас везли, не пам'ятаю, але якось відчепили вагони, відкрили їх, і ми побачили багато снігу... В халабудах було 2 залізні пічки, 4-ярусні нари, на яких місцями був і сніг і лід..." — згадувала В. Супрун з Чернігівщини.

В партійно-державних документах постійно підкреслювалась заборона видачі хліба на трудодні до виконання плану хлібозаготівель. Вказівки ЦК обкомам були конкретно розписані. Те ж саме — обкомів — райкомам. Як бачимо, в діях владної вертикалі — витоки й причини геноциду. Однак, владним комчиновникам під тиском вищих парторганів потрібно було організувати роботу колгоспів під врожай кожного наступного року. І щоб виснажені голодом селяни, що ледве вижили, могли працювати, з дозволу влади їх почали підгодовувати "баландою" в громадських їдальнях. Тільки без хліба. На це приймалися спеціальні постанови. Так, постанова Укрколгоспцентру, затверджена Політбюро ЦК КП(б)У від 22 серпня 1932 р., наказувала "... Видачу хліба при громадському харчуванні... припинити... Колгоспники... на роботі отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб"[24]. А на виконання цієї постанови — маса свідчень про невидачу хліба. Поширювалось трупоїдство й людожерство. "Якось я йшла дорогою до брата. І раптом хтось за спиною говорить мені: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм, я тебе з'їм!..." Й хапає мене за плече, а вдержати не може — руки слабкі, а я втекти швидко не можу, а він наздогнати не може... Знову схватив мене й говорить: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм..." Вирвалась-таки. Боялася людей...

Комуністи у всьому цьому винні. Грамотних людей знищували, а тупі, вони вважали, й так помруть" (свідок Г. Васильєва (Поливанчук), пережила голод в с. Косівка Володарського р-ну Київської обл.). "У ті роки найпоширенішим було застереження: "Не ходи, бо з'їдять", і найпершим запитанням: "Скільки людей у сім'ї померло?" (Г. Бабик, с. Василівка на Дніпропетровщині). "Часто люди, я пам'ятаю, здавали дітей своїх у приют, щоб хоч якось їх врятувати. Наша сусідка, Москаленко Галина, здала у приют свою доньку, бо вона була дуже слаба і не могла її прокормити сама. А взимку 1932 року померла. Багато тоді померло людей по селу взимку в люті морози від голоду. Мені розповідали, що в одній сім'ї матір з'їла своїх доньку і сина. Коли зникли хлопчик з дівчинкою, її спитали, де її діти, вона нічого не відповідала, а тільки блимала голодними очима. А коли її везли до суду — померла. Це жахливо згадувати" (С. Бондаренко). "Поїли все, що було: собак, котів. Потім почали їсти пташок, збирали з гніздечок крашанки. Смерть стала звичною, вона втратила свою трагічність. Люди сприймали її як позбавлення від страждань. Сили не було ні страждати, ні плакати. Ні по дітях, ні по батьках. Померлих перестали хоронити, як бувало раніше. Сили не було копати могили. Мерців звалювали в загальну яму, ледь пригортаючи землею. Іноді трупи лежали просто на вулиці, або люди приносили їх до сільради" (О. Бондар). "В нашій сотні дворів живими залишилось кілька душ. Мертвих звозили й скидали в силосні ями. Точно таке ж робилось і в інших селах. Може, десь було й

легше, але про таке я не чув. Деякі сім'ї вимирали до останньої людини, навіть прізвище зникало з цього світу назавжди" (І. Булавін). "А Симоненко і Вітренко, інші комуністи кажуть, що то був неурожай. Ці люди не хотять признать страшний голодомор. В наших селян-українців не було паспортів, бо так було вигодно Сталіну. Хто хотів утікти в Росію, бо там голоду не було, то наших українців викидали з вагонів, і вони на рельсах помирали. Я 2 рази по телевізору бачила, як один генерал виступав і казав, що неправда, що був голод. І другий раз бачила, як другий генерал теж казав, що не було голоду. А чи ті генерали знають, що селянин при Сталіні отримував 4 коп. на трудодень? Чи знають про те ті, хто ходить з Симоненком на мітинги з червоними прапорами і портретами Леніна і Сталіна? Це люди, які жирували тоді і жирують тепер. З голоду ж померло більше людей, чим у Другу світову війну" (Л. Пересунько). Чорні дії влади і страждання народу України старанно й жорстоко владою й каральними органами замовчувались. "У ті роки — 1932-й–1933-й — я ходив у 4-й клас. В школі про голод ніхто нічого не говорив. Було так поставлено, що один другому не мали права жаліться, що життя погане. Сказане про злидні зразу ж доносили в НКВД, а вночі машина ("чорний ворон") відвозила того, хто це сказав, назавжди, так був відвезений Стороженко Яків" (З. Бугай). "В 30-ті роки страшно було не тільки слово сказать, а й подумать. Здавалось, навіть за думки приїдуть ноччю й заберуть. Прихований страх до сих пір залишився. Як побачу, наприклад, міліціонера, так зразу пальці починають тремтіти (Є. Борисенко). Знищувала людей комуністична тоталітарна система, керована Сталіним та його оточенням. "Важко згадувати. Це тепер ми знаємо, що той голод фактично був викликаний штучно, а тоді ж не відали, звідки лихо впало на голову. Бачили тільки, відчували, як щось тупе і жорстоке насунулось на всіх, якась безжалісна велетенська сила нещадно б'є, рубає без розбору, а за що?" (С. Васильєв, с. Дудчани Ново-Воронцовського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.). К. Марченко, яка пережила голод в с. Кищенці Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.), стверджує: "Як би не шматували і не перекроювали нашу історію, як би не замовчували голодомори, забороняли саме слово "голод", а за привселюдну згадку про голод нещадно карали — правду і пам'ять не знищити". "То був не природний голод, а штучно створений голодомор. Запланований він Сталіним і проведений під його керівництвом, доведений до передбачуваного ним рівня. Тому справедливо називати його сталінським голодомором", — підкреслює Г. Бевз, переживший голод на Київщині. — Тепер багато політиків намагаються з'ясувати, чи був той голод геноцидом українського народу. То було наперед заплановане Сталіним і організоване його сатрапами нищення мільйонів українських селян, найжахливіше і наймерзенніше сатанинське дійство". "Це був найстрашніший штучний голод. Вимирали цілі сім'ї. Батько говорив, що мертвих вже навіть не хоронять. Конка, що їздила по селу, звозила трупи в загальну яму на краю села. Їх не закопували, а просто туди скидали... То був страшний час", — говорила Г. Башмакова. А Р. Бородкіна підтверджувала: "Голод 1932–1933 років був не через неврожай, а тому, що у людей забрали все, що можна було забрати. Голод було створено штучно". "Я маю право свідчити, що це був геноцид, — твердить Ф. Браславець, — тобто масове знищення невинних людей... В 1944 році в Польщі, під Любліном, ми звільнили в'язнів фашистського табору смерті. Ворота відчинились, й до нас, солдатів, двинувся натовп чи то людей, чи то привидів. Попереду йшла жінка, страшенно худа, майже гола й притискувала до грудей дитинку. Я остовпів. Таких людей, обтягнутих шкірою, я вже бачив у моєму селі в 1933 році".

Противники визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу пояснюють неможливість цього тим, що нібито українців знищували самі українці. Але це не зовсім так. Діяла "залізна" зі своїм "демократичним централізмом вертикаль влади. Директиви, постанови, що вимагали безспірного, беззаперечного виконання щодо колективізації, розкуркулення й хлібозаготівель, йшли безпосередньо з Москви, із ЦК ВКП(б), Раднаркому СРСР, спускалися республікам, далі — областям, районам, сільрадам, які не мали права й не могли не виконувати вказівок під страхом репресій, виключення з партії, розкуркулення, арешту, висилки в Сибір чи фізичного знищення. "З того, що я пережив, усвідомив на все своє життя: штучний голодомор на Україні свідомо влаштував вождь радянсько-комуністичної імперії СССР диктатор і душогуб Сталін. Це була його помста українським селянам за провал колективізації

на Україні. Мета голодомору — знищити основу української нації — селянство та його духовний провід — інтелігенцію" (В. Чепур).

Нині, коли ми маємо солідні документальні видання та збірники спогадів-свідчень людей, які пережили страхітливу трагедію й вижили, чітко бачимо, що дані в них в основному й майже повністю збігаються. Документи підтверджують свідчення. Свідчення відповідають архівним документам.

Аналіз документів центральних та місцевих архівів, свідчень людей, які пережили голодомор і вижили, дає підстави стверджувати, що голод-геноцид в Україні учинив тоталітарний комуністичний режим. Підписані Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Косіором, Постишевим, Чубарем, Хатаєвичем та ін. постанови були нормативно-правовою основою творення голодомору в Україні. Документи та свідчення підтверджують цілеспрямованість влади щодо позбавлення українського селянства продуктів харчування задля його фізичного винищення.

Відверте пограбування селян — такий був механізм творення голоду, його антилюдські засоби: насильницька колективізація, розкуркулювання, конфіскаційні хлібозаготівлі, непосильні податки, політичні репресії, неоплата праці, товарні та натурштрафи, чорні дошки, заборона продажу хліба, заборона пересування, міграції, вивіз сільгосппродукції та цілий ряд інших. Нелюдськими засобами творення голоду-геноциду Україна в 1932–1933 рр. була перетворена на цвинтар просто неба.

Як відомо, геноцид українського народу 1988 р. визнав Конгрес США, тоді ж його визнано й Міжнародною комісією юристів. Голодомор, як політику геноциду, 15 травня 2003 р. визначено в постанові Верховної Ради України. 28 листопада 2006 року Верховна Рада України "... визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей", нарешті прийняла на неодноразове подання Президента України В. А. Ющенка Закон "Про голодомор 1932–1933 років" в Україні". Стаття 1 Закону гласить: "Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу"[25].

Нещодавно побачило світ чотиритомне видання матеріалів Конгресово-президентської Комісії США "Великий голод в Україні 1932–1933 років" (упорядник — виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс). Передмову до видання написав С. Кульчицький. Високо оцінюючи працю, свідчення, вміщені у виданні, він окремо відзначив правдивість свідчень дітей: "Особливо вражають деталі, що на все життя закарбувалися в пам'яті свідків, які були дітьми. Таке неможливо вигадати або сфальсифікувати. Розповіді свідків Голодомору віддзеркалюють дійсність, яку ми намагаємось зрозуміти"[26].

Таким чином, і документи, і свідчення очевидців стверджують одне — голод 1932–1933 років, охоплюючи всі регіони тодішньої України, є організований геноцид українського народу. Як і архівні, свідчення очевидців — документи усної історії — є цінним вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків. Знаємо, що раніше, за відсутністю доступу до архівних фондів дослідники посилалися саме на свідчення очевидців. І не помилилися. Адже пам'ять — найдостовірніше історичне джерело.

Джерела та література

1 *Ісаїв В.* Голодомори в джерелах історії. — Див.: http: // www. ukrajinci. hu/arhiv/hromada_87/holod/istorija. html

2 Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Comm. by *J. E. Mace, L. Heretz.* — Washington: United States Government Printing Office, 1990. — *(Текст укр. мовою).*; Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 год. — Киев, 1992. — С.76.

3 33–й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. (Автори-упорядники *В. Маняк, Л. Коваленко*). — Київ: Радянський письменник, 1991.

4 *Ісаїв В.* Голодомори в джерелах історії. — Див.: http: // www. ukrajinci. hu/arhiv/hromada_87/holod/istorija. html

5 *Ткаченко Борис*. Під чорним тавром: Документи, факти, спогади. — Лебедин: ВВ "Білий лебідь" редакції газети "ЖЛ", 1994. — 464 с.; *Рудий В.* Тричі розп'ята Тиврівщина. — Вінниця: Вид–во "Нова Книга", 2005. — 68 с.; Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення. (Упорядники: *Авраменко Ю. В., Гнатюк*

В. М.). — Київ — Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — 445 с.; Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). (Упорядник *Т. Поліщук*). — Київ — Харків — Нью-Йорк — Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1997. — 368 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упорядник *Т. В. Поліщук*. — Харків — Нью-Йорк — Львів. — Видання часопису "Березіль". Вид-во М. П. Коць, 2006. — 416 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Післяслово І. Белебехи. — 2 вид., випр. і допов. Харків: Оригінал, 2007. — 336 с., іл.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення / Упорядник *Микола Булда*. — Чорнухи–Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 480 с.; Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Т.1–6. / Упорядник *Юрій Мицик*. — Київ: Вид. дім "КМ Академія", 2003 — 2008. — 296 с., 450 с., 432 с., 504 с., 324 с., 692 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині) / Упорядник *С. Реп'ях*. — Чернігів: КП "Вид-во "Чернігівські обереги", 2003. — 96 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упорядники *Демченко Тамара Павлівна, Легецька Лідія Олександрівна*. — Чернігів: КП Вид-во "Чернігівські обереги", 2003. — 100 с.; Пам'ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Автор передмови *Т. П. Демченко.* Упорядники: *І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова*. — Чернігів: КП "Вид-во "Чернігівські обереги", 2005. — 52 с.; Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід": Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр. — Чернігів–Ніжин: ТОВ Вид-во "Аспект-Поліграф", 2005. — 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. / Упорядники *Т. П. Демченко, Л. О. Легецька*, *І. Г. Карпова*. — Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2006. — 96 с.; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. — Т.1. / Упорядник *Ірина Магрицька*. — Луганськ: Промдрук. — 2008. — 464 с.; Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 томах. Т.1–4. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії *Джеймс Мейс*. — К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. — 838 с., 814 с., 782 с.; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. перша, друга (Упорядник — *П. Ящук*). — Київ — Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999. — 707 с., 612 с.

6 *Мейс Дж.* Обжинки смерти / Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша. — С. 13.

7 Дзеркало тижня. — 2008. — 4–10 жовтня.

8 Свідчення тут й далі з архіву автора-упорядника.

9 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5361. — Арк.1.

10 Там само. — Спр. 5384. — Арк. 138, 140, 141.

11 Там само. — Спр. 6339. — Арк. 25.

12 Известия. — 1932. — 8 августа.

13 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5394. — Арк. 89–92.

14 Там само. — Арк. 3542.

15 Там само. — Спр. 238. — С. 53–54.

16 Там само. — Спр. 6273. — Арк. 51.

17 РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 45. — Арк. 109–109 зв.

18 Там само. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 911. — Арк. 42–42 зв.

19 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 213.

20 Там само. — Арк. 210.

21 Там само. — Арк. 207–216.

22 Там само. — Спр. 238. — Арк. 179.

23 РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 44.

24 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 13.

25 Слово Просвіти. — 2006. — 30 листопада — 6 грудня.

26 Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. — К.: "Вид. дім Києво-Могилянська академія", 2008. — С. 10.

Александра Веселова

Устная история как источник в изучении геноцида украинского народа голодом 1932–1933 годов

В статье на основании документов архивов и документов устной истории — свидетельств людей, которые пережили геноцид голодом 1932–1933 годов в Украине и выжили, и очевидцев сравнительным методом показана адекватность содержания документов устной истории и архивов. Это подтверждает ценность свидетельств как важных исторических источников.

Ключевые слова: *устная история, геноцид, свидетельства очевидцев, архивные документы.*

Alexandra Veselova

Oral history — valuable document study of genocyde by means of famine ukrainian people during 1932–1933 years

In article on the basis documents from archives and documents of oral history — testimonies of people which have gone through genocide by means of famine of 1932–33 years in Ukraine and have survived and eyewitnesses by a comparison method adequacy documents of oral history and documents from archives have been demonstrated. It confirming the great value of the testimonies as historical sources.

Key words: *oral history, genocide, testimonies of people, archival documents.*

IX
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ: панорама сучасного життя

ЧЕРВНЕВИЙ ПЛЕНУМ (2009 р.) ПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ: ПЛАНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

12 червня 2009 року в залі засідань Вченої ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбувся пленум правління Національної спілки краєзнавців України за участю відомих учених, громадських і державних діячів, представників Національної академії наук України, Інституту історії України та Інституту географії НАН України, Держкомархіву, вищих навчальних закладів України, засобів масової інформації, на якому широко обговорювалися актуальні питання діяльності Спілки у національному статусі.

Загалом у роботі пленуму взяло участь близько 80 осіб.

Правління Національної спілки краєзнавців України, заслухавши та обговоривши доповідь Голови Спілки академіка НАН України П. Т. Тронька "Першочергові завдання для краєзнавчого руху України", відзначило, що з наданням національного статусу, який є свідченням високої честі й великого значення ролі та місця НСКУ в розбудові незалежної держави, Національна спілка краєзнавців України реформує свою роботу.

Зокрема, Спілку включено до мережі дотаційного фінансування з державного бюджету через Міністерство культури і туризму України, створено робочий апарат Спілки, розпочато фінансування окремих заходів НСКУ.

Із метою закріплення фіксованого членства та підвищення вимог до осіб, які вступають у Спілку, президія правління виготовила членські квитки нового зразка, запровадила їхній суворий облік і видала для оформлення обласним організаціям. В інтересах активнішої адаптації Спілки до діяльності в нових умовах розроблено методичні рекомендації з порядку прийому до Спілки нових членів та організації роботи осередків Спілки на місцях.

Також затверджено на пленумі правління нове Положення про Премію імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України, Положення про символіку Спілки, Кодекс професійної етики краєзнавця, склад комісій правління на період роботи до 2013 року, зразок Положення обласної організації Національної спілки краєзнавців України та Положення Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, внесено поправки та зміни до Статуту для затвердження їх наступним з'їздом Спілки та надано право президії правління затверджувати положення обласних організацій Національної спілки краєзнавців України.

Разом із тим пленум правління Національної спілки краєзнавців України звернув увагу керівників обласних організацій на повільне розгортання організаційної роботи на місцях, яка повинна всебічно сприяти виконанню рішень IV з'їзду Спілки, Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року та інших статутних вимог, недостатність уваги до вступу нових членів Спілки, не в повній мірі використання всіх форм краєзнавчої роботи в середовищі масового краєзнавчого руху, надто повільне оформлення в реєстраційних органах влади обласних осередків.

У зв'язку з цим пленум правління Національної спілки краєзнавців України ухвалив постанову, в якій зафіксовано основні напрями вирішення нагальних питань: президії правління Спілки, обласним організаціям, враховуючи вагоме значення створення за розпорядженням Міністерства освіти і науки України № 1/9–367 від 13.06.07 р. центрів краєзнавства при вищих навчальних закладах, всебічно сприяти поширенню досвіду Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна зі створення таких осередків у регіонах, які повинні стати науково-методичною базою в підготовці енциклопедичного видання "Історія міст і сіл України"; президії правління Спілки звернутися до державних органів влади щодо продовження Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року, і для розробки методичних рекомендацій у підготовці енциклопедичного видання "Історія міст і сіл України" створити науково-методичний підрозділ; правлінням обласних організацій НСКУ завершити реєстрацію та перереєстрацію своїх організацій в обласних управліннях юстиції; президії правління та апарату Спілки здійснювати активну допомогу в організації цієї важливої роботи, за необхідності надсилати відповідні листи-звернення до обласних державних установ, а також організувати відрядження з метою надання конкретної організаційно-мето-

Засідання круглого столу з обговорення концепції нового енциклопедичного видання “Історія міст і сіл України”. Київський національний університет ім. Т. Шевченка, червень 2009 р.

УРОЧИСТОСТІ З НАГОДИ 230-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА ЗАСЯДЬКА.
Київ, Український дім, листопад 2009 р.

Голова Національної спілки краєзнавців України, академік П. Тронько

Президія Урочистостей

УЧАСНИКИ УРОЧИСТОСТЕЙ З НАГОДИ 230-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА ЗАСЯДЬКА

Командувач ракетних військ і артилерії Збройних сил України А. Колєсніков

Заступник генерального директора Національного космічного агентства України Едуард Кузнєцов

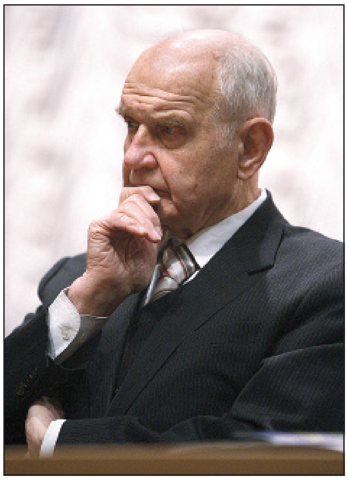
Голова Полтавської обласної державної адміністрації В. Асадчев

Заслужений творець космічної техніки Російської Федерації, учасник програм на міжнародному космодромі “Байконур”, професор МДТУ ім. М. Баумана, академік А. Руденко

Академік — секретар відділення НАН України О. Онищенко

Голова Українського інституту національної пам’яті, академік НАН України І. Юхновський

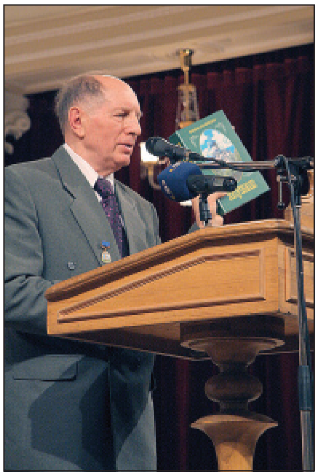
ВРУЧЕННЯ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО.
Київ, Національна філармонія України, грудень 2009 р.

Президія Урочистостей

Премію лауреату 2009 року В. Устименку вручає голова Національної спілки краєзнавців України, академік П. Тронько

Василь Устименко

Вітання лауреата земляків із Крюківщини Чернігівської обл.

Директор Національної історичної бібліотеки України А. Скорохватова

Директор Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАНУ, академік О. Онищенко

Голова Чернігівської обласної організації НСКУ, кандидат історичних наук, професор О. Коваленко

Директор Дніпропетровського історичного музею ім. О. Яворницького, заслужений працівник культури України Н. Капустіна

Перший заступник голови Держкомархівів України, доктор історичних наук, професор І. Матяш

Вітання краєзнавцям митців

Лауреат премії ім. Дмитра Яворницького В. Устименко, академік П. Тронько, голова Чернігівського земляцтва у м. Києві В. Ткаченко (справа наліво)

Голова Українського фонду культури, академік НАН України, поет Б. Олійник знайомиться з доробком краєзнавців

дичної допомоги; правлінням обласних організацій Спілки, у відповідності з вимогами Статуту та методичними рекомендаціями президії, налагодити чітке внутрішнє діловодство, облік членів Спілки, розпочати видачу членських квитків, збір вступного членського внеску встановити у розмірі 100 грн. та щорічного членського — 50 грн.; президії правління та керівництву Спілки за необхідності звернутися з відповідними листами до голів обласних державних адміністрацій, обласних управлінь культури і туризму, обласних управлінь освіти і науки, провідних навчальних закладів України про виділення постійних приміщень для робочих апаратів обласних організацій НСКУ; правлінням обласних осередків Спілки протягом 2009 року активно підключитися до виконання плану основних заходів НСКУ на 2009 рік, затвердженого президією правління Спілки 17.03.2009 р.; президії правління, регіональним осередкам Спілки розпочати активну інформаційно-просвітницьку діяльність на місцях із залученням місцевих ЗМІ, активно долучатись до інформаційного наповнення офіційного веб-сайту НСКУ, організувавши регулярне надсилання матеріалів про заходи місцевих організацій, публікацій у пресі, фотоматеріалів та ін.; з метою детального вивчення краєзнавчого потенціалу держави президії правління спільно з обласними організаціями НСКУ здійснити активну пошуково-аналітичну роботу зі систематизації даних щодо поширення краєзнавчого руху в областях, районах, містах та інших населених пунктах України з врахуванням найактивніших краєзнавців-аматорів, розробити додаткові заходи по реальному залученню їх до виконання регіональних і державних краєзнавчих програм та нових проектів Спілки; комісіям правління Національної спілки краєзнавців України розробити детальні перспективні плани роботи на 2009–2010 рр. за напрямами своєї діяльності, ширше поширювати вплив на регіональні осередки, активніше долучатись до законодавчих ініціатив Спілки в галузі розвитку краєзнавчого руху, пам'яткоохоронної діяльності, духовного відродження українського суспільства, підтримання державної мови, розробки краєзнавчої літератури для шкіл і вузів України; редакції журналу "Краєзнавство", враховуючи, що він зареєстрований ВАК України, підвищити науковий рівень друкованих матеріалів, запровадити практику перспективного планування номера на постійній основі, в рамках визначених завдань скласти графік і порядок роботи редколегії, розробити шляхи та критерії добору матеріалів до журналу.

УРОЧИСТОСТІ З НАГОДИ 230-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА ЗАСЯДЬКА

20 листопада 2009 року в Українському домі (м. Київ) Національна спілка краєзнавців України спільно з Всеукраїнською організацією "За Помісну Україну!" та громадською організацією "Славетні імена Полтавщини" провели урочистості з нагоди 230-річчя від дня народження Олександра Засядька — талановитого винахідника, воєначальника, організатора військової освіти, творця першої у світі порохової ракети.

За дорученням президента НАН України Є. Б. Патона відкрив та вів урочистості академік-секретар відділення історії, філософії і права НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки ім. Вернадського НАН України, академік НАН України О. С. Онищенко. Він оголосив привітання учасникам ювілейного зібрання від Прем'єр-Міністра України Юлії Тимошенко.

Розповіли про видатного українця та нинішню ситуацію у космічній галузі України голова Полтавської обласної державної адміністрації Валерій Асадчев; директор загальноосвітньої школи з села Лютенька Гадяцького району Полтавської області, де народився і проводив свої піротехнічні досліди О. Д. Засядько, — Іван Чайка; голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України Петро Тронько; заступник генерального директора Національного космічного агентства України Едуард Кузнєцов; командувач ракетних військ і артилерії — начальник Управління ракетних військ і артилерії Командування Сухопутних військ Збройних сил України, генерал-майор Андрій Колєсніков; заслужений творець космічної техніки Російської Федерації, генерал-лейтенант, академік, учасник космічних програм на Міжнародному космодромі "Байконур", професор Московського державного технічного університету ім. М. Баумана, фундатор Полтавського земляцтва у Москві Анатолій Руденко; голова правління Українського фонду культури, академік НАН України, Герой України, почесний голова ГО "Полтавське земляцтво у м. Києві" Борис Олійник; директор Українського інституту національної пам'яті, академік НАН України Ігор Юхновський; керівник обсерваторії НАН України, академік НАН України Ярослав Яцків; директор Полтавського державного краєзнавчого музею Катерина Фесик та директор Житомирського музею космонавтики імені С. П. Корольова Ольга Копил.

Голова громадської організації "Славетні імена Полтавщини" Валентина Асадчева представила учасникам Урочистостей книгу "Славетні імена Полтавщини. Олександр Засядько", видану напередодні ювілею Полтавським видавництвом "Оріяна".

Для учасників зібрання був організований прем'єрний показ документального фільму режисера Полтавського обласного телебачення Володимира Дряпака "Павло Попович: життя земне і космічне".

З великим інтересом вони також ознайомились з експозицією виставки "Україна космічна" із колекції проекту Петра Ющенка "Українці в світі" та фондів Полтавського державного краєзнавчого музею, яку провів працівник проекту Анатолій Квєтной. Кожному учаснику заходу краєзнавці вручили каталог виставки, де представлено 59 портретів українців, пов'язаних з розвитком космічної галузі.

Особливу піднесену ауру Урочистостям з нагоди ювілею О. Засядька створив заслужений академічний симфонічний оркестр Національної радіокомпанії України, яким диригував його керівник, заслужений діяч мистецтв України уродженець Полтавщини Володимир Шейко.

ВРУЧЕННЯ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО — 2009

5 грудня 2009 р. у Колонному залі імені М. В. Лисенка Національної філармонії України за участю представників вищих органів влади, краєзнавчої громадськості та творчих спілок, діячів науки, культури і освіти, представників міністерств і відомств, обласних земляцтв у Києві, працівників засобів масової інформації Національна спілка краєзнавців України провела Урочистості з нагоди вручення Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України за 2009 рік.

Загальноукраїнська премія імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України — найвища нагорода Національної спілки краєзнавців України. Вона присуджується щорічно окремим краєзнавцям, колективам краєзнавців або краєзнавчим організаціям і установам за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. Премія заснована 1991 року рішенням правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. Її лауреатами стало близько 40 краєзнавців, установ та організацій.

Лауреатом Премії 2009 року став Василь Євдокимович Устменко — відомий краєзнавець, автор, співавтор і упорядник понад 20 книг з історії Чернігівського краю, один з фундаторів Служби спеціального фельд'єгерського зв'язку незалежної України, держслужбовець 2-го рангу, Лауреат літературної премії ім. М. Коцюбинського, народний посол України, дійсний член Товариства "Інтелект нації", подвижник збереження історико-культурної спадщини України, генерал-майор внутрішньої служби України.

З нагоди громадської презентації щорічної краєзнавчої премії імені Дмитра Яворницького та вшанування її лауреата 2009 року на адресу учасників Урочистостей надійшли теплі привітання від Президента України Віктора Ющенка та Прем'єр-Міністра України Юлії Тимошенко.

На Урочистостях виступили: голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України Петро Тронько; генеральний директор Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, академік НАН України Олексій Онищенко; голова Українського фонду культури, академік НАН України, Герой України Борис Олійник; перший заступник Голови Державного комітету архівів України, д.і. н., професор, заслужений діяч науки і техніки України Ірина Матяш; голова Ради товариства "Чернігівського земляцтва", голова Асоціації земляцтв України Віктор Ткаченко; директор Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького, заслужений працівник культури України Надія Капустіна; голова правління Чернігівської обласної організації Спілки, д.і. н., професор, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка Олександр Коваленко; директор видавництва "Етнос" Любов Головко.

Високі слова вдячності за краєзнавчу роботу В. Устименку висловили лауреати премії попередніх років — директор Національної історичної бібліотеки України Алла Скорохватова; голова правління Хмельницької обласної організації НСКУ, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, д.і.н., професор Лев Баженов; декан історичного факультету Донецького національного університету, професор, д.і. н. Петро Добров та професор цього вишу Олександр Бут; професор Волинського національного університету ім. Лесі Українки Геннадій Бондаренко; директор Центру краєзнавства при Харківському національному університеті ім. Василя Каразіна, професор цього вишу Сергій Куделко.

Також учасників зібрання майстерно привітали артисти Національної філармонії України, численні земляки з Чернігівського краю та односельчани В. Є. Устименка з рідного села Жукля Корюківського району, представники інших обласних земляцтв у Києві, краєзнавчий актив України з Волині, Слобожанщини, Донбасу, Тернопільщини, Хмельниччини, Криму і Севастополя та інших регіонів України.

X
ОГЛЯДИ

УДК 391/397(477.82) + 908(477.82)

Геннадій Бондаренко (м. Луцьк)

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ЗА 1991–2008 рр. (ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ)

У статті представлено історіографію етнографії Волинської області за 1991–2008 роки. Етнографічні та народознавчі видання присвячені духовній культурі, традиціям, звичаям, побуту. Частина публікацій охоплює історію житла і архітектури. Представлено фольклорно-лінгвістичний напрям, сільський та міський побут і традиції у виданнях про населені пункти. Аналізується література пісенно-музичної культури.

Ключові слова: *етнографія, народознавство, історія, традиції, культура, Волинь, Полісся.*

Постановка наукової проблеми. Сучасні напрями розвитку етнографії докорінно відрізняються від тих, які панували у радянський час. Розширився діапазон досліджень, з'явилося розуміння вивчати традиційну і побутову культуру як необхідне для суспільства, особливо наступних поколінь джерело, у якому невичерпні можливості історичного досвіду поколінь та духовності пращурів.

Проблеми вивчення етнографії Волині пов'язані з загальним становищем, розвитком і потребою цієї науки в Україні. Викристалізувались цікаві тенденції інтеграції різних наук, у тому числі народознавства, українознавства, краєзнавства. Дотичними до етнографії є також історична географія і демографія. Чимало спільних моментів пов'язує етнографію з культурою і мистецтвом, головне, з традиційно-побутовою культурою. Історія, філологія, географія продовжують визначати окремі методологічні підходи та методики у розвитку етнографії. Суперечливими є питання співвідношення об'єкта і предмета етнології та етнографії, де спільних точок дотику ще більше, ніж з іншими науками. Навіть виникла проблема визначення та розподілу сфер наукових інтересів етнолога та етнографа.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Загальні проблеми етнографії в Україні, висвітлені у працях відомих вчених, а також у часописі "Народна творчість та етнографія". Частина досліджень представляє різні галузі побутової культури, зокрема, серед них цікавою є публікація В. Борисенко 1991 р. "Короваю-раю, я тебе вбираю"[1]. Впродовж 1991 — 1993 рр. у видавництві "Оберіг" здійснено видання тритомного етнографічного нарису "Звичаї нашого народу" — автор О. Воропай [2].

Інтерес для етнографів складуть такі книги, як: "Декоративно прикладне мистецтво", яка видана колективом авторів у Львові 1993 р.[3], київського видавництва "Урожай" "Промислові виробництва на селі" 1992 р.[4] та Г. Гориня "Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX — початок XX століття)", у якій згадуються Луцьк, Володимир-Волинський, Горохів, Торчин[5]. Окремі сторінки цих публікацій присвячені Волині та Поліссю.

Давня етнокультурна історія Волині від I ст. до н. е. по IV ст. н. е. представлена у монографії археологом Д. Козаком[6]. Про етнографічне районування Волині та Полісся як ніші життя людей, визначення кордонів поширення місцевих традицій, побутової культури наголосила у своїй статті Г. Лозко (1995)[7]. Західна Волинь і Волинське Полісся є об'єктом уваги дослідників, як важлива територія, один із центрів формування слов'янської та її зв'язку з іншими культурами. Поруч з відомими дослідниками минулого, такими як: Олена Пчілка, Ф. Вовк, П. Тутковський, сьогодні стоять такі імена: О. Цинкаловський, В. Покальчук, М. Кучинко, М. Корзонюк, І. Свєшніков, І. Веремійчик, Н. Гатальська, В. Давидюк, А. Данилюк, А. Дмитренко, О. Кондратович, В. Кудрик, В. Надольська, О. Середюк, Г. Охріменко, О. Ошуркевич та інші.

Мета і завдання. Основні напрями розвитку етнографії Західної Волині та Волинського Полісся чітко простежуються у дослідженнях і публікаціях, які стосуються, зокрема:

- визначення ареалу (поля історико-етнографічного дослідження);
- питань традиційно-побутової культури;
- декоративно-прикладного мистецтва;

- ремесел і промислів;
- будівництва;
- мовних відмінностей;
- пісенної культури;
- характеристики національних меншин;
- етнографії та національно-демографічного виховання в освіті.

Ці напрями визначили завдання пошуку і аналізу публікацій.

Виклад основного матеріалу. Більшість аналізованої у статті літератури є монографії, збірники конференцій або збірники наукових статей. Наукові проблеми етнографії Волині та Полісся впродовж 1990-х рр. були поставлені у матеріалах "Шостої Всеукраїнської наукової конференції "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність" (1993), де біля 20 публікацій стосувалися проблем етнографії Волині[8]. Вагомим внеском у вивчення народної культури стала монографія Ю. Лащук про народне мистецтво (1992)[9], та її ж стаття про народну культуру Волині в XIX — першій половині XX століть у співавторстві з О. Ошуркевичем і А. Хведасем (1995)[10].

У журналі "Народна творчість та етнографія" у № 4 за 1991 р. вміщено статтю "Гончарство Правобережного Полісся" — автор Л. Орел[11], а в 1994 р. у матеріалах VII Волинської історико-краєзнавчої конференції "Минуле і сучасне Волині" І. Салюк розповів про головні осередки гончарства на Волині[12], а І. Майданець — про Жидичин Ківерцівського району як важливий центр гончарства у середньовіччі[13].

Про одяг на Волині та Поліссі розповідає у монографії "Історія українського костюма" (1996) Т. Ніколаєва[14]. У 1996 р. за упорядкуванням і вступною статтею О. Ошуркевича вийшла брошура "Різдвяний вертеп на Волині"[15]. У 1997 і 1998 роках з'являються книги "Полісся: етнікос, традиції, культура"[16]; виходять невеличкий збірник наукових матеріалів "Українська родина: звичаї, традиції, обряди"[17] і більш об'ємний — "Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра"[18]. Ці матеріали знайшли використання як у дослідників і науковців, так і у викладачів і вчителів.

У вересні 2001 р. відбулась конференція "Духовна культура українців на етнічних західних землях впродовж віків", яка розпочиналась 6 вересня в Острозі, 7–9 — в Луцьку і 11 вересня завершувалась у Львові. Вона була присвячена 10-річчю незалежності України. Її організаторами стали Центр українознавства національного університету ім. Тараса Шевченка, Острозька Академія, Волинський краєзнавчий музей, Волинське обласне товариство краєзнавців, Національна Рада жінок України, Волинське і Львівське обласні відділи Союзу українок, Волинське громадсько-культурне об'єднання "Холмщина" і Навчально-методичний центр профспілок м. Луцька. Фундатором конференції стала Наталя Даниленко із Філадельфії (США). На пленарному засідання і круглому столі було заслухано і обговорено більше 20 доповідей і повідомлень краєзнавців і науковців з Києва, Львова, Тернополя, Варшави, Луцька та інших міст України. Учасники конференції ознайомились з експозицією і виставками Волинського краєзнавчого музею, мали екскурсію у музеї Волинської ікони і зустріч з народною майстринею, вишивальницею Н. Горлицькою, яка передала музею Чудотворну ікону Холмської Божої Матері та її дослідниками і реставраторами. 9 вересня учасники конференції оглянули старожитності Луцька і взяли участь у відкритті горельєфу Галшки Гулевичівни на Хрестовоздвиженській церкві Луцького братства і святкуванні 10-річчя відновлення Союзу українок Волині. Більшість матеріалів доповідей і повідомлень конференції опубліковані у збірнику "Етнічна історія народів Європи: Духовна культура українців на етнічних західних землях впродовж віків"[19]. Про традиції холмщаків та їх збереження і вивчення розповідають М. Онуфрійчук, який очолює громадське культурно-просвітницьке товариство "Холмщина" у Волинській області[20] та збірник наукових праць "Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків"[21].

Кілька десятків публікацій, у яких є етнографічні матеріали про населення краю різних часів, його соціальний і національний склад, представили науковці та краєзнавці[22–26], в тому числі про національні меншини краю: євреїв[27–29], німців[30–34], чехів[35–38], поляків[39,40], караїмів[41,42].

Етнографічні статті і матеріали знайшли місце від 1991 р. й у всеукраїнському суспільно-політичному і літературно-мистецькому часописі "Волинь", якого на 2006 р. здійснено 7 випусків[43].

Громадське об'єднання Волинське братство, у якому представлені шанувальники історії та культури Волині, організували видання науково-популярних збірників "Волинь

моя", який вміщує багато матеріалів, що стосуються культури, духовності, етнографії[44–47]. Цей збірник видається братством з 2001 року.

Важливим для розвитку етнографії Волині є випуск видань, які можна представити як наукові і науково-публіцистичні. Ними є збірники трьох етнографічних конференцій із серії "Минуле і сучасне Волині та Полісся"[48–50], а також "Фольклористичні зошити"[51–53], які видає Волино-Поліський центр (автор статті знайшов випуски №№ 3, 5, 8).

Що стосується традицій, легенд, переказів, ці дослідження зроблені значною групою дослідників, таких як В. Давидюк, А. Дмитренко, О. Кондратович, В. Надольська, Г. Охріменко. Частина їхніх публікацій знаходиться у 31 збірнику конференцій "Минуле і сучасне Волині та Полісся"[54,55] і, особливо у тих, які присвячені проблемам етнографії, а також в інших, які стосувались Горохівського, Камінь-Каширського, Ківерцівського, Маневицького, Старовижівського та інших районів (у випуску № 30 вміщено змісти попередніх конференцій). Слід підкреслити, що майже на всіх конференціях їхні учасники могли оглянути виставки місцевих етнографічних матеріалів: вишивки, вироби з лози, соломки, глини тощо, послухати виступи фольклорно-етнографічних ансамблів.

Велику роботу ведуть працівники Волинського краєзнавчого і районних музеїв. Їхня дослідницька діяльність потім втілюється у виставки та матеріали експозицій, про що розповідається у збірниках краєзнавчих конференцій та інших публікаціях. Світ побачили альбоми, буклети і путівники по музейних колекціях і виставках про Волинський краєзнавчий музей, Камінь-Каширський, Маневицький, Володимир-Волинський, Ковельський, Нововолинський, Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Колодяжному, Музей історії сільського господарства Волині у Рокинях[56–62] тощо.

Частина літератури краєзнавчого спрямування вказує на великий інтерес до рідного краю. Місцеві видавництва представили десятки нових книг, путівників, буклетів, які вміщують етнографічні та народознавчі матеріали, пов'язані з історією, археологією, культурою. Серед літератури, яка вміщує аналіз про повсякденне життя і його особливості, є та, яка стосується населених пунктів краю та регіонів і в останні роки значно поповнилася працями краєзнавчого спрямування. На увагу заслуговують історико-краєзнавчі нариси архієпископа Варфоломія про своє рідне село Городна Любомльського району[63–65], а також праці З. Ярмолюка і М. Купчинського про Турійщину[66–69]. Луцький район представлений книгами Г. Гуртового про Торчин і населені пункти Торчинського ключа, про козацькі традиції Волині[70–73] і О. Карплюка про село Озеряни[74]. В. Денисюк видав книгу про Камінь-Каширський[75] та дві у співавторстві з І. Денисюком — про Ратнівську землю[76,77]. Багато публікацій вийшло про Маневиччину[78,79], зокрема про Колки, селище з цікавою історією, традиціями та звичаями[80], К. Ляцевича — про село Галузію[81]. Про Любешівщину вийшли дві книги колективів авторів[82,83] і авторська — П. Бущика[84]. Горохівщина представлена публікаціями Л. Чучмана по Горохову і Берестечку[85,86] та разом з Г. Поліщуком по літописному Перемилю[87].

Традиції, звичаї, побут людей, волинян і поліщуків у різні часи ілюструють книги, що з'явилися в останні 2–3 роки, які присвячені районам області та населеним пунктам краю, зокрема, Луцьку і району[88,89], Володимир-Волинському[90–92], Ковелю[93], Нововолинську і Прибужжю[94], Ківерцівському[95], Старовижівському[96], Маневицькому[97], Локачинському[98] районам, селам Нуйно[99] і Хотешів Камінь-Каширського[100], Сереховичі[101] Старовижівського, Бірки[102] і Скиби[103] Любмльського, Ставки[104] Турійського, с Берестяни[105], Сильне[106] і смт Олика[107] Ківерцівського районів.

Авторами цих публікацій виступають, як правило, ті, хто добре знає район або населений пункт, народився, жив або працював у ньому. Звичайно, у цих працях народознавчі, етнографічні матеріали тісно пов'язані не лише з історією краю, а і з долею людей. Ці книги можна використати і для вивчення історико-культурної спадщини, традицій і для викладання курсу волинезнавство.

Частина творів художньо-публіцистичного, літературно-документального характеру належать до тих, які розкривають сторінки історії та культури краю в художньому відтворенні, стосовно до потреб патріотичного виховання і в контексті українського державотворення. Деякі з них є спогадами, мемуарами, важливими свідченнями окремих подій, важливих для вивчення і розуміння історії краю та долі його людей. Окремі видання торкаються екології, природи та економіки Волинської області. Такої літератури є більше чотирьох

десятків видань по всіх районах. Важливим свідченням поєднання різних історичних і природничих наук, використання різних галузей знання для вивчення природи стали книги В. Мельника про охорону природи[108], а особливо "Літопис Волинського лісу", яка написана у співавторстві з Б. Колісником і охоплює більше 1000 років[109]. Життя лісу, життя людей показані у важливому порівнянні залежності природи і людини за такий великий проміжок часу. Ця книга потрібна людям різних професій та наукових інтересів і тим, хто любить і береже природу, ліс, який став джерелом багатьох видів допоміжних занять і промислів у краї з давніх часів.

Оригінальним матеріалом для майбутніх фольклористичних досліджень є збірники повстанських пісень і віршів "А ми тую червону калину підіймемо"[110] і "Чуєш брате мій"[111], опубліковані 1992 р., які належать до часів Другої світової війни і перших повоєнних років. Ці збірки підготовлені на основі архівних фондів Служби безпеки України у Волинській області.

Про традиційну культуру — пісні і танці, про ансамблі та митців Будинку культури "Просвіта" Луцька[112] і про "Колос" з Торчина[113] написав ґрунтовні книги В. Денисюк. Етнографічного і народознавчого спрямування література у поетичній, музичній і пісенній культурі представлена сучасними публікаціями В. Гея і О. Огородника[114], С. Кривенького[115], М. Стефанишина[116], А. Горошка[117], О. Каліщука[118], які свідчать про таланти композиторів і поетів, про їхню співпрацю. П. Шиманський представив книгу про музичну культуру Волині у першій половині XIX ст.[119]. Письменники краю багато уваги приділяють традиційній культурі, про що свідчить народознавчий календар В. Гея[120], альманах "На берегах Вижівки"[121]. Про дослідників краю, у тому числі про Олену Пчілку, В. Кмецинського, О. Цинкаловського, А. Дублянського та інших, розповідає тритомник "Роде наш красний…", упорядкований колективом авторів під керівництвом Л. Оляндер, у якому зібрано унікальні документи, ілюстрації та інформація про їхнє життя і діяльність[122].

У краєзнавчій освіті та волинезнавстві важливою дослідницькою галуззю є етнографія. Етнографічні дослідження охоплюють питання традиційної побутової культури, яка виражається в оригінальності будівництва і мистецтві оформлення житла, одягу, проведенні святкувань і обрядів, фольклору, історії місцевого господарського розвитку, промислів і допоміжних занять. Про це, зокрема, говорить "Каталог обласної виставки народного мистецтва Волині", яка відбулася у 1991 р.[123], і кольорове видання-каталог про рушники, вишиті сестрами Галиною і Світланою Махнюк[124].

В етнографічних студіях з'являються праці студентів і учнів. Створення музеїв і світлиць у навчальних закладах активізує їхню пошукову і видавничу діяльність у галузі народознавства, краєзнавства, етнографії[125–128].

Сучасні процеси глобалізації, інформаційної "інтервенції" та масової культури призводять до нівеляції самобутності колись таких різних за своїм історико-культурним розвитком регіонів України. Ось чому розширюється вивчення історико-етнографічної спадщини і розробляються проблеми такої науки, як етнологія, що має забезпечити нові методологічні і технологічні підходи до етнографічних досліджень, накопичення і збереження знань про народні традиції, побут, звичаї.

Волинь і Полісся ставали часто об'єктом польових досліджень на багато років. Волино-Поліський народознавчий центр і обласний науково-методичний центр етнографії (ОНМЦЕ), постійно проводять експедиції, збирають етнографічні матеріали, залучають до цієї копіткої роботи учнів і студентів, вчителів. Експедиції часто мають характер практичної перевірки концепцій дослідників щодо використання окремих знарядь праці, можливостей подорожі по суходолу і по воді. Багато цінних та оригінальних матеріалів було зібрано внаслідок етнографічних експедицій, які організовував Полісько-Волинський народознавчий центр на чолі з В. Давидюком і спільно з працівниками ОНМЦЕ, науковцями і студентами Волинського держуніверситету[129].

Центр у 1993 р. видав комплект з дев'яти брошур "Бібліотечка народознавця", куди увійшли: "Легенди Полісся" та "Зоряна вода (таємниці поліських знахарів)", упорядковані В. Давидюком і за його авторством про казки краю "Чи казка справді небилиця?", дослідження з історії народних музичних інструментів О. Ошуркевича "Затрубили труби", І. Денисюка "Амазонки на Поліссі", з історії писанкарства "А вже недалечко червоне яєчко" С. Цюриця, етнографічний нарис А. Данилюка про традиційне поліське житло "Наша хата", О. Кондратович про образ жінки-матері

у народній пісні “Як у лузі калиночка з квітками”, Г. Аркушина про скарби народної мови “А хто же вас народжував, слова...”[130]. Це видання стало у пригоді багатьом вчителям і учням, які цікавляться минулим, традиціями і звичаями рідного краю і особливо тим, які викладають факультативний курс “Волинезнавство”.

Такими ж потрібними для навчально-виховного процесу є видання про народні легенди й перекази з північної Волині й Західного Полісся “Золота скриня”[131], інсценізовані розповіді про народні свята й обряди “Ярмарок” — автор В. Климчук[132], які вийшли в 1996 у видавництві Волинського університету “Вежа” та “Надстир'ї”. Розповіді з народознавства, як полемічні нотатки про Шацькі озера, подає Є. Колодійчук у книзі “Диво зцілення”[133]. Якими шляхами і ким збирався і досліджувався багатий волинський фольклор, пишуть у своїх статтях Л. Матвійчук “Збирачі фольклору Волинського краю”[134] і В. Кучерук “З історії досліджень волинського фольклору”[135]. Окрема стаття була присвячена досліднику Прибужжя М. Корзонюку[136].

З'явилися дослідження з етнографії, більшість з яких ґрунтуються на польових матеріалах. В. Давидюк і А. Данилюк представили монографії і статті з етнографії краю, перший — про традиції і звичаї населення[137–140], другий — про пам'ятки народної архітектури, народну архітектуру і культуру[141–146].

Регіональні дослідження набули поширення у різних науках. Зокрема, лінгвістичні — одержали кілька фундаментальних праць монографічного і довідкового характеру. Краєзнавчі наукові дослідження з ономастики[147] і говірок Західного Полісся провів Г. Аркушин. Варіанти мови жителів поліського краю представлені ним у монографії “Сиденська гуторка”[148], двотомному “Словнику Західнополіських говірок”[149] і в атласі мисливської лексики[150], який становить інтерес не лише для філологів, етнографів, але й істориків, які вивчають минуле лісу і лісового господарства. Оригінальним за своїм змістом став виданий у 1997 р. “Словник народних географічних термінів Волині” — автор О. Данилюк[151]. Часопис “Озерний край” в № 1 за 1991 р. представив статтю П. Поплавського “Ім'я від слова “Окунь”[152]. 1100 ойконімів Волині зібрав у своїй монографії В. Шульгач[153], який багато років досліджує цю тематику.

Вартим уваги істориків, географів, філологів, етнографів і краєзнавців є виданий у 1995 р. навчальний посібник з народознавства для студентів, учнів та вчителів І. Веремійчика, доцента Інституту мистецтв Волинського університету “Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині”[154]. У книзі зібрано сільськогосподарську, ремісничу і побутову лексику Волині, яка не так давно ще використовувалась і яку автору вдалось віднайти і науково опрацювати. Рибальство, мисливство, бджільництво, гончарство, ковальство, гутництво, лозоплетіння тощо представлені досить ґрунтовно. Майже половину книги становить лексичний словник, який добре ілюструє побутову мову жителів Волині, відповідно до їх допоміжних занять і господарської діяльності, характеризує виникнення назв багатьох населених пунктів.

Серед важливих заходів, які пов'язані з краєзнавством, пропагандою краю, став Міжнародний фестиваль українського фольклору “Берегиня”. На цьому фестивалі, крім фольклорних заходів, проводились також наукові конференції, матеріали яких оформлялись окремими збірниками, зокрема, у 1993 р. “Духовна культура України. Якій їй бути завтра?”[155]. Традиції містобудування та архітектури представлені у працях про Луцьк[156,157], а окремі книги — про святині, храми Прибужжя та Локачинського району[158]. Зокрема, про духовність краю розповідає книга Д. Корнелюка[159], у якій представлено храми і ширшого діапазону питань — луцький часопис розвитку духовної культури “Джерела”[160,161]. Деякі публікації рекламно-туристичного і довідкового характеру, зокрема “Волинь — шляхами Європи”[162], “У Луцькому замку”[163] вміщують також матеріали про традиції волинян і поліщуків, про історико-культурні пам'ятки.

Етнографія Волині і Полісся поповнилася матеріалами кількох збірників: конференції у Луцьку[164–166], які охоплювали ряд питань загального розвитку етнографії краю та фольклорно-етнографічної експедиції по Рівненській області “Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся”[167]. На Рівненщині у 2002 р. вийшла книга С. Шевчука “Жертовність для утвердження України”, яка розповідає про перший етнографічний музей на Волині. Засновником цього музею у с. Городок був німець за походженням барон Феодор Рудольф Штейнгель, відомий у свій час меценат[168]. Були також опубліковані спогади про

життя родини Косачів у Колодяжному[169], де згадуються традиції, які підтримувались у садибі.

Традиції Волино-Поліського краю поступово вивчалися і відроджувались різними шляхами. Серед важливих краєзнавчих заходів слід відмітити відродження писанкарства, в чому основну роль для збирання пасхальної колекції та проведення виставок і конкурсів відіграли працівники Волинського краєзнавчого музею Н. Пушкар, О. Ошуркевич, Н. Гатальська, О. Романюк, а також Н. Горлицька — народний умілець, М. Онуфрійчук — голова Волинського відділення фонду культури. Їх праця стосувалась збирання і формування колекції писанок, яка була розорена в часи війни. У цих заходах взяли участь діти багатьох шкіл області. Була створена колекція, у якій сьогодні налічується біля двох тисяч писанок. Виставки проводились в області з 1989 р. і на 2008 р. їх було проведено 19, а конкурсів — 12. До краєзнавчого музею прилучилась художня школа, і був встановлений приз імені Модеста Левицького — викладача, який у 30-х роках XX ст. започаткував колекцію писанок в Луцькій українській гімназії разом з учнями, котрі збирали і привозили писанки з різних куточків тодішнього Волинського воєводства. На жаль, ця колекція не збереглася у вирі подій XX ст.

Українська писанка, в тому числі з Волині, розкриває менталітет людей краю, їх художньо-світоглядні уподобання, зв'язок з весняною природою, весняним теплом, сонцем і квітами. Забуте мистецтво писанки, яке викорінювалось в часи атеїстичної пропаганди, збереглось у пам'яті багатьох людей старшого покоління, які передали техніку творення пасхальних символів своїм дітям та онукам через школу писанкарства, яка щорічно працює у краєзнавчому музеї напередодні пасхальних свят. Сьогодні історія мистецтва писанок розповідає про глибокі і давні традиції, що свідчать про велику душу і любов до мистецтва та природи волинян і поліщуків. Втім, окрім писанок, є ще шкрябанки, дряпанки, мальованки, крапанки, найбільш поширені крашанки тощо.

Відділ етнографії Волинського краєзнавчого музею після оформлення кількох виставок і опрацювання фондових матеріалів видав публікацію про одяг, який носили краяни у XIX — на початку XX ст. У 1993 році з 3 вересня по 31 жовтня було відкрито виставку "Волинське народне вбрання" у Варшаві в Будинку Державного Етнографічного музею, що на вулиці Кредитовій, 1. Виставка містила 500 одиниць одягу — вбрання, взуття, серед якого 300 одиниць — чоловічі та жіночі сорочки[170]. "Давнє вбрання на Волині" — таку назву має етнографічно-мистецьке дослідження Г. Стельмащук[171]. Ця книга, яка побачила світ у 2006 р., знайшла своїх читачів. Вона написана доступною мовою, насичена матеріалами документально-історичного змісту, знахідками експедицій, представляє наукову систематизацію одягу. Деякі публікації про вбрання визначаються досить оригінальною тематикою. Так у статті "Регіональна своєрідність жіночих сорочок Волині і Західного Полісся (кінець XIX — перша половина XX ст.)" — автором М. Костюк аналізується специфічний для вивчення етнографічний матеріал, який багато може розповісти для дослідника про життя поліщуків, їх менталітет[172].

Серед багатьох місцевих видань з етнографії вигідно вирізняються публікації О. Ошуркевича, а саме його книга "Пісні з Колодяжна", за участю у розшифровці та нотації мелодій Михайла Мишанича, Мирослава Стефанишина і Ліни Добрянської[173]. Пісенні матеріали збірника зібрані впродовж 30 років з 1965 по 1996 рік і є історією пісенної творчості селян. Важливо те, що ці пісні з того села, де у 1882 — 1907 роках з деякими перервами разом з родиною жила Леся Українка і що свідчить про ту атмосферу, у якій формувались на основі народної творчості її естетичні смаки і де вона черпала духовні сили для розвитку свого таланту. Друга книга, яку впорядкував О. Ошуркевич, не має аналогів і стосується унікального народного мистецтва лірників Полісся. У книзі вперше комплексно публікуються лірницькі пісні, спогади лірників, матеріали до вивчення одного із своєрідних явищ народно-побутової культури — лірництва. До видання, яке побачило світ у 2002 р., включено, крім пісень, ноти, ілюстрації, відомості про лірників[174]. Цікавим для туристів і краєзнавців стане путівник О. Ошуркевича "Найрідніший рідний край — Волинь"[175]. Важливою підсумковою працею у творчості етнографа Волині та Полісся Олекси Ошуркевича стала книга народознавчих розвідок і статей[176].

Поряд з іншими етнографічними дослідженнями на увагу заслуговує кілька праць Олександри Кондратович, яка зібрала чимало

народних пісень різного жанру в Камінь-Каширському районі на Волинському Поліссі. Вони відтворюють чимало фрагментів з історії побутової культури, обрядовості, народних традицій, звичаїв про культ матері, весілля, народини тощо[177–180]. Свої надбання пошукової копіткої роботи О. Кондратович використовує для виступів на радіо і телебаченні, перед вчителями, учнями, студентами. Її діяльність сприяє збереженню історичної пам'яті поколінь і формуванню національної свідомості.

10–11 квітня 2003 р. у Луцьку відбулася, організована управлінням культури і туризму Волинської облдержадміністрації та Волинським краєзнавчим музеєм, за участю Волинського обласного товариства краєзнавців, Державного архіву Волинської області, Волинського обласного осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України етнографічна конференція "Минуле і сучасне Волині та Полісся: народна культура — шлях до себе"[181], присвячена 70-річчю Олексія Федоровича Ошуркевича. У ній взяли участь науковці з Києва, Львова, Рівного, Кременця та місцеві краєзнавці, історики, етнографи, шанувальники таланту ювіляра. Видано науковий збірник на пошану ювіляра, куди увійшли публікації 66-ти авторів, наукові матеріали, світлини та ілюстрації. Проведення цієї конференції та видання збірника дали новий поштовх активізації наукових досліджень етнографії Волині.

До 135-річчя від дня народження Лесі Українки вийшов тритомник "Ті вічні пісні, ...ті єдині спадки... (Леся Українка)"[182], у якому представлено факсимільний зошит власноручних записів пісень Лесею, фототипічну книгу пісень, записаних Климентом Квіткою з голосу Лесі Українки і третя частина — дослідження науковців і краєзнавців. Він об'єднаний однією назвою у спеціальному футлярі. Це видання є унікальним як для дослідників, так і для шанувальників Лесиного таланту. Презентація видання у Колодяженському музеї збіглася з представленням народним депутатом України М. Томенком електронного диска із записом голосу Лесі Українки, який звучав 40 секунд.

У вищих навчальних закладах різного рівня акредитації, де є музейні заклади, як правило, представлені ґрунтовні експозиції, відбуваються виставки з традиційно-побутової культури, різних промислів і ремесел: вироби із соломки, лози, вишивки, гончарні і ковальські речі побуту тощо.

Для спеціальностей "Дизайн" і "Образотворче та декоративне мистецтво" в Луцькому державному технічному університеті було видано навчальний посібник[183]. У ньому в чотирьох частинах представлено методичні рекомендації для рисувальної практики студентів; вироби з дерева, лози і соломи; вбрання; вироби з глини.

Втім, спектр публікацій, який представлений у цій статті, хоча і показує напрями досліджень в етнографії, але, звичайно, не охоплює всіх проблем і всієї історіографії, створених експозицій і виставок, які мали місце за визначений час.

Важливим довідково-інформаційним виданням став "Атлас історії культури Волинської області"[184], над яким під керівництвом Ф. Зузука працював великий авторський колектив вчених, дослідників, краєзнавців різних галузей знання. У 12-ти розділах представлено історію культури Волинської області від найдавніших часів. Просторово-часовий аспект видання дає можливість зберегти для нащадків в історичній пам'яті поколінь важливі аспекти загальної і традиційно-побутової культури, історичні постаті.

У розділі 1 "Археологія" представлено пам'ятки від кам'яного віку до XVII ст., із розміщенням картографічного матеріалу, який фіксує пам'ятки та археологічні культури, показує еволюцію населення краю у контексті європейської та всесвітньої історії. Карти з археології розповідають про археологічні культури із стоянками давніх людей від часів палеоліту, про гради княжої доби і міста середньовіччя у басейнах таких річок, як Західний Буг, Прип'ять, Турія, Стир, Стохід тощо. Експозиції та фонди державних і народних музеїв, Археологічного музею Волинського університету зберігають багато старожитностей, що свідчать про давню історію волинян і поліщуків. В області пам'ятки історії, архітектури та містобудування представлені історико-культурними заповідниками "Старий Луцьк" з Луцьким замком XIV–XVII ст. і "Старий Володимир" з Успенським собором XI ст. Багато пам'яток зосереджено у літописних населених пунктах Волинської області, а саме: Берестечко, Камінь-Каширський, Любомль, Перемиль, Шепель, Устилуг та інші. У кожному населеному пункті області є пам'ятники і пам'ятні знаки, які стосуються жертв Другої світової війни. Серед них варто виділити Меморіал Слави у Луцьку, де представ-

лено трагедію воєнних років пам'ятниками воїнам, спаленим селам, жертвам тоталітарних режимів і регіональних конфліктів та Чорнобильської трагедії.

Розділ 2 "Архітектура" висвітлює важливі моменти розвитку архітектури і будівництва від XII ст., коли в основі будівельних матеріалів було дерево, коли з'являються муровані споруди з каменю і пізніше з цегли і до сучасних будівель у стилі класицизму і неокласицизму, конструктивізму і функціоналізму. Розмаїття споруд визначало не лише різні стилі, а й політичні впливи різних держав та національних меншин.

Культура господарювання представлена у 3-му розділі, де визначальну роль відіграють землеробство — від сохи, рала, серпа і коси до плуга, трактора і комбайна. Важливе місце у житті населення краю відігравали ягоди, гриби інші дари лісу. Вироби із лози, соломки, очерету, дерева визначали побут краян. Частиною побутової культури є одяг, чоловічий і жіночий, дитячий, святковий і повсякденний. Вишивка, мереживо, гаптування тощо розповідають про світосприймання людей і про мистецтво, яке і сьогодні має попит, залишається важливою ознакою нашого регіону та використовується багатьма художньо-етнографічними ансамблями. Використання і вдосконалення механізмів і техніки представлено млинами, гутами, броварнями, поташнями, папірнями тощо. Сільськогосподарське виробництво добре представлене у музеї-скансені в Рокинях, де зібрано під відкритим небом різні будівлі та знаряддя праці. Карти засвідчують розвиток господарства і, зокрема, виникнення нових галузей промисловості та створення підприємств у період розвитку капіталізму і у наступні періоди нового і новітнього часу. З'являється вугільна, автомобільна, приладобудівна та інші галузі промисловості.

"Народні промисли і декоративно-прикладне мистецтво" у 4-му розділі — це глибокі традиції народної культури у побуті та ужитковому мистецтві, яке є оригінальним своєю вишивкою, ткацтвом, писанкарством, різьбою по дереву, виробами з лози і соломи тощо.

Розділи 5 і 6 "Народонаселення" та "Релігія" показують зміни в етнічній структурі впродовж століть, які пов'язані з появою та зникненням громад вірменів і караїмів, зменшенням кількості євреїв, німців, чехів, голландців. Статистичні відомості, подані за переписами населення, показують також зміни його кількості, соціальної структури, відтворюють рух населення: виселення, переселення, депортації. Релігійна ситуація в межах області різних часів охоплює світоглядні проблеми від давньослов'янських вірувань і раннього християнства до появи православних, католицьких, греко-католицьких, протестантських та інших релігійних конфесій. Інформація свідчить, що іде процес створення релігійно освітніх закладів, а також відновлення старих, будівництво та відкриття нових храмів і монастирів. Великим надбанням минулого є сакральне мистецтво. У Музеї волинської ікони зібрано і представлено матеріали та предмети сакрального мистецтва, ікони різних шкіл іконопису, зокрема потужну школу волинського митця Іова Конзелевича.

У 7-му розділі представлені освіта, культура і охорона здоров'я при різних владах та адміністративних поділах: Першої і Другої Речі Посполитої, Російської імперії, Радянського Союзу і сучасної України. Рівень охорони здоров'я та якість медичного обслуговування і санітарного стану також відбиває різні періоди історії краю у порівнянні з кількістю лікувальних установ, лікарняних ліжок і лікарів у міській та сільській місцевостях.

8-й розділ відтворює палітру політичних партій та громадських організацій, спектр їхньої діяльності та впливу у регіоні на початку XX ст. В різні часи на території краю діяли різні громадсько-політичні організації. Розгалужену мережу мали товариство "Просвіта", "Союз Українок", "Знання", "Союз Чорнобиль", Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, товариство краєзнавців та інші. Як порубіжна територія, Волинська область населена представниками різних етносів, а тому тут діють культурницькі товариства росіян, німців, поляків, чехів, євреїв, ромів. Активним є товариство "Холмщина", у якому представлені вихідці з Холмщини та їхні нащадки, які зберігають пам'ять про свій рідний край. Поновило свою діяльність Луцьке Хрестовоздвиженське братство Св. Андрія Первозванного.

Спектр сучасних політичних партій досить розмаїтий. Він представлений десятками партійних осередків від лівого до правого крила. Комуністична, соціалістична і селянська партії належать до лівого крила, Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, Блок Литвина — в

центрі та осередки Народного Руху України, Конгрес українських націоналістів на правому фланзі тощо.

Основою просвітництва завжди була книга рукописна або друкована. Про традиції книготворення розповідає 9-й розділ. Важливе місце в культурній спадщині займали Загорівський, Зимнівський, Жидичинський, Милецький та інші монастирі, які були важливими центрами духовної культури, де створювались рукописні шедеври: "Галицько-Волинський літопис", "Повчання Єфрема Сирина" "Луцьке", "Загорівське", "Волинське" і "Жидичинське" Євангелія тощо. Значну мережу представляли друкарні, які були поширені в краї XVI — XVII ст. Відомі імена друкарів Кирила Ставровецького, ченця Сільвестра, Павла Людкевича-Телиці, який надрукував першу книжку у 1628 р. в Луцьку "Лямент" і які друкували книги для школи Луцького братства, педагогічні ідеї якого стали надбанням світової педагогіки.

Духовне життя населення Волино-Поліського краю, трансформацію світогляду на земне і потойбічне життя, розуміння добра і зла зберігає фольклор. Різні традиції, звичаї пов'язані з релігією і релігійними віруваннями, весільною і святковою обрядовістю, народними іграми, легендами про міфічні образи русалок та інших істот. Такий зміст 10-го розділу.

Архаїка і діалекти Волинської області показані у лінгвогеографічних матеріалах 11-го розділу "Лексика". Їх існування і запозичення з інших мов вказують на походження і багатство діалектної лексики, яка є джерелом розвитку мови, на контакти з іншими мовами.

Розділ 12 "Персоналії" є важливим з точки зору ролі і місця видатних осіб в історії краю. Багато персоналій представляють не лише регіон, але займають певне місце у мистецтві, літературі, освіті, науці, політиці не лише України, а й світу. Леся Українка, Олена Пчілка, математик Михайло Кравчук, шевченкознавець Євген Шабліовський, політик В'ячеслав Липинський, сенаторка Олена Левчанівська, педагог Модест Левицький та інші становлять славу Волині та України. Мистецькі традиції втілені в творах А. Лазарчука, О. Байдукова, В. Жупанюка, Т. Галькун, О. Валенти та ін. Історичні постаті зібрано по районах Волинської області. Усна народна творчість представлена значними надбаннями: піснями, переказами, легендами, які використовують митці різних ансамблів, серед яких відомий у світі ансамбль пісні і танцю "Колос" з Торчина, який очолює О. Огородник, Волинський народний хор, вокальний квартет Волинського університету "Аккорд" під керівництвом А. Гордійчука. Відомі композитори і виконавці С. Кривенький, М. Стефанишин, Л. Кужелюк, В. Зінкевич, З. Комарук та інші поклали на музику і виконували твори на слова Лесі Українки, місцевих поетів О. Богачука, П. Маха, В. Гея, І. Струцюка, Н. Гуменюк, В. Штинько та ін. З інтересом зустрічають глядачі акторів театрів Волині, академічного музично-драматичного ім. Т. Г. Шевченка і лялькового, де працюють відомі в державі митці сцени, М. Ілляшенко, Л. Приходько, Д. Поштарук, Л. Завгородня, Г. Кажан та ін.

До довідково-інформаційних видань належить також книга П. Кравчука[185], у якій зібрано рекорди Волині та Полісся, на зразок "Книги рекордів Гіннесса". Ця книга постійно доповнюється автором і витримала багато перевидань.

Шедевром книговидання в області, а за змістом і в Україні стала книга луцького видавництва "Ініціал" "Від серця до серця"[186] про поштові листівки початку XX ст. Серед поштівок значна кількість є тих, які належать етнографії і розповідають про житло й одяг, про життя, побут і традиції людей. Ця книга є одночасно і мистецьким виданням, і каталогом.

Кілька книг вийшло за редакцією та упорядкуванням М. Кучинка і Г. Охріменка. Археологія, історія, етнографія поєдналися у виданнях, які розповідають про творчу діяльність О. Цинкаловського[187] і Я. Фіцке[188], дослідження яких і сьогодні займають важливе місце в досліджені та вивченні історії, археології, культури, етнографії краю. У книгах вміщено їхні власні дослідження, статті про їхню діяльність, біографічні відомості. Дві книги "Нариси культури давньої Волині"[189] і "Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби"[190] представляють на основі багатого археологічного матеріалу духовне життя і побут наших пращурів. Вони також розповідають про здобутки істориків та археологів у царині культури.

Багато історико-етнографічних матеріалів вміщено у наукових збірниках конференцій, які присвячувалися історії дзвонарства[191], в

матеріалах Миколаївських читань[192] та історико-краєзнавчої конференції[193] у Жидичині, в усіх збірниках "Минуле і сучасне Волині та Полісся[194,195]". Про польські некрополі Ковеля розповідає книга А. Шуліка[196], видана польською мовою. Це одна з перших книг, яка вказує на необхідність дослідження такого роду пам'яток в краї, яких є досить багато і багато з яких у занедбаному стані.

Важливою справою для ознайомлення з дослідженнями попередніх часів, зокрема в галузі народної культури та етнографії, стали перевидання книг М. Костомарова[197] про старожитності Волині з ілюстраціями Н. Орди, М. Тучемського[198] і М. Теодоровича[199–201], які вже були бібліографічною рідкістю для нашого часу. У цих виданнях багато матеріалу про храми, традиції та побут в селах Полісся, які вважалися глухими закутками. У М. Теодоровича, три книги якого були перевидані репринтним способом, зібрано стільки інформації етнографічного і народознавчого характеру, якої немає в інших виданнях і яку вже навряд чи можна зібрати у XXI столітті.

Обґрунтування одержаних результатів. Таким чином, у статті представлено більше 200 позицій історико-етнографічної літератури, яка стосується Західної Волині та Волинського Полісся. Аналіз цих публікацій показує не лише зростання інтересу до етнографії, а й показує появу ґрунтовних етнографічних досліджень з побутової культури, мови і фольклору, традицій та звичаїв. З'являються праці, які висвітлюють ремесла і промисли, традиції житлового будівництва, народне мистецтво лозоплетіння, вишивки, пісенної творчості тощо. Окремі напрями представлені такими іменами як: Г. Аркушин, І. Веремійчик, В. Давидюк, А. Данилюк, А. Дмитренко, О. Кондратович, М. Кучинко, В. Надольська, О. Ошуркевич, Г. Охріменко та інші.

Висновок. Етнографічні дослідження вказують на географічну та історичну "нішу" життя і діяльності, яка об'єднує окремі групи людей впродовж багатьох століть. Вони визначаються історичним, культурологічним, господарсько-побутовим, фольклористичним, природничо-географічним напрямами. Етнографія як спеціальна історична наука знаходиться на стику з різними науками: історією, демографією, археологією, особливо з краєзнавством, народознавством, українознавством та іншими, які суттєво взаємозбагачуються і хоча часто мають ті ж самі об'єкти і завдання дослідження але створюють нові підходи і методи вивчення минулого краю.

У статті зібрано літературу за окремими напрямами етнографічних досліджень у краї. Представлено діяльність окремих закладів і дослідників, які займаються краєзнавством і етнографією зокрема. Разом з тим важливе значення матиме дослідження некрополів, яке лише почалося. А також необхідно приділити увагу етнографічному і народознавчому вивченню територій, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, особливо у тих населених пунктах, які підлягають виселенню або у яких високий відтік населення. Окрім представленої літератури, є видання, де у краєзнавчих рубриках друкуються статті та матеріали з етнографії та народознавства, а саме: "Збірник наукових і науково-методичних статей історичного факультету ВНУ"; "Науковий вісник ВНУ"; "Педагогічний пошук" та часопис "Літопис Волині". Ці видання вимагають окремого аналізу розгляду і публікації.

Джерела та література

1 *Борисенко В*. Короваю-раю, я тебе вбираю // Родостав. — 1991. — № 16. — С. 8.

2 *Воропай О*. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. — Т.1. — Оберіг, 1991. — 452 с.; Т.2. — 449 с.

3 *Антонович Є*. та ін. Декоративно прикладне мистецтво. — Львів: Світ, 1993. — 272 с.

4 *Приступа Богдан*. Святині Прибузького краю. — Нововолинськ: Мінотавр, 2005. — 80 с.: іл.

5 *Горинь Г*. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX — початок XX століття). — К.: Наукова думка, 1986. — 92 с. (у Луцьку — с. 11, 18, 23; Володимирі-Волинському — с. 11, 18, 19, 76; Горохові — с. 76; Торчині — с. 11.).

6 *Козак Д*. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К.: Наукова думка, 1991. — 172 с.

7 *Лозко Г*. Етнографічне районування України: Полісся і Волинь // Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995. — С. 96–98.

8 Шоста Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні:

традиції і сучасність". Тези доповідей і повідомлень. — Луцьк, 1993. — 512 с.
9 *Лащук Ю.* Народне мистецтво Українського Полісся. — Львів: Каменяр, 1992. — 134 с., іл.
10 *Лащук Ю., Ошуркевич О., Хведась А.* Дослідження народної культури Волині в XIX — першій половині XX століть // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 1. — С. 17–25.
11 *Орел Л.* Гончарство Правобережного Полісся // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 4. — С. 74–87.
12 *Салюк І.* Головні осередки гончарства на Волині // Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства. Тези доповідей і повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції. — Луцьк: Б. в., 1994. — С. 36–38.
13 *Майданець І.* Жидичин. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 1998. — 88 с.
14 *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма. — К., 1996 (про Волинь і Полісся — С. 122–125).
15 Різдвяний вертеп на Волині. Записи текстів, упоряд. і вступ. стаття О. Ошуркевича. — Луцьк: Надстир'я, 1996. — 48 с.
16 Полісся: етнікос, традиції, культура. — Луцьк: Вежа, 1997. — 264 с. (Наук. зб.).
17 Українська родина: звичаї, традиції, обряди: Зб. наук. матеріалів. — Луцьк: Надстир'я 1998. — 53 с.
18 Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Збірка наук. праць. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — 220 с.
19 Етнічна історія народів Європи: Духовна культура українців на етнічних західних землях впродовж віків. Зб. наукових праць. Вип. 11. — К.: УНІСЕРВ, 2001. — 126 с.
20 *Онуфрійчук М.* Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців із Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 164 с.
21 Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. М. Кучерепи. — Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня" — РВВ "Вежа" Волин. націон. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 568 с.; 24 іл.
22 *Корнелюк Д.* Духовне небо Волині. Презентаційний альманах. — Луцьк: Надстир'я, 2007. — 288 с.
23 *Надольська В.* Луцьк і його мешканці до кінця XIX ст. // Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура. — С. 37–39.
24 *Охріменко Г.* Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи. Розвиток господарства, матеріальної та духовної культури. — Луцьк: Вид-во "Волинська друкарня", 2003. — 224 с. (Краєзнавча бібліотека Волині).
25 *Свинчук А.* Народонаселення Волинського воєводства в 1923–1931 рр.: етнографічний та культурно-освітній аспекти // Збірник навчально-методичних наукових статей історичного факультету. Вип. 2. — С. 100–103.
26 *Стельмащук Г. Г.* Давнє вбрання на Волині. Етнографічно-мистецьке дослідження. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 280 с.
27 *Гуртовий Г.* Євреї містечка Торчин. — К.: Вид-во "РИФ", 2003. — 108 с. (Видано за програмою товариства "Єврейська спадщина").
28 Еврейское наследие. Из фондов Волынского краеведческого музея и Государственного архива Волынской области. Каталог. — Луцк, 2002. — 28 с.
29 *Надольська В.* Громадське і культурне життя євреїв Волинської губернії у другій половині XIX ст. // Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету. Вип. 2. — Луцьк, 1997. — С. 86–91.
30 *Бармак М. В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1736 — 1914 рр.): Розселення, господарське життя, міграції. — Тернопіль: Б. в., 1999. — 208 с.
31 *Костюк М. П.* Національно-культурне будівництво серед німецького населення Східної Волині 20 — 30-х років XX ст. // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — 2002. — № 3. — С. 85–89.
32 *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX — початок XX ст.). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — 384 с.
33 *Поліщук Ю.* Німці Волині в кінці XVIII — на початку XX століття: політико-правовий аспект: Монографія /Ю. Поліщук, О. Суліменко. — Житомир:

Волинь, 2004. — 165 с.
34 Родина Волынь. Сборник статей и воспоминаний о жизни немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины, составленный на основании публикаций немецкого исторического общества “Волынь” в “Волынских тетрадях” (“Wolhynische Hefte”). Серия “Труды Житомирского научно-краеведческого общества исследователей Волыни”. Т.17. — Визентхайд — Житомир, ФРГ — Украина: Волынь, 1988. — 212 с.
35 *Гофман Їржі*. Чехи на Волині. Основні відомості. — Прага, 1998. — 34 с.
36 *Ковба Ж*. Пам’ятки чеської культура на Волині та волинських чехів у Чехії // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. — Луцьк, 1998. — С. 13–14.
37 *Надольська В*. Чеські господарства Волинської губернії у другій половині XIX ст. // Українська національна ідея: історія і сучасність. Науковий збірник. — Житомир, 1997. — С. 54–56.
38 Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник “Велика Волинь”. Т. 24. — Житомир — Малин: Волинь, 2001. — 120 с.
39 Зникаюча краса. Ginące piękno. Архітектурна деталь у пам’ятках польсько-українського прикордоння [Альбом]. — Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2006. — 254 с.; іл.
40 Поляки на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник “Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 30 / Голов. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир: М. Косенко, 2003. — 360 с.
41 *Волощук О. П*. Караїми Волині: до історії формування і розвитку етнічної громади // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — 2002. — № 3. — С. 112–116.
42 *Киричук М*. Волинські караїми // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. — Луцьк, 1998. — С. 251–253.
43 Волинь. Всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис. № 1. — Львів, 1991; №№ 2–7. — Луцьк, 1995 — 2006.
44 Волинь моя. Журнал міжнародного громадського об’єднання “Волинське братство”. Вип. 1. — К.: Київська правда, 2001. — 288 с.: іл.
45 Волинь моя. Журнал міжнародного громадського об’єднання “Волинське братство”. Вип. 2. — К.: Київська правда, 2002. — 332 с.: іл.
46 Волинь моя. Журнал міжнародного громадського об’єднання “Волинське братство”. Вип. 3. — К.: Київська правда, 2003. — 336 с.: іл.
47 Волинь моя. Журнал міжнародного громадського об’єднання “Волинське братство”. Вип. 4. — К.: Київська правда, 2004. — 304 с.: іл.
48 Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура — шлях до себе. Збірник наукових праць. Вип. 11. — Луцьк, 2003. — 140 с., іл. (На пошану відомому краєзнавцю, фольклористу і етнографу Олексію Федоровичу Ошуркевичу з нагоди 70-річчя).
49 Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. Матеріали III Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 14–15 червня 2007 року. Збірник наукових праць. Вип. 24. — Луцьк, 2007. — 288 с., іл.
50 Минуле і сучасне Волині та Полісся: народне мистецтво і духовність. Матеріали Другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 12 — 13 травня 2005 року, м. Луцьк. Збірник наукових праць. Випуск 15. — Луцьк: Надстир’я, 2005. — 210 с., іл.
51 Фольклористичні зошити. Випуск 8. Збірник наукових праць. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 219 с.
52 Фольклористичні зошити. Зб. наук. праць. Вип. 3. — Луцьк, 1996. — 132 с.
53 Фольклористичні зошити. Зб. наук. праць. Вип. 4. — Луцьк, 2001. — 136 с.
54 Минуле і сучасне Волині. — Луцьк, 1985 — 1995. — Випуски 1–6.
55 Минуле і сучасне Волині та Полісся. — Луцьк, 1998 — 2009. — Випуски 7–31.
56 Літературно-меморіальний музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному: Путівник. — Луцьк: Ініціал, 1996. — 64 с.
57 Літературно-меморіальний музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному: Путівник. — Луцьк: Ініціал, 2006. — 86 с.
58 *Середюк О*. Землеробські знаряддя Волині (Буклет). — Луцьк: Волиньоблполіграфвидав, 1990. — 20 с.

59 *Середюк О.* Скарбниця історії Волині: Істор.-краєзнавчий нарис про Народний музей історії сільського господарства Волині. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — 124 с.
60 *Середюк О.* Скарбниця історії: Інформаційно-рекламний путівник по народному музею історії сільського господарства Волині. — Луцьк, 1990. — 38 с.
61 Скарби срібних речей зі збірки Волинського краєзнавчого музею. Серія "Колекції Волинського краєзнавчого музею". Випуск 2. Науково-популярне видання. — Луцьк: Медіа, 2008. — 16 с., кол. іл.
62 *Варфоломій*, архієпископ (Ващук В.). Рідна церква. Історико-інформаційний нарис про церкву святого апостола і євангеліста Луки села Городна Любомльського району Волинської області. — Рівне, 2002. — 148 с.
63 *Варфоломій*, архієпископ (Ващук В.). Рідна школа. Історико-інформаційний нарис, підготовлений з нагоди 160-річчя Городнянської загальноосвітньої школи I–II ступенів Любомльського району Волинської області. — Рівне, 2002. — 136 с.
64 *Варфоломій*, архієпископ (Ващук В.). Село Городно. Історико-краєзнавчий нарис. — Рівне, 2007. — 444 с.
65 *Ярмолюк З.* Від села Радовичі до річки Стохід. Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. — 152 с.; *Ярмолюк З.* Від витоків річки Неретва до озера Сомино. Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2002. — 136 с. (Кн. 2 із серії "Ілюстрована історія Турійщини").
66 *Ярмолюк З.* Історія села Соловичі Турійського району Волинської області (Історико-краєзнавчий нарис). 700-й річниці села присвячується. — Севастополь: Турія, 1999. — 52 с.
67 *Ярмолюк З.* Про Турійськ і Турійський район. — Луцьк, 2000. — 28 с.
68 *Купчинський М.* Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Вісник і К, 2003. — 336 с.
69 *Гуртовий Г.* Волинський Ружин і гетьмани Ружинські: Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 60 с.
70 *Гуртовий Г.* Волинь — край козацький. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 352 с., іл.
71 *Гуртовий Г.* Євреї містечка Торчин. — К.: Вид-во "РИФ", 2003. — 108 с. (Видано за програмою товариства "Єврейська спадщина").
72 *Гуртовий Г.* Торчин — передзвін віків. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 364 с.
73 *Карплюк О.* Рідні мої Озеряни: історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 144 с.
74 *Денисюк В.* Камінь-Каширський. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 1996. — 176 с.
75 *Денисюк В., Денисюк І.* Ратнівська земля. — Луцьк: Надстир'я, 2003. — 432 с.
76 *Денисюк В., Денисюк І.* Ратнівщина. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 1998. — 352 с.
77 Маневичам — 100 років. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 1992. — 36 с.
78 Маневиччина — краса Волинського Полісся. — Луцьк: Медіа, 2004. — 38 с.; іл.
79 Маневиччина крізь віки. Науково-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 400 с.; іл.
80 Містечко Колки — важливий духовний осередок Волинського Полісся: (До 800-річчя заснування): Зб. тез доп. та повід. наук. конференції. — Луцьк, 1997. — 78 с.
81 *Ляцевич К. М.* Крізь віки і долі: Історія села Галузії. — Луцьк: Надстир'я, 2002. — 76 с.
82 *Бишевич П. К., Журавлюк І. С., Клубук П. А.* Любешівщина: з глибини століть до майбуття. Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2004. — 228 с.
83 Любешівщина (Історико-краєзнавчий нарис). — Луцьк, 1996. — 151 с.
84 *Бущик П. Г.* Ми від роду — українці: Краєзнавчі нариси з історії Любешівського району. — Луцьк: "Вісник і К°", 2004. — 334 с.
85 *Чучман Л.* Берестечко. — Луцьк: Надстир'я, 1997. — 72 с.
86 *Чучман Л.* Горохів. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — 220 с.
87 *Поліщук Г., Чучман Л.* Село над Стиром. Перемилю 900. — Луцьк: Надстир'я, 1997. — 80 с.
88 *Байда Т., Мялковська Г.* Збороль — наше рідне село. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 62 с. Луцький район: минуле і сучасність. — Луцьк, 2001. — 186 с.: іл.; Терський С. В. Лучеськ X–XV ст.: Монографія. — Львів: Львівська політехніка, 2006. — 252 с.

89 *Мандзюк Ф.Г., Окуневич В.П*. У Луцькому замку. Путівник. — Луцьк: "Волинянин", 2008. — 176 с.
90 *Кучинко М*. Володимир середньовічний. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 144 с.
91 *Богуш М.І*. Залишиться у вічності: Володимир-Волинський: історія, яка завжди з нами // Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2008. — 376 с., іл.
92 *Теодорович М.І*. Місто Володимир Волинської губернії в зв'язку з історією Волинської єпархії: Історичний опис. — Луцьк: ПВД "Твердиня", 2008. — 248 с. (Репринтне видання).
93 *Семенюк А*. Ковель: минуле і сучасне: Історико-краєзн. нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2000. — 314 с.: іл.
94 Нововолинськ та околиці. Край шахтарської праці. Історико-публіцистичні нариси. — Львів: ДП "Видавничий дім УКРПОЛ", 2008. — 164 с.; *Борисюк С*. Волинське Прибужжя: крізь серце й заметіль століть. Історико-краєзнавче, фольклорно-етнографічне та автобіографічне есе. — Нововолинськ: Мінотавр, 2007. — 584 с.
95 *Богуш, М., Павленко Г*. Ківерцівщина: крізь віки і долі. Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Налстир'я, 2006. — 520 с.
96 *Павлов В*. Старовижівщина — поліський край. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2006. — 192 с.; 16 с. кол. вкладка.
97 Маневиччина крізь віки. Науково-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 400 с.; іл.
98 Затурці в історії України та Волині. Науковий збірник. Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої 500-й річниці першої писемної згадки про с. Затурці Локачинського району волинської області, 16 листопада 2003 р. — Луцьк: Б. в., 2004. — 199 с.; іл.; Локачі. Маленьке містечко у великій історії України. Краєзнавчий нарис. — Луцьк: Терен, 2005. — 48 с.
99 *Кондратович О.П*. Нуйно: на скрижалях історії і сьогодення. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 152 с.
100 *Шуйчик В.Ф*. Хотешів. Короткий нарис історії села. — Хотешів: Б. в., 2006. — 76 с.
101 *Бондарчук Андрій*. Стежки до хати. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 196 с.
102 *Марчук Леонід*. Історія села Бірки: історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2004. — 136 с.
103 *Ющук В.Л*. Скибам — 440 років. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2004. — 56 с.
104 *Власюк Ю.Д*. Село... і серце одпочине. — К.: Вид-во "АртЕк", 2003, 104 с.: іл. (Село Ставки Турійського району).
105 *Назарчук О., Шумський М*. Село моє [Берестяни]. — Б. м: б. в., 2002. — 30 с.
106 *Нестерчук М*. Сильно. — Стрий: Щедрик, 2002.
107 *Терський С*. Олика: Історичний нарис. — Львів: Новий час, 2001. — 52 с., іл. (Серія "Літописні міста Волині". — Вип. 1.).
108 *Мельник Валерій*. З історії охорони природи на Волині. Історико-краєзнавчі нариси. — Луцьк: Надстир'я, 2002. — 152 с.
109 *Мельник В., Колісник Богдан*. Літопис Волинського лісу. 988 — 2004. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — 320 с., 620 іл.
110 А ми тую червону калину підіймемо. Збірник повстанських пісень. — Луцьк: Б. в., 1992. — 112 с.
111 Чуєш брате мій. Збірник повстанських віршів. — Луцьк, 1992. — 130 с.
112 *Денисюк В*. Зачаровані мистецтвом. До 40-річчя Луцького міського Будинку культури — народного Дому "Просвіта". — Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 1997. — 160 с.
113 *Денисюк В*. Золота нива "Колоса". Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 1997. — 104 с.
114 *Огородник О., Гей В*. І піснею хата багата. Твори для народного хору та вокальних ансамблів. — Луцьк: Надстир'я, 2004. — 160 с. (Музика О. Огородника, слова В. Гея).
115 *Кривенький С*. Волинь моя. Пісні для народного хору, вокального ансамблю та солоспіву. — Луцьк: Надстир'я, 1999. — 64 с.
116 *Стефанишин М*. Роздуми про музику. — Луцьк: Надстир'я, 2008. — 364 с.
117 *Горошко А*. Пісні народжені з любові. Для хору, вокальних ансамблів, солоспіву. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — 88 с.
118 *Каліщук О*. Не вмре наша пісня. — Нововолинськ: Мінотавр, 2008. — 232 с.
119 *Шиманський Петро*. Музична культура

Волині 1-ї половини XX ст.: Монографія. — Луцьк: РВВ "Вежа" ВДУ, 2005. — 172 с.
120 *Гей В.С.* Під сузір'ям калини. Народознавчий календар. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 115 с.
121 На берегах Вижівки. Упорядник О. І. Чабан. — Луцьк: "Волинська книга" — ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2008. — 256 с.
122 "Роде наш красний..." Волинь у долях краян і людських документах. Т. 1. — Луцьк: Вежа, 1996. — 444 с. Т. 2. — Луцьк: Вежа, 1996. — 344 с. Т. 3. — Луцьк: Вежа, 1999. — 906 с.
123 Каталог обласної виставки народного мистецтва Волині. — Луцьк, 1991. — 23 с.
124 Нев'янучий сад. Вишивані рушники сестер Галини та Світлани Махнюк. — Луцьк, 2006. — 24 с.: іл.
125 Відродимо народні традиції. — Луцьк, 1992. — Кн. 1–2.
126 Географія рідного краю: м. Луцьк. Підручник для учнів 5 класу. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2000. — 170 с.
127 *Матвійчук Л.* Збирачі фольклору Волинського краю // Дніпро. — 1996. — № 3–4. — С. 133.
128 Ой роде наш красний: З досвіду проведення заходів з народознавства у середній школі № 20 м. Луцька Волинської області. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — 110 с.
129 *Давидюк В.* Полісько-Волинський народознавчий центр і його концепція дослідження народної культури Полісся // Полісся: етнікос, традиції, культура. Збірник матеріалів конференції. — Луцьк, 1997. — С. 3–8.
130 Бібліотечка народознавця. — Луцьк: Надстир'я, 1993 (Г. Аркушин. А хто же вас народжував, слова... Бібліотека народознавця. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — 32 с.; Легенди Полісся. Упоряд. В. Давидюк. — 20 с.; Зоряна вода (таємниці поліських знахарів). Упоряд. В. Давидюк. — 24 с.; *В. Давидюк*. Чи казка справді небелиця? — 29 с.; *А. Данилюк*. Наша хата. Етнографічний нарис про традиційне поліське житло. — 63 с.; *І. Денисюк*. Амазонки на Поліссі. — 28 с.; *О. Кондратович*. Як у лузі калиночка з квітками. Образ жінки-матері у народно-пісенній творчості Полісся. — 16 с.; *О. Ошуркевич*. Затрубили труби. З історії народних музичних інструментів. — 24 с.; *С. Цюриць*. А вже недалечко червоне яєчко. — 20 с.).
131 Золота скриня: Народні легенди й перекази з північної Волині й Західного Полісся. Луцьк: Вежа, 1996. — 124 с.
132 *Климчук В.* Ярмарок: Інсценізовані розповіді про народні свята й обряди. — Луцьк: Надстир'я, 1996. — 96 с.
133 *Колодійчук Є.* Диво зцілення: Розповіді з народознавства. — К.: Укр. письменник, 1993. — 208 с. (Полемічні нотатки про Шацькі озера — с. 136–146).
134 *Матвійчук Л.* Збирачі фольклору Волинського краю // Дніпро. — 1996. — № 3–4. — С. 133.
135 *Кучерук В.* З історії досліджень волинського фольклору // Науковий вісник ВДУ: Мистецтвознавство. Вип. 2. — Луцьк: Вежа, 1998.– С. 64–66.
136 *Харко Ю., Василюк Л.* Микола Корзонюк — дослідник Волинського краю // Суспільствознавчі науки та відродження нації. Кн. 2. — Луцьк, 1997. — С. 81–85.
137 *Давидюк В.* "Писались назви ралом і мечем..." // Волинь. — 1995. — № 2. — С. 54–64.
138 *Давидюк В.* Етнологічний нарис Волині за матеріалами експедиції Полісько-Волинського народознавчого центру "Волиняна — 2003". — Луцьк: Інститут культурної антропології, 2005. — 70 с.
139 *Давидюк В.* Князь Роман героєм поліської щедрівки. — Рівне: Волинські обереги, 2003. — 84 с.; іл.
140 *Давидюк В.* Крокове колесо: Нариси з історичної семантики українського фольклору. — К.: Наукова думка, 2002. — 188 с.
141 *Данилюк А.* Волинь: пам'ятки народної архітектури. — Луцьк: Надстир'я, 2000.
142 *Данилюк А.* Давнє народне житло в Шацькому національному парку // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 2–3. — С. 70–73.
143 *Данилюк А.* Дорогами українського Полісся — до прабатьківщини слов'ян // Берегиня. — 1994. — № 2–3. — С. 75–80.
144 *Данилюк А.* Народна архітектура Волинського Полісся. — Луцьк: Б. в., 2002. — 85 с.
145 *Данилюк А.* Село Самари через 100 років // Дзвін. — 1999. — № 3–4. — С. 51–55.

146 *Данилюк А.* Традиційна культура регіонів Полісся. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. — 2002. — 174 с.
147 *Аркушин Г.* Варіанти імені, жартівливі, прізвиська, псевдоніми та криптоніми Лесі Українки // Дивослово. — № 2. — С. 15–16.
148 *Аркушин Г.* Силенська гуторка. — Луцьк: Вежа, 1996. — 168 с.
149 *Аркушин Г.* Словник Західнополіських говірок. — Луцьк: Вежа, 2000. Т.1. — (А — Н). — XXIV + 354 с.; Т.2. — (О — Я). — 458 с.
150 *Аркушин Г.* Атлас мисливської лексики Західного Полісся. — Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 410 с.
151 *Данилюк О.* Словник народних географічних термінів Волині. — Луцьк: Надстир'я, 1997. — 108 с.
152 *Поплавський П.* Ім'я від слова "Окунь" // Озерний край. — 1991. — № 1. — С. 27.
153 *Шульгач В.* Ойконімія Волині. Етимологічний словник-довідник. — К.: Кий, 2001. — 156 с. (1100 ойконімів).
154 *Веремійчик І.* Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. — Луцьк, 1995. — 256 с.
155 Духовна культура України. Якій їй бути завтра? Міжнародний фестиваль українського фольклору "Берегиня": Тези доп. учасників наук.-практ. конференції. — Луцьк, 1993. — 44 с.
156 *Майданець І.* Жидичин. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 1998. — 88 с.
157 *Терський С.* Історія вивчення житлового будівництва Лучеська у VIII–XIV ст. // Атлас історії культури Волинської області. Тези республіканської конференції. — Луцьк, 1991. — С. 19–22.
158 *Приступа Богдан.* Святині Прибузького краю. — Нововолинськ: Мінотавр, 2005. — 80 с.: іл.; *Сегейда Харитон.* Світильники отчої віри. Нариси про церкви Локачинського району. — Луцьк: Надстир'я, 2002. — 228 с. (Бібліотека журналу "Волинь").
159 *Корнелюк Д.* Духовне небо Волині. Презентаційний альманах. — Луцьк: Надстир'я, 2007. — 288 с.
160 Джерела. Часопис розвитку духовної культури. № 1. — Луцьк, 2000. — 165 с.
161 Джерела. Часопис розвитку духовної культури. № 2. — Луцьк, 2001. — 167 с.
162 Волинь — шляхами Європи. — Луцьк: Волинська книга, 2008. — 256 с.; 340 іл.
163 *Мандзюк Ф. Г., Окуневич В. П.* У Луцькому замку. Путівник. — Луцьк: "Волинянин", 2008. — 176 с.
164 *Полятикін М.* Народні танці Волині та Волинського Полісся. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. — 102 с.
165 Проблеми збереження матеріальної і духовної культури Полісся. — Сарни, 1994. — 16 с.
166 Проблеми охорони генофонду природи Полісся. Збірник наукових праць. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — 164 с.
167 Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Вип. II. — Рівне: Перспективи, 2002. — 120 с. (Збірник матеріалів комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства).
168 *Шевчук С.* Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002. — 100 с.
169 Родина Косачів і волиняни: Спогади, перекази. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2002. — 64 с.
170 Волинське народне вбрання. Виставка. Буклет. — Варшава: Тирса, 1993.
171 *Стельмащук Г.* Давнє вбрання на Волині. Етнографічно-мистецьке дослідження. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 280 с.
172 *Костюк М. М.* Регіональна своєрідність жіночих сорочок Волині і Західного Полісся (кінець XIX — перша половина XX ст.) // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — 2002. — № 6. — С. 116–120.
173 *Ошуркевич О.* Пісні з Колодяжна. Фольклорний збірник. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — 152 с.
174 Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції / Записи, впорядкування і примітки Олекси Ошуркевича. Нотні транскрипції Юрія Рибака. — Рівне: Рівненська друкарня, 2002. — 139 с.
175 *Ошуркевич О.* Найрідніший рідний край — Волинь: Путівник. — Львів, 1991. — 79 с., іл.
176 *Ошуркевич О. Ф.* До джерел. Народознавчі статті, розвідки, тексти. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. — 352 с.

177 Калиновий квіт Полісся. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині, зібрала і впорядкувала О. П. Кондратович. — Луцьк: Надстир'я, 1994. — 225 с.
178 *Кондратович О*. "Як у лузі калинойка з квітками". Возвеличення Жінки-Матері в пісенному фольклорі Волинського Полісся. — Вид. 2, доп. — Луцьк: Медіа, 1999. — 96 с.
179 *Кондратович О*. Весілля на Поліссі. 800-річчю Каменя-Каширського присвячується. — Луцьк: Надстир'я, 1996. — 112 с.
180 *Кондратович О*. Народини, або Дарована Богом свіча: родильні Західного Полісся. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — 132 с.
181 Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура — шлях до себе. Збірник наукових праць. Вип. 11. — Луцьк, 2003. — 140 с., іл. (На пошану відомому краєзнавцю, фольклористу і етнографу Олексію Федоровичу Ошуркевичу з нагоди 70-річчя).
182 Ті вічні пісні, ...ті єдині спадки... (Леся Українка). — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006 (У трьох частинах. До 135-річчя від дня народження Лесі Українки).
183 Народні ужиткові форми. Волинська область (Навчальний посібник для студентів спеціальностей "Дизайн" і "Образотворче та декоративне мистецтво"). — Луцьк: ЛДТУ, 2006. (Методичні вказівки. — 16 с.; Вбрання. — 60 с.; Вироби з глини. — 16 с.; Вироби з дерева, лози, соломи. — 36 с.).
184 Атлас історії культури Волинської області / Відп. ред. Ф. В. Зузук. — Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 112 с.
185 *Кравчук Петро*. Книга рекордів Волині. — Луцьк-Любешів: Волинська обласна друкарня, 2005. — 304 с.; іл.
186 Від серця до серця... Волинь у поштовій листівці початку XX століття. Альбом-каталог. — Луцьк: ІНІЦІАЛ, 2008. — 200 с.
187 Олександр Цинкаловський та праісторія Волині /Упорядник Г. Охріменко. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. — 740 с.: іл.
188 Археологічна спадщина Яна Фітцке. За заг. ред. Г. Охріменка. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 488 с.
189 *Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В*. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. — 328 с.
190 Нариси культури давньої Волині. За заг. ред. Г. Охріменка. — Луцьк: Волинська обласна друкарня. 2006. — 600 с. (серія "Краєзнавча бібліотека Волині").
191 Дзвони в історії і культурі народів світу: Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції (26 серпня 2006 р., Луцьк, Замок Любарта): Науковий збірник. Вип. 1. / Упор. Г. Марчук. — Луцьк: ПВД "Твердиня", 2007. — 68 с.
192 Миколаївські читання: Матеріали І-го наукового семінару, присвяченого пам'яті луцького князя і святого православної церкви Святослава-Миколи Святоші та святого Чудотворця Миколая Мирлікійського / Авт.-упор. Г. Марчук. — Луцьк: ПВД "Твердиня", 2007. — 76 с.
193 Історія і сучасність Волині. Жидичин — крізь віки. Науковий збірник. Випуск № 3: Матеріали IV науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції. — Луцьк, 2007. — 115 с.
194 Минуле і сучасне Волині. — Луцьк, 1985 — 1995. — Випуски 1–6.
195 Минуле і сучасне Волині та Полісся. — Луцьк, 1998 — 2009. — Випуски 7–31.
196 Sulik A. F. Cmentarz polski w Kowlu. — Poznań, 2006. — 248 s. + 140 foto.
197 *Костомаров М*. Старожитності Волині. — Броди: Просвіта, 1999. — 32 с. (З ілюстр. Наполеона Орди).
198 *Тучемський Михаїл*, протоієрей. По глухих закутках Волинського Полісся: Проповіді. Дорожні нотатки. (Кременець: "Церква і нарід", 1938. — перевидання). — Луцьк: Надстир'я, 2007. — 162 с.
199 *Теодорович М. І*. Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно-історичному, географічному, етнографічному, археологічному і ін. відношеннях. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії. Том V. Ковельський повіт. — Луцьк, 2008. — 580 с. (Історико-краєзнавче репринтне видання 1903 року).
200 *Теодорович М. І*. Місто Володимир Волинської губернії в зв'язку з історією Волинської єпархії: Історичний опис. — Луцьк: ПВД "Твердиня", 2008. — 248 с.

(Репринтне видання).

201 *Теодорович М. І.* Святкування 900-річчя Волинської єпархії: Історичний опис / Упорядн. Г. Гулько, І. Пасюк. — Луцьк: ПВД "Твердиня", 2008. — 280 с. (Репринтне видання).

Геннадий Бондаренко

Историко-этнографический обзор литературы за 1991–2008 гг.
(Волынская область)

В статье представлена историография этнографии Волынской области за 1991–2008 гг. Этнографические и народоведческие издания посвящены духовной культуре, традициям, обычаям, быту. Часть публикаций охватывает историю жилища и архитектуры. Представлены фольклорно-лингвистическое направление, сельский и городской быт и традиции в изданиях о населённых пунктах. Анализируется литература о песенно-музыкальной культуре.

Ключевые слова: *этнография, народоведение, история, традиции, культура, Волынь, Полесье.*

Gennadiy Bondarenko

Historical and ethnographic survey of the literature for 1991–2008
(Volynia area)

The article presents a historiography of the ethnography of Volyn region for 1991 — 2008. Ethnographic publications devoted to spiritual culture, traditions, customs and everyday life. Part of the publication covers the history of housing and architecture. Submitted by folk-linguistic area, the urban and rural life and traditions in the publications on human settlements. Literature of song-musical culture is analysed.

Key words: *ethnography, history, traditions, culture, Volynia, Polesie.*

УДК 908 (477)

Ігор Кочергін (м. Дніпропетровськ)

НАУКОВІ КРАЄЗНАВЧІ ВИДАННЯ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

В огляді йдеться про два наукові краєзнавчі збірники, які видають Дніпропетровський національний університет та Національний гірничий університет.

Ключові слова: *краєзнавче видання, науковий збірник.*

В останні десять років історико-краєзнавча робота в Дніпропетровській області суттєво активізувалася. Певного стимулу цьому процесові надала IX Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи”, яка відбулася 28–29 вересня 1999 року на базі Національної гірничої академії (нині Національний гірничий університет).

Всеукраїнська наукова конференція отримала продовження в двох регіональних конференціях, які з 2002 року проводять Дніпропетровський національний університет та Національний гірничий університет (далі — НГУ). На даний час обидві конференції стали регулярними.

Ще через два роки, майже водночас, були започатковані наукові періодичні видання краєзнавчого характеру. Інститут гуманітарних проблем, який діє при кафедрі історії та політичної теорії НГУ спільно із Всеукраїнською спілкою краєзнавців України випустив перший науковий збірник під назвою “Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник”[1]. Трохи пізніше Історичний факультет Дніпропетровського національного університету започаткував видання збірника наукових праць “Придніпров’я: історико-краєзнавчі дослідження”.

До редколегії “Наукового щорічника” увійшли професори С. І. Світленко, І. Ф. Ковальова, В. С. Савчук з Дніпропетровського національного університету, А. В. Бойко — Запорізького національного університету, А. А. Непомнящий — Таврійського національного університету, В. Ю. Пушкін — Національного гірничого університету, академік П. Т. Тронько, провідний науковий співробітник Інституту історії Ю. З. Данилюк, дніпропетровський письменник М. П. Чабан. З третього випуску до редколегії увійшов доцент Національного гірничого університету Кочергін І. О. Головний редактор видання професор НГУ Г. К. Швидько, заступник головного редактора доцент НГУ Н. В. Ченцова, секретар доцент НГУ Б. О. Галь.

Перший випуск, який вийшов друком у 2004 р., насичений матеріалами просопографічного характеру[2]. Тут вміщено матеріали, присвячені різним діячам, чиє життя і діяльність пов’язані з історію Придніпров’я. Серед іншого мова йде про діяльність археолога І. Є. Забеліна, освітянина і земця М. О. Корфа, педагога і літератора Б. Д. Грінченка, Петра Єфремова — науковця, брата відомого громадського діяча Сергія Єфремова.

Другий випуск, виданий у 2005 р., видався різноплановим[3]. В ньому представленні розвідки, присвячені переважно козацькому та імперському періоду в історії Придніпров’я — від результатів археологічних досліджень на Богородицькій фортеці, яка існувала у XVII–XVIII ст. до діяльності катеринославської “Просвіти” початку XX ст.

У третьому номері, який вийшов у 2006 р., вміщено статті, більшість з яких заторкують історію утворення та розвитку міст і сіл Дніпропетровщини. Починаючи з цього номера, в збірнику окремою рубрикою почали друкуватися рецензії на різноманітні видання історико-краєзнавчого характеру[4]. З третього номера випуск став фаховим, що суттєво збільшило інтерес до нього з боку аспірантів і докторантів, які займаються краєзнавчою тематикою.

Четвертий номер поділений на дві частини[5]. В першій частині розміщено статті, присвячені історії меценатства та меценатів Придніпровського краю; в другій — багато матеріалів, які присвячені Катеринославщині від архітектури храмів до біографій окремих діячів.

П’ятий випуск видався найбільш розмаїтим за наповненням матеріалами: аналіз архівних фондів різних установ, історіографія історії Півдня України, козацьке минуле Придніпров’я, життя Катеринослава і губернії у XIX — на початку XX ст. тощо[6].

Шосте число щорічника знову ділиться на дві частини[7]. В першому розділі вміщено розвідки, присвячені історії НГУ, який у 2009 році відзначав своє 110-річчя. В другому розділі надруковано статті, які тим чи іншим чином торкаються історії розвитку культури на Дніпропетровщині від XVIII ст. до сьогодення: історія освітніх закладів, преса, церква, наукові товариства тощо.

Схожим за наповненням, але трохи іншим концептуально є збірник "Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження".

До редколегії видання увійшли професори С. І. Світленко, А. Г. Болєбрух, А. І. Голуб, В. В. Іваненко, І. Ф. Ковальова, С. Й. Бобилєва, В. К. Якунін, доцент О. А. Репан (з 2-го випуску) — всі з Дніпропетровського національного університеті, Г. К. Швидько — з НГУ, заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації з питань освіти, науки і культури доцент Є. І. Бородін, директор Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей Л. М. Голубчик. У 2006 р. А. І. Голуба, який помер, змінив, доцент М. Е. Кавун. Відповідальний редактор збірника С. І. Світленко.

Перший випуск вийшов друком у 2004 р. Відразу була закладена концепція, яка передбачала поділ представлених матеріалів на рубрики. Цей випуск мав чотири рубрики: історичні постаті Придніпров'я, історія міст і сіл, освіта наука і культура Придніпровського регіону, методика викладання історії рідного краю[8].

Другий випуск був тематичним і повністю присвячений історії Присамар'я, яке загалом обіймає нинішній Новомосковський район Дніпропетровської області[9]. Збірник знову було поділено на рубрики: теоретико-методологічні проблеми історичного краєзнавства, історія міст і сіл, культурне, духовно-релігійне та суспільне життя Присамар'я, історичні постаті Придніпров'я, соціально-економічний розвиток.

У третьому номері, який вийшов у 2006 р., представлені такі рубрики: теоретико-методологічні проблеми історичного краєзнавства, історичні постаті, культурне та духовно-релігійне життя, суспільно-політичні рухи, події вітчизняної війни та Другої світової війни на Придніпров'ї, соціально-економічний розвиток, історична топографія[10].

Четверте число поки залишається найбільшим за наповненням матеріалами. Тут представлені такі рубрики: історія міст і сіл, історичні постаті, культурне життя, історія освіти і науки, суспільно-політичні рухи, голодомор на Придніпров'ї, події Великої вітчизняної війни та Другої світової війни на Придніпров'ї, історична топографія та історична топоніміка, археологічні старожитності, проблеми етнології та етнографії, музеєзнавство та пам'яткоохоронна діяльність[11].

П'ятий випуск, який вийшов у 2008 р., повністю присвячений 75-річчю трагедії Голодомору 1932–1933 років на Дніпропетровщині[12]. В збірнику представлено 8 рубрик: теоретико-методологічні та історіографічні аспекти вивчення Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині, проблеми відновлення історичної пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр., Голодомор у суспільно-політичному контексті кінця 1920-х — 1930-х рр., соціальні та духовні аспекти історії Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині, наслідки Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині, джерелознавчі проблеми дослідження Голодомору 1932–1933 рр., краєзнавчі та пам'яткознавчі питання історії Голодомору 1932–1933 рр., проблеми методики викладання історії Голодомору 1932–1933 рр. у середніх та вищих навчальних закладах.

Шостий номер (вийшов друком у 2008 р.) представлений рубриками, які для цього збірника вже стають традиційними: історія міст і сіл, історичні постаті, освіта, культура, наука, духовно-релігійне життя Придніпров'я, соціально-економічний розвиток, події Великої вітчизняної війни та Другої світової війни на Придніпров'ї, археологічні старожитності, а також рубрика, яка присвячена 75-річчю Дніпропетровської області[13].

У представлені видання увійшли як матеріали конференцій, так і наукові розвідки науковців, які працюють в царині історичного краєзнавства. Автура збірників різноманітна — від аспірантів до докторів наук, від співробітників навчальних закладів та музеїв до журналістів та ін.

У виданнях відображено найновіші досягнення в царині розробки питань, тісно пов'язаних з історією Придніпров'я, яке загалом територіально збігається з межами сучасної Дніпропетровської області.

Поява цих двох збірників засвідчила факт виходу історико-краєзнавчих досліджень в області на якісно новий рівень — від науково-популярного до наукового[14].

Джерела та література

1 Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2004. — Вип.1. — С.4.
2 Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2004. — Вип.1. — 180 с.
3 Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2005. — Вип.2. — 221 с.
4 Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2006. — Вип.3. — 239 с.
5 Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2007. — Вип.4. — 199 с.
6 Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2008. — Вип.5. — 192 с.
7 Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д.: НГУ, 2009. — Вип.6. — 247 с.
8 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. — Д.: Вид-во ДНУ, 2004. — 180 с.
9 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. — Д.: Вид-во ДНУ, 2005. — Вип.2. — 180 с.
10 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. — Д.: Вид-во ДНУ, 2006. — Вип.3. — 223 с.
11 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. — Д.: Вид-во ДНУ, 2007. — Вип.4. — 380 с.
12 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. Спеціальний випуск, присвячений 75-річчю трагедії Голодомору 1932–33 рр. — Д.: Вид-во ДНУ, 2008. — Вип.5. — 188 с.
13 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. — Д.: Вид-во ДНУ, 2008. — Вип.6. — 240 с.

Игорь Кочергин

Научные краеведческие издания Днепропетровщины

В обзоре речь идет о двух научных краеведческих сборниках, которые издаются Днепропетровским национальным университетом и национальным горным университетом.

Ключевые слова: *краеведческие издания, научный сборник.*

Igor Kochergin

Scientific local history editions of Dnipropetrovs'k region

This review is dealt with two scientific local history editions, which are published by Dnipropetrovs'k national university and National mining university.

Key words: *local history editions, scientific issues.*

УДК 94(049.32) "1939–1945"

Віта Лахно (м. Полтава)

ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ

Рец. на: Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. — Харків: Право, 2008. — 448 с.

Останнім часом все більшого поширення в українській історіографії набувають усноісторичні дослідження. Однією з найбільш популярних сьогодні проблем, якими займаються українські науковці, є збір спогадів колишніх остарбайтерів про умови їх перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині.

Одним із найбільш потужних центрів дослідження усної історії часів Другої світової війни є Східний інститут українознавства імені Ковальських при Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна.

Наприкінці 2008 року низка наукових розробок харківських істориків доповнилася новим виданням — збіркою спогадів, сучасних листів та автобіографій колишніх примусових робітників у нацистській Німеччині. Матеріали, вміщені у ній, висвітлюють обставини вивозу, перебування на примусових роботах і повернення на батьківщину остарбайтерів-українців, мешканців Харківської області. Мова йде про наукове видання "Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині".

Вищеназвана книга є результатом співпраці багатьох осіб і організацій, серед яких слід виокремити Харківське товариство жертв нацизму. Укладачами збірки виступили Г. Г. Грінченко (головний редактор), І. Є. Реброва (упорядник) та Л. І. Борисенко. Поряд з ними велику роль у написанні цього доробку зіграли й самі колишні примусові робітники, які описали свої історії в листах і спогадах до редколегії. У результаті плідної співпраці було зібрано понад сто письмових свідчень — важливих джерел для дослідження подій Другої світової війни та сприйняття власного минулого окремими індивідами.

Редактори книги уже мали досвід підготовки подібних видань спогадів колишніх остарбайтерів. Так, 2004 року вийшла збірка "Невигадане. Усні історії остарбайтерів" (укладач — Г. Грінченко). Однак, на відміну від неї, рецензоване видання не містить усних інтерв'ю, а складається з письмових спогадів остарбайтерів-харків'ян, отриманих шляхом листування.

Загалом збірка складається зі вступної статті й коментарю від упорядників, а також чотирьох розділів, поділених як за змістовим, так і за жанровим критеріями — "Автобіографічний нарис колишнього остарбайтера", "Листи та короткі автобіографії", ""Пройшов дорогою смерті...": свідчення в'язнів концтаборів" та "Розповідала мені мама...: свідчення нащадків".

Розпочинається видання статтею кандидата історичних наук, доцента кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Г. Грінченко "Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання". У ній детально аналізується процес використання іноземної робочої сили на примусових роботах у країнах німецького Райху. Спершу подається статистика про кількість іноземних робітників, які працювали в країнах німецького Райху, а далі аналізуються законодавчі акти, які регламентували умови використання та правила проживання "нелюдків нижчої раси" (с. 7–9).

Досить інформативною є наведена у публікації статистика про кількість добровільно вивезених харків'ян з 18.01.1942 року по 14.04.1942 року (с. 10). Зазначено, що саме на середину квітня 1942 року припадає кінець добровільного виїзду радянських робітників до Німеччини. Крім того, авторка виокремлює чотири етапи примусового відправлення українців до Німеччини (с. 11):

1) квітень — вересень 1942 року;
2) вересень 1942 року — січень 1943 року;
3) 1943 рік;
4) 1944 рік.

Аналізуючи умови вербування, праці й утримання радянських цивільних робітників, Г. Грінченко використовує тексти офіційних

документів. Поміж них, зокрема, "Загальні положення щодо вербування та використання робочої сили зі Сходу" рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції Гіммлера від 20 лютого 1942 року (с. 12–13). Далі дослідниця розглянула конкретні приклади підвищення нацистським керівництвом ефективності використання праці остарбайтерів. Поміж них називаються:

- ліквідація огорож із колючого дроту;
- дозвіл прогулянок у супроводі німця;
- посилення харчування;
- самостійна робота за верстатом;
- налагодження поштового зв'язку;
- дозвіл проїзду в міському транспорті;
- відвідування музеїв, галерей і магазинів;
- послаблення системи покарань;
- страхування остарбайтерів від нещасних випадків;
- допомога в зв'язку з хворобою;
- підвищення зарплат до рівня німецьких робітників тощо (с. 13–15).

Авторка також виокремлює відмінності в умовах проживання остарбайтерів у Німеччині: між сільським господарством і промисловим сектором економіки (с. 15); між військовополоненими та цивільними робітниками (с. 15); між різними регіонами Німеччини (с. 15–16). Але цей список не є вичерпним у складній структурі експлуатації примусових робітників зі Сходу.

У останній частині своєї статті Г. Грінченко проаналізувала полеміку навколо компенсації примусовим робітникам в історичному та географічному аспектах (с. 17–20).

Упорядник видання аспірантка кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна І. Є. Реброва у вступові дає передісторію створення збірки, пояснює причини її укладання, описує її структуру та умовні позначення. Однак, на нашу думку, недоречним є приведення текстів у відповідність із сучасними правописними нормами. У результаті чого вони втратили свою неповторність та оригінальність. Щоправда, упорядниця зазначає, що познайомитися з повними та нередагованими рукописами спогадів можна в архіві Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Збірка добре ілюстрована фотокартками часів перебування на примусових роботах у Німеччині. Усі вони були надані респондентами.

Надзвичайно інформативними є підсторінкові примітки, в яких пояснюються терміни, що вживаються в тексті, вказуються назви населених пунктів, їх сучасний статус і місце знаходження, даються окремі уточнення, переклади німецькою мовою тощо.

У **перший розділ** збірки увійшло 14 оповідей колишніх остарбайтерів (с. 26–261). Це широкі та значні за обсягом тексти, переважно автобіографії.

Як правило, автобіографії розпочинаються описом основних подій дитинства, інформацією про сім'ю, навчання в школі тощо. Ширше розповідається про початок війни та особливості умов виживання у 1941–1942 роках. Так, одна з інформанток — Зоя Прокопівна пригадує, як вона з тіткою ходили по селах обмінювати тканини на продукти харчування — пшеницю, картоплю тощо. Іноді за день доводилося проходити до 30 км пішки, ховаючись від німців, адже комендантський час у Харкові починався з 18.00 год., а поверталися з села, як правило, вночі (с.27).

Листи зі збірки розповідають нам і про відбір та прийом східних робітників на роботу в німецьких містах: "Вишикували нас тут же на плацу. Стали приходити і приїздити покупці. Вони обмацували наші біцепси, заглядали в рота; хто їм подобався, відбирали. Де міцніші, старші — відбирали бауери... малечу — на заводи, фабрики" (с. 64).

У автобіографіях зустрічаються також факти першої дитячої непокори у неволі. Наприклад, Варвара Кирилівна, не витримавши жорстокого ставлення німця, просто від безсилля вдарила його, за що ледве не потрапила до табору смерті (с. 38).

Суперечать офіційному погляду на війну й спогади колишніх остарбайтерів про співчутливе ставлення та допомогу німецького населення й остарбайтерів з інших країн примусовим робітникам зі Сходу (сс. 29–30, 45, 65 тощо). Це досить цінний з історичної точки зору матеріал, бо такі факти не фіксувалися у документах, а колишні "раби", повертаючись додому, на цьому не наголошували, побоюючись нести відповідальність нібито за "співробітництво з ворогом".

З листів дізнаємося й про оплату праці (с.210 та ін.), харчування (сс. 68, 113, 170, 228 та ін.), особливості звільнення та депортації (сс. 70, 82, 212 та ін.), ставлення радянських воїнів до своїх співвітчизників (сс. 71, 176 та ін.), подальшу долю колишніх остарбайтерів (сс. 74–77, 179–180) тощо.

Окремі автобіографії збагачені цінним лінгвістичним матеріалом — піснями та вір-

шами, написаними у неволі (сс. 40–41, 71–74) тощо.

У **другому розділі** збірки опубліковані листи й автобіографії колишніх остарбайтерів (с. 262–337). Вони є незначними за обсягом і присвячені висвітленню окремих найболісніших моментів життя колишніх примусових робітників.

Третій розділ видання присвячений свідченням в'язнів концентраційних таборів (с. 338–403). Їх цінність полягає в тому, що розкриваються умови проживання і праці в цих установах, які суттєво відрізнялися від умов життя остарбайтерів. Окрім того, з концтабору мало хто повертався, і тому свідчення цих людей особливо важливі.

Один з найцікавіших — **четвертий розділ** (с. 404–443), де уміщені свідчення нащадків та рідних про нелегку долю їхніх батьків (с. 404–412; 418–443), чоловіків (с. 416–418) та рідних (с. 412–415). Особливо важливим, на нашу думку, є те, що нащадки записували, зберігали рукописи своїх близьких про їх важку долю, й тепер автори збірки надали їм змогу опублікувати ці безцінні свідчення.

Без сумніву, збірка "Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині" дає нам змогу побачити війну очима тих людей, які все своє життя прожили в страхові, з забороною "на пам'ять". Безумовно, історії цих людей є безцінними свідченнями тієї епохи, які допоможуть побачити інший вимір Другої світової війни.

Сподіваємося, що ця книга не є останньою і автори й надалі будуть поповнювати нашу історію цінними джерелами, адже щороку все менше й менше залишається учасників Другої світової війни, яким є що розповісти не тільки молодому поколінню, а й змусити науковців переписати заангажовану ще радянським шаблоном історію Другої світової війни.

УДК 63.3(4УКР-4ЧЕР)

Лідія Легецька (м. Чернігів)

НЕХАЙ ПАМ'ЯТЬ ЄДНАЄ ТА ЗАСТЕРІГАЄ

Рецензія на книгу: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Желєзна. — Кн.1. — Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2008. — 800 с.

Вийшла у світ перша книга обласного тому "Реабілітовані історією. Чернігівська область". Вона є складовою частиною всеукраїнської багатотомної науково-документальної серії книг, метою яких є системний аналіз теми політичних репресій більшовицького тоталітарного режиму, що тривалий час замовчувалася радянською владою.

Всеукраїнський проект по створенню науково-документальної серії "Реабілітовані історією" був ініційований Академією наук України, Службою безпеки України та Всеукраїнською спілкою краєзнавців, затверджений постановою Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. № 2256 — XII та постановою Кабінету міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р.

До підготовки книги були залучені науковці, працівники правоохоронних органів, архівів, музеїв, викладачі, краєзнавці, письменники, журналісти.

Видання книги стало можливим завдяки надзвичайно трудомісткій і творчій праці колективу редакційної колегії, упорядників, співробітників Пошукового агентства по створенню науково-документальних серіалів "Книга Пам'яті" та "Реабілітовані історією". Вони провели значну науково-пошукову та науково-дослідну роботу, опрацювали величезну кількість архівних документів, статистичних даних, фактичного матеріалу.

Підготовкою рукопису до видання керувала головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" на чолі з академіком П. Т. Троньком.

Основною джерельною базою книги "Реабілітовані історією. Чернігівська область" стали документи державних архівів області, галузевого архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, інших архівних установ. Також використані матеріали періодичних видань, музейних фондів, друкованих збірок.

Видання, обсягом 800 сторінок, складається із звернення до читачів, слова від упорядників, вступної статті — дослідження, трьох розділів (1. Мовою документів. 2. Спогади громадян, що постраждали від політичних репресій. 3. Нариси про репресованих), додатків.

Книга відкривається зверненням до читачів В. Хоменка — голови обласної державної адміністрації, в якому говориться про необхідність сказати слово правди про ті трагічні часи і усвідомити наслідки втрат, які зазнав український народ в результаті політичних репресій.

У слові від упорядників ретельно обґрунтовується винятковість значення всебічного дослідження та переосмислення історії українського народу, пов'язаного з періодом становлення та функціонування більшовицького тоталітарного режиму. Також викладені основні засади опрацювання матеріалів, структура видання.

У вступній статті-дослідженні аналізуються документи і фактичний матеріал, пов'язані з діяльністю надзвичайних комісій, конфіскаційними хлібозаготівлями, насильницькою колективізацією, розкуркуленням, Голодомором 1932 — 1933 років, партійними "чистками" вироками судових та позасудових інстанцій, антирелігійною кампанією та ін. Акцентується увага на особливостях функціонування більшовицького режиму на Чернігівщині.

До першого, найбільшого за обсягом розділу "Мовою документів", включено 205 опрацьованих упорядниками документів як центрального, так і місцевого значення. Більшість з них надруковано вперше. Документи охоплюють період з 1917 р. до 1939 р., розташовані за лінійно-хронологічним принципом викладу подій. Серед них: накази, витяги з протоколів засідання колегії Чернігівської губернської ЧК, інструкції, циркуляри, доповід-

ні записки партійних, радянських органів про розстріл "контрреволюціонерів"; бойові накази про встановлення продовольчих нарядів; інструкції по використанню військових підрозділів при виконанні продрозкладки, виселення "політично неблагонадійних осіб"; статистична інформація про кількість "антирадянського елементу"; спецзведення про опір розкуркулюванню та масовий вихід селян з колгоспів; накази про посилення репресій за невиконання хлібозаготівель в умовах голоду, постанови про "Терористичну діяльність" троцькістсько-зінов'євського блоку"; доповідні записки про кількість засуджених особливою "трійкою"; оперативні накази про репресування колишніх куркулів, сімей "зрадників Батьківщини"; доповідні записки про "ліміти" щодо репресій громадян області, ліквідацію "української контрреволюції" тощо.

В цілому документи, представлені в першому розділі книги, відтворюють перебіг трагічних подій на Чернігівщині; спрямованість, масштаби, наслідки політичних репресій; викривають більшовицький режим, який чинив жорстокий терор. В документах приводяться сотні прізвищ репресованих, які пройшли через в'язниці, концтабори, були розстріляні. Документи засвідчують, що репресії застосовувалися до всіх верств населення, незалежно від національної належності, статі, партійності, віку, професії, соціального стану, віросповідання.

В кінці розділу окремим блоком представлені вдало підібрані ксерокопії документів та фотографій із фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, Ніжинського краєзнавчого музею, преси. Вони доповнюють та ілюструють текстові матеріали, дають можливість більш чітко уявити тогочасність.

Слід відзначити виважене, об'єктивне ставлення упорядників до подачі документів. Усі вони публікуються згідно з існуючими історико-археографічними нормами, розміщені в хронологічній послідовності. Кожний документ має заголовок, інформацію про час і місце створення. Документи мають загальну нумерацію, публікуються із збереженням орфографії, стилістики авторів з незначними виправленнями, що дає змогу максимально точно відтворити особливості часу.

У другому розділі — "Спогади громадян, що постраждали від політичних репресій", — представлена добірка спогадів людей, життя і діяльність яких пов'язана з Чернігівщиною: Корнієвського Олександра Самойловича, Ролика Василя Дмитровича, Хоменко Ірини Тихонівни.

Вони були засуджені за постановами "трійок" і ув'язнені на 10 — 15 років за "проведення антирадянської націоналістичної агітації." В своїх спогадах постраждалі говорять, що то був трагічний період в історії країни і їхньому житті: революції, війни, голодомори, репресії, депортації. Пекельні тортури слідчих, каторжна праця на далекій Півночі, важкі хвороби, злиденне існування, смерть близьких людей — це їх гірка доля. "Життя людини нічого не коштувало у порівнянні з шахтами і залізничними коліями, що пролягли у тундрі, на вічній мерзлоті", — згадує Ірина Тихонівна Хоменко.

Слід відзначити, що використання дослідниками усної історії як окремого напряму наукових досліджень, як способу залучення до аналізу проблеми інших джерел поряд з документами, дало можливість відтворити зв'язок між індивідуальною і колективною пам'яттю, пам'яттю поколінь.

Третій розділ видання — "Нариси про репресованих" — підготовлений відомими чернігівськими дослідниками, істориками, краєзнавцями. На сторінках цього розділу описані життя, діяльність видатних особистостей, відомих людей, які зазнали політичних репресій, а частина з них за свої переконання заплатила життям.

Відкриває розділ нарис Тамари Демченко "Микола Шраг". Йдеться про життєвий шлях Миколи Шрага — одного із керівників Української партії соціалістів — революціонерів, заступника Голови Центральної Ради М. Грушевського, політичного емігранта. Був заарештований як ворог народу, проходив у справі "Український національний центр". Один із небагатьох обвинувачених, кого не розстріляли.

У нарисі Віктора Ємельянова "Губернський староста" розповідається про долю Миколи Васильовича Висоцького — повітового, потім губернського старосту доби Української держави гетьмана П. Скоропадського. Розстріляний чернігівськими чекістами без суду у 1921 р. як "непримиренний ворог революційних мас".

Інший нарис Віктора Ємельянова "Доля Миколи Кропив'янського" присвячений легендарному партизану Миколі Кропив'ян-

ському в контексті справи "червоних партизанів", де проходив як "нацтроцькіст". Його допитували й катували на Луб'янці. Отримав п'ять років таборів.

У нарисі Тетяни Журавльової "Трагічна доля родини Могилянських" розповідається про жахливі страждання і репресії літературного критика, перекладача, письменника Михайла Михайловича Могилянського та його дітей, засуджених до розстрілу у 1937 та 1938 році "за стосунки з ворогами радянської влади."

Нарис Олександра Коваленко "Павло Федоренко" присвячений відомому українському історику, вченому Павлу Костянтиновичу Федоренку, звинуваченому "у зв'язках з українськими діячами контрреволюційної організації "спілки визволення України". Відбував п'ятирічне адміністративне заслання у м. Казалинську.

Нарис Валентини Кулик "Справа академіка М. Н. Сперанського" присвячений етнографу, філологу, професору російської словесності у Ніжинському історико–філологічному інституті, академіку Михайлу Несторовичу Сперанському. Проходив у справі "Російської національної партії" або "справі славістів". Був виключений із числа академіків без прав друкування наукових праць.

Про життя, діяльність та обставини трагічної загибелі видатного громадського діяча Олексія Олександровича Бакуринського йдеться у нарисі Олександра Рахно "Трагічна доля Олексія Бакуринського". Був звинувачений у контрреволюційній змові і розстріляний в порядку "червоного терору" у 1919 р. в Чернігові.

Олександр Самойленко у нарисі "Трагічна доля видатного славіста Григорія Ільїнського" розповідає про одного з найталановитіших представників Ніжинської славістичної школи, вченого Григорія Андрійовича Ільїнського, заарештованого за "справою славістів" і розстріляного у 1937 р.

Нарис Світлани Сєргєєвої "Безпідставно репресований" висвітлює трагічне життя голови Чернігівської обласної ради Тсоавіахіму І. В. Панкратова. Звинувачений у антирадянській військово-фашистській змові, розстріляний у 1937 р. у Києві.

Інший нарис Світлани Сєргєєвої "Один з мільйонів" присвячений понівеченій долі Андрія Дмитровича Гвоздя. Звинувачений у належності до куркульської родини та в агітації проти колективізації. Засуджений до позбавлення волі у виправно-трудових таборах строком на 10 років. Відбував покарання на будівництві Байкало-Амурської магістралі, потім у Воркуті.

Життя та діяльність цих знаних людей була пов'язана з Чернігівщиною. Вони мали різне соціальне походження, різні політичні переконання. Були звинувачені в антирадянській діяльності, проведенні антирадянської націоналістичної агітації, пройшли через тортури, в'язниці, заслання чи були позбавлені життя.

Цінність видання значно посилюється додатками, розміщеними наприкінці книги. Вони містять довідкові матеріали з питань кадрової роботи та керівного складу ЧК — ГПУ — НКВД Чернігівщини у 1918–1941 роках, витяг з кримінального кодексу УСРР у редакції 1927 р., центральні нормативні документи щодо реабілітації жертв політичних репресії, статтю-дослідження В. Лазаренко "З історії територіального районування Чернігівщини у 20-х на початку 30-х рр. XX ст.", географічний покажчик, список основних скорочень. Додатки істотно урізноманітнюють матеріал, допомагають більш повному розкриттю проблеми.

Аналіз книги "Реабілітовані історією. Чернігівська область" підтверджує, що масові репресії були способом існування тоталітарної системи. Знаряддям здійснення репресій були каральні органи Державного політичного управляння (ДПУ), підпорядкованого наркомату внутрішніх справ (НКВС). Репресії здебільшого здійснювалися позасудовими "трійками". Вироки виносилися без захисту, свідків. У 1937 — 1938 рр. репресії досягли найбільшого розмаху, набули характеру масового терору. Так, станом на 1 січня 1938 р. чернігівська "трійка" засудила 5150 громадян, з них 1700 осіб до розстрілу.

За документами чітко прослідковуються основні напрями масового терору: репресії проти селянства (розкуркулювання, конфіскаційні хлібозаготівлі, насильницька колективізація, Голодомор 1932 — 1933 років); "боротьба з підпільними націоналістичними організаціями"; звинувачення в "троцькізмі", "ворожій діяльності", "партійні чистки"; репресії проти громадських діячів, учених, діячів національної культури, військових; боротьба з церквою, антирелігійна кампанія.

В Україні, зокрема на Чернігівщині, масовий терор мав свою специфіку: основною

небезпекою оголошувався буржуазний націоналізм. Було здійснено масове вбивство українців. Спостерігалася деформація морально-етичних норм: насаджувалася атмосфера страху, покори, заохочувалися доноси, знецінювалося людське життя.

Безперечно, рецензоване видання є вагомим внеском в історичну науку. Завдяки комплексному вирішенню поставлених завдань, глибокому аналізу та систематизації великого масиву документальних джерел, оприлюдненню оригінального фактичного матеріалу авторському колективу вдалося різнобічно відобразити історію політичних репресій в регіоні, їх динаміку.

Підготовлена на високому фаховому рівні, книга значно розширює документальну базу, тим самим відкриває нові можливості в дослідженні проблеми становлення і функціонування більшовицької тоталітарної системи.

Зауважимо, що в такому ґрунтовному, різноплановому виданні варто було б дати стислу інформацію про авторів, серед яких є відомі вчені, авторитетні дослідники, молоді історики, краєзнавці.

Втім ми глибоко переконані, що наука поповнилася фундаментальною, масштабною працею, яка буде корисною як для науковців, викладачів, краєзнавців, студентів, учнів, так і для широкої читацької аудиторії. Водночас книга слугуватиме відновленню історичної правди, стане своєрідним пам’ятником нашим співвітчизникам, землякам — жертвам політичних репресій.

УДК 621.223.5:94(477.4)“18”

Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

ХЛІБУ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ...

Рецензія на: “*Святий. Вічний. Сущий...: Зб. науково-популярних статей про хліб. — Переяслав-Хмельницький: СПД Карпук С. В., 2009. — Вип. 1. — 172 с.*

Збірник “Святий. Вічний. Сущий...” написаний авторським колективом Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” і є спробою дослідити маловідомі сторінки історії вітчизняного землеробства і хлібопекарства та вперше в історико-етнографічній науці узагальнити отримані відомості в одному виданні, створивши таким чином комплексне, ґрунтовне, професійне дослідження з історії розвитку вітчизняного хліборобства.

Це дослідження є унікальним за своєю тематикою, важливістю поставлених проблем, адже тема хліба близька всім. Кожне покоління на питання: що є хліб для нашого народу, яким є його зв’язок з нацією, державою, людиною має свою відповідь. Своє бачення цих проблем намагалися донести читачам наукові працівники різнопрофільних музеїв Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” і, зокрема, тематичного Музею хліба.

Готуючись до написання збірника, перед упорядниками і авторами відразу постало проблемне питання: писати наукову працю з повноцінним науковим апаратом чи підручник-посібник, який би прислужився учителям, учням і студентам, чи популярне видання, яке б містило певну кількість загальнодоступної інформації про хліб. Врешті-решт було знайдено компроміс: створено науково-популярне видання з доступним викладом матеріалу, не переобтяженого посиланнями, науковою термінологією й історіографічними роздумами, яке в легкій публіцистичній манері і водночас максимально науково і об’єктивно розглянуло проблеми вітчизняного землеробства і хлібопекарства, а також соціальних, політичних і культурних явищ, які їх супроводжували на різних історичних етапах. Поєднання наукової та популярної форм викладу матеріалу роблять книгу доступною і зрозумілою кожному.

Автори збірника виважено підійшли до визначення його тематичної спрямованості. Тематика статей охоплює всі сторони історії хліборобства та хлібопекарства — економічну, соціальну, духовну, культурну сфери. Відтворено багато періодів історії хліборобства, починаючи з найдавніших часів появи культурних злаків на нашій території — ранніх землеробів трипільської культури — й до сьогодення. Хронологічно книга охоплює надзвичайно великий проміжок часу, всі періоди вітчизняної історії хлібовиробництва наших предків і сучасників.

Метою видання є прагнення створити універсальний довідник різнопланової інформації про хліб та хліборобську діяльність. Основою видання стало використання різноманітних джерел — архівних, польових, фондових матеріалів, аналіз чисельних музейних колекцій Заповідника. Це дозволяє читачеві значно глибше і повніше уявити різні аспекти історії хліборобства в історичному, етнографічному, мистецтвознавчому контекстах і уявити їх в усій різноманітності. Спираючись на широкий джерельний матеріал, враховуючи новітні досягнення історичної та етнографічної наук, замальовується яскрава, цікава, науково виважена історія вітчизняного хлібовиробництва.

Це перша спеціалізована спроба висвітлення багатогранності хліборобської тематики. Приступаючи до видання, його ініціатори керувалися конкретними реаліями сьогодення і прагнули дати широкій громадськості якомога більше знань про один з найголовніших видів діяльності нашого народу впродовж його тисячолітньої історії. Шануючи минувшину, автори збірника намагалися передати свої знання, почуття сучасникам і нащадкам, щоб не лише дати читачам певну кількість знань про хліб та хліборобську працю, а і виховати в них шанобливе до них ставлення, змусити замислитися над загальними проблемами виготовлення і споживання хліба, адже ХЛІБ не терпить легковажного відношення.

Структура збірника є системною, досить чіткою та логічно-цілісною, а виклад матеріалу методично виважений. Збірник складаєть-

ся з передмови, трьох тематичних розділів. Вже зі змісту стає зрозумілим, що дослідники охопили величезний часовий проміжок — від найдавніших часів до сьогодення включно. Для зручності ознайомлення з різноплановою тематикою статей збірника представлені роботи згруповані за такою проблематикою: історія розвитку хліборобських знарядь та прийомів землеробства з найдавніших часів до сучасності, хліб у побуті, народна обрядовість, пов'язана з хлібом, хліб у мистецтві, трагічні сторінки Голодомору 1932–1933 рр. Окремі статті присвячені персоналіям або специфічній тематиці. Укладачі збірника потурбувалися про різноманітність та різноплановість його матеріалів, що дає змогу будь-якому читачу знайти тему, яка б його зацікавила. Це витікає із головного завдання видання: показати багатогранність, різноаспектність і глибину хліборобської тематики на тлі різних історичних епох.

Запропонована структура знайомить читачів із низкою питань, які згруповані по тематичних розділах. Детальніше зупинимося на деяких з них.

Найбільший розділ присвячено історії розвитку хліборобських знарядь та прийомів землеробства з найдавніших часів до сучасності.

У статті В. Білоусько детально розглянуто реманент для обробітку землі ранніх хліборобів. Зокрема, особливу увагу приділено мотикам. Описані різні типи мотик. Звернуто увагу на особливості використання мотик порівняно з іншими групами реманенту для обробітку ґрунту. Звернуто увагу на давні землеробські знаряддя із колекцій Музеїв хліба та Трипільської культури НІЕЗ "Переяслав".

Дослідниця З. Бова вивчає одне з найпоширеніших знарядь для обробітку ґрунту — плуг. Дається оцінка плуга в системі орних знарядь праці українців в XIX — поч. XX ст. Аналізуються особливості побудови і використання цього орного знаряддя праці. Наведені найдавніші згадки про плуг в літературних джерелах, повір'я, приказки, прислів'я, пов'язані з плугом та оранкою.

В іншій статті З. Бови подаються відомості біографічного характеру про першу жінку-трактористку з с. Пологи-Вергуни Переяслав-Хмельницького району Київської області Т. Ф. Рибак. Розповідається про трактор..., на якому працювала жінка в 30–40-х роках XX ст., який нині експонується в Музеї хліба НІЕЗ "Переяслав".

У доробку Т. Грудевич увага зосереджена на основних моментах, пов'язаних із сівбою зернових культур в Середній Наддніпрянщині у XIX — на поч. XX століттях. Зокрема, розглянуті знаряддя і способи сівби, підготовка до сівби, типи сівби вручну, прийоми підготовки ріллі до сівби, повір'я, пов'язані із посівними роботами. Наголошується на важливості сівби в річному хліборобському циклі українських селян в зв'язку з тим, що від успіху цих робіт великою мірою залежав добробут селянської родини протягом всього господарського року.

Увага дослідника Г. Остроноса фокусується на ціпах — найдавніших і найпоширеніших ручних знаряддях молотьби збіжжя. Аналізується будова, технологія виготовлення ціпа, перші згадки про його побутування в українських землях. Приділено увагу згадкам про ціп в народній творчості, фольклорі, обрядовості. Детально описано колекцію ціпів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

Традиційним ручним та механічним засобам обмолоту зернових в Україні XIX — поч. XX століть: ціпам, гарманам (молотильні дошки), молотаркам різних видів (механічні, ручні, кінні, парові) присвячена стаття Ю. Каліновича. Окрема увага приділена локомобілям — паровим двигунам, які приводили в рух молотарки. Проаналізовано колекцію молотильних пристроїв із зібрання Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

О. Жам описує колекцію вітряних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, яка є однією з найчисельніших в Україні. Розглянуті питання виявлення пам'яток, перевезення, реставрації. Акцент зроблено на архітектурні особливості вітряків різних регіонів України, своєрідність їх конструктивних форм, самобутність декорування.

Дослідник А. Кириченко свою статтю присвятив двом унікальним експонатам Музею хліба НІЕЗ "Переяслав": сівалці кінній "Росія" і жорнам 1888 року випуску, які були виготовлені на відомому у свій час заводі сільськогосподарських машин Р. і Т. Ельворті в м. Єлизаветграді.

Транспортні засоби українських селян, які вони використовували для транспортування продуктів хліборобства, розглядає О. Степовий. Більшість транспортних засобів селян-хліборобів можна побачити в експозиції єди-

ного в Україні Музею народного сухопутного транспорту НІЕЗ "Переяслав".

Не залишені поза увагою і комахи-шкідники зернових культур (озима совка, хлібна жужелиця, п'явиця звичайна, смугаста хлібна блоха, кукурудзяний метелик і т. п.). Їм свою увагу приділила Л. Лук'яненко. Описані основні види злакових шкідників та наведені різні способи боротьби з ними (механічний, біологічний, хімічний).

Особливості обробітку землі на Полтавщині і Середній Наддніпрянщині у XIX — на поч. XX століть проаналізовані в статті І. Кучеренко. Особливу увагу приділено проблемам підготовки ріллі до посіву, догляду за рослинами, асортименту зернових культур, землеробським знаряддям.

Окремим розділом у збірнику винесено проблематику — хліб у побуті та народних звичаях та обрядах.

Зокрема, в статті І. Бови описані народні способи лікування та профілактики різних захворювань на основі злакових культур. Наголошується на ефективність цієї лікувальної методики.

Л. Гладун та С. Тетеря свою статтю присвятили Дідуху — різдвяному та обжинковому атрибуту українців. Описані регіональні різновиди Дідухів, матеріал і способи виготовлення, обрядове використання. Подані оригінальні фото із зображенням Дідухів з експозиціїй Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини

Привертає увагу дослідження М. Погорілого. Він описує різні способи гадання на урожай, а також різновиди ворожіння на долю, на далеку дорогу, місце для нового будинку тощо із використанням зерна. Робиться висновок про те, що більшість гадань і ворожінь здійснювалася під час свят календарного циклу.

Дослідниця С. Захарченко розповідає про кашу — найдавнішу та найуживанішу серед українців страву із зернових. Описуються каші із щоденного раціону, святкові та ритуальні. Наводяться способи приготування різних видів каш і особливості використання в різних обрядах. Розповідь супроводжують чисельні прислів'я і приказки про кашу, уривки обрядових пісень.

У статті С. Зубер аналізуються народні хліборобські прикмети українців, при допомозі яких визначали терміни посіву зернових, збирання врожаю, коли готувати зерно до посіву, яким буде врожай нового року і т. п. Робиться висновок про те, що практично все господарське життя наших предків чітко регламентувалося календарно-святковою обрядовістю і корегувалося згідно з певними усталеними прикметами.

У дослідженні О. Калінович розкривається значення великоднього хліба — паски. У статті можна знайти відомості про різновиди пасок, способи приготування, обрядове використання.

Окремо О. Калінович розглядає ритуальну церковну випічку. Описуються: проскури, артос, антидор. Акцент робиться на специфічності їх приготування, зберігання і використання.

Стаття С. Микитченко присвячена "Калиті" — обрядовий хліб, який використовувався в молодіжних гуляннях на свято Андрія (13 грудня за н. с.). Аналізується символічне значення калити. Описується оригінальність приготування, молодіжні ігри з калитою.

Г. Ткаченко детально описує поминальні страви із зерна та хліба, характерні для поховальних і поминальних обрядів Переяславщини кінця XIX — початку XX століть. Аналізується їх символічне значення, приготування і використання.

Особливості хлібопекарства єврейського народу розглянуті у статті Н. Захарчук. За основу дослідження взяті матеріали Музеїв Шолом-Алейхема та Хліба НІЕЗ "Переяслав".

У статті В. Ткаченка зібрано і проаналізовано велику кількість приказок, прислів'їв, повір'їв, загадок, замовлянь на хліборобську тематику. Для кращого сприйняття вони поділені за тематичними групами.

Не меншу цікавість викликають й інші розділи збірника. Зокрема, розділ, присвячений колекціям НІЕЗ "Переяслав", дотичним до хліборобської тематики.

Так, наприклад, у статті І. Кучеренко та І. Пільх увага приділена колекції хлібних діж НІЕЗ "Переяслав". Описується конструктивна форма діж, специфіка виготовлення, особливості побутового та обрядового використання, згадки в усній народній творчості.

І. Дунайна та Т. Музика описують унікальну збірка посуду НІЕЗ "Переяслав", в якому подавали хліб, короваї та інші борошняні вироби до столу. Це дерев'яні розписані та різьблені тарілки для хліба та короваю, плетені з лози та соломи хлібниці, яндоли з дерева та глини. Особлива увага приділена дерев'яним мальованим тарілкам, які складають найбіль-

шу групу у колекції посуду для хлібних виробів

І. Пільх приділила увагу творам образотворчого мистецтва 60–80-х років XX століття на хліборобську тематику із експозиції Музею хліба і фондової колекції НІЕЗ "Переяслав".

У полі зору дослідника М. Шкіри українська вариста піч як об'єкт для випікання хліба і приготування борошняних страв. Описується типова конструкція варистої печі, закладення і будівництво печі, обряди, пов'язані із випіканням хліба у печі. Розповідь супроводжують оригінальні фото із зображенням печей Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ "Переяслав".

У статті О. Жам розповідається про історію створення та діяльність Музею хліба НІЕЗ "Переяслав" — першого і найбільшого в Україні музею, в якому комплексно на широкій науковій і матеріальній основі відтворено історію розвитку вітчизняного розвитку землеробства та хлібопекарства від найдавніших часів до наших днів.

Окремо варто наголосити на актуальності останнього розділу збірника. Він присвячений Голодомору 1932–1933 років на Переяславщині та особливостям висвітлення цієї теми в експозиції Музею хліба НІЕЗ "Переяслав".

У статтях Ю. Авраменко і Н. Бойко розповідається про створення експозиції розділів Музею хліба "Голодомор 1932–1933 років в Україні" та "Голодомор 1933 року на Переяславщині". Особлива увага приділена стаціонарній тематичній виставці "Гіркий хліб 33-го", де представлені сурогати хлібних виробів (муляжі), які споживало населення Переяславщини під час Голодомору 1932–1933 років.

Аналізуючи матеріали збірника, переконуєшся, що за всіх часів хліборобство було основним заняттям українського народу, а хліб — символом добробуту, головним центром духовного, культурного, громадського життя народу, осередком родинного і громадського побуту, генератором творчих ідей, які лягли в основу усно-поетичної, писемної, образотворчої, монументальної творчості.

При підготовці статей збірника використане широке коло джерел: наукова література, періодика, архівні документи, польові матеріали, тематичні експозиції музеїв НІЕЗ "Переяслав".

Книга написана на широкій джерельній базі. У ній використані фото, ілюстрації, креслення, схеми, таблиці, термінологічні словники.

Доповнюють та урізноманітнюють подану інформацію оригінальні та цікаві ілюстрації за матеріалами фондових та музейних колекцій Заповідника.

Збірник розрахований на широкий загал зацікавлених читачів і насамперед спеціалістів-науковців різних напрямків, музейних працівників, освітян, учнів, студентів, краєзнавців, усіх шанувальників історії, культури свого народу. Видання стане в пригоді усім, хто прагне глибше ознайомитися з історією і традиціями українського землеробства і хлібопекарства. Не має сумніву, що збірник надаватиме неоціненну допомогу в процесі вивчення вітчизняної історії.

Природно, що в збірці, яка охоплює кількатисячолітній період вітчизняної історії хліборобства та хлібопекарства, годі осягнути навіть найбільш важливі її аспекти. Відповіді на чимало інших важливих питань, сподіваємося, будуть знайдені в подальших випусках тематичного збірника про хліб "Святий. Вічний. Сущий...". Хочеться сподіватися, що ця праця заповнить деякою мірою прогалини в знанні про наше хліборобство. А ще послужить певною спонукою для інших дослідників у їхньому зверненні до проблем вітчизняної історії.

Автори збірника мають надію, що звернення дослідників та упорядників збірника до хліборобської тематики, яка близька українському читачеві і яка, поза сумнівом, знайде у нього позитивний відгук, не лише дасть читачам певну кількість знань про ХЛІБ, але і змусить замислитися над загальними проблемами ставлення до всенародної СВЯТИНІ.

XI
НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

УДК 378.665 (477.74)

Микола Михайлуца (м. Одеса)

ТЯЖКА, ТРАГІЧНА І СЛАВЕТНА ІСТОРІЯ ОДЕСЬКОГО ВОДНОГО (до 80-річного ювілею)

У статті подається історичний нарис про перший в СРСР і в Україні вищий інженерний навчальний заклад морського профілю — ОНМУ, який у 2010 р. відзначатиме свій 80-річний ювілей.

Ключові слова: *ОІІВТ, ОНМУ, ювілей, університет, морська освіта.*

Вже 80 років з часу заснування Одеський національний морський університет (ОНМУ) залишається єдиним у своєму призначенні, організаційній структурі, багатотрудній і славетній історії, витвореній її викладачами й випускниками. Цей вищий навчальний заклад залишається й до сьогодні більше малознаним в самій Україні, аніж за її межами. Історії заснування ОІІВТ-ОНМУ присвячено лише кілька публікацій, для яких був притаманний хронікально-репрезентативний, аніж науково-історичний підхід[1]. Однак, попри незначний вік у порівнянні з відомими національними вишами, його місце саме в шерезі не тільки перших фундаторів інженерно-морської освіти, а й морегосподарської галузі загалом.

Власне, завданням нашого нарису є виведення основних історичних етапів, які пройшов колектив кількох поколінь вчених і співробітників ОІІВТ-ОНМУ, людей, які прославили цей заклад, ототожнювали себе з ним.

Історія заснування. Потреби народного господарства СРСР і Радянської України, викликані бурхливим розвитком мережі водного (річкового й морського) транспорту, внутрішніх і зовнішніх вантажоперевезень тощо, зумовили необхідність утворення Одеського інституту водного транспорту (далі — ОІВТ, ОІІВТ, ОІІМФ, ОНМУ). Рішення про його заснування в Україні спершу було прийнято 9 січня 1930 р. конференцією Народного комісаріату шляхів сполучень (далі — НКШС) УСРР. Згодом конкретніше цим питанням опікувалася спеціальна нарада, яка відбулася 13 квітня 1930 року. Серед учасників наради, які, власне, й стали фундаторами “Водного” (так інститут найменували в народі, й до сьогодні ця традиція зберігається) були: голова Центрального управління кадрами НКШС Коробов, секретар партійного комітету Лях, голова районної профспілки водників Тралов, директор Одеського політехнічного інституту Розенфельд, завідувачі відділень суднобудівного факультету ОПІ Дишкант і Ніколаі, а також професори Лаптєв, Найдьонов та секретар Гавриленко[2].

Результатом підготовчої роботи було намічено створення на базі суднобудівного факультету ОПІ Одеського інституту водного транспорту, який мав би спочатку три факультети: судномеханічний, гідротехнічний та експлуатаційний. Оголошення про набір студентів до утвореного закладу було подано з 20 квітня, а навчальний процес планувалося розпочати з 15 травня того ж року. Після вирішення питань розподілу навчальних корпусів і лабораторій було видано постанову РНК УСРР від 12 червня 1930 р. за підписом голови уряду В. Чубаря про утворення ОІВТу. Новий навчальний заклад було розташовано у колишній дореволюційній триповерховій споруді Інституту шляхетних дівчат, збудованій 1859 року за проектом архітектора А. Шашина. З одеської політехніки до ОІВТу були переведені студенти старших курсів відповідних спеціальностей, а наприкінці 1930 р. утворені ще економічний та кораблебудівний факультети. Інститут підпорядковувався НКШС республіки. На час відкриття на 5 факультетах ОІВТу навчалося понад 1600 студентів.

Першим директором інституту з листопада 1930 року було призначено Василя Степановича Дишканта[3], за плечима якого був неабиякий життєвий досвід. Ще навчаючись 1904–1908 рр. у Одеському міському реальному училищі, він плавав кочегаром, а згодом і машиністом на суднах Східно-Азійського судноплавного товариства. З 1908 р. 20-річним юнаком В. Дишкант відбував службу на військових кораблях Чорноморського флоту Російської імперії. За деякими свідченнями він

служив матросом на імператорській яхті "Штандарт", за що й був нагороджений срібним годинником самою імператрицею Марією Федорівною[4]. Всю імперіалістичну війну Дишкант служив на Балтиці. Після війни працював слюсарем у Русько-Балтійському товаристві м. Ревель (з 1917 р. — м. Таллінн, Естонія), а з переїздом до Одеси служив у судноремонтних майстернях ім. Чижикова в Одеському порту. Упродовж десятка років обіймав посади від розпорядника до завідувача майстерень, працював начальником школи плавскладу, а з лютого 1930 р. — деканом в ОПІ, з червня до листопада того ж року був призначений на посаду директора Водного інституту, на якій пробув лише півроку.

Як і інші інститути Одеси, ОІВТ не залишався осторонь процесів українізації. Однак через відмову студентів-вихідців з Москви та Ростова-на-Дону навчатися українською В. С. Дишканта було "ошельмовано" у пресі й на засіданнях різного роду комітетів, зборів тощо. Півтора місяці поспіль, у листопаді 1930 р., не розібравшись у ситуації, рішенням партійних органів В. Дишканта звільнили з посади директора ОІВТу з висновком — "за опортуністичну протидію впровадженню українізації"[5]. Щоправда, у 1934 р. під час так званої партійної "чистки", ідеологічне забарвлення було замінено записом: "...за неспроможність впровадити українізацію".

З березня 1932 до вересня 1936 р. інститут очолив 28-річний Михайло Дмитрович Демидов[6], який організовував роботу із повною віддачею й ентузіазмом. Попри складні умови в колективі, особливо в 1932–1933 рр., коли потрібно було майже заново створювати інститут після його розвалу за директора-попередника, М. Демидов працював до пізнього вечора, часто беручи участь у різноманітних проектах союзного та республіканського значення. Не маючи надійних і довірених помічників (слід пам'ятати про час "вишукування відьом" та суцільну підозріливість у суспільстві), він зумів непогано організувати академічну та господарську роботу. Уже 1934 р. інститут неможливо було впізнати — то була кузня, де готували кадри для морського флоту. Цікавим є факт: наказом наркомводу від 1934 року за зразкову організацію роботи ОІВТу директор Демидов був нагороджений легковим автомобілем "Ford".

У цей час була зорганізована колосальна науково-дослідницька робота, яка зосереджувалася біля Науково-дослідного інституту аспірантури (НДІА). 1934 р. було запущено в роботу дослідницький басейн, два роки поспіль утворені лабораторії: зварювання, хімічна, рентгеноскопічна, електротехнічна, гідравлічна, теплотехнічна та інші. Загалом було утворено два десятки дослідницьких і навчальних лабораторій, які очолювали видатні вчені. Серед них: професор Г. К. Суслов — провідний фахівець в галузі механіки; 22-річний професор Ф. Р. Гантмахер — теоретик реактивних снарядів, лауреат Державної премії; професор Г. Бекк — учень і послідовник відомого вченого Нільса Бора; професор Г. Є. Павленко — видатний фахівець в галузі теорії й архітектури корабля, згодом академік АН України; члени-кореспонденти АН УРСР М. Г. Чеботарьов і М. Г. Крейн та ін. Загалом у передвоєнні роки інститут виконав біля 1 тис. наукових проектів і розробок.

Трагічними видалися роки "великого терору", який не обійшов стороною колектив ОІВТу. Першого директора інституту В. С. Дишканта (згодом начальника Одеського регістру, начальника механічно-суднової служби Чорноморського морського пароплавства) засудили у листопаді 1937 р. до 15 років таборів з позбавленням громадянських прав на 5 років[7]. "За повну втрату класової пильності" у тому ж році за ст. 54–10 і 54–11 КК УРСР було засуджено до 20 років виправно-трудових таборів (ВТТ) директора М. Д. Демидова[8]. Разом із ним, очевидно, щоб сфабрикувати організацію, були ув'язнені й ті, хто працював або навчався в роки директорства Демидова. Загалом у репресивні лещата попало біля 30 осіб[9], а саме: заступник начальника ЧМП Вайнер І. А., секретар партійного комітету водного інституту Богомолов С. З., професор Де-Метц М. Г., доцент Неізвєстний Г. В., викладачі Морозов П. Т., Ісакович А. С., аспіранти Труш Ф. І., Дацьковський С. Ю., Калюжний О., Тененгольц А., Збрижар В., Берлага М. Я., Мішин М. І. Останній — герой громадянської війни, командир 21 панцирного загону самокатників, проливав кров за "червоних" у 1919 р., був нагороджений орденом Червоного прапора за № 1240. Та що там Мішин, коли "сталінська гільйотина" нищила найближчих до вождя людей!

Війна. Початок війни був сприйнятий викладачами і студентами інституту з величезним проявом самопожертви, бажанням скоріше записатися на фронт в діючу армію.

Часом виступи на мітингах та зборах були позбавлені усвідомлення реалій трагедії воєнного часу. Коли нависла загроза оточення Одеси, при інституті було утворено роту винищувального батальйону, якою командував викладач В. Ф. Кравчук. А в тяжкі дні оборони, коли втрати кадрових дивізій захисників Одеси сягнули 30 % особового складу, 700 співробітників і студентів інституту записалися в дивізію народного ополчення[10]. Серед них були Я. Белаковський, С. Каменський, Є. Карпенко, В. Загорученко та інші. В оточеній Одесі, щоб врятувати життя поранених червоноармійців і червонофлотців, 234 студенти ОІІВТу стали донорами. Серед десятків дівчат, які, пройшовши курси сандружинниць та медичних сестер, пішли на передову, були Аносова, Ревенко, Бурзак, Спісовська, Вичлинська. Студенти брали участь у ритті окопів і траншей на підступах до Одеси (біля ст. Вигода), у створенні барикад на випадок вуличних боїв, з потроєною енергією працювали у порту, евакуюючи населення, обладнання та культурні цінності. У 1941 р. 45 студентів за прискореним планом (до 3 годин ночі!) захищали дипломні проекти і на ранок дипломованими інженерами були направлені на фронт.

За розпорядженням наркомату морського транспорту інститут було заплановано евакуювати до Ростова-на-Дону, а згодом до Махачкали. На початку серпня 1941 р. розпочалася важка і довга дорога на Схід, яка тривала більше двох місяців. Після нелегких випробувань — організаційних, побутових, кліматичних та моральних, кінцевим пунктом призначення виявився Самарканд. На опаленій сонцем узбецькій землі ОІІВТ, очолюваний директором В. Д. Земсковим, виконує головне своє завдання — готує інженерно-експлуатаційні кадри, котрі так потребував фронт. Набули змін навчальні плани, практикуми, науково-дослідні теми. Перший воєнний випуск було здійснено навесні 1942 р. — 150 осіб, з яких 40 були направлені в Академію моторизації та механізації РСЧА, решта поповнили кадри морського флоту[11]. Поряд з навчанням студенти інституту працювали на промислових підприємствах (здійснювали монтаж обладнання на шовкопрядильній та шовкоткацькій фабриках). Влітку 1942 р. 50 студентів разом з проф. Я. Л. Левінсоном, доц. Я. З. Казавчинським, доц. А. І. Красотовим працювали на збиранні врожаю на колгоспних полях Самаркандської області та будували цукровий завод. Зароблені кошти молоді патріоти вносили у воєнні фонди на будівництво танкових колон, авіаескадрилій тощо. До фондів робили внески навіть ті студенти, які не отримували стипендії.

Славно виборювали перемогу випускники інституту на ратному полі. Серед прикладів звитяжної боротьби з ворогом виділяються героїчні вчинки О. О. Кривошапкіна — працівника Ленінградського порту, Г. М. Паламарчука — командира загону торпедних катерів Північного флоту, К. Ф. Ольшанського — командира десанту морської піхоти, М. Гефта — розвідника і члена підпільно-диверсійної групи на Одеському судноремонтному заводі. Усі вони нагороджені Зірками Героя.

Визволення Одеси військами 3-го Українського фронту зробило можливим повернення до рідного міста евакуйованих викладачів та студентів ОІІВТу (з 1944 р. його перейменовано в Одеський інститут інженерів морського флоту (ОІІМФ). На плечі й студентів-водників ліг тяжкий тягар відбудови Одеського порту, причалів, судноремонтних заводів тощо. У цій справі брали участь біля 10 тисяч молодих людей, серед них були й студенти водного, які відпрацьовували по 20, 30, 40 годин. Студентські бригади і академічні групи відправлялися на село для збирання врожаю й скиртування сіна, відвантажування зерна у тил і на фронт. Шефство над шпиталем № 3923, забезпечення його меблями, білизною, книжками та іншими речами було турботою студентів інституту про поранених фронтовиків. Серед 11,3 млн. руб., зібраних наприкінці 1944 року молоддю Одещини на будівництво торпедних катерів “Одеський комсомолець”, були кошти, внесені студентами і викладачами ОІІМФу.

Інститут поступово входив у повоєнне життя. Восени 1944 р. розпочалися заняття, і до лекторських кафедр повернулися професори та доценти: В. Лаптєв, П. Миняєв, Б. Ніколаі, Г. Павленко, Т. Ковальов, В. Твердий, А. Старосельський та інші. В інституті продовжили навчання 615 студентів з першого до третього курсів. Професорсько-викладацький корпус становив 104 особи, з них 6 професорів і 33 кандидати наук. Гіркий біль втрат, який залишила війна, поступово лікувався часом.

Роки відбудови. Повоєнні роки знаменувалися відбудовою і розвитком транспортної мережі країни, будівництва суднобудівних і судноремонтних заводів, портів, які мали колосальну потребу в кадрах, що й визначило

місце і роль ОІІМФу у підготовці якісних фахівців морської та берегової кваліфікації.

Наказом наркома від 6 жовтня 1944 р. заступника директора інституту в евакуації О. В. Будницького було призначено директором інституту, на цій посаді він пропрацював до кінця серпня 1950 р. Будучи першим директором з науковим ступенем кандидата технічних наук, він брав участь у багатьох оригінальних проектах. Серед них: створення 1-го радянського лайнера, спроектованого на замовлення Наркомводу, за який автори отримали другу Державну премію[12]. Ним був розроблений глісер для морської бази й землечерпалки для Куяльницького лиману, спроектовані скеледробарки на річці Єнісей у Сибіру.

У 1945 р. в інституті, окрім трьох, були відкриті нові факультети — механізації портів, гідротехнічний та економічний. Зростало й число кафедр — їх було 27. У порівнянні з першим повоєнним роком збільшився студентський контингент. Якщо у 1945 році навчалося 782 студенти, то через 5 років — удвічі більше[13]. З 1950 року інститут розпочав підготовку кадрів для країн Європи, Азії, Африки, й Латинської Америки. За перше повоєнне десятиліття зросло число і якість професорсько-викладацького складу інституту. На 1955 р. в ОІІМФі викладали 11 докторів наук, більше 30 кандидатів технічних наук, 28 старших викладачів та 72 асистенти[14]. Наукова робота колективу ОІІМФу була спрямована на реалізацію народногосподарських проектів для Головморпорту, Головморбуду Чорноморського морського пароплавства, судноремонтних заводів № 1 і № 2, заводом Січневого повстання, управлінням Одеського порту.

У поступі до прогресу. У 1960 р. період науково-дослідницького підйому інституту розпочав новий ректор, професор, доктор технічних наук, заслужений діяч науки УРСР О. О. Костюков. Його наукова діяльність була спрямована на вирішення практичних завдань виробництва. За багаторічну наукову працю “Теорія корабельних хвиль та хвильового опору” він був удостоєний премії імені академіка А. М. Крилова. Серед видатних вчених інституту значних успіхів досягли: член-кореспондент АН УРСР, професор В. П. Цесевич, відомий математик і астроном, заслужений діяч науки УРСР професор Ю. Я. Фомін — фахівець в галузі двигунів внутрішнього згорання, академік НАН України, професор В. І. Махненко, визначний вчений в галузі кінетики металургійних процесів і теорії зварювання.

З другої половини 60-х рр. пріоритетного розвитку набуває впровадження обчислювальної техніки, створюються дослідні лабораторії, змінюються навчальні програми. Студенти проходять навчально-ознайомчі практики на підприємствах і портах СРСР, а також у закордонних рейсах на пасажирських і торгівельних суднах.

З призначенням у 1971 р. нового ректора професора М. І. Коваленка поновлюється матеріально-технічна база ОІІМФу, вводиться в експлуатацію новий 9-поверховий навчальний корпус. У 70–80-ті роки інститут увійшов у нову фазу свого розвитку — налагодження міжнародних зв’язків з Болгарією, Кубою, Фінляндією, Югославією та іншими країнами. У 1978 р. ОІІМФ був нагороджений орденом “Дружби” Республіки В’єтнам.

Наприкінці 70-х рр. в інституті вже працювало 15 докторів і 105 кандидатів наук, що становило більше 40 % від загальної кількості науково-педагогічних кадрів. Активізацією відзначалася фундаментально організована викладачами ОІІМФу студентська наукова робота. За період з 1970 до 1979 р. 80 студентських робіт були відзначені медалями, грамотами і преміями.

У липні 1979 р. інститут очолив колишній його випускник професор, доктор технічних наук В. О. Загоруйко. У цей час науково-дослідна робота вчених інституту мала високий економічний ефект — реалізація 50 наукових розробок склала 2 млн. руб. прибутку[15]. При інституті працювали різноманітні науково-теоретичні семінари — з будівельної механіки (проф. Я. Л. Нудельман), з термодинаміки (проф. Я. З. Казавчинський, проф. В. А. Загорученко), з теорії машин і механізмів (проф. В. І. Небеснов), з дискретної математики (проф. А. А. Зиков).

За значні успіхи у підготовці висококваліфікованих кадрів для морського транспорту країни у 1984 р. колектив ОІІМФу був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

У складних умовах кінця 80-х — початку 90-х років минулого століття інститут вижив. Попри фінансово-економічні й кадрові труднощі, єдиний вищий навчальний заклад на пострадянському просторі впровадив нову багатоступінчасту структуру європейського

зразка з рейтинговою системою контролю знань студентів. У 1994 р. ОІІМФ був акредитований як ВНЗ IV рівня. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 29 вересня 1999 р. інститут було перейменовано в Одеський державний морський університет, а Указом Президента України від 26 лютого 2002 р. йому було надано статус національного. Цим було відзначено вагомий внесок колективу університету у розвиток морегосподарської галузі України, країн СНД та інших держав. Університет підготував понад 40 тис. фахівців для України та 64 країн Європи, Азії, Африки і Латинської Америки.

У третє тисячоліття ОНМУ увійшов з колосальним науково-викладацьким потенціалом — на 34 кафедрах зараз працює понад 400 викладачів, з них більше 60 докторів, професорів, 210 кандидатів наук, доцентів. З 2003 р. ректором ОНМУ стала професор, доктор економічних наук І. В. Морозова. Сертифікований відповідно до Міжнародного стандарту ІСО 9001: 94 унікальний університет у своєму роді активно рухається вперед, шукає нові методи і реалізує прогресивні методики підготовки сучасних фахівців для потреб України як морської держави. Університет щороку ініціює і проводить міжнародні наукові конференції як в галузях морського транспорту, так і в гуманітарній сфері.

Випускниками університету були видатні люди — міністр морського флоту СРСР Т. Б. Гуженко та начальник Чорноморського морського пароплавства, Герой Соціалістичної Праці А. Є. Данченко. Нещодавно на університетських фасадних колонах пам’ять поколінь “водників” про їхній внесок у розвиток морської галузі відзначена меморіальними дошками.

Прославляють ім’я ОНМУ знамениті його випускники: колишній начальник порту “Южний”, повний кавалер ордена “За заслуги” В. Г. Іванов; академік Національної академії України В. І. Махненко, народні депутати України, Герої України С. К. Стребко і М. П. Павлюк, відомий письменник-сатирик, народний артист України М. Жванецький та артист-сатирик В. Ільченко, заслужений артист України, соліст Київської опери Г. Красуля, поетеса Любов Забашта та багато інших.

Джерела та література

1 Кузница инженерных кадров для морского флота (Краткий исторический очерк) / Воробьев Ю. Л. (гл. ред.), Красюк А. И., Стальниченко О. И. и др. — Одесса: Маяк, 1990. — 152 с.; Одесский национальный морской университет: История. Люди. Современность: 1930–2005 / Ред. кол.: И. В. Морозова (предс.), О. И. Стальниченко, А. Ф. Мошнянский и др. — Одесса: Астропринт, 2005. — 216 с.

2 Одесский национальный морской университет: История. Люди. Современность: 1930–2005 / Ред. кол.: И. В. Морозова (предс.), О. И. Стальниченко, А. Ф. Мошнянский и др. — Одесса: Астропринт, 2005. — С. 7–8.

3 Більш розлого про В. С. Дишканта див.: Михайлуца М. І., Кязимова Г. Х. Долі на історичних шляхах / Микола Михайлуца, Галина Кязимова. — Одеса: [Б. в.], 2005. — С. 8–13.

4 *Михайлуца М. І., Кязимова Г. Х.* Долі на історичних шляхах… — С. 9.

5 Архів Управління СБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 46054. — Арк. 16–16 зв.

6 Більш розлого про М. Д. Демидова див.: *Михайлуца М. І., Кязимова Г. Х.* Долі на історичних шляхах… — С. 14–20.

7 Архів Управління СБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 46054. — Арк. 1–224.

8 Там само. — Ф. П. — Спр. 5369. — Т. 1(3). — Арк. 1–1189.

9 *Михайлуца Н. И.* “Военно-офицерская повстанческая организация” в стенах ОИИВТа / Н. И. Михайлуца // Вісник Одеського державного морського університету. — 2001. — № 6. — С. 232–236.

10 Кузница инженерных кадров для морского флота (Краткий исторический очерк) / Воробьев Ю. Л. (гл. ред.), Красюк А. И., Стальниченко О. И. и др. — Одесса: Маяк, 1990. — С. 30.

11 *Михайлуца Н. И.* Население юга Украины фронту и фронтовикам / Н. И. Михайлуца. — Одесса: [Б. и.], 2005. — С. 70.

12 *Михайлуца М. І., Кязимова Г. Х.* Долі на історичних шляхах… — С. 28.

13 Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 33.

14 Там само. — Спр. 18. — Арк. 129–131.

15 Кузница инженерных кадров для морского флота (Краткий исторический очерк)... — С. 67.

Николай Михайлуца

Тяжелая, трагическая и славная история Одесского водного (к 80-летнему юбилею)

В статье подается исторический очерк о первом в СССР и Украине высшем инженерном учебном заведении морского профиля — ОНМУ, который в 2010 г. будет отмечать свой 80-летний юбилей.

Ключевые слова: *ОИИВТ, ОНМУ, юбилей, университет, морское образование.*

Mikola Mikhailutsa

Hard, tragic and famous history of Odessa's "Vodniy" (by 80-years anniversary)

In the article is shown a historic sketch about high educational institution of offshore profile, which was the first in the USSR and Ukraine — ONMU, which in 2010 will celebrate its 80-s anniversary.

Key words: *OIIMT, ONMU, anniversary, university, marine education.*

УДК: 069 (477.41)

Юрій Калінович (м. Переяслав-Хмельницький)

МУЗЕЙ "ПОШТОВА СТАНЦІЯ" У ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

У мальовничому куточку музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав") знаходиться музей, якого ніколи не минають численні відвідувачі — "Поштова станція".

Музей "Поштова станція" відкрив свої двері у 1993 році. Розміщується він у приміщенні колишнього міщанського будинку XIX ст., який знаходився по вулиці Старокиївській (нині Покровській) і в зв'язку з реконструкцією міських шляхів підлягав зненесенню. Адміністрація Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника звернулася до міської ради міста з клопотанням про передачу йому цього будинку з метою створення в ньому музею. Після досягнення домовленості будівля силами музейних працівників була перевезена на територію музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у 1986 році. Тоді ж будинок був встановлений обабіч старого поштового тракту, який раніше пролягав через територію музею. Реставрація споруди тривала протягом кількох років. Була виконана кропітка робота по збору експонатів для створення експозиції майбутнього музею. Лише на початку 1989 року почалося відтворення інтер'єру поштової станції XIX століття.

Під керівництвом директора М. Сікорського працівники заповідника доклали багато зусиль і творчої уяви при відтворенні інтер'єрів поштової канцелярії, житлової кімнати станційного доглядача, кімнат для відпочинку подорожуючих та візників. До складу музейного комплексу увійшла також і фуражна комора, перевезена і встановлена в 1992–1993 роках.

Структура музею складається з чотирьох основних розділів: 1) розвиток поштового зв'язку в Україні у 2-й половині XIX — поч. XX ст.; 2) забезпечення пасажирських перевезень силами поштових станцій по маршрутах поштових трактів; 3) життя та побут станційного доглядача; 4) візники — штатні працівники поштових станцій.

У подальшому планується створити ще два розділи: 1) поштова кореспонденція; 2) засоби технічного обслуговування потреб поштової станції.

Поштова станція XIX ст. являла собою державну установу, яка здійснювала пересилання поштової кореспонденції, грошових переказів, посилок та преси. Основною функцією поштових станцій було перевезення пасажирів за встановленим тарифом.

У чотирьох залах музею відтворено інтер'єр канцелярії, житлового приміщення станційного доглядача та кімнат для відпочинку, а іноді й ночівлі подорожуючих та ямщиків.

У приміщенні канцелярії розміщене робоче місце станційного доглядача — масивний різьблений стіл з письмовим приладдям, скринькою для прогонних грошей та журналом для реєстрації подорожуючих. Поряд експонуються колекції монет і паперових грошей, які використовувалися для розрахунків за проїзд та постійно діюча виставка поштових листівок поч. XX ст. На стінах — карти поштових трактів XVIII–XIX ст. та "Высочайше утвержденные почтовые правила".

Користуватися послугами поштового транспорту можна було тільки за наявності так званих подорожніх. Це документ, який засвідчував особу подорожуючого і обов'язково мету подорожі. Подорожні видавалися двох видів — для державних і для приватних потреб. В експозиції музею знаходяться фотокопії подорожніх М. Гоголя, М. Максимовича та Т. Шевченка.

У кімнаті, яка служила станційному доглядачу за службове житло, відтворено типовий міщанський інтер'єр XIX ст.

Окрема кімната відводилася для відпочинку, а іноді і ночівлі пасажирів. Окрім необхідних меблів та дорожніх валіз, в кімнаті експонуються грамофон та фісгармонія (музичний інструмент), які допомагали подорожуючим приємно проводити час в очікуванні своєї черги на виїзд.

У візницькій ямщики відпочивали та грі-

лися після довгої дороги, харчувалися, лагодили упряж та розважалися. В кімнаті — стіл з лавами, піл для спання, кінська упряж, одяг візників, судник з посудом, народні музичні інструменти. Привертає увагу різьблена дуга з набором дзвіночків, в центрі яких знаходиться знаменитий “Дарунок Валдаю”. Такі дзвіночки почали побутувати в кінці XVIII ст. Єдина система поштового зв’язку вимагала обов’язкового їх використання всіма поштовими кур’єрськими екіпажами та поліцією для безперешкодного і пріоритетного руху. Крім попереджувальної функції, дзвіночки коригували рух коней на тракті, ритмом свого звучання задаючи їм певний темп.

Потрібно зазначити також, що, крім державних поштових станцій, існували і приватні, так звані “вольні”. Між ними було дві відмінності: по-перше, користуючись послугами “вольних” станцій, можна було не брати подорожньої, а по-друге, ямщики державних пошт не мали права їхати іншою дорогою, крім поштового тракту, а приватні могли від’їжджати вбік, але не далі, як на 20 верст.

Мали місце свого роду “маршрутні таксі” — балагули. Так називалися дорожні вози на 4–6 пасажирів, які курсували між Переяславом та Києвом. Їх послугами користувалися переважно бідняки, бо візники балагул брали за перевезення набагато дешевше, ніж державна пошта. Алей цей промисел дуже не подобався чиновникам державних поштових станцій, внаслідок чого балагульникам було заборонено надовго зупинятися в Борисполі, а місцевим шинкарям під суворим наглядом поліції заборонялося продавати горілку раніше 9-ї ранку і пізніше 6-ї вечора. Крім того, заборонялося зігріватися чаркою горілки і в самому шинку. Порушники цих правил притягувалися до відповідальності.

Музейна експозиція знайомить відвідувачів з історією розвитку поштового зв’язку в Україні на прикладі поштової станції повітового міста Переяслава Полтавської губернії та розкриває особливості життя і побуту поштових службовців і подорожуючих, а також особливості поштового зв’язку та пасажирських перевезень другої пол. XIX — поч. XX ст.

Ольга Анісімова (м. Сімферополь), Марина Дементьєва (м. Судак), Андрій Довгун (с. Новий Світ)

"НОВИЙ СВІТ" КРИМСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

10–11 жовтня 2009 року кримські краєзнавці зібралися на Другу наукову конференцію "Актуальні питання історії, культури, етнографії та екології Південно-Східного Криму". Її організаторами разом із Кримською республіканською організацією Національної спілки краєзнавців України стала Новосвітська селищна рада. Фінансування здійснювалося коштами меценатів: Благодійної організації "Афінеон" (м. Судак), комунального підприємства "Курортна агенція "Новий Світ" (смт Новий Світ), ТОВ Торгівельна Асоціація "Соло Річ" (м. Сімферополь). Крім того, ЗАТ "Сонячна долина" та ДП "Завод шампанських він "Новий Світ" здійснили спонсорську допомогу проведення неофіційної частини заходу. Конференція стала традиційним заходом, що популяризує історико-культурну спадщину Криму.

Пленарні засідання конференції 10 та 11 жовтня проходили у селищному клубі смт Новий Світ. На початку учасників конференції привітали депутат селищної ради смт. Новий Світ А. М. Довгун, виконавчий директор Благодійної організації "Благодійний фонд "Афінеон" М. В. Анісімов та генеральний директор ЗАТ "Торгівельна асоціація "Соло Річ" Е. Е. Юнусова. З привітальними словами виступили професор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського В. Ю. Ганкевич та професор, Голова правління Кримської республіканської організації Національної спілки краєзнавців України, Заслужений діяч науки і техніки Автономної Республіки Крим А. А. Непомнящий. У річищі вшанування провідних краєзнавчих традицій професором А. А. Непомнящим була озвучена доповідь про епістолярну спадщину відомого дослідника Криму, археолога, організатора музейної та пам'яткоохоронної справи Миколи Ернста. Невідомі раніше листи вченого, адресовані його брату, були виявлені автором в одному з київських архівів.

Актуальні питання музеєфікації історичних об'єктів висвітлив у доповіді "Тірітака — музей під відкритим небом" авторитетний дослідник кримських старожитностей, кандидат історичних наук із м. Керчі Олексій Вікторович Зінько. Він продемонстрував проект майбутнього екскурсійного об'єкта, де глядачі побачили не тільки заплановані реконструкції античного міста, а й розвинену інфраструктуру — ту саму, без якої неможливо привабити туристів на відпочинок у будь-яке місце. Важливо, що наданий автором проект музеєфікації історичного об'єкта є перспективним не тільки для власної реалізації, але й як можливий зразок для збереження інших об'єктів історико-культурної спадщини Криму.

Низка доповідей стосувалася розвитку виноградарства та виноробства Криму, а саме його Південно-Східного регіону. Так, Д. В. Конкін (м. Сімферополь) у доповіді "До питання про розвиток виноградарства і виноробства Криму наприкінці XIII — в першій третині XIX ст." висвітив основні загальнокримські тенденції та висловив власне бачення особистого внеску князя М. С. Воронцова в цю справу. З цього питання серед науковців виникла дискусія, оскільки наступний доповідач мав з приводу ролі князя М. С. Воронцова дещо іншу думку. А саме, О. С. Анісімова (м. Судак) у доповіді про "Державне Судацьке училище виноградарства та виноробства (1804–1836 р.)" побачила в М. С. Воронцові одного з винуватців припинення діяльності першого в Російській імперії училища виноградарства (йдеться про Судацьке училище) та переорієнтації виноробної галузі на Південне узбережжя Криму.

Цінний матеріал був власноруч знайдений та проаналізований археологом О. Є. Вольфом (м. Судак). Основні висновки він виклав у доповіді "Маєток Архадерессе князя К. О. Горчакова (1888–1920 рр.): Факти та вимисел".

Важливі питання історії кримської благодійності були підняті аспірантом ТНУ ім. В. І. Вернадського А. М. Савочкою (м. Сімферополь) у доповіді "Благодійні організації Феодосійського повіту (XIX — початок XX ст.)". Тема викликала палкі дискусії відносно

того, яким повинно бути сучасне благодійництво з погляду на те, яким воно було сто років тому.

У доповіді професора Б. В. Змерзлого та С. Ф. Пивоварова (м. Сімферополь) "Із історії Феодосійського комерційного суду" були висвітлені основні риси стану судочинства у Таврійській губернії, приведені декілька казусів із історії становлення та функціонування Феодосійського комерційного суду. Під час дискусії учасники конференції дійшли висновку, що по суті проблеми за минуле сторіччя у судочинстві не змінилися.

Дослідник із Феодосії О. В. Катюшин проаналізував твори К. Багрянородного, які стосуються історії Криму, та аргументовано довів, що твори цього автора не можливо використовувати як історичне джерело в історичних реконструкціях, оскільки там багато чи помилок, чи навмисних фальсифікацій.

Керівником курортної агенції "Новий Світ" А. М. Довгуном був вручений приз за найкращу доповідь, яка стосується історії пгт Новий Світ. Його одержали доктор історичних наук В. Ю. Ганкевич та кандидат історичних наук І. О. Задерейчук, які доповідали про "Новий Світ як курорт співробітників органів внутрішніх справ у 30-ті роки XX ст.".

Особливе місце серед тих, хто виступав, посіла доповідь керівника методичного кабінету Судацького відділу освіти Марини Іванівни Дементьєвої про особистий досвід роботи з краєзнавства. Цікаво, що хоча введення регіонального компоненту в курс шкільної дисципліни "Історія України" не є чимось новим, але далеко не кожний регіон України має необхідну для цього навчально-методичну базу. М. І. Дементьєва репрезентувала учасникам конференції власні розробки. Найбільший інтерес викликали її авторські розробки: "Щоденник судацького учня", та навчальний посібник з історії Криму "Таврида — Крим — Судак" (останній — у співавторстві з Ольгою Анісімовою).

Окрім цього, учасники конференції мали можливість ознайомитися із стендовими докладами Н. В. Слободянюк (м. Судак) "Свято-Покровський храм в Судаку" та ін.

Неофіційна частина конференції включала низку заходів, які, за задумом організаторів, повинні були мати не тільки розважальний характер, але й певне інформаційне навантаження. Найбільш блискавичне поєднання розваги та навчання оргкомітет конференції втілив у екскурсіях на винні заводи. У перший день учасники конференції після відвідування дому-музею Л. С. Голіцина насолоджувалися при свічках дегустацією Новосвітського шампанського у старовинному погребі. На другий день дегустація здійснювалася в Архадерессе (Сонячна долина), де крім інших, виробляють всесвітньо відоме вино "Чорний доктор".

Підводячи підсумки конференції, професор А. А. Непомнящий наголосив, що її камерний характер сприяв не лише знайомству з новим доробком кримських краєзнавців із різних районів півострова, членів Національної спілки краєзнавців України, але й дав змогу їхньому неформальному спілкуванню. Окремо він подякував організаторам наукового форуму за цікаву програму, безкоштовний готель на набережній в Судаку класу VIP, яким користувалися учасники конференції, організацію безкоштовного харчування, безкоштовні дегустації та незабутню екскурсію катером Новосвітськими бухтами.

У найближчий час планується публікація матеріалів конференції. Наступна конференція запланована на початок жовтня 2010 року, тематика її останеться незмінною.

Світлана Жукова (м. Глухів)

ДОСЛІДЖУЄМО ЗАГАДКОВУ СІВЕРІЮ

Невичерпна історія Сіверщини. Земля Східного Полісся містить матеріальні пам'ятки існування багатьох народів. Сіверщина — край слов'янського епосу — "Слова о полку Ігоревім", величі храмів Чернігова, Новгород-Сіверського, Глухова, Путивля. Це територія, де започаткувалась українська національна державність в гетьманських столицях Батурині і Глухові, писався літопис партизанської звитяги Спадщанського і Хінельського лісів, відродилась духовна діяльність святих монастирів: Молченського, Софроніївського, Глинської пустині. Це мапа з прізвищами непересічних творчих особистостей, які прославили Україну.

Науково-практичні конференції, започатковані Національним заповідником "Глухів" у 2002 р., шукають нові підходи і напрямки у дослідженні вітчизняної історії. Глибинне вивчення Сіверщини дає можливість відновити справжню історію України, заповнити багато невідомих її сторінок.

15–16 жовтня 2009 р. відбулась чергова восьма науково-практична конференція "Сіверщина в історії України". Її організаторами виступили Національний заповідник "Глухів" та Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Така співпраця дає можливість долучитись широкому колу науковців, музейних працівників, краєзнавців до обговорення результатів сучасних досліджень регіональної історії.

Конференція значно розширила минулорічну географію наукового представництва — Крим, Одеса, Миколаїв, Сумщина, Чернігівщина, Київ, Тернопільщина, Курськ... Тематику доповідей, представлених її учасниками, можна поділити на такі розділи: "Теорія, історія та історіографія пам'яткознавства", "Історія та культура доби Київської Русі", "Польсько-Литовська доба та Гетьманщина", "Нова історія", "Музейна справа в Україні". Вони стосувались різноманітних аспектів: охорони культурної спадщини, реставрації пам'яток, історії українського бароко, історичної топографії, дослідження персоналій тощо.

Особливістю глухівської конференції є обов'язкове видання збірки наукових праць до початку її роботи, що дає змогу учасникам попередньо ознайомитись з результатами досліджень колег, виокремити питання і обговорити їх в атмосфері конструктивного діалогу та наукової дискусії. Цьогорічна збірка, як і кілька попередніх, відкривається статтею доктора юридичних наук, професора В. І. Акуленка "Реалізація правонаступництва щодо державних архівів колишнього СРСР у практиці України", яка присвячена одній з найактуальніших тем у справі становлення міжнародного авторитету української держави в галузі захисту своєї національної пам'яті.

Своєю присутністю вшанував наукове зібрання кандидат архітектури, заступник директора Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України В. В. Вечерський, який почав ґрунтовно вивчати пам'ятки Глухова ще задовго до оголошення їх історико-культурним заповідником. Проаналізувавши стилістику глухівських архітектурних витворів протягом всієї доби Гетьманщини, він переконав присутніх, що в архітектурі міста як однієї з європейських регіональних столиць були присутні три стилістичні напрямки: специфічний для тогочасної України ренесансно-бароковий синтез, динамічний напрямок європейського бароко і класичний напрямок бароко, що закономірно ставить на порядок денний питання про доцільність існування терміна "українське бароко".

Від загальних стильових рис архітектури Глухова XVII–XVIII ст. до конкретного творчого доробку А. І. Карташевського на посаді чернігівського губернського архітектора логічний перехід зробила кандидат історичних наук, доцент Криворізького навчального центру Одеської національної юридичної академії Н. О. Барабаш. Вона простежила його професійну діяльність упродовж тридцятилітнього періоду, в результаті якої завдяки регулярному розплануванню позитивно змінився вигляд міст і містечок Чернігівщини, у тому числі й окремих глухівських пам'яток.

Велику зацікавленість аудиторії виклика-

ла доповідь завідувачки сектора науково-дослідного відділу історії Києво-Печерської лаври Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника А. Є. Бартош "Спасо-Преображенська церква у Глухові. Історичний екскурс". Глибоко досліджувати глухівську пам'ятку сакральної архітектури науковця надихнула непересічна подія — у липні 2008 р. в церкві був розкритий раніше невідомий унікальний живопис. Простеживши долю храму від початку побудови у 1765 р. до сьогодення і звернувши увагу на якість виконання композицій і малюнків у відкритих зондажах, дослідниця зробила попередній висновок, що живопис та рішення загальної стилістики відповідають манері і техніці виконання олійного живопису другої половини XVIII ст., виконаного художником Петербурзької академії мистецтв. Цю думку підтримала реставратор корпорації "Укрреставрація" В. А. Марампольська, яка продемонструвала етапи пошарової розчистки фрагментів живопису і консервації фарбового шару, при цьому зазначавши, що без закріплення й подальших консерваційно-реставраційних робіт є сумніви щодо його подальшого існування.

Своєрідним відлунням проблем збереження пам'яток Сіверщини з питаннями сучасного пам'яткознавства в Автономній Республіці Крим стала доповідь доктора історичних наук, професора Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського А. А. Непомнящого. Для більш предметного ознайомлення з історичним краєзнавством, діяльністю в галузі вивчення та охорони культурної спадщини Криму видатних істориків та етнографів XIX — першої третини XX ст., дослідженнями і документами по охороні кримських пам'яток їм було подаровано до книгозбірні Національного заповідника "Глухів" кілька особистих монографій та видань редагованої ним книжкової серії "Біобібліографія кримознавства". Скориставшись нагодою, старший науковий співробітник Центру С. Ю. Зозуля передав ректору Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка О. І. Курку копію архівної справи про ліквідацію Глухівського інституту народної освіти (так у той час називався Глухівський учительський інститут), яка знайде своє місце у фондах історико-педагогічного музею цього навчального закладу.

Розмаїття тем, напрямків, підходів до матеріалу, "різнокаліберність" дослідницьких можливостей на конференції об'єдналися авторським поривом до відродження історичної істини, до збереження пам'яті про великий український край — Сіверщину. Однією з таких тем є "Глухівський період в історії України" (1708–1782 рр.), висвітленню якого присвятив свою доповідь науковий співробітник Національного заповідника "Глухів" В. І. Бєлашов. Його дослідження мають винятковe значення, адже державотворчий досвід українських гетьманів може знадобитися молодій українській державі у час її становлення.

Практично-установчим напрямком з обнадійливою перспективою розвитку музейної справи у Глухові відзначена стаття академіка НАН України Ю. С. Шемшученка "До питання утворення музею історії українського права", адже місто у XVIII ст. — не тільки адміністративна столиця Гетьманщини, а й центр розвитку теорії правознавства й державотворення.

Військова тематика була представлена дослідженнями як доби Київської Русі, так і Визвольної війни середини XVII ст. Традиційно з року в рік триває вивчення життєдіяльності персоналій, пов'язаних із Сіверським краєм. На зібранні можна було почути нові дані про гетьмана Івана Мазепу, глухівського сотника Пилипа Уманця, інших політичних та громадських діячів XVIII ст. У виступі кандидата мистецтвознавства, професора Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв Л. І. Горенко були надані докази високого рівня розвитку культурно-мистецького життя Глухова XVIII ст., традиції якого віддзеркалилися у творчості М. Ф. Полторацького.

Для того щоб дослідники у своєму науковому пошуку не обмежувались рамками окремого регіону, доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка Г. Д. Казьмирчук ознайомив учасників конференції із політико-економічним та суспільно-соціальним станом Правобережної України XIX ст. на прикладі родини графині Теклі Потоцької.

Незважаючи на широку географію учасників і розмаїття доповідей, можна з упевненістю стверджувати — нецікавих тем на конференції просто не було. Такі зібрання, завдячуючи наполегливим зусиллям десятків науковців та краєзнавців, відкривають нові

сторінки історії, піднімають на нові щаблі історичної свідомості знання про минуле краю і України. Глухів же, всупереч традиційним твердженням про географічну провінцію, поступово перетворюється на значний науковий і культурний центр.

ВИМОГИ
ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ЇХ НАДАЮТЬ АВТОРИ ДО ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО"

Статті у журналі "Краєзнавство" публікуються українською мовою. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01. 2003 року № 7–05/1 (Бюлетень ВАК України. — 2003. — № 1). Обсяг статей не повинен перевищувати 1 др. аркуш, матеріалів — не більше 0,5 др. арк., рецензій та оглядів — 0,3 др. арк. Матеріали подаються на дискеті 3,5. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word (версії від 97 і вище) у форматі rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. До дискети додається один роздрукований примірник. Текст повинен бути підписаний автором. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні телефони та адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню "Вставка" автоматично в кінці тексту. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі. До тексту додаються анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються і не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право наукового й літературного редагування та скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського,4, кімн. 216.
Електронна пошта: bazhanclio@ukr. net
Тел.: 044–278–53–05; 044–279–13–88

ПРО АВТОРІВ

Анісімова Ольга Сергіївна — аспірант кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Бажан Олег Григорович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем Інституту історії України НАНУ, голова Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України.

Бесєдіна Наталія Василівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Бондаренко Геннадій Васильович — кандидат історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки, директор Відділення Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі при ВНУ, член-кореспондент УАІН, заслужений працівник народної освіти України, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Лауреат премії імені Дмитра Яворницького.

Веселова Олександра Михайлівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років XX ст. Інституту історії України НАНУ.

Вінцковський Тарас Степанович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Вовчук Людмила Анатоліївна — аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Гаврилюк Олександр Никифорович — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Гайда Лариса Анатоліївна — завідувач навчально-методичного кабінету українознавства та краєзнавства Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.

Григорьєва Тетяна Федорівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ Національної академії наук України.

Дементьєва Марина Іванівна — завідувач методичним відділом Судакського міського відділу народної освіти.

Демченко Тамара Павлівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, член Національної спілки краєзнавців України.

Денисенко Галина Григорівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру підготовки Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

Денисенко Олена Анатоліївна — старший викладач Навчально-наукового інституту права та психології Київського національного університету внутрішніх справ України, кандидат історичних наук.

Дмитренко Віталій Анатолійович — аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Довгун Андрій Михайлович — директор курортного агентства "Новий світ".

Жам Олена Михайлівна — завідувач відділу Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Жукова Світлана Петрівна — заступник генерального директора Національного заповідника "Глухів".

Задорожна Оксана Федорівна — науковий співробітник НДЦ "Спадщина КМА" Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Замура Олена Юріївна — аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Каганова Ірина Яківна — завідувач відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка.

Калінович Юрій Борисович — старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Каліновський Володимир Віталійович — аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (м. Київ).

Кармазіна Наталя Валеріївна — кандидат історичних наук, проректор з науково-методичної роботи Університету економіки і управління (м. Сімферополь).

Кашаба Ольга Юріївна — кандидат істо-

ричних наук, старший викладач кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії.

Коваленко Оксана Валеріївна — старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Кочергін Ігор Олександрович — докторант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, голова Дніпропетровської обласної організації Національної спілки краєзнавців.

Крук Олександр Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Чернігівського технологічного університету.

Куделко Сергій Михайлович — кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Лаврук Богдан Васильович — здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Лахно Віта Іванівна — аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Легецька Лідія Олександрівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Чернігівського державного технологічного університету.

Маньковська Руслана Вікторівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем Інституту історії України НАНУ, відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України.

Михайлуца Микола Іванович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

Мицик Юрій Андрійович — доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Рудий Григорій Якович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Центру підготовки Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

Набок Людмила Миколаївна — провідний науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Назарчук Тетяна Борисівна — пошукач кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Непомнящий Андрій Анатолійович — доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, голова правління Кримської республіканської організації Національної спілки краєзнавців України.

Півень Андрій Васильович — здобувач Центру українсько-польських досліджень Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Прокопчук Віктор Степанович — доктор історичних наук, директор бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету.

Присяжнюк Олексій Миколайович — головний спеціаліст управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації.

Сердюк Ігор Олександрович — асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Соляр Ігор Ярославович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Тронько Петро Тимофійович — доктор історичних наук, академік НАНУ, завідувач відділу регіональних проблем Інституту історії України НАНУ, голова Правління Національної спілки краєзнавців.

Рахно Олександр Якович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Севастьянов Олександр Валерійович — аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Черемісін Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету.

Юрченко Олександр Васильович — старший науковий співробітник археологічного відділу Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав".

Національна спілка краєзнавців України
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1,
вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05,
279-13-88
Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо-досконалих і суспільно-значимих матеріалів.
При передруку посилання на журнал обов’язкове.

Здано в набір 29.10.09 р. Підписано до друку 01.12.09 р.
Формат 60*84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 39,06. Наклад 500 пр. Гарнітура шкільна.

Віддруковано ТОВ “Видавництво “Телесик”
04074, м. Київ, вул. Новозабарська, 21